

DE ERFENIS [3]

Waarom wordt in deze tijd van (positief uitgedrukt) 'onthaasting' en (negatief uitgedrukt) 'ontlezing' een beeldend kunstenaar als Michelangelo en een componist als Bach meer dan ooit gewaardeerd en een dode schrijver en dichter als Vestdijk niet? Dat begrijp ik niet. Beeldcultuur, muziek en woordkunst als zodanig hebben daar volgens mij minder mee te maken dan het onvermogen van hedendaagse critici om kwaliteit te herkennen. Er is nu geen enkele schrijver of dichter in het Nederlandse taalgebied actief die aan Vestdijk kan tippen. Hij is niet de Ultieme Dode Witte Man in onze letteren, zoals hij twintig jaar geleden evenmin het 'kasplantje' van Pieter Steinz was. Het stoort mij in hoge mate, dat zelfs een kwaliteitskrant als de *NRC* zo weinig oog heeft voor wat hij wél was: een van de grootste schrijvers en dichters in ons taalgebied. In *Berichten uit Berlicum* heb ik mij graag aan hem gespiegeld.

(op 21 november 2018 toegevoegd ter verschijning van deze digitale editie)

CONDITIES (ZONDER WELKE NIET)
(1993-1995)

&

BERICHTEN UIT BERLICUM
(1995-2000)

GERARD LELIEFELD

Deze uitgave omvat een herziene druk van het oorspronkelijke deel 6
van *De erfenis*

© G.B.K.M. Leliefeld 2009-2019

Uitgeverij Tilia Levis

Postbus 26

5275 ZG Den Dungen

ISBN/EAN 9789071633072

Omslag: naar 'Mnemosyne' van René Magritte

CONDITIES (ZONDER WELKE NIET)

(1993-1995)

Als detectives van Scotland Yard een onderzoek instellen naar oorlogsmisdaden, begaan door Britse militairen op de Falklandeilanden; als een gevangene per helikopter uit Grave ontsnapt, terwijl zijn maten luidkeels het bekende liedje van Randy Crawford aanheffen: "One day I fly away"; als een geliefde oom van jou, Johan Wools, na een lang en arbeidzaam leven gestorven is...en een ver familielid brengt op zijn begrafenis een toast op hem uit: "Zum Wools!" in plaats van "Zum Wohl!"; als boven een rouwadvertentie voor een computerdeskundige F7 staat in plaats van een kruisteken; als Audrey Hepburn op latere leeftijd steeds meer is gaan lijken op de danseres die ze op jongere leeftijd graag had willen worden; als er via de fax briefjes kunnen worden bezorgd tussen de stenen van de Klaagmuur in Jeruzalem; als de inaugurele rede van de Amerikaanse president Bill Clinton bombastischer klinkt dan de revolutionaire taal die Jean-Paul Marat tijdens zijn leven uitsloeg; als Marat op het portret dat Joseph Boze van hem maakte, grote gelijkenis met Ramses Shaffy vertoont (eigenlijk is het net andersom); als de Arbeidsomstandighedenwet voorschrijft, dat de antisliphoeven van bok en paard intact moeten zijn (waarmee toestellen in een gymnastieklokaal worden bedoeld); als het officiële dodental in de slag om Berlijn veel te laag geraamd is, doordat er geen ruchtbaarheid mocht worden gegeven aan de bizarre omstandigheid dat in april 1945, op nog geen 300 meter van het gebouw van de Reichstag, de twee Russische veldmaarschalken Konev en Zjoeikov elkáár bestreden in plaats van hun gemeenschappelijke vijand; als vereenvoudiging van de belastingwetgeving er in Nederland toe leidt, dat steeds meer daarin gespecialiseerde bureaus de aangiftebiljetten van burgers moeten invullen; als Olga Lowina met te weinig gevoel dat ze echter op magistrale wijze weet te compenseren met een te luide stem,-zij het zonder ook maar één syllabe te jodelen, want als zij jodelt storten zelfs de pas gerestaurerde muren van Jericho weer in-, een liedje zingt over de 'stille uren' in een of ander jou onbekend Tiroler dal, waarboven ze nog eerder dan de bekende vrouwelijke parlementariër luisterend naar de naam 'Straaljager Hannie' in staat moet worden geacht geluidsbarrières te doorbreken; als de Heilige Geest het zelfs bij de keuze van een nieuwe paus heeft laten afweten (op zijn benoemingsbeleid wordt óók in het bisdom Roermond met gemengde gevoelens teruggezien); als Maarten 't Hart in de *NRC* van 3 april 1993 beweert, dat de apostelen niet in staat waren Jezus in de Hof van Gethsemane

bloeddruppels te zien zweten en een 26 verzen lang gebed te horen opzeggen, omdat zij op een steenworp afstand van hem waren achtergebleven en niet beschikten over een twintigste-eeuwse richtmicrofoon (om van stenograferende cherubijntjes en very hifi-taperecorders nog maar te zwijgen); als Jezus in *Johannes 17:1-26* minstens vijfmaal zijn volgelingen smeekt, ja bezweert, toch één te zijn, zoals hij één is met de Vader...en zijn gebed is tot op de dag van vandaag niet verhoord; als een liggend streepje 'tot' betekent ter aanduiding van tijd en verzen (=regels) in het algemeen, maar 'tot en met' ter aanduiding van evangelische verzen in het bijzonder; als een bijzin die met 'als' begint, wordt gevolgd door het nevenschikkende voegwoord 'en' en toch volgt er, zoals in een gewone hoofdzin, eerst het onderwerp en dan de persoonsvorm waar geen enkel zinsdeel tussen mag staan (wat volgens jou grammaticaal correct is, indien er in die zogenaamde 'hoofdzin' sprake is van een zeker verrassingselement, dat uit de nog te volgen echte hoofdzin naar voren wordt gehaald, of indien er sprake is van een ten opzichte van de reeds gepasseerde conditionele bijzin onverwacht of tegenstellend zinsverband in het heden, bijvoorbeeld: 'Als de dokter aanbelt...en ik ben beter, is hij voor niets gekomen!' in plaats van: 'Als de dokter aanbelt en ik beter ben, is hij voor niets gekomen!'); als Woutertje in *Drie ei is een paasei* van Jacques Vriens en Dagmar Stam op de vraag: "Wie is er op 25 december in een stal geboren?" antwoordt: "Suske"; als jouw beste vriend een Fins chalet met boktor op de Veluwe heeft gekocht, terwijl hij op zoek was naar een huisje in de Ardennen, ...en jij wordt van al die topografische bijzonderheden nog duizeliger dan Marsman vroeger in een bui van kosmische zelfvergroting geweest moet zijn; als in het grote Badhotel van Spa de Franse aanduiding voor een bepaald soort bronwater, 'Spa Reine', in het Vlaams wordt vertaald met 'Reine Spa'; als *L'Embarquement pour Cythère* van Francis Poulenc wordt uitgevoerd door het Boston Symphony Orchestra onder leiding van Seiji Ozawa, met de gezusters Labèque aan de vleugel, ...en wat je dan hoort klinkt niet als een drievoudige versterking van het begrip 'esprit', maar als een verbeterd slotakkoord aan het begin van iets wat zich nog verder moet ontwikkelen, zoals in een zaak van McDonald's mikadostokjes omvallen op een tafelblad van formica, of zoals er vroeger op de radio piano werd gespeeld tijdens de ochtendgymnastiek onder leiding van Ab Goubits,-dat wil zeggen eerder ritmisch dan subtiel-; als de invoering van ambulante zorg voor psychiatrische pa-

tiënten er steeds vaker toe leidt, dat zij in plaats van binnenshuis verpleging te krijgen ten onrechte de straat op worden gestuurd, of dat één van hen, zoals onlangs in de Londense Zoo gebeurde, zich voor de leeuwen werpt en uit een van dat allerminst onschuldige tafereel gemaakte video-opname blijkt dat deze dieren wel raad wisten met zijn radeloosheid (Vraagje: waarom staan er géén drie puntjes voor 'en' in de voorafgaande bijzin? Antwoord: omdat het schokkend maar niet verrassend is, wat er in de Londense Zoo gebeurde); als een overlevende van de opstand in het Warschause getto 50 jaar na dato verklaart, dat de ongetwijfeld door edele motieven ingegeven afzijdigheid van Europa tóén in Warschau te vergelijken is met de afzijdigheid van Europa nú in Bosnië...en die overlevende (over adel gesproken die tenminste tot iets verplicht) heet Marek Edelman; als minstens 25 procent van alle in Nederland 'geproduceerde' vlees is behandeld met illegale groeihormoonpreparaten, waartegenover de ministeries van landbouw en volksgezondheid zeggen machteloos te staan, als daarna een topambtenaar op de gedachte komt de illegale groeihormonen door legale (lees: minder schadelijke) stoffen te laten vervangen, als landbouworganisaties hem vervolgens vragen om welke legale preparaten het eigenlijk gaat...en zijn woordvoerder verklaart: "Wij hebben geen specifieke stoffen in gedachten!" welk antwoord jou een variant lijkt op de niet voor niets oorspronkelijk agrarische uitdrukking 'met een kluitje in het riet sturen'; als Woody in één van de laatste afleveringen van Cheers naar de drogist gaat om voorbehoedmiddelen te kopen, maar terugkomt met caviakorrels; als er behalve de keuringsdienst van waren een keuringsdienst van mensen zou bestaan...en jij zou daarbij moeten werken; als er weinig verschil lijkt te bestaan tussen een keuringsdienst van mensen en overheidsinstanties die over de opvang van asielzoekers gaan; als jouw vader nog leefde; als de burgemeester van een Brabants dorpje zich 'nadrunkelijk' (zijn lievelingswoord) als een Bourgondiër presenteert, maar in werkelijkheid het royale gemoed, zeg maar de 'gulheid' van een kille regent bezit, als hij zelfs zonder als zodanig last van grote temperatuursverschillen te hebben over lijken gaat (hij knuffelt althans honderdjarigen in zijn gemeente voor de camera dood, maar begint hen reeds stijf te vloeken als niemand hem meer een microfoon onder zijn neus houdt) en hoogstens een Bourgondiër van het 'narrige' soort blijkt te zijn, als jij in de verleden tijd over hem zou kunnen spreken, omdat hij inmiddels elders benoemd is (dus niet

omdat hij van jou dood mag vallen), als zijn vrouw nog beter bij hem past dan een natte kaassoufflé bij een droge martini (hoewel zijzelf meer gelijkenis met een droge martini vertoont dan met welk licht gezwollen zuivelproduct ook), als jij je niet via een omweg (betrokene is nooit burgemeester geweest) en dan nog wel in negatieve zin over derden moet uitlaten en als jij dat ook zeker nagelaten zou hebben, indien hij zich er niet met gevulde zakken op had laten voorstaan de publieke zaak belangeloos in een andere functie dan burgemeester te dienen; als Max Pam ten bewijze van de stelling, dat het steeds beter met de filosofie in Nederland gaat, deze vraag formuleert: 'Kan God zichzelf optillen?' en daar prompt het antwoord op schuldig moet blijven, wat jou sterk doet denken aan middeleeuwse disputen over de vraag hoeveel engelen er in een speldenknop gaan, maar wat bij nader inzien een vraag is, die met een simpel 'ja' kan worden beantwoord door iedereen die in de verrijzenis van Christus gelooft; als ten gevolge van een waarschijnlijk opnieuw voor niets aangekondigde spellingswijziging een lange pleister met 'ij' en een korte met 'ei' moet worden geschreven; als jij in jouw hoedanigheid van misdienaar tijdens de offerande witte wijn uit een glazen ampul in de kelk van een priester moest gieten, die de miswijn tijdens de consecratie transsubstantieerde tot het bloed van Christus, en jij je afvroeg waarom er nooit rode wijn als zodanig dienst mocht doen; als een visueel gehandicapte Duitse soldaat, volgens Max Pam, het enig kind van een Poolse Jodin wil afpakken en zij hem smeekt dat toch vooral niet te doen, als hij tegen haar zegt: "Goed, dan zal ik dat niet doen, maar onder één voorwaarde, namelijk dat je mij het goede antwoord geeft op deze vraag: welk oog is mijn kunstoog?", als ze hem antwoord geeft om haar kind te redden: "Uw linkeroog natuurlijk, meneer", als hij verzekert dat het door haar gegeven antwoord correct is en dat ze dus niet langer voor het leven van haar kind hoeft te vrezen ("Ik geef jou mijn erewoord," snauwt hij haar in het Hoogduits toe, "en ik verlang dat jij daarvoor respect toont door mij jou geen angst aan te laten jagen!"), maar dat hij nog wel eventjes van haar wil weten, hoe ze zo zeker van haar zaak kon zijn...en ze legt hem tenslotte uit: "Volgens mij is uw linkeroog een kunstoog, omdat het zo menselijk lijkt"; als jij in jouw hoedanigheid van leraar Nederlands aan een leerling vraagt: "Geef eens een voorbeeld van een pleonasme?" en hij antwoordt: "Een visueel gehandicapte Duitse soldaat!"...en jij legt hem uit, dat het antwoord bijna goed is, maar met

een tijdsaanduiding erbij (bijvoorbeeld 'gedurende de Tweede Wereldoorlog') helemaal; als het Verzet een verzetje was; als in de mei-maand Spica, de helderste ster uit het sterrenbeeld Maagd, op dezelfde hoogte staat te flonkeren boven de zuidelijke horizon als Wega boven de noordoostelijke en Castor en Pollux boven de westelijke horizon...en jij herkent zelfs met een zogenaamde 'planisfeer' in de hand niet één ster; als jouw tuin vol met bloemen staat, waarvan jij de meeste namen al evenmin (her)kent; als in een biografie van markies de Sade door Norman Gear wordt opgemerkt, dat sadisme tegenwoordig 'gemeengoed' (sic!) is geworden: 'De twintigste-eeuwer heeft afstand genomen van zijn sadistische neigingen en staat er daardoor vrijer tegenover. Als hij een vrouw afranselt,-niet met zijn zweep, maar met zijn broekriem-, draagt zijn bruutheid geen organisch karakter: zij is een cultureel bepaalde projectie van het elementaire driftleven dat hem niet langer schrik inboezemt, omdat hij Freud gelezen heeft en weet wat hij doet," als daaruit valt af te leiden, dat het inwisselen van de nietzscheaanse zweep voor een broekriem van bijvoorbeeld C & A, en van een daarmee gepaard gaande onkunde op seksueel gebied voor een ruimer inzicht, het minder erg maakt voor een man om een vrouw eens flink af te rosen, die, culturele projectie of niet, wel dezelfde klappen moet opvangen, en als jij je daarover hevig opwindt (sic!), omdat jij (behalve van jouw vader en vier broers) innig veel van jouw moeder, zus, vrouw en twee dochters houdt; als het Amerikaanse woord voor 'wipkip' (dat op de Lambooybrug in Den Bosch staat) 'fuckduck' zou kunnen luiden; als een jubilerende woningbouwstichting gratis dozen voor 3000 daklozen in Rotterdam ter beschikking stelt; als het citaat uit de biografie van markies de Sade ook een type redenering bevat op grond waarvan moord met voorbedachte rade als minder erg kan worden voorgesteld dan moord, over welke misdaad van de eerste categorie jij anders denkt: moord met voorbedachte rade is een bewust bedreven kwaad en daarom erger dan moord; als het type van de seriemoordenaar niet met voorbedachte rade te werk zou gaan en om die reden minder schuldig is dan een moordenaar die 'slechts' één keer in zijn wrede toelag slaagt; als jij na een bijzin met 'als' te zijn begonnen niet alleen een reeks van absurditeiten en bizarre voorvallen onder woorden brengt, maar ook serieuze stellingen poneert, waardoor het steeds moeilijker wordt in de lang verwachte hoofdzin een conclusie al of niet beginnend met 'dan' te trekken; als

de voorafgaande conditio sine qua non noch een absurditeit, noch een bizar voorval, noch een serieuze stelling (hooguit een subjectieve vaststelling) bevat; als jij je afvraagt, of een 'subjectieve vaststelling' een contradictio in terminis is of een pleonasme; als er in Duitsland blijkbaar een wet bestaat die bedrijven verbiedt zwangere vrouwen te ontslaan,-althans gedurende drie jaar nadat hun zwangerschapsverlof is ingegaan-, waardoor het bij de Lufthansa ruim van tevoren aangekondigde ontslag voor meer dan 100 stewardessen moest worden ingetrokken (zij raakten namelijk in een mum van tijd in verwachting en maakten op die manier hun ontslaggrond ongedaan)...en zij stellen voor de naam van deze maatschappij te wijzigen in 'Lusthansa'; als Norman Gear in zijn biografie over markies de Sade nog gekker blijkt te zijn dan jij al dacht, doordat hij op blz.194 van zijn boek de stelling poneert: '...een verkracht meisje heeft gewoonlijk haar gemoedsrust herwonnen eer de nacht verstreken is,'-let op het gebruik van het woord 'gewoonlijk'-; als Charlotte Mutsaers in de *NRC* van vrijdag 14 mei 1993 schrijft, dat een traan een diepere indruk op haar pleegt te maken dan een kerstliedje of een lage dameshak; als Mieke Vestdijk op blz.176 van *Afscheid van Simon* zegt, dat ze 'mede' aandringt op heruitgaven van haar mans werk, omdat ze als 'auteursrechthebbende' daarvoor royalty's ontvangt en geen cent krijgt voor alle boeken die door de bibliotheek worden uitgeleend; als de huidige minister van Verkeer en Waterstaat minder geeft om mensen die in de Betuwe wonen en tegen de aanleg van een open spoorwegverbinding gekant zijn dan om padden die in Zevenaar wonen, waarvoor tenminste tunnels onder snelwegen worden aangelegd; als 'geven om' tegenwoordig hetzelfde betekent als 'geld geven aan'; als jij in een brief van August Willemsen aan Eefke Cornelissen, de dato 21-11-1967, leest over de muziek waarnaar hij luistert: *Green, green grass of home* van Tom Jones, *L'Important, c'est la rose* van Gilbert Bécaud, *I'll be there* van The Fourtops, *A wider shade of pale* van een onbekende zangeres om wier gezang hij 'gestaag' moet wenen, en een nummer van Nancy Sinatra 'die samen met een bas iets tegen ene Jackson heeft'...en het klinkt jou allemaal even bekend in de oren in tegenstelling met de hedendaagse popmuziek, waarvan jij de afzonderlijke nummers amper uit elkaar kunt houden, wat niet de verdienste van een inmiddels gearriveerde luisteraar is,-een soort veertiger in de muziek-, maar jouwerzijds wijst op een groot gebrek aan belangstelling voor hedendaagse muziek, waarover allesbehalve mee-

warig gedaan mag worden (niet wat je hoort is een gênante vertoning, maar dat je iets niet wilt horen); als palmhout niet van een palmboom maar van een buxus afkomstig is; als één van jouw vriendinnen voor de functie van stewardess te licht bevonden is, omdat ze te zwaar bleek te zijn; als Marcel Möring in *Het grote verlangen* een parfum ontwerpt waarvan de ingrediënten onder andere bestaan uit 'ijzerhoudend water' en de 'zoete lokstoffen van een bloem'; als er in een kroonkurk precies 21 deukjes aan de rand dienen te zitten, omdat één deukje meer of minder de afsluiting van een fles nadelig beïnvloedt: óf de flessenhals wordt door de opener beschadigd, óf de inhoud van de fles kan niet onder voldoende hoge druk worden bewaard; als de uitvinder van de kroonkurk, een zekere Painter, om een niet geheel en al onbegrijpelijke reden minder succes boekte met een andere uitvinding van hem: een automatische condoomspoeler; als het gerinkel van een modern telefoontoestel steeds vaker herinneringen oproept aan het geluid van kokhalzende kalkoenen, die op de Korte Brinkweg in Soest het achtertuintje van tante Ans en Ome Dorus onveilig maakten (waarvoor ze met Kerstmis werden gestraft); als een gesluierde aanhangster van de islam in een openbare gelegenheid voor een pasfoto poseert, maar nadat de klapdeurtjes zich op ooghoogte achter haar gesloten hebben, vraag jij je af, of ze haar gezicht met een sluier bedekt houdt of niet, waarin jij natuurlijk uitsluitend in verband met de zin van eventuele paspoortcontroles geïnteresseerd bent; als het verschil tussen een vliegveld en een luchthaven,-behalve in graspollen en beton-, in opstijgen en dalen gelegen is, terwijl er toch dezelfde aerodynamische activiteiten door mogelijk worden gemaakt; als vroeger een speels aan een lange mast hangend vaantje het enig noodzakelijke attribuut voor een vliegveld vormde en tegenwoordig een goed uitgeruste luchthaven het zelfs niet kan stellen zonder een 'grief councillor' (die ook op Schiphol zijn vaste werkplek heeft gevonden); als Elisabeth Eybers een vraag van Guus Middag (Is er leven na de dood?) als volgt met een tegenvraag (Waarom zou er leven na de dood zijn?) beantwoordt: "Het is moeilijk om je voor te stellen, dat je niet meer bestaat, en af en toe word je daar ook wel een beetje bang van. Aan de andere kant: ik weet ook niets van een leven vóór mijn geboorte. Dus zie ik niet in, waarom iets dat zomaar met de geboorte begonnen is, niet ook zomaar met de dood zou kunnen eindigen"; als de beste definitie van een auto volgens jou 'een rijdende stoel' is; als Jan Wolkers

het perspectief in *De aardappeleters* hekelt door op te merken, dat het rammelt 'als een roe met knaapjes in een lege klerenkast', terwijl hij Vincent van Gogh in hetzelfde artikel een eigenheimer noemt, alsof die aardappel al van nature perspectivisch niet wilde deugen; als de vader van pater Damiaan ondanks of dankzij zijn boerenafkomst en eenvoud des harten deze wijsheid debiteert: 'Woorden leiden tot familiariteit en die is nooit gewenst, want met meerderen is zij gevaarlijk en met minderen ongepast,' waaraan John Farrow in zijn biografie *Damiaan de melaatse* toevoegt, dat dit de woorden van een 'wijze, oude jezuïet' zijn; als Helga Ruebsamen in *Olijffe en andere verhalen* het lichtblonde haar onder iemands oksels (weergaloos knap) beschrijft als 'twee kokette sikjes aan weerszijden'; als de aanhoudende droogte in het oosten van de Verenigde Staten er in de zomer van 1993 toe leidde, dat er van overheidswege een verbod is uitgevaardigd om honden in pick-ups mee te nemen, omdat zij anders hun poten op de plaatstalen bodem zouden verbranden; als Harry Mulisch in *De ontdekking van de hemel* Max Delius net laat doen, alsof hij zich van alle kabinetten in Nederland het vooroorlogse kabinet Quist nog het best herinnert (een bekende fout van zelfs eminente romanschrijvers als Marcel Proust, die des te storender is, naarmate volkomen fictieve personages worden verondersteld bekendere historische figuren te zijn); als een gids tijdens een wandeling door de Campina opmerkt, dat de bijnaam van het waterhoentje 'Jezuskippetje' luidt, omdat het over het water van een vennetje lopen kan, en jij dat alleen al vanwege de religieuze connotatie van die bijnaam minder treffend vindt dan bijvoorbeeld deze volkse benaming van de zeelt: 'moethond'; als professor W.P. Gerritsen (bij wie jij van 1966 tot 1969 in Utrecht colleges mediëvistiek liep) zich uit ergernis over al het modieuze gemoduleer,-de verkaveling van niet alleen universitair aangeboden lesstof-, laat ontvallen, dat inspirerend onderwijs zich niet in mootjes moet laten hakken; als een Franse theatergroep, *Ilotope* genaamd, een voorstelling in een rijdende bus geeft, die jij niet op vertoon van een strippenkaart maar op vertoon van een 'trippenkaart' mag betreden, wat iets zegt over het binnen en buiten de bus aangeboden programma (hier deels letterlijk overgenomen): 'Bij *Ilotope* maken haltes plaats voor halters om uw conditie te verbeteren, waant u zich in een krankzinnige samenleving (waarvoor u de gordijntjes in de van tijd tot tijd stilstaande bus niet eens hoeft weg te schuiven) en zal een kapper bij het uitstappen uw

bezweete haren herschikken'; als tijdens de begrafenis van koning Boudewijn, geheel in zijn geest, niet alleen Vlamingen en Walen maar ook onderling sterk verdeelde christenen en elkaar verketterende mohammedanen broederlijk vereend in de kerkbanken van de Sint-Goedele in Brussel zitten; als in *De ontdekking van de hemel* ook nog een naoorlogse staatssecretaris Quist optreedt en jij de hierboven gesignaleerde 'bekende fout' vanwege de satirische toon toch niet als storend ervaart; als jij zou willen bewijzen dat taal geen wiskunde is, door twee qua betekenis identieke uitdrukkingen met elkaar te vergelijken: 'naar de haaien gaan' en 'naar de knoppen gaan', en als jij vervolgens vaststelt dat 'knoppen' toch niet hetzelfde betekent als 'haaien'; als Edward Radzinsky in zijn boek over tsaar Nicolaas II melding maakt van een Russische bewonderaar van Marat, die zich Maratov noemde en in moordzucht niet onderdeed voor het dronken schoelje dat in het Huis van Ipatjev te Jekaterinenburg in totaal elf personen vermoordde; als één van Oprah Winfrey's gasten, in de naar haar genoemde televisieshow, over incest praat alsof het niets is, met veel vertrouwenwekkende tussenvoegsels als 'o kay' en 'you know'; als Harry Mulisch in *De ontdekking van de hemel*, met name in hoofdstuk 53 en 54, een grandioze beschrijving van Romeinse architectuur geeft, letterlijk culminerend in een beschrijving van (het ronde gat in de koepel van) het Pantheon, en als Quinten, overweldigd door de schoonheid van de Sixtijnse kapel, zich met Hollandse nuchterheid en om een voor de hand (of juist niet voor de hând) liggende reden afvraagt, of Michelangelo de moederloze Adam wel met een navel had moeten afbeelden; als jij de volgende metafoer in engere zin van een Britse comédienne (wat een voorbeeld van een contradictio in terminis is) hoorde: 'kots van een albino' in plaats van 'kwark'; als jij bij herlezing van *Speak, Memory/Geheugen, spreek* van Vladimir Nabokov in hoofdstuk 4 een beschrijving van Golliwog 'in zijn blauwe jas en rode broek, met ondergoedknopen als ogen en zijn magere harem van vijf houten poppen' tegenkomt...en dat brengt jou onmiddellijk het lolligste deuntje uit *Children's corner* van Debussy in herinnering, alsof een onzichtbaar proustiaans koekje iets lekkers hoorbaar maakt, en als jou even later nog een andere aangename verrassing wordt geserveerd door de bijzondere invulling van het begrip 'esprit d'escalier' die Nabokov geeft in zijn beschrijving van een kind dat zich op de bovenste trede van een trap verstapt: 'Dan zakte je even met het gevoel van zalige paniek, met een ongecontroleerd

samentrekken van spieren, weg in de illusie van een trede die, als het ware, was gecapitonneerd met de oneindig elastische materie van haar eigen niet-bestaan'; als jij leest hoe in de nieuwste encycliek van Johannes Paulus II, *Veritatis splendor*, waarheid en gebod boven vrijheid en geweten staan, terwijl het accepteren van een waarheid en het naleven van een gebod (om hun zelfs wille) allereerst dient te geschieden op basis van vrijwilligheid; als dwang, voor wie daaronder lijdt, iets hoogstens noodzakelijk maar zeker niet waardevol maakt; als Janmaat in de Tweede Kamer durft te beweren, dat de Nederlandse regering bejaardenoorden laat sluiten om er asielzoekerscentra in te vestigen; als er in een boek van Antoine Lefébure over telefoongesprekken, die tijdens de Tweede Wereldoorlog werden afge luisterd door Franse ambtenaren, valt te lezen, hoe het in 1942 aan Franse Joden werd verboden telefoongesprekken te voeren (controle op het Joodse karakter van stemmen was onmogelijk gebleken, zo menselijk is de menselijke stem),-zij mochten daarom geen telefoonabonnementen meer hebben-, ...en daartegen werd fel geprotesteerd door diezelfde ambtenaren, geenszins uit menslievende overwegingen maar uit bezorgdheid over een vermindering van inkomsten voor de staat en vooral uit ergernis over de uitschakeling van zoveel behulpzame, zij het onvrijwillige, Joodse informanten; als jij Maarten 't Hart tegen Antoine Bodar hoorde zeggen, dat Roomse priesters de Heilige Mis ten onrechte in alle vroegte opdragen, omdat het Laatste Avondmaal niets gemeen heeft met een ontbijt; als jij je afvraagt, of paus Johannes Paulus II van starets Zosima de gewoonte heeft afgekeken,-en vervolgens overgenomen-, om met gespreide armen de aarde te kussen, en of hij door dat te doen er blijk van geeft géén maat te kunnen houden, terwijl starets Zosima dat jou wel als iets zeer behartigenswaardigs voorhoudt: 'Leer maat te houden en je tijd af te wachten. Als je eenzaam achterblijft, bid dan. Werp je vol liefde ter aarde en kus de aarde met een onuitputtelijke en onverzadigbare liefde. Heb alles en iedereen lief en zoek daarin je geestdrift en verrukking. Drenk de aarde met je vreugdetranen en heb die tranen lief. Schaam je niet voor jouw extase, behoed die juist als iets kostbaars, want het is een grote gave van God die niet aan velen, maar aan de uitverkorenen is geschonken'; als jij die extase uit eigen ervaring kent, zonder die helaas als een gave van God te kunnen beschouwen en, wat erger is, zonder je ook maar één ogenblik uitverkoren te wanen; als het toedienen van placebo's met duidelijk

aantoonbare en voor een patiënt waarneembare fysiologische verschijnselen gepaard gaat, zodat zelfs de verslaving aan en het afkicken van zulke middelen niet ongewoon schijnt te zijn; als er door een journalist verslag van een tentoonstelling in het Museon te Den Haag wordt gedaan, waarin hij de bedenkers ervan complimenteert met hun voor leken duidelijke uiteenzettingen over het natuurkundig fenomeen van de chaos, maar zelf laat hij jou weten, dat olie in een petrischaaltje convectiecellen vormt, zodra een lamp de opstelling van onderaf verhit; als dezelfde politici die voorstanders van technologische innovatie zijn, zichzelf (in plaats van werklozen) beklagen over de teruglopende werkgelegenheid, waaraan zij blijkbaar geen halt willen of kunnen toeroepen; als in diverse geloofsgemeenschappen het spanningsveld tussen de basis en wie de baas is steeds groter wordt; als het verkiezingsaffiche voor D 66 een welgevulde herenslip laat zien met daaronder de tekst 'links van het midden'; als er in het boek *Tobias* wordt gesproken over koning Salmanassar en zijn zoon Sinacherib, terwijl laatstgenoemde (lees: de Mensenzoon) eigenlijk een neef van de koning (lees: de koning der koningen) was; als in hoofdstuk 2, vers 5 van datzelfde boek een rechtstreekse relatie wordt gelegd tussen het zondig leven dat iemand leidt en de straf van God, die hij daarvoor reeds op aarde ontvangt: 'Ja, Heer, zwaar zijn Uw straffen, omdat wij niet naar Uw geboden geleefd en niet in oprechtheid voor Uw ogen gewandeld hebben,' als Tobit het levende bewijs vormt voor de onjuistheid van die stelling: omdat hij met blindheid geslagen wordt, is hij zeker nog geen slecht mens, en als Onze Lieve Heer uit spijt over de door Hem ten onrechte uitgedeelde straffen Tobit van diens blindheid geneest,-niet onder verwijzing naar maar onder het mom van wat in *Tobias 4:16* staat: 'Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet!-', waarbij Hij weliswaar voor de beproeving van Tobias (wat is het verschil tussen straf en beproeving, afgezien van het eventueel louterende effect op degene die zwaar beproefd of gestraft wordt?) misbruik van Zijn schepping maakt door een zwaluw voor Zijn lage oogmerk in te schakelen, zoals Hij ook een oneigenlijk gebruik van het inwendige van een vis maakt om Tobit van diens oogkwaal te genezen, maar toch Zijn 'beestachtig' gedrag achteraf goed weet te maken met een hondje dat in dit Bijbelboek aardiger dan wie of wat ook kwispelstaartend rondloopt, opdat jij, ongelofelijk ongelovig als jij soms bent, Tobit onvoorwaardelijk zult kunnen nazeggen: 'Welnu, Heer, doe met mij wat Gij wilt, maar

schenk mij Uw vrede, want sterven is mij beter dan leven'; als jouw oudste dochter godsdienstles krijgt van dominee Pater; als de stoomlocomotieven tussen Caïro en Khartoum vroeger werden gestookt op mummies, omdat die organische brandstof goedkoper was dan steenkool; als in hotel 'Luxor' te Las Vegas, een glazen piramide van 30 verdiepingen hoog waarvan de oppervlakte der ramen niet in vierkante meters maar in hectares wordt gemeten, midden in de ontvangsthal een nagemaakt Nijltje bevat, waarop goklustige toeristen zich per boot van de balie naar de liften kunnen laten vervoeren; als jij tijdens een begrafenis in jouw parochiekerk moeiteloos met de gelovigen meebidt (hoewel jij je de Latijnse tekst beter herinnert dan de Nederlandse): 'Heer, ik ben niet waardig dat Gij tot mij komt, maar spreek slechts één woord en mijn ziel zal gezond worden'...en de Heer kán dat ene woord maar niet over Zijn lippen krijgen, of spreekt het zo zachtjes uit, dat jij het niet kunt horen; als de beroemdste schrijver van Nederland in Zen is, zoals een ander in Lou, en van zijn lotuszit aambeien en kapotte knieën krijgt, en als hij daardoor niet weinig getergd, ter verklaring van het gat in de ozonloog boven het zuidelijk halfmond, wijst op de vele winden die schapen plegen te laten in Australië, waar zo'n 150.000.000 van die ruftende hufters rondlopen, en in Nieuw-Zeeland, waar zo'n 70.000.000 hetzelfde doen (dat wil zeggen: laten); als de van nature zwijgzame tante van Flora in *Burggraaf Anne de Kéroual de St.-Ives* van Robert Louis Stevenson vijf guineas wisselt met deze woorden: "Komaan, mijnheer St.-Ives, 't is hoog tijd voor u om op weg te gaan. Maar laat ik u allereerst uw cheque van vijf guineas in gangbare specie overhandigen. Hier zijn vier pond in Britse biljetten en de rest in klein zilvergeld, minus zes stuivers. Er zijn er die, naar ik geloof, een shilling berekenen, maar ik ben zo goed, u daaraan te laten twifelen. Zorg ervoor en beheer het met alle verstand, waarover u beschikt!" terwijl nog geen bladzijde verder de niet weinig spraakzame herders Sim en Candlish er gedurende een kwartier het zwijgen toe doen; als jij hevig wordt verontrust door de hierna volgende redenering van Max Pam, omdat woorden in tegenstelling met beelden niet onmiddellijk in staat zijn er het verkeerde uitgangspunt van aan te tonen: stel dat jij een nylon regenpak in jouw fietstas stopt, dat daarin gemakkelijk past naast een setje bandklemmen, een rolletje schuurpapier, stukjes van een oude band en een tube solutie om er een lekke band mee te plakken, en stel dat het regenpak jou gemakkelijk past (wat geen gekke veronder-

stelling is, want zo'n kledingstuk zit meestal ruimer dan een colbertje, soms om dezelfde reden als waarom jij er gebruik van maakt als gegoten en dus nooit te krap), dan pas jij gemakkelijk in jouw fietstas; als jij een scherpe vouw in de pijp van een spijkerbroek van minder wansmaak vindt getuigen dan een op de hoogte van boekenruggen ingedeelde kast in de bibliotheek van Berlicum; als er forellen worden gekweekt die het langer dan hun soortgenoten in een voor hen te koude of te warme vijver kunnen uithouden, dankzij gemanipuleer met een menselijk gen; als een foto van een Trabi in Wernigerode jou mistroostig stemt, omdat het een gebutste bestelwagen betreft en drie sterren daarboven (bestaande uit drie naast elkaar gelegen X-vormige balken in een typisch Duits vakwerkhuis) het summum van kwaliteit suggereren; als het TNO in Delft een voor militaire doeleinden ontworpen elektromagnetisch kanon, dat dwars door het dikke pantser van een tank heen kan schieten, aanprijst als milieuvriendelijk; als ontpoldering van het eiland Tiengemeten er volgens boer Schilleman Hage toe zal leiden, dat de aldaar geplande vloedbossen en moerasstruwelen één geheel vormen met de Korendijksche slikken en met de Westerse en de Oosterse Laagjes, wat weliswaar in volledige overeenstemming met de naam van het pontje *De Eendracht* is,-dat nu nog driemaal daags over het Hittersche Gat naar het vasteland van Zuid-Holland vaart-, maar wat indruist tegen de mentaliteit van onze nationale held Hans Brinkers; als jij in jouw kersttoespraak voor Bosniërs in 's-Hertogenbosch de discussie over het volle Nederland oprakelt door te verwijzen naar de volle herbergen die destijds voor Jozef en Maria gesloten bleven, waarover dezelfde christenen zich geërgerd tonen die Nederland te vol voor asielzoekers vinden; als jij de kerstboodschap van vrede op aarde niet alleen wenst te betitelen als een open deur, met alle nadelen van dien, maar ook als niet minder uitnodigend dan een kerststal of een grot, waarvan de voorkant grotendeels ontbreekt; als jij de film *Amadeus* van Milos Forman, ondanks de prachtige begin- en eindopnames van respectievelijk een door en door winters Wenen en een regenachtig kerkhof, toch niet helemaal geslaagd vindt, omdat het voortdurend irriterende, hoge gehinnik van Tom Hulce voor een lachje van Mozart moet doorgaan en omdat er te veel nadruk wordt gelegd op de vulgaire kanten van Mozarts bestaan, met uitzondering echter van deze ene scène: de aartsbisschop van Salzburg (of was het keizer Jozef II?) bevindt zich juist in een ontvangstzaal,-waar Mozart wegens zijn te

weinig serviele gedragingen ernstig wordt berispt, terwijl een enthousiast auditorium zich in een aangrenzende zaal bevindt en uit dankbaarheid voor de eerder ten gehore gebrachte muziek luid applaudisseert-, wanneer de beurtelings gevierde en verguisde componist zich van het ene naar het andere vertrek begeeft, dat wil zeggen zich met een eerste buiging van de prelaat of keizer verabschiedet en na een draai van 180 graden met een tweede buiging het applaus van de zaal in ontvangst neemt, bij welke fysieke manoeuvres hij noodzakelijkerwijs zijn achterste moet tonen aan een hogergeplaatste, wat hij vol overgave doet door zijn stijve jaspanden links en rechts weg te schuiven (zogenaamd om het buigen eleganter te doen verlopen); als er op drie manieren ernstig misbruik van de situatie wordt gemaakt,- die ten gevolge van hoge waterstanden in Limburg ontstaan is-, doordat een groot aantal mensen zich schuldig maakt aan zogenaamd 'rampentoeisme', wat slecht is voor de staat van de dijken en wat hulpverleners verhindert hun werk te doen, aan plundering van leegstaande huizen en aan een te hoge opgave van de geleden schade; als de negentiende-eeuwse Pruisische bureaucratie een hemel op aarde geweest moet zijn, althans vergeleken met de Nederlandse anno 1993; als bezuinigingen en decentralisering tot meer in plaats van minder regelingen leiden; als bestuurders zich de wijze woorden van Vondel zouden moeten herinneren (en er vervolgens naar handelen): 'Indien 't gemeen u roept, besorgt het als uw eigen,' waarmee Vondel allerminst bedoelde te zeggen, dat zij als overheidsdienaren op hun eigen voordeel bedacht moeten zijn; als jij je meent te herinneren, dat jij die uit Vondels *Roskam* afkomstige woorden boven de hoofdingang van het stadhuis in Alkmaar hebt zien staan, bij wijze van morele opdracht aan bestuurders van het type C.P. Hooft of Anton Reinhard Falck (conform de typering van Thorbecke in zijn *Historische Schetsen* een man die het om de vervulling van zijn publieke taak, nooit om zijn persoon te doen was), zoals er thans te weinig in ons land zijn; als CDA-politici een hogere dunk van iemands ambities hebben dan van iemands moraal, dat wil zeggen iets tot een leidend principe verheffen, wat niets met principes van doen heeft, en als zij ons land in niet alleen moreel opzicht schade toebrengen door tal van normen ondergeschikt te maken aan economisch gewin ("Doen CDA-politici dat dan?" "Ja, dat doen ze!"); als verslaving neerkomt op een vorm van fysieke horigheid en men niettemin van 'gokverslaving' spreekt; als een mens kan worden beschuldigd van kannibalisme,

doordat hij het vlees van een transgenetisch varken oppeuzelt; als een voor het eerst menstruerend Turks meisje geneigd is te denken dat ze aan kanker lijdt, omdat bloed in het Turks 'kan' betekent en kanker 'kanser'; als jij met groot genoegen in *Lodewijk van Deys- sel/dertien close-ups* van Harry G.M. Prick leest, hoe Van Deysse *Uit het leven van Frank Rozelaar* betitelde als 'het dagboek van de bloemstruik-benaamde', en meer geamuseerd dan met tegenzin, hoe hij zijn eigen positie tegenover zijn vader afbakende: 'Bedenk toch hoe weinig het is een geleerde in schriften te zijn, zoals gij, en hoe veel een groot mens te wezen, zoals ik,' waarna hij spijt kreeg van zijn onbeschaamde zelfverheerlijking (meer dan van de vernedering van zijn vader die hij op één der negen aan hem gewijde quartovellen óók nog eens 'een kleine betheorizeerde mens' durfde te noemen) en prompt in de oude fout verviel, toen hij bekende vanuit de hoogte op zijn vader neer te zien, slechts bevangen door een nobel sentiment, 'dat van glimlachende goedheid, dat van de Observatie, en ik laat mijn vader als een poppetje gaan door mijn voelen en verbeelden, met zijn noodzakelijke gemoedsbewegingen, hem geheel omvattend, mijn Observatie over hem heen, als een kaasstolp over een vlieg'; als Lodewijk van Deysse in Willem Kloos een god op aarde zag, die hij voor diens bekende uitspraak 'Ik ben de God-op-aarde...' om typografische redenen meende te moeten bekritisieren, omdat de liggende streepjes suggereren, dat de dichter heeft willen zeggen: "Ik ben wat men noemt een God op aarde",-wat een aanzienlijke afzwakking van een als feitelijk bedoelde vaststelling inhoudt-, terwijl jij meent dat de door Van Deysse zozeer geprefereerde 'argeloze, rechtstreekse verzekering van een waarheid' door het aan 'God' voorafgaande lidwoord 'de' al niet meer mogelijk is; als jij in de kerstvakantie nog een ander te memoreren boek las, *Leven de doden?* van Nils-Olof Jacobson, waarin het vagevuur wordt voorgesteld als een asla barstensvol met psychische slakken, de hemel als een ruimte waarin zielen op een positieve manier worden gehersenspoeld en reïncarnatie als een (scheikundig?) proces ten gevolge waarvan de psychische uitstraling van een min of meer uitgekristalliseerd wezen fysieke trekjes begint te vertonen, wat verbinding met een 'koppelingscel' mogelijk moet maken: 'Door een resonantieproces komt het wezen in contact met de koppelingscel, die het best van alle ter beschikking staande cellen, met zijn eigen uitstraling overeenkomt, met andere woorden de reïncarnatie heeft zich voltrokken,' waarna jij alleen nog maar 'vurig' kunt

hopen, dat de dood ook een verlossing van dit soort aardse beslomeringen (inclusief alle per definitie vage speculaties over reïncarnatie) zal inhouden; als honderden kerngezonde mensen in een Amerikaans ziekenhuis (bij wijze van wetenschappelijk experiment gedurende de Koude Oorlog) zijn geïnjecteerd met plutonium...en één van de behandelende artsen roemt hen alsnog om hun onvrijwillig gepleegde daad van naastenliefde en patriottisme; als uit een studie van het Britse Ministerie van Milieu blijkt, dat er door het gebruik van de pil oestrogene stoffen in 31 rivieren voorkomen, die tweeslachtigheid onder vissen veroorzaken en, in kraanwater voorkomend, leiden tot steriliteit onder mannen; als een doodgewaande vrouw van 78 jaar, Angela Caruso, ten onrechte blijkt te zijn opgesloten in een inrichting voor geesteszieken te Palermo, doordat een ambtenaar in 1938 'decessa' (=overleden) in plaats van 'dimessa' (=ontslagen) op een formulier zette; als jij kampend met grote problemen op jouw werk, waarvan jij de oorzaak maar ten dele kunt bevroeden, toevallig in een boek van Gerrit Komrij leest: 'Gissingen van een koortslijder. Maar ik vul er mijn dagen mee!'; als Rob Nieuwenhuys bij de 100^e sterfdag van François Haverschmidt de populariteit van diens gedichten aldus verklaart: 'De dichter van *Snikken en Grimlachjes* dichtte niet, hij sprak!'; als jij in een sprookjesachtige, maar geenszins absurde roman van Jakob Wassermann, *Het ganzenmannetje*, leest hoe een schipbreuk op de Stille Zuidzee als in één adem wordt genoemd (en dus niet in verband gebracht) met een deftige trouwpartij in de Westminster; als jij om moeilijkheden op jouw werk te ontvluchten een weekend in de Ardennen doorbrengt en bij toeval in Vielsalm verzeild raakt, waar het huis van de stotterende dichter staat aan wie jij zo'n anderhalf jaar geleden jouw laatste kwatrijn wijdde zonder te weten dat het jouw zwanenzang zou zijn...en je ziet, dat het dak van zijn huis is vernieuwd; als jij je afvraagt, waar je een opleiding voor draaiorgelboekdrukker kunt volgen; als een rijwielhersteller (geen fietsenmaker) jou eraan herinnert, dat de dynamo van een fiets in de jaren 30 bestond uit 30 onderdelen...en jij kunt geen alledaags gebruiksvoorwerp bedenken, dat in de jaren 90 bestaat uit 90 onderdelen; als er in jouw synaptische spleten weer van alles mis is, doordat er in die vochtige kruipruimtes tussen twee zenuwcellen te weinig serotine wordt uitgescheiden,-dat als een legale drug of een opwekkend stofje werkt, maar het geenszins is, zolang het negatieve prikkel tenietdoet zonder positieve op te wekken-, als jij steeds meer

behoefte hebt aan een antidepressivum en overweegt een netwerk van leidingen in jouw eigen kruipruimtes te laten aanleggen, als jij daarvoor graag een beroep zou willen doen op medisch geschoolde loodgieters, voor wie de klant nog koning is in plaats van een gemakkelijk af te troeven, ondeskundige en geld aftroggelbare patiënt...en zij stellen jou in staat om door de ontelbaar vele voorgeboorde gaatjes in de over, onder, door, naast en langs elkaar lopende leidingen een ongelimiteerde hoeveelheid prozac en seroxat te persen; als een Franse uitgave van *Kuifje in de Sovjetunie* uit 1929 duurder is dan een willekeurig middeleeuws manuscript; als nieuwe abonnees van de *Viva* worden bedacht met een zilverkleurige vibrator (waarom een zilverkleurige?); als Abram de Swaan deze scherpzinnige opmerking maakt over de typisch Nederlandse paradox van de godsdienstvrijheid, op grond waarvan alle moslims hun godsdienst vrijuit kunnen belijden terwijl sommigen onder hen andere godsdiensten het liefst zouden willen verbieden: 'Deze paradoxale samenhang zal nog veel misverstand veroorzaken, want het is niet tot elke minderheid gedrongen, dat zij haar rechten niet ontleent aan iets eigens dat anderen ontbreekt, maar juist aan een abstract beginsel dat elke bijzonderheid negeert en geldt voor iedereen'; als intolerantie van een minderheid nog tot daar aan toe is, maar intolerantie van een minderheid die denkt dat zij een meerderheid is de grenzen van het toelaatbare overschrijdt en dus (over 'paradoxale samenhang' gesproken) door een relatief overbeschaafde meerderheid met intolerantie zou moeten worden bestreden; als Alain Fournier in *Le grand Meaulnes* beschrijft, hoe de moeder van de lange August Meaulnes voor het eerst op bezoek komt bij de moeder van de ik-figuur,-heel onfris met een kapotje op haar hoofd-, waarbij ze 'met de tong klakte, zoals vrouwen op bezoek dat plegen te doen', maar jij hebt geen idee van welke eigenaardige volksgewoonte hier gewag wordt gemaakt; als er een goede moordenaar onder ons opstaat, die met Zrjinovski doet wat hij met Adolf Hitler en Sadam Hoessein had moeten doen, lang voordat zij aan de macht kwamen; als uit een studie van John Sumpster blijkt, dat er niet door het gebruik van de pil oestrogene stoffen in 31 door hem onderzochte rivieren in Engeland voorkomen die tweeslachtigheid onder vissen veroorzaken en via leidingwater leiden tot steriliteit onder mannen, maar door afbraakproducten als nonylfenol, voorkomend in wasmiddelen, cosmetica en allerlei bestrijdingsmiddelen, die hetzelfde effect als oestrogene stoffen sorteren; als in het

Zetrapark te Sarajewo de doden worden begraven, waar tien jaar geleden Olympische schaatswedstrijden werden gehouden, zodat de transformatie van stadion in kerkhof bij jou herinneringen oproept aan de opengelegde onderaardse gangen van het Colosseum; als er een kleine Brit voor jou uitloopt, die zich ogenschijnlijk 'gentlemanlike' een weg naar de draaideur baant om zijn entree in hetzelfde hotel te maken als waar jij voor een buitengewone vergadering moet zijn en in plaats van zijn weg te vervolgen plotseling weer buiten staat, terwijl hij totaal verbijsterd uitroept: "What a lobby!"; als John Kraaikamp gevraagd naar zijn typering van de ideale vrouw antwoordt: "Een nymfomane met een drankzaak!"; als Nederlanders in tegenstelling tot Grieken allesbehalve wijze lieden moeten zijn, omdat filosofie in het Grieks op het beminnen van wijsheid duidt (althans in etymologisch opzicht) en in het Nederlands op het begeren ervan, en men slechts kan verlangen naar iets wat men niet heeft; als de woorden 'vader' en 'moeder' in de oren van Engels sprekende kinderen moeten klinken als 'dood' en 'mummie', wat die arme kinderen wel erg met hun neus op de feiten drukt; als professor Piet Vroom, in wiens psychologische inzichten jij een 'schier' (dus toch niet helemaal) onbegrensd vertrouwen stelt, beweert dat Yolanda van B. (die op jou een volkomen geloofwaardige indruk maakte) in het programma van Sonja Barend 'vorstelijk' zat te liegen, omdat ze mededelingen over de Eper incestaffaire deed zonder haar ondervraagster aan te kijken ('wat volgens de huidige stand van zaken betekent, dat ze in opperste concentratie probeerde een verhaal kloppend te maken'); als iemand uit schaamte een ander niet durft aan te kijken, wanneer hij zijn zonde(n) opbiecht of iets te horen krijgt waarvan hij ten onrechte wordt verdacht; als verhalen over het herstel van de brug van Mostar, die de belangrijkste verbinding vormde tussen Bosniërs en Serviërs bij jou herinneringen oproepen aan het verhaal van Ivo Andric over de door grootvizier Jusuf aangelegde brug over de Drina in Visegrad; als de vroeger in het stift van Thorn woonachtige adellijke dames na zonsondergang hun gordijnen moesten sluiten, omdat zij minstens zestien kwartieren in hun wapenschild voerden en de maan er hoogstens vier heeft; als er in een moskee niet minder dan 65 doden en 256 gewonden onder Palestijnen vallen, omdat een paar Joodse kolonisten (zich ernstiger misdragend dan veel Duitse nationaalsocialisten, die zich tijdens de Kristallnacht al ernstig genoeg misdroegen in de synagoges van hun Joodse landgenoten) de maga-

zijn van hun automatische geweren op hen hebben leeggeschoten; als *Data System Software* de naam van een bureau voor escortservice blijkt te zijn; als Woody Allen in zijn nieuwste film, *Manhattan Murder Mystery*, zegt voor het laatst in een vrouw geweest te zijn, toen hij een bezoek aan het Vrijheidsbeeld bracht; als er in het Nederlands wel een woord bestaat voor een man of vrouw die zijn of haar partner heeft verloren en voor een kind dat het zonder zijn beide ouders moet stellen,-het is net alsof in deze veranderlijke reeks een toenemend aantal doden zorgt voor hetzelfde gevoelige kwaliteitsverlies, zodat een weduwe of weduwnaar even zwaar onder het verlies van haar of zijn partner moet lijden als een kind onder het verlies van zijn beide ouders (waarna het een 'wees' wordt genoemd)-, maar als er omgekeerd in het Nederlands geen woord bestaat voor ouders die hun kind hebben verloren; als jou steeds vaker het verschil tussen een absoluut vereiste en een relatief gegeven ontgaat; als een lezer van *De Telegraaf* naar aanleiding van de schandalen rondom het Interregionaal Recherche Team (naar jouw mening terecht) in een ingezonden brief opmerkt, dat vroeger de koningin onschendbaar en ministers verantwoordelijk waren, maar tegenwoordig ministers onschendbaar en ambtenaren verantwoordelijk zijn; als dansen kan worden omschreven als een vorm van kijken en bekeken worden, waarbij twee partners op de maat van de muziek op verticale wijze uitdrukking geven aan horizontale gevoelens; als Vestdijk het veel te gediensstige dienstertje in de Gerhartshof (eigenlijk niet in de Gerhartshof maar in *Het spook en de schaduw*) beschrijft als 'een kip die altijd naast de graantjes pikt...'; als het de politieke wereldleiders aan moraal en voldoende eensgezindheid ontbreekt om Gorazde daadwerkelijk tot een door de UNO beschermd gebied te maken (waarom kunnen er wel precisiebombardementen in Irak worden uitgevoerd en niet in Bosnië, waar de Serviërs het ene na het andere bestand schenden, raketten op ziekenhuizen afvuren en door vriend en vijand worden afgeschilderd als oorlogsmisdadigers van het ergste soort?); als een 24-jarige Heerlenaar zich te laat bij de poort van de Sittardse gevangenis 'De Geerhorst' meldt, na in het weekend proefverlof genoten te hebben, en vervolgens wordt weggezonden, omdat er voor hem geen plaats meer is; als er in het Amerikaanse wetenschappelijke tijdschrift *Science* wordt gerept over een veelbelovend kanker onderdrukkend (dus niet: 'remmend') gen, dat MTS-1 (=Multiple Tumor Suppressor) heet en in beschadigde vorm onder andere

bij melanomen, dat wil zeggen pigmentcelkanker, en bij borst- en longkanker voorkomt; als een collega belangstellend vraagt hoe het met jou gaat, sinds jij met ziekteverlof gegaan bent, en jij antwoordt: "Vroeger was ik een primus inter pares, tegenwoordig lijkt ik wel een primus inter paria's"; als er tijdens de laatste twee weken meer doden in Rwanda zijn gevallen dan tijdens de afgelopen twee jaar in Bosnië; als de UNO alle troepen uit Rwanda terugtrekt en er zo indirect aan meewerkt, dat honderdduizenden Hutu's en Tutsies elkaar blijven uitmoorden; als te midden van al dit internationale geweld de beoogde premier van het CDA, Elco Brinkman, wordt geconfronteerd met sterk tegenvallende werkloosheidscijfers over het eerste kwartaal van 1994 en, hoewel hij er als fractievoorzitter van de grootste regeringspartij juist alles aan had moeten doen om die cijfers zijn kiezers eens danig te laten meevallen, doodleuk opmerkt, dat hij het jammer vindt op deze manier gelijk te krijgen, omdat hij 'altijd' wel gedacht had, dat het met de werkloosheid nog niet de goede kant was opgegaan; als Remco Campert over de minister van defensie zegt: "Ik geloof dat hij het niet zo slecht doet, maar ik zou eigenlijk niet weten wát hij niet zo slecht doet"; als jij het edelmoedige aanbod van W. Deetman om in plaats van Elco Brinkman premier van Nederland te worden beschouwt als het dieptepunt van de verkiezingscampagne van het CDA; als jij op de nummer 25 van D 66 stemt, Vinko Prizmi, om de CD tweemaal tuk te hebben; als Vestdijk voor Peter Höllriegl in *Het spook en de schaduw* het volgende originele klusje verzint: paramenten motvrij maken; als Vestdijk in hetzelfde boek en passant (wat de toch al uiterst knappe beschrijving razendknap maakt) vier Italiaanse schoonheden als volgt typeert: '...de vier vrouwen, de leeftijden om zo te zien netjes over een eeuw uitgezet, waren Italiaans op het onverbeterlijke af, met hun zigeunerachtige ogen vol dierlijk wee en onpeilbare veneratie, en huiden, die reikten van het teerste ivoor naar een afgedankte voetbal'; als jij dit de mooiste volzin uit *De virtuoos* van Margriet de Moor vindt, maar je afvraagt, of gedachten onbewust kunnen zijn, een stem adem kan halen en het woord 'ontzettende' niet beter had kunnen worden geschrap: 'Voor mijn part vergelijk je dit alles, in je onbewuste gedachten, met bijvoorbeeld de aria *Mare infido agitata*, waarin de stem zich twintig ontzettende maten lang in een zenuwslopend tempo en zonder adem te halen aan een complex van trillers en zeer grote sprongen te buiten gaat teneinde storm, zee en schipbreuk na te

bootsen, wat, zoals iedereen heel goed weet, waanzin is, acrobatiek, halfgare extase die spot met de wetten van de esthetica'; als de Suri-naamse vloot roemloos ten onder gaat in de Oostzee, omdat zij wegens achterstallig onderhoud en liggeld de Duitse haven Wolfsgat niet mag verlaten; als in de necrologie van Jacqueline Kennedy wordt vermeld, dat ze vroeger niet met 'First Lady' wilde worden aangesproken, omdat die eretitel haar te veel deed denken aan de naam van springpaarden; als het tien jaar geleden is dat Tommy Cooper stierf en jij moet lachen (terwijl de journalist die het voorval beschrijft, zich verontschuldigt voor het weinig komieke van zijn beschrijving door de stelling te verkondigen, dat het zien voor het zeggen gaat), wanneer jij in een terugblik leest, hoe hij eens bij het begin van zijn optreden "Good evening!" zei, waarna hij een stapje naar voren deed en even beleefd als bezorgd aan het publiek vroeg: "Have I got time for more?"; als een crematorium in San Antonio in brand vliegt, omdat er twee lijken in de oven werden gelegd in plaats van één; als er naar aanleiding van de affaire Gonçalves (wiens naam vooral niet als 'gunsalvo's uitgesproken mag worden) een grapje van minister Luns de ronde doet: President Kennedy vraagt aan Luns, of het de Nederlanders lukt om de kannibalen in de Baliemvallei een beetje beschaving bij te brengen,-als katholieken onder elkaar hebben zij daar zo hun eigen ideeën over-, waarna Luns zegt: "Dat is zeker gelukt, excellentie, want ze eten op vrijdag alleen nog maar vis-sers!"; als iemand een 'kantelaar' heeft uitgevonden, dat wil zeggen een door het gewichtsverlies van een opbrandende kaars langzaam kantelende kandelaar; als Donna Tartt in *De verborgen geschiedenis* net zo (gemakkelijk) controleerbaar onjuist met de historische werkelijkheid omspringt als Harry Mulisch in *De ontdekking van de hemel* door haar romanfiguur Julian in een even geheimzinnige als gewichtige betrekking te laten staan met de regeringen van Isrami en Suaoriland, welk laatste land wordt verondersteld 'ergens in Oost-Afrika' te liggen; als de gastvrouw jou op een feestje pastetjes van hanenkammen en ramsnieren presenteert en een hete snack 'van dulle kabeljauw die eigenlijk van heek had moeten zijn'; als de tragedie in Rwanda, Haïti, Somalië en Bosnië onverminderd voortduren, terwijl noch de Verenigde Staten van Amerika, noch de Verenigde Naties durven in te grijpen, omdat zij de soevereiniteit van die landen uiteindelijk niet willen aantasten: de (kennelijk als een eenheid ge-ziene) bevolking van die landen zal vroeg of laat zelf orde op zaken

moeten stellen, luidt hun redenering, maar wat is zo'n orde waard, vraag jij je af, indien zij met genocide gepaard gaat? Waarom beschikken de Verenigde Naties niet over een eigen vreemdelingenlegioen om al die moderne varianten van de Hoekse en Kabeljauwse twisten te beslechten en waarom wordt er met criminele regeringsleiders anders omgesprongen dan met criminele staatsburgers? Het is immers zinloos respect te tonen voor degenen die anderen niet respecteren, of verdraagzaam ten opzichte van de onverdraagzamen te zijn; als het begrip 'profijtbeginsel' net zo'n negatieve lading dekt als het begrip 'kunstnijverheid', omdat beide samenstellingen niet meer maar juist minder waardevol zijn dan hun afzonderlijke delen (waaruit indirect een bewijs valt af te leiden voor de onjuistheid van de dikwijls bij fusies verkondigde stelling, dat er bij voorbaat synergie zal ontstaan door samenvoeging van bestaande instellingen); als jij tijdens de zomervakantie van 1994, deels doorgebracht in Vézelay, aan jouw dochters vraagt hun eigen teken van de dierenriem te zoeken op het timpaan boven de ingang van de soberste kerk ter wereld, gewijd aan Maria Magdalena, hoe indrukwekkend weinig heeft de Romaanse bouwstijl overigens met het rijke Roomsche leven gemeen-, ...en jij ontdekt, dat het achterlijf van jouw eigen sterrenbeeld, Stier, doet denken aan het achterlijf van een zeemeermin of aan een zonderling gedraaid puntijsje; als jij het panorama achter voornoemde kerk het mooiste ter wereld vindt; als jij je de in zomerse hitte zinderende wijngaarden van Beaune zult blijven herinneren als voorbodes van de hel (waarmee niets ten nadele van Beaune zij gezegd); als er in Rusland een ernstig treinongeluk gebeuren kon, doordat er systematisch koper uit de langs het Oekraïense baanvak staande seinpalen werd gestolen door spoorwegaarbeiders, die vervolgens verzuimden de (denkbeeldige) stand der seinen telefonisch aan de machinisten door te geven; als jij een deel van jouw kwatrijnen vernietigt op dezelfde manier als waarop Talleyrand volgens zijn biograaf, Duff Cooper, eens een staatsgevaarlijke brief verbrandde: hij stak hem met een brandende kaars aan, wierp hem in het vuur van een open haard en, alsof al zijn voorzorgsmaatregelen nog niet voldoende waren, legde hij pook en asschep er kruislings overheen, zodat er geen restant de schoorsteen in kon vliegen, aldus demonstrerend hoe men van een staatsman kan leren een geheim in het geheim te vernietigen; als Elco Brinkman het voorzitterschap van de CDA-fractie in de Tweede Kamer overdraagt aan een verkrampde politicus met een spreekge-

brak; als een charollaisachtige dikbilstier uit het slachthuis in Tiel ontsnapt, waarvan een grote foto wordt afgedrukt in alle kranten, en als een onderricht in het *Brabants Dagblad* vermeldt, dat het hier gaat om een blonde Argentijn 'in totaal verwilderde staat', maar de volgende dag blijkt uit een rectificatie, dat het 'une blonde d'Acquitaine' betrof; als er in de *Trouw* van woensdag 7 september 1994 de spot wordt gedreven met een sportieve variant op *Genesis 1:31*: 'Alles is goed, behalve zwemmen'; als jou pas bij de zoveelste herhaling van *Happy Days* op de televisie is opgevallen, dat Mrs. Cunningham de bij haar gezinnetje inwonende commensaal, 'Fonzie' of 'The Fonz' genaamd, 'Arthur' noemt (en hij haar liefkozend 'Mrs. C. '); als een onlangs in Nederland ingevoerde 'cab', dat wil zeggen een van oorsprong Londense taxi, een loze ruimte naast de chauffeur bezit om hem in staat te stellen (in plaats van een passagier?) een baal hooi te vervoeren, bestemd voor een niet-ingespannen paard, dat de taxi veilig door het snelverkeer moet loodsen; als het menselijk lichaam in dubbel opzicht symmetrie vertoont: niet alleen van links naar rechts, maar ook van boven naar beneden, zodat armen en benen en alles wat daartussen zit, hoofd en geslachtsorgaan inclusief, elkaars spiegelbeeld vormen ("Niet twee, maar ach, vier zielen wonen in mijn borst!" roept Faust wanhopiger dan ooit tevoren uit); als oud-minister Jan de Koning, één van de weinige CDA-politici aan wiens integriteit jij nooit twijfelde, plotseling blijkt te zijn overleden; als jij een terminale patiënt hoort grinniken om 'un peu' in het bekende gezegde: 'Partir, c'est mourir un peu'; als oké (afgekort o.k.) volgens een zekere Bill Bryson komt van *olla kalla*, wat in het Grieks 'alles is goed' betekent, of van *Aux Cayes*, wat een kruidige Haïtiaanse rum schijnt te zijn, of van *okeh*, onder welke uitroep de Choctawindianen hun instemming met een vredesverdrag betuigden, of van *Old Keokuk*, zoals de naam van hun opperhoofd luidde, of van *oll korrekt*, wat 'alles in orde' betekent, maar als oké volgens Van Dale komt van *Old Kinderhook*, dat de geboorteplaats van de Amerikaanse democraat Martin van Buren is; als Amerikaanse feministen het werkwoord *menstruate* willen vervangen door *femstruate*; als het Herman Neubronner van der Tuuk behaagt het leven als een godsgeschenk op te vatten, mits hij degene die wordt bedacht met zo'n aardig presentje een 'beschonkene' mag noemen (zie blz.40 van *De pen in gal gedoopt*); als een aandeel Begemann wordt vergeleken met een kraslot; als in het nieuwste boek van Nelleke Noordervliet, *De naam van de vader*, her-

inneringen worden opgehaald aan *Morgen gebeurt het*, een televisieprogramma voor kinderen uit de jaren 50, waarin Ton Lutz de rol van professor Plano vertolkte, ...en jij wenste toen al met andere kinderen in gespannen en eensgezinde verwachting voor het televisietoestel van mevrouw Van Steen gezeten, dat het inderdaad morgen zou gebeuren; als jij het liefste met jouw gezin zou willen emigreren naar Winnipeg (met het accent op de laatste lettergreep); en als dat allemaal het geval is (om een hinderlijk dacapo-effect te vermijden treed jij hier niet in herhaling), ja, dan zal het dwaze Gods oneindig wijzer dan de mensen moeten zijn en red jij nog enigszins de eer van de Heer door de schaduwzijden en onvermoede kanten van het menselijk bestaan respectievelijk te belichten en op te schrijven.

BERICHTEN UIT BERLICUM

(1995-2000)

Als een vervolg op *Conditioes (zonder welke niet)* wil ik zo eerlijk mogelijk en in chronologische volgorde noteren wat er in mij opkomt, zonder mij al te veel te bekommeren om de indruk die dat op anderen maakt. De aforistische vorm biedt meer mogelijkheden dan een conditionele bijzin om op een geserreerde manier uitdrukking te geven aan een eigen inval of stil te staan bij de treffende gedachte van een ander. Er staat mij een kruising voor ogen van aforismen en egotistische herinneringen, waarin de citroenen van monsieur de Tracy netjes op een schaalje blijven liggen, of één voor één worden gewogen in plaats van als een verdachte lekkernij in het niets te verdwijnen.

Het onderscheid tussen knollen en citroenen is mij dierbaar, maar wat ik opschrijf, valt met het een noch het ander te vergelijken. Waarmee dan wel? De verleiding is groot een sierlijk voorwerp te noemen, bijvoorbeeld het strakke en levendige barokmotief uit de architectuur dat, naar ik meen, 'coquille' heet. Een innerlijke stem gebiedt mij iets anders op te schrijven, dat geen verband houdt met parels maar met varkensdraf. Dat heb ik hierbij gedaan zonder mijn lezers te willen beledigen.

*

'Kling' klinkt mij als Chinees in de oren. Ik weet wat men eronder verstaat: het lemmet van een zwaard. Nu de twintigste eeuw bijna ten einde loopt, wil ik er het lemmet van een gekarteld kromzwaard onder verstaan. Waarom? Nooit zijn er zoveel doden over de kling gejaagd als in onze eeuw. Om recht te doen wedervaren aan de krijgsgod kan ik zo'n kling alleen met de Chinese muur vergelijken.

*

Jean François Revel legt in *Un festin en paroles* uit, hoe culinair ingestelde Romeinen zich in de klassieke oudheid te goed deden aan flamingotongen, de schaamlippen van zeugen, kamelenhielen en zee-sterren. In deze opsomming verbaas ik mij minder over de exclusiviteit van niet te versmaden dierlijke lichaamsdelen dan over de aanwezigheid van zeesterren. Zouden die net zo smaken als de tentakels van een octopus? Dat ik mij zo iets afvraag, is een teken aan de wand. Ik ben wreder dan ik dacht en onbewust net zo'n decadente levensgenieter als een welgestelde Romein. Wat smaakt los van de berei-

dingswijze beter, de aars van een paard of een kikkerbil? Ik zou het niet weten, want de geneugten van beide gerechten zijn mij tot nu toe ontgaan.

*

Een Zeeuwse winkelier krijgt de schrik van zijn leven, als hij een overvaller in zijn ouderwetse sigarenmagazijn ontwaart. De slechterik zegt geen stom woord, overhandigt hem slechts een briefje waarop staat: 'Geef mij al het geld uit de kassa!' De winkelier bedenkt zich geen ogenblik en schrijft op de achterkant van het briefje: 'Sodemierter op!' Hij overhandigt het briefje op zijn beurt aan de overvaller, waarna hij voor alle zekerheid zelf de daad bij het woord voegt. Wat is nu opmerkelijk aan deze anekdote? Dat het geen anekdote is, maar een waar gebeurd verhaal. Alleen speelde het zich in de stad Groningen af. Door de koppigheid van een Groninger te vervangen door de zuinigheid van een Zeeuw wordt de reactie van de winkelier begrijpelijker. Overigens wist ook de overvaller niet, hoe snel hij zich uit de voeten moest maken.

*

Mijn grootvader van moeders kant was een Groninger. Hij had gevoel voor humor, dat de meeste Groningers volgens mij ontberen (of niet eens node missen). Toen hij een beroerte kreeg, zakte hij langzaam door zijn knieën. Hij wist wat hem overkwam, want hij zei nog gauw voordat een scheve mond hem het spreken tijdelijk onmogelijk zou maken: "En zo krijg je er een broertje bij!"

In het ziekenhuis zocht ik hem nadien een keer op, toen hij een oogoperatie moest ondergaan, samen met een neef die overigens niet zijn kleinzoon was. Die neef was het type van de eeuwige student; dat bestond nog in de jaren 60 van deze eeuw. Op een vraag van mijn grootvader, hoe het met zijn studie ging, antwoordde mijn neef opgewekt, dat hij nu toch echt met zijn laatste jaar bezig was. Waarop mijn grootvader diep zuchtte en zei: "Ik ook..., al járen!"

*

Als klein kind ging mijn grootvader elke zondag met zijn moeder naar de kerk. Meestal bezochten zij de Heilige Mis die 's morgens vroeg gelezen werd, de zogenaamde 'vroegdienst'. Op z'n Gronings wordt dat woord uitgesproken als 'vrouwdienst'. Mijn grootvader dacht als kind, dat de eerste Heilige Mis op zondag alleen voor vrouwen was bedoeld en dat hijzelf min of meer clandestien in de kerk zat. Toen hij beseftte dat de taal hem in dit opzicht een loer had gedraaid, was hij diep geschokt.

*

Stel dat Christus een mens is. Dan nog kan ik veel van hem leren en verdient hij mijn diepste respect.

*

K. Schippers beschrijft hoe Gustave Courbet een reeks schilderijen voor de Turkse diplomaat Khalil Bey vervaardigde, waaronder *De oorsprong van de wereld* uit 1866. Een lers model poseerde, naakt en op haar rug liggend, met gespreide benen voor Courbet, die al eerder vrouwelijke naakten had verkocht aan Khalil Bey. Steeds ging het om bestaande schilderijen, die aan de collectie van deze Turkse fijnproever werden toegevoegd. *De oorsprong van de wereld* was van tevoren door hem besteld, waardoor ook de manier van schilderen waarschijnlijk zijn volle instemming had. Het opvallendst aan dit schilderij is de anonimiteit van het vrouwelijke naakt, dat slechts is afgebeeld van de onderkant van haar borsten tot aan de bovenkant van haar knieën. Wie per ongeluk een blik op haar werpt, kan langer blijven kijken dan hij of zij van plan was, omdat het Ierse model niet terugkijkt. Courbet maakt dus eigenlijk van iedere toeschouwer een niet te betrappen voyeur.

Ik vind *De oorsprong van de wereld* zeer geslaagd, niet wegens de gewild filosofische of literaire titel van het schilderij, die, ondanks wat K. Schippers daarover beweert, wel degelijk op ironische wijze bijdraagt tot de discussie over wat er eerder was: de kip of het ei, maar wegens de dubbele schoonheid van wat men ziet. Dit vrouwelijk naakt voldoet althans aan mijn esthetische normen (waarvan ik mij verder geen rekenschap wens te geven) zonder mijn werkelijkheidszin geweld aan te doen. Het kost mij niet de minste moeite mij voor

te stellen, hoe het Ierse model er van anderen moet hebben uitgezien. Wat ik zie, vind ik vooral mooi, omdat het in weerwil van alle realisme een surrealistisch trekje heeft. Hoewel men haar geslacht schuin van voren kan inkijken, laat de lage invalshoek toe, dat men daaronder haar billen in verkleinde vorm ziet. Hoe prominent haar voorkant ook aanwezig is, -haar onzichtbare achterkant mag er dus ook zijn. Deze veelzijdigheid of alomtegenwoordigheid van het Ierse model maakt een diepe indruk op wie, zoals ik, toch al de neiging heeft een eenzijdige voorstelling van zaken af te wijzen.

*

In zijn bespreking van *The damned*, een film van Luchino Visconti, verkondigt H.J.A. Hofland de stelling: 'De slimste slechten zijn de baas.' Ik denk, dat die stelling tot op zekere hoogte juist is (voor God gaat zij niet op) en zowel fascinerende als weezinwekkende aspecten van de politiek kan verklaren. Hofland bewijst haar juistheid door naar het nationaalsocialisme te verwijzen. In dat kader merkt hij op: 'De SA viert feest aan de Wiessee. Daar wordt eerst bier gedronken, dan bier gehesen, dan gegoten. Er wordt gezongen, gebruld en uiteindelijk gelald.' Tot tweemaal toe ontbreekt hier een kennelijk door Hofland wel bedoelde parallellie: de herhaling van 'dan' en 'bier' in de eerste zin vindt geen gelijkwaardige navolging in de tweede zin, evenmin wordt het graduele verschil tussen 'gehesen' en 'gegoten' correct weergegeven door 'gebruld' en 'gelald'. Het woord 'uiteindelijk' suggereert zelfs een uniek hoogtepunt, wat aan het idee van parallellie afbreuk doet. Columnisten schrijven te snel, ik schrijf te langzaam.

*

Algemeen heerst de opvatting, dat de burgeroorlog op de Balkan valt te herleiden tot een min of meer conflictueuze tegenstelling tussen moralisme en realisme. Alle partijen deugen niet, zo luidt de wereldopinie, omdat zij zich schuldig maken aan misdaden gericht tegen de menselijkheid, maar de Serviërs dienen zich dieper te schamen dan de Kroaten en Bosniërs. Wil men erger onheil voorkomen, dan moeten zij als eersten worden gestraft door de Verenigde Naties, waarvan de onderlinge verdeeldheid niet mag verhinderen, dat zij als

wereldorganisatie een leidende rol speelt. Zij kan en mag niet verstek laten gaan, als er ten tijde van een groeiend internationalisme op het gebied van onder meer de wereldhandel nationale of regionale conflicten ontstaan. Blijken die niet door betrokkenen zelf te kunnen worden opgelost, dan zal een hogere instantie zich ermee moeten bemoeien. Separatistische neigingen staan overigens haaks op de moderne tijdgeest, zodat ook iedere wereldburger tegen wil en dank er goed aan doet die in zichzelf te onderdrukken. Tot zover wordt deze opvatting gedeeld door zowel moralisten als realisten.

Als het op de uitvoeringspraktijk aankomt, scheiden hun wegen zich. Militairen en in hun voetspoor politici van het type Akashi, die eendeloos bereid lijkt om langs diplomatieke weg tot een oplossing van het conflict te komen (dat inmiddels allang in een burgeroorlog ontaard is) werpen nog hogere blokkades voor de vrede op dan de Serviërs dit plegen te doen op allerlei wegen waarlangs de voedseltransporten van de Verenigde Naties plaatsvinden. Drie argumenten voeren de realistisch ingestelde militairen aan om niet actief aan de strijd op de Balkan deel te nemen: het bergachtige gebied is ongeschikt voor militaire operaties, er kunnen soldaten van de Verenigde Naties worden gegijzeld en gedood, en de strijdende partijen zijn absoluut niet bereid tot het sluiten van duurzame compromissen.

Hoe gemakkelijk kunnen deze drie argumenten worden weerlegd! Als een terrein voor oorlogsvoering ongeschikt is, geldt dat evenzeer voor vriend en vijand als voor degene die militair tussenbeide wil komen zonder het met de een of de ander op een akkoordje te gooien. Wordt die rol aan de NAVO toebedeeld, dan moet zo'n organisatie tot aanzienlijk meer in staat worden geacht dan de Serviërs onder generaal Mladic. Kost de vredeshandhaving doden aan de kant van degenen die zich in wezen neutraal opstellen, dan zijn die te rechtvaardigen op morele en numerieke gronden. Wie Bosnische enclaves als Srebrenica, Zepa en Gorazde uitroept tot een door de Verenigde Naties beschermd grondgebied, verplicht zich allereerst in moreel opzicht de daad bij het woord te voegen voor het geval een Servische agressor zich van internationale garanties niets aantrekt. Pas daarna wordt er een rekensommetje gemaakt. Wie moet kiezen tussen twee kwaden, een beperkt aantal doden aan neutrale zijde of een ongelimiteerd aantal oorlogsslachtoffers aan Kroatische, Servische en Bosnische zijde-, kan wel wensen dat hij voor een andere keuze wordt gesteld, maar hij zal bij gebrek aan een alternatief voor het minst er-

ge kwaad kiezen. Doet de Verenigde Naties dat, dan zal haar harde opstelling de mate waarin met name de Serviërs tot duurzame vredesonderhandelingen bereid zullen blijken, positief beïnvloeden. Het spook van het defaitisme waart allang niet meer alleen in het München van Chamberlain rond, maar verlamt, groter dan ooit geworden in het Genève van Lord Owen, de bereidheid van de grootste agressor om via onderhandelingen eindelijk vrede te sluiten.

Het is dus niet irreëel te veronderstellen, dat er vrede op de Balkan komt, indien de tegenstelling tussen een moralistische en realistische zienswijze op het ontstaan en verloop van de huidige burgeroorlog wordt opgeheven. Overigens dienen politici zich in een steeds sneller veranderende wereld op moraal noch realiteitszin te laten voorstaan. Waarop dan wel? Op het welbegrepen eigenbelang van degenen die zij vertegenwoordigen. Om het tenslotte ook nog eens paradoxaal te formuleren: uit puur eigenbelang zullen de Serviërs water in de wijn moeten doen. Gewend aan sterker spul als zij zijn, zal hun dat zeker niet meevallen.

*

Vraag: waar kun je het wonderlijkste stukje hemel van Nederland zien? Antwoord: voor de hoofdingang van de Rotterdamse Kunsthal. Wanneer je de schuine helling op loopt, die daar speciaal voor invaliden aangelegd is, en je loopt in plaats van naar binnen te gaan nog een stukje verder, zie je (afhankelijk van het weer) een blauwe spie in de overkapping. Als je nog verder omhoog kijkt, zie je daarin een donkerbruine kameel opdoemen. Trekt er hoog boven jouw hoofd een karavaan door de woestijn, waarvan je het bestaan niet kende? Zie je een luchtspiegeling?

Dan ga je met vrouw en kinderen naar binnen. Er hangen daar werken van Morandi, die je graag wilt zien. Zinderende Toscaanse landschapjes op grauw pakpapier geaquarelleerd, spatten van de wanden af. In sommige vazen en potjes ontdek je gezichten, die jou aan de primitieve voorouderbeelden op het Paaseiland doen denken. Vrouw en kinderen vinden Morandi's stillevens te weinig spectaculair. Zij kruipen liever in een kunstwerk dan dat zij ernaar kijken. In een Amerikaanse bar van Kienholz vindt de gezinshereniging plaats. Er valt daar niets te drinken en mensen met klokken in plaats van koppen op hun body kijken jou wezenloos aan. Op een krukje ligt een dode kees-

hond. Overal ligt stof. Zelfs dit kunstwerk kan geen mens bekoren. Nee, dan de Euromast... Ja, de Euromast!

*

In *Giorgio Morandi/Die Aquarelle/De aquarellen*, uitgegeven door Marilena Pasquali, komt op blz.89 en 90 een vaas voor, waarin het uitdrukingsloze gezicht van een voorouderbeeld op het Paaseiland valt te zien. Lippen en oogleden lijken op prikkeldraad, doordat er ter plaatse waterverf is uitgelopen. Kijk ik niet te anekdotisch, als ik een torso zie in het stilleven op blz.99, een stelletje pinguïns in de rij vazen op blz.68 en een doodskop in de stillevens op blz.94 en 95?

*

Isabel Allende geeft in *Het huis met de geesten* een beschrijving van de vluchtige ontmoetingen tussen Blanca en Pedro Tercero, waarna ze opmerkt: 'Blanca gaf de voorkeur aan deze vluchtige ontmoetingen met haar geliefde in een gelegenheidshotel, boven de routine van een gemeenschappelijk leven, de sleur en de nachtmerrie van samen oud worden met gedeelde geldnood aan het eind van de maand, slechte adem bij het ontwaken, zondagse verveling en ouderdomskwalen.' Dat Blanca zo negatief over het huwelijk denkt, weet Isabel Allende zeer wel aannemelijk te maken. Haar opmerking over de 'gedeelde geldnood' duidt op een zekere argumentatie die aan beide keuzes, voor of tegen het huwelijk, ten grondslag ligt. Maar als zodanig staat geldnood er los van. Haar opmerking over 'zondagse verveling' en 'ouderdomskwalen' staat eveneens los van de burgerlijke staat die men verkiest.

Ik geloof in de synergie van een goed huwelijk, dat wil zeggen dat het diatonische in plaats van monotone één plus één volgens mij meer dan twee is (namelijk ten hoogste zeven of acht, voor wie in de zevende hemel pleegt te vertoeven, of nog liever ten volle van de acht zaligheden wil genieten). Monotonie als verzamelnaam voor routine, sleur en verveling valt met z'n tweeën in elk geval gemakkelijker te doorbreken dan alleen. Het woord 'monotonie' vraagt daar als het ware om (niet in taalkundig opzicht, maar als iets onaangenaams dat al te hecht met het begrip 'één' verbonden is), mijn eigen vrouw heeft het bewezen.

*

Ik heb elders mijn (lichte) weerzin laten blijken tegen het gebruik van namen van fictieve staten en personen, die volgens een schrijver zogenaamd 'echt' (hebben) bestaan. Voorbeelden daarvan zijn terug te vinden in *De ontdekking van de hemel* van Harry Mulisch: het vooroorlogse kabinet Quist, en in *De verborgen geschiedenis* van Donna Tartt: Suaoriland, dat volgens haar in Oost-Afrika zou moeten liggen. Mijn weerzin tegen het gebruik van dit soort namen heeft te maken met het doorbreken van een code. Als lezer neem ik het fictionele gehalte van literatuur voor lief, zolang daarop geen inbreuk wordt gemaakt. Ik ben bereid veel te slikken en mij alles goed te laten smaken wat een schrijver mij opdist, maar hij moet mij niet dwingen een zoute krakeling voor zoete koek aan te nemen. Dat laatste doet hij wel door, op een voor mij controleerbaar onjuiste manier, fantasie en werkelijkheid door elkaar te halen. Luilekkerland ligt niet ten zuiden van Nederland, daar ligt België. Als een schrijver net doet alsof hij dat niet weet, houdt hij mij voor dommer dan ik ben en blijf ik liever thuis dan met hem mee op reis te gaan. Maar mijn weerzin tegen het gebruik van dit soort namen wordt minder groot, indien mij de namen van bestaande staten en personen onbekend zijn. Dan kan ik slechts vermoeden dat de schrijver mij wil confronteren met een land of streek, waarvan de ligging niet op een landkaart valt aan te wijzen, en met personen, die in werkelijkheid niet (hebben) bestaan. Zekerheid daaromtrent heb ik nooit.

Onlangs las ik zoveel namen van mij voordien onbekende landen, streken en personen, -in een artikel over nieuwe staatswapens voor oude en nieuwe Oost-Europese landen-, dat ik begreep mijn ideeën over de controleerbaarheid van de grenzen tussen fantasie en werkelijkheid te moeten bijstellen. Ik citeer uit het artikel van Peter Michielsen twee zinnen, waarin een paar van die namen (door mij gecursiveerd) voorkomen. De eerste zin heeft betrekking op het wapen van Roemenië: 'De Roemenen kozen voor het vooroorlogse wapen van de adelaar met het orthodoxe kruis in de snavel, het zwaard van Stefan de Grote en de scepter van *Michaël de Dappere* en een schild met de wapens van Walachije, Moldavië, *de Banaat*, Transsylvanië en *Dobroedzja*, alleen de Hohenzollernkroon en de Carol I-orde ontbraken.' De tweede zin heeft betrekking op het nog steeds ontbrekende

wapen van Bulgarije: 'De partij van de Turkse minderheid vond een kroon eigenlijk wel mooi, de organisatie van de etnische Macedoniërs eiste niet alleen een kroon maar ook de terugkeer van de twee extra leeuwen, zoals die op het vooroorlogse staatswapen voorkwamen, want de historische gebieden Thracië, *Moësië* en Macedonië worden door drie leeuwen gesymboliseerd.'

*

Wat zal ik mij over tien jaar van *Het huis met de geesten* herinneren? Dat vrouwen als Alba met of dankzij een min of meer ideologische instelling in staat zijn terreur en martelingen te overleven? Nee, ik zal waarschijnlijk hebben onthouden, dat het ook mogelijk is een mens aan handen en voeten te boeien met prikkeldraad.

Hoe komt het, dat de negatieve kanten van het bestaan een diepere indruk op mij maken dan de positieve? Bij Alba is dat net andersom, wat verwonderlijk is, omdat ze meer heeft moeten doorstaan dan ik. Wijst een grotere ontvankelijkheid voor (vermijdbaar) menselijk leed op een neiging tot zelfdestructie of op een positieve levenshouding, die zich dankzij negatieve contrasten des te duidelijker aftekent?

*

In *Indische duinen* van Adriaan van Dis komt een verhaal voor, dat over Mousapha en een parlevinker in Port Said gaat. Het doet mij in zijn hoedanigheid van een 'vertrouwd Fremdkörper' denken aan het verhaal over Saïdjah en Adinda in de *Max Havelaar*. De vader van de ik-figuur is als verteller aan het woord. Wie zijn vader zo welsprekend opvoert, kan geen duurzame gevoelens van haat tegen hem koesteren. Volgens de kritieken op *Indische duinen* rekent de schrijver daarin genadeloos met zijn vader af, maar naar mijn mening is er van zo'n afrekening geen sprake. Ook niet in een mooie volzin als deze: 'Hoe durfde hij mij voor een vrouw uit te maken, terwijl ik elke dag voor vent trainde, mijn Caesarhaar een dievenkop te noemen, terwijl in zijn verhalen dieven met de eer streken.' Hierin brengt Adriaan van Dis driemaal hulde aan Mousapha, een succesvolle dief en diefjesmaat tegelijk, aan de weerbaarheid van de ik-figuur die, zo al niet opgewassen, dan toch goed bestand is tegen de weerbarstige aard van

zijn vader, en ook aan diens, wat mij betreft, ongeëvenaarde verteltalent.

Aanvankelijk stoorde het fragmentarische karakter van deze roman mij. Daaraan kwam pas na lezing van bovengenoemd verhaal een einde. Met name in hoofdstuk 6 zitten fragmenten die mij lang zullen blijven, juweeltjes, die tezamen ook nog eens een fraai halsnoer vormen. Voorbeelden daarvan zijn twee beschrijvingen van Jana, die aan kanker in een ver gevorderd stadium lijdt: 'Haar nylonpruik bewoog op het ritme van haar kauwen' (voor 'kauwen' past misschien geen bezittelijk voornaamwoord, maar 'nylon' past des te beter bij 'pruik') en: 'Verder zat ze maar de hele dag, hoog op een kussen, krakend in de pampers' (een plastische uitbeelding van incontinentie). Van Jana's zoon wordt gezegd, dat hij in het leger zat, maar daarmee wordt niet volstaan, want hij 'stond ergens op een basis parachutes te vouwen'. Het relatief kostbaarste juweel wordt gevormd door een beschrijving van Canada, waarvan ik mij als emigratieland veel voorstel(de): 'Op de heenreis had ik al gezien, dat Canada geen land voor mij was. Bergen, meren, weidse vlakten, de natuur bood hier nog een onbezoedelde horizon, maar je moest hem wel met de bewoners delen en zo lelijk kwam je ze zelden tegen: vet, geblokte overhemden, haarmatje in de nek en een stompzinnige baseballcap op hun harses. Een arbeidersparadijs, nergens een boekhandel te vinden, hooguit één literair tijdschrift, wel 1000 bladen over het buitenleven. Wildlife, daar hielden ze van, in een modderige pick-up rijden, kano op het dak, blikje bier in de hand en als het op was in de vuist platknijpen, kleine krachtoefening als voorbereiding op het houthakken, zalm vissen of indianen vermoorden. Als je in een museum langer dan een minuut voor een schilderij stond, keken ze je aan, alsof je homoseksueel was.' Dat is duidelijk en vooral subliem proza, met de strekking waarvan ik het overigens maar zeer ten dele eens ben.

*

'Rits' en 'zipper' zijn onomatopoeën in tegenstelling met hun Duitse en Franse synoniemen. Het hangt daarom van de lengte van een ritsluiting af,-en niet van iemands behendigheid en taalvaardigheid-, of het langer duurt 'fermeture à glissière' en 'Reissverschluss' te zeggen dan een rits dicht te maken of te openen.

*

Is 'zapper' ook een onomatopée,-in welk geval dat woord zijn betekenis ontleent aan het denkbeeldig flitsende geluid waarmee vroeger in een beeldroman een inmiddels verouderde tijdmachine in werking werd gesteld-, of is het slechts een uit Amerika overgewaaid synoniem voor een geruisloze afstandsbediening?

*

Gevorderd tot bijna halverwege in Hans Vissers biografie over Vestdijk, die ik uit piëteit (te) lang ongelezen heb gelaten, vallen mij vier zaken op. Ten eerste, de depressies van Vestdijk waren veel ernstiger van aard dan ik vermoedde en kwamen ook vaker voor. Kunnen die zijn veroorzaakt door wat zijn vader hem over onanie leerde?*

Het schrikbeeld van de beruchte ruggenmergtering, al of niet in combinatie met hersenverweking, weerhield de jonge Vestdijk van een mijns inziens gezonde seksuele praktijk, waarin pragmatisme en respect voor eigen en andermans (of in dit geval: -vrouws) vrijheid op lichamelijk en geestelijk gebied kunnen samengaan.

Wie zo'n schrikbeeld oproept, vervreemdt een ander van diens diepste en dierbaarste wezen. Onbegrijpelijk dat er toch een wonderlijke intimiteit tussen vader en zoon mogelijk blijkt, zoals Hans Visser op blz.42 en 43 van zijn biografie beschrijft:

Weer een ander probleem deed zich voor, toen hij pijn aan zijn penis kreeg. De oorzaak, vervuiling, was te wijten aan het verbod van zijn vader,-zes jaar eerder-, om er ooit nog aan te komen. Zijn seksualiteit, een 'bedenksel van schippersmeiden', openbaarde zich toen hij zijn eerste nachtelijke zaadlozing had. Hij riep zijn vader om hulp. 'Ik kon niet spreken, ik wees, vol afschuw, en toch, als met de zekerheid, dat mijn vader alles in orde zou brengen.'

Ten tweede, Vestdijk liet zich al te gretig met astrologie in. Naar mijn

* Die vraag wordt (natuurlijk) bevestigend beantwoord op blz.355 en 515 van deze biografie. Op blz.378 wordt doodsangst genoemd als oorzaak voor depressies, op blz.530 afwijzing door de geliefde of onbereikbaarheid van het ideaal.

mening is astrologie volstreekte (zij het soms amusante) onzin. Hoe kon Vestdijk *De Zodiak als methodologische postulaat* schrijven? Het is net, alsof hij met wetenschappelijke precisie pretendeert de uitkomsten van een snorkend in plaats van snorrend rad van avontuur te kunnen voorspellen. Op het gebied van de astrologie is Vestdijk op zijn Bollandse bevlogen, waar hij op zijn Hollands nuchter had kunnen of moeten zijn.

Ten derde, Nietzsches zogenaamde 'perspectivisme' (dat voor de helft een filosofisch bewijs voor het onzinnige karakter van de astrologie vormt) maakt elk gezichtspunt afhankelijk van de gekozen invalshoek. Dat moge waar zijn, maar de ene invalshoek is vaak aantoonbaar beter dan de andere. Haaks op dit 'perspectivisme' staat ook de 'eeuwige' trouw aan het ideaal van een verloren geliefde (Ina Damman), het nietzscheaanse 'Halte heilig, deine höchste Hoffnung'. Wat valt er hoog te houden, als iemands hoop afhankelijk van de gekozen invalshoek is? Ik zou het niet weten en er ook depressief van worden.

Ten vierde, Ter Braak en Du Perron namen het Vestdijk kwalijk, ondanks hun grote bewondering voor zijn literaire talent, dat hij zich volledig door zijn eigen scheppingsproces liet beheersen. Ook een groot dichter of schrijver doet er volgens hen goed aan zijn eigen betekenis te relativiseren. Hadden zij daarin wel gelijk, indien zij net als Vestdijk de literatuur op hun eigen wijze 'heilig' wilden 'halten'? Ontbrak het uitgerekend beide voormannen van *Forum* niet aan relativeringsvermogen, toen de een op aanraden van de ander aan Vestdijk liet weten, dat hij in een kwestie van ondergeschikt belang blijk gaf van 'een weerzinwekkende karakterloosheid'? Daarvóór had de een al aan de ander laten weten: 'Vestdijk is (...) voor mij een karakterloos stuk stront.' Het ontbrak Ter Braak en Du Perron dus vooral aan onderscheidingsvermogen.

*

Het eerste boek dat ik in de eerste klas van de lagere school las, heette *Daantje koopt kippen* van Leonard Roggeveen. Ik kreeg het ter gelegenheid van mijn eerste communie. Er kwam een veldwachter in voor, die een vreemde naam droeg: Fabbe of Swadde (Fadde of Swabbe kan ook). Bij diezelfde gelegenheid kreeg ik van mijn vader een abonnement op de bibliotheek. Het eerste boek dat ik leende,

heette *Lodewijk, de rattenvanger*. Het was een in de ik-vorm geschreven kinderboek over een teckel. Ik begreep het niet helemaal, maar vond het lezen als bezigheid zeer aangenaam. Achteraf realiseerde ik mij, waarom ik *Lodewijk, de rattenvanger* een moeilijk te doorgronden boek vond: ik was mij te weinig bewust van mijn eigen persoonlijkheid, -mijn geobjectiveerde ik van toen was hoogstens een 'hij' -, waardoor ik mij niet echt kon inleven in een in de ik-vorm beschreven hoofdfiguur (die bovendien weinig op mij leek).

*

Voor wie werkelijk denkt, dat hij een ander is ('Je suis un autre'), kan die ander nooit met het eigen 'ik' worden aangeduid of vereenzelvigd. Wie zo over zichzelf denkt, scheidt geen mystieke toenadering tot anderen, maar vervreemdt zich juist van hen (omdat hij niet weet, wie hijzelf is).

*

Al een paar dagen kwelde mij een vraag van het type: 'Waar heb ik dat eerder gehoord?' In de *Messa di Requiem* van Donizetti komt *Libera me* als laatste deel voor, waarvan de eerste twee woorden worden gezongen op een mij vaag bekende wijze (of bekend wijsje). Het metrum bestaat, in dichtelijke termen, uit een dactylus (Li-i-be), gevolgd door een trochee (ra-me); de maat is, in muzikale termen, een vierkwartsmaat (geteld: ene twee drie vier). Deze twee woorden worden op dezelfde manier gezongen als 'Confutatis' in *Confutatis maledictis* uit het door mij eerder gehoorde, maar in werkelijkheid later gecomponeerde *Requiem* van Dvorak.

*

Donizetti's requiem bevat een *Quid sum miser*, dat in duetvorm wordt gezongen (hoewel alleen de ik-figuur ongelukkig is) en buitengewoon opgewekt klinkt: 'O, wat zijn *wij* heden *blij*' in plaats van: 'Ach, wat ben *ik ongelukkig*.' Ik begrijp niet, waarom Donizetti in marstempo om de dood werft als om een teer bemind bruidje. Dat de dood nietsontziend, in marstempo, oprukt naar de overwinning, die een nederlaag voor zijn slachtoffers inhoudt, kan ik mij goed in-

denken, maar Donizetti's *Quid sum miser* valt alleen al door het andere perspectief niet te vergelijken met een marche funèbre.

*

Goed onthouden: een inwoner van Zimbabwe is een Zimbabweaan.

*

Wat spreekt Vestdijk een inhoudelijk aan de tijdsomstandigheden onaangepaste taal in zijn brief van 26-6-1943 aan Theun de Vries (de 63e brief in de door S.A.J. van Faassen bezorgde uitgave van hun briefwisseling): 'Voor mij is het nog steeds de vraag, wat de belangrijkste historische noodzakelijkheid momenteel is: het liquideren van het Christendom of de sociale revolutie.' Hij neemt het taalgebruik van de vijand over om medestanders het zwijgen op te leggen. In termen van 'momenteel' kan men, ook als duivelskunstenaar, toch zeker niet over het christendom spreken!

*

Fietste ik met onze jongste dochter van Ferrières naar Izier. Was de helling zo steil, dat ik graag de gelegenheid te baat nam om langs de kant van de weg, in een aan Maria gewijd kapelletje, uit te hijgen. Zo (weinig) doende kon ik krachten verzamelen voor een volgende beklimming. Viel het oog van onze jongste dochter (die twaalf jaar oud is) op de Latijnse omschrijving van Maria Onbevleete Ontvangenis. Vroeg ze mij naar de betekenis van dit rooms-katholieke epitheton ornans. Legde ik haar alles zo goed mogelijk uit, onder verwijzing naar het geknoei waarmee geslachtsdaad en geboorte doorgaans gepaard gaan. Verklaarde mijn broer Ben later, dat mijn uitleg onvolledig was geweest: "...dat dit niets te maken had met zaad of ejaculatie, en bevruchting in het algemeen, maar dat dit onbevleete zijn sloeg op de afwezigheid van de erfzonde, die Maria van alle andere vrouwen onderscheidde, waardoor Christus ook weer onbevleete (namelijk zonder zonde) geboren kon worden."

Waarom vermeld ik dit particuliere voorval hier? Ten eerste, omdat de woorden van mijn broer vrijwel letterlijk overeenkwamen met wat Theun de Vries in zijn brief van 19-12-1943 aan Vestdijk over dit on-

derwerp schrijft,-het zijn diens woorden-, en ten tweede, omdat ik de ter plekke gegeven uitleg van onze dochter verreweg het best vond: "O, pap, dat betekent natuurlijk dat er geen vlekje op dat beeld zit!"

*

God is niet dood, maar levend begraven. In die toestand moet gauw verandering komen, want anders treedt de dood alsnog in.

*

Ik kan niet begrijpen, waarom God mij nooit iets terugzegt. Als er één mens bestaat die zich ook nu nog wel eens in oprecht gebed tot Hem wendt, dan ben ik dat wel. Maar sinds ik tot de jaren des onderscheids gekomen ben, heb ik Zijn aanwezigheid niet meer zo direct en intens bespeurd (dat wil zeggen in mijn eigen ziel in plaats van in goede mensen en dingen om mij heen) als in mijn vroegste jeugd. Daarin ligt misschien wel het grootste verlies, dat ik in mijn leven heb geleden.

Nu zou ik kunnen redeneren: wie belooft te antwoorden als je vragen aan hem stelt en vervolgens niets van zich laat horen, is óf een leugenaar, óf bestaat niet (meer). Heeft Jezus niet in *Matteüs 21: 22* gezegd, dat alles wat je in oprecht gebed aan Hem vraagt, zal worden verkregen? Om ten dele nostalgische redenen weiger ik de etherisch ingetreden stilte tussen ons te interpreteren als een bewijs voor Zijn non-existentie: 't zal wel aan mij liggen, dat wij niet on speaking terms zijn. Misschien schort er in gradueel opzicht iets aan mijn oprechtheid. Misschien ben ik niet eerlijk genoeg, als ik met de hand op mijn hart verklaar eerlijk te zijn. Anders dan 'zwangerschap' is 'eerlijkheid' immers in kleine hoeveelheden meetbaar: een beetje zwanger kan niet, maar een beetje eerlijk wel. Rijst dus de vraag: hoe eerlijk ben ik? Kan ikzelf wel een eerlijk antwoord op die vraag geven? Nee, hoe eerlijk ik ben, is trouwens van ondergeschikt belang. In een mogelijke relatie met God komt het er allereerst op aan, hoe Hij is. Dat Hij en ik elkaar zelden of nooit spreken, heeft met Zijn gebrek aan initiatieven te maken. Ik neem Hem dat niet kwalijk. Wie, behalve het lot van de wereld, ook een doornenkroon moet dragen, heeft al genoeg ellende aan Zijn hoofd.

*

Na in de vorige zin 'al te veel' te hebben veranderd in 'al genoeg', moest ik denken aan het gebruik van het woordje 'al' in een regel uit een sonnet van Willem Kloos, waarin sprake is van 'een enkele, al te late vogel'. Is die vogel 'reeds' of 'veel' te laat? Daar heb je weer zo'n vraag waarop geen antwoord valt te geven.

*

Wat is erger: dat er met windkracht twintig een orkaan over Sint-Maarten raast die voor meer dan twee miljard gulden schade aanricht, of dat de inwoners van dit eiland massaal aan het plunderen slaan?

*

In *Ons mankeert niets* van Willem Jan Otten toetert de opvolger van dokter Daan ta-ta-taa als hij langs zijn huis rijdt. Dat had Willem Termeer ook kunnen doen om Anna te pesten, als hij in een koetsje langs hun huis reed.

*

In zijn inaugurele rede vraagt professor Lubbers zich af, waartoe globalisering van de economie zal leiden. Waar de landelijke politiek verstek laat gaan en deels sociale instituties als godsdienst, familie en gezin aan betekenis verliezen, terwijl de steeds meer voortschrijdende individualisering aan betekenis wint, dient zich 'een renaissance van waardebesef, maar dan in nieuwe stijl' aan. Afgezien van de onmogelijkheid van nieuwe waarden zonder nieuwe vormen, geeft hij voorbeeldig antwoord op de eerder door hem gestelde vraag. Globalisering van de economie zal leiden tot een tweede renaissance. Lubbers vervolgt: 'Na het primaat van geloof en religie; na vervolgens het primaat van de Verlichting, is er nu behoefte aan een nieuwe oriëntatie, die de objectieve tendensen van individualisering en globalisering complementeert met een voldoende mate van wij-denken. Dat wij-denken is dan verbonden met gemeenschappelijk beleefde normen, of beter gezegd, met gemeenschappelijk beleefde waarden, het op-

komen voor wat waardevol is; en zo heeft het zijn betekenis voor het ergens om ideële reden bijhoren.'

Persoonlijk geloof ik niet, dat nieuwe normen in combinatie met gemeenschappelijk beleefde waarden ons toekomstbeeld zullen bepalen. De wereld bestaat al veel te lang om ons op dit punt innovatief bezig te laten zijn. Hoogstens treden er binnen het scala van reeds bestaande normen en waarden kleine verschuivingen op, die overigens voor een ware aardverschuiving kunnen zorgen. Zelfs als de ethische commissie van een of ander Academisch Ziekenhuis antwoord moet geven op een moeilijke vraag, waarvan het leven van een patiënt afhangt, is er allereerst sprake van technologische vernieuwing en vervolgens van een aanpassing daarvan aan de bestaande moraal. Dat werpt in zo'n geval een nieuw licht op de behandelwijze (of niet) van een patiënt, voor wie een arts altijd (dus ongeacht de financiële middelen) zijn uiterste best zal moeten doen.

Typerend voor deze tijd is niet de behoefte aan een nieuw normbesef of aan nieuwe waardepatronen, maar de politieke onmacht om op nationaal en internationaal niveau in te spelen op bestaande normen en waarden. Die worden, omdat de financiële middelen ontbreken of verkeerd aangewend zijn, onvoldoende benut om vernieuwingen door te voeren. Ik koester het op zichzelf niet eens nieuwe ideaal van een mondiale democratie, maar zie dat nog voor geen spat (laat staan dat er een blauwdruk van bestaat) verwezenlijkt. Niet herlevend nationalisme, fundamentalisme of (quasi positief geformuleerd) nieuwe, door computers gestuurde netwerken zullen onze toekomst bepalen en ons 'wij-denken' beslissend beïnvloeden, maar de politieke wil en het menselijk vermogen om tegen anarchie een dam op te werpen.

*

Willem Elsschot begint hoofdstuk 7 van *Kaas* met een foutieve beknopte bijzin.

*

In *Dubbelspel* van F.M. Arion lees ik, hoe de heldin haar 'kleine Fiat in de vierde versnelling nestelde'. Bij deze metafoor in engere zin (betreft het een Fiat 500, waarvan de bumpertjes de verchromde rand

van een vogelnestje vormen?) stel ik mij iets anders voor dan de schrijver bedoelt. Omdat mij dat stoort, vraag ik mij af, of Arion niet gebruik van te originele beelden maakt. Als daarin de reden voor zijn faux pas ligt, zij hem die van harte vergeven.

Ik heb nog geen 50 bladzijdes van deze roman gelezen en ontdek verrassend herkenbare beschrijvingen, die ik bij een andere auteur niet eerder ben tegengekomen. Solema voelt Janchi niet alleen aan, maar vult hem ook aan: 'Zo volledig was hun wederzijds begrip ten slotte, dat zijn penis in haar naar binnen gleed zonder dat één van hen de handen hoefde te gebruiken om hem te begeleiden.' Als Arion vluchtig vermeldt, dat de tepels van Solema's borsten even zwart zijn als haar lippen, refereert dat aan reeds onbewust bij de lezer aanwezige beelden van een negerin. Voor dat soort beschrijvingen koester ik een grotere bewondering dan voor ongewone natuurbeschrijvingen, bijvoorbeeld van de 'palu di lechi', een exotische plant, die ik met de beste wil van de wereld niet voor me zie, al groeit zij ook van onder het dak van Janchi's huis naar binnen.

*

Thomése schrijft in het *Brabants Dagblad*, dat hij zich in de juiste halte heeft vergist. In plaats van tramlijn 'Begeerte' te nemen stapte hij op een halte van lijndienst 'Gelatenheid' in.

*

Carpe Deum. Dat zeg ik niet als religieuze profiteur maar als hedonist. Waarom? Om een religieus tintje te geven aan heidense genoevens. Dus ben ik toch een rancuneuze christen? Nee, ik wilde alleen een geestigheid debiteren. Zoiets schenkt althans in artistiek opzicht bevrediging. Mijn morele onvrede wordt er helaas door vergroot. Carpe deum? Dat betekent, dat de plukker wordt geplukt.

*

Ik heb een film van Yves Boisset gezien over het leven van kapitein Dreyfus. De verzorgde aankleding en zorgvuldige encenering hebben mij meegevoerd naar het fin de siècle, waar ik zelfs Marcel Proust even in levenden lijve mocht aanschouwen. Ik wist niet, dat Zola naar

aanleiding van deze affaire was veroordeeld tot één jaar gevangenisstraf. Daarmee werd onrecht op onrecht gestapeld. Hoe slecht functioneerde de overheid in Frankrijk toen, dat corruptie en vreemdelingenhaat er zelfs een grotere omvang konden krijgen dan in Duitsland. Is het Hollandse fin de siècle nu (afgezien van antisemitisme) zoveel beter dan het Franse van een eeuw geleden?

*

Twee getallen benauwen me. Beide heb ik op één en dezelfde dag gehoord. De hoofdcommissaris van Amsterdam laat weten, dat er 12.000 veroordeelden niet in Nederland kunnen worden 'geplaatst', omdat er geen cel voor hen beschikbaar is. En een oud-premier van ons land, Dries van Agt, zegt in het televisieprogramma *Het Capitool*, dat er per etmaal 25.000 hectare tropisch regenwoud verdwijnt. Dat leidt onvermijdelijk tot een milieuramp van mondiale omvang.

*

Op blz.123 van mijn exemplaar van Hermans' *Au pair* staat de volgende zinsnede over een koffer: 'Toen maakte ze hem open en zag tot haar verbluffing...' Het werkwoord 'verbluffen' is mij niet onbekend, maar een daarvan afgeleid substantief wel (ook al staat het in de dikke Van Dale).

*

Ik heb het liefst, dat er op mijn crematie het *Lento (The King's Three Blind Daughters)* uit *Pelléas et Mélisande* van Gabriël Fauré wordt gespeeld. Laat het een oude opname zijn van de sopraan Jill Gomez met het Rotterdams Filharmonisch Orkest onder leiding van David Zinman.

Misschien dat één van mijn nabestaanden op de gedachte komt, dat ik ooit door de grond moet zijn gegaan bij het aanhoren van deze muziek. Als dat zo is, kan die persoon ook bedenken, dat ik me slechter op de dood had kunnen voorbereiden.

Ego: Als het om een crematie gaat, pleeg je juist niet door de grond te zakken. Wat jij één van jouw nabestaanden laat denken, mist dus elke grond.

Alter ego: Ja, hoor eens even, nu wordt het zelfs mij te ingewikkeld. Zo'n gedachte heeft iets weg van een postume paradox, hoewel het woord 'postuum' jou waarschijnlijk evenmin een gelukkige keuze toeschijnt als 'grond'.

*

Bij wijze van lichtzinnig tegenwicht mag na het *Lento* van Gabriël Fauré gerust het *Presto* uit de zesde symfonie van Shostakovitsj ten gehore worden gebracht: sublieme ketelmuziek die mijn nabestaanden zal choqueren. Hield hij van dit soort muziek? 't Was toch zo'n keurige man om te zien, een heer zelfs. Ja, hartstochtelijk veel!

*

Boudewijn Büch schrijft in *De kleine blonde dood*: 'Milieu-overwegingen speelden ook een rol bij mijn besluit hem te laten verassen en over zee te laten uitstrooien.' Stilistisch fraaier is: 'Milieu-overwegingen speelden ook een rol bij mijn besluit hem te laten verassen en over zee uit te strooien.'

Eerst laat Büch een deurwaarder opdraven, die nota bene 'op formele toon' zegt: "Als u deze rekening niet kan voldoen, had u uw zoon beter boven de grond kunnen laten staan. Op een gegeven moment zou hij dan wel vanzelf op gemeentekosten zijn weggehaald." Later voert hij een directeur van het crematorium ten tonele, die een woord als 'aanstonds' gebruikt en in verband met Micky's crematie (dus in directe nabijheid van een oven) roept: "Komt voor de bakker!" Hier is sprake van een schrikbarend effectbejag ten koste van wat lezers in psychologisch opzicht waarschijnlijk zullen achten.

*

Het behoort tot de genoemens van een plaatselijke correspondentie, dat ze mag schrijven over de varkensstal van een haar met naam en toenaam bekende boer. Een deel van een zin uit haar artikel is mij bijgebleven. Het betreft de typering van een varkensstal, 'waar rozige zeugen moeiteloos biggen.' Ik weet niet wat ik mooier vind: 'rozige' of 'moeiteloos'.

*

Zelfs W.F. Hermans ontkomt niet aan gewauwel: "Dat we haar kwijt zijn, is Michel z'n stomme schuld."

"Michel z'n schuld? De schuld van Michel?"

"Ja. Michel."

't Is net, of de schrijver bang was voor herhalingen en daarom de vraag naar Michels schuld op twee verschillende manieren stelt. Overigens zal iemand die verontwaardigd en boos tegelijk is, zeggen: "Michel z'n schuld? Michel z'n schuld?" om het geleuter van een ander domweg te parodiëren en intussen na te kunnen denken over een passende reactie.

Voor deze minder goede passage in *Au pair* revancheert Hermans zich door twee (in hun geheel) zeer geslaagde bijwoorden te kiezen ter typering van een handeling, die de butler François verricht voor Armand en Jacqueline, een drankzuchtig echtpaar, dat hij onverstoorbaar op hun wenken bedient: 'Armand probeerde Jacqueline van zich af te duwen. Ze gaf hem nog een klap op zijn gezicht, rolde om en belandde met hoog opgeschorte rokken naast de stoel. François kwam aangesneld, hielp eerst haar overeind en daarna hem.' Hoe kwam de butler aangesneld? Het antwoord van W.F. Hermans luidt: 'Uiterst competent.'

*

Ivo Michiels wordt al een echte dame, althans op een foto van Gerald Dauphin. Daarop ziet deze schrijver er als een gearriveerde Amerikaanse weduwe uit, die de aanblik van haar rimpelige rechterhand tevergeefs tracht te camoufleren met een brede armband om haar pols.

*

Mooier dan de World Press Photo van 1996, waarop de scheve onder- en bovenkant van een in Tsjetsjenië rondrijdende bus wigvormige spietjes drijft in de passe-partout daarbuiten, vind ik een foto van Izis, *Jardin des Tuileries*, Parijs 1951, afgedrukt in de *NRC* van 16 februari 1996. Zijn foto doet mij denken aan het schilderij van een naïeve Joegoslavische meester. De stammen van de bomen in het

park lopen evenwijdig met ijzeren stangen, waaraan de paarden van een carroussel zijn opgehangen. Ter hoogte van hun geslacht zijn er schroeven en moeren zichtbaar, waarmee zij kunstig aan die stangen zijn bevestigd. De paarden kijken mij aan. Er liggen winterse uitwerpselen onder hun hoeven, maar dat kunnen ook sneeuwballen zijn. De smalle spijlen van het hek zijn met krullen bekroond, waardoor het lijkt alsof een leger van Sint-Nicolaasstafjes de paarden tegen de vijandige buitenwereld beschermt.

*

Vandaag heb ik Goethe zien schaatsen in Frankfurt. Hij had Friese doorlopers onder zijn laarzen gebonden en keek mij over zijn linker-schouder aan, alsof hij wilde zeggen: "Zie je wel, hoe knap en zwierig tegelijk ik mij over het ijs beweeg?"

*

Rogi Wieg vraagt zich in *Zonder wind is er geen kwaad af*, wat de wind doet als hij niet waait. Dat is een bijzonder interessante vraag, die nochtans ten onrechte wordt gesteld. Er kan immers geen wind zijn, als hij niet waait.

*

Ik heb vandaag het tweede (lento) en derde (allegro) deel uit het strijkkwartet van Henriëtte Bosmans gehoord. Zoals mij wel vaker bij composities van een landgenoot overkomt, hoorde ik, dat ze de invloed van een internationaal beroemde tijdgenoot heeft ondergaan: in het derde deel klonk muziek van Albeniz door. Heel even zag ik een Spaanse tuin met paardenbloemen voor mij opdoemen.

*

In *De eeuwige echtgenoot* van Dostojevski vindt een scène à la Beets plaats: in een oergezellige gezinssfeer ontmoeten jongelui van beiderlei kunne ('à la' blijkt opeens te moeten worden gelezen als 'o la-la') elkaar. De hoofdfiguur zet zich aan de piano, dat wil zeggen verklaart zich bereid een romance van Glinka te vertolken. Voortdurend

kijkt hij één van de aanwezige vrouwen aan, terwijl hij de romance zingt en speelt. Voor deze dubbele inspanning wordt hij natuurlijk dubbel en dwars beloond met een blosje op haar wangen. Dostojevski spaart woorden noch moeite om zijn lezers duidelijk te maken, hoe betoverend de uitwerking van de romance is. Er ontstaat een geladen atmosfeer, waarin hij zich bezondigt (door de positief geladen spanning negatief te maken) aan de volgende uitweiding over de muzikale voordracht: '...en juist krachtens die buitengewone spanning zou de kleinste valse nadruk, de minste overdrijving en onwaarschijnlijkheid, zoals zij in een opera zo gemakkelijk binnensluipen, al de bedoeling van het lied verkeerd hebben weergegeven. Om dat kleine, maar enige lied te zingen was onmiskenbaar waarheid nodig en waarachtige, volkomene bezieling, werkelijke hartstocht of de volmaakte poëtische benadering daarvan.' Wie vervolgens nieuwsgierig wordt naar de tekst, waartoe Dostojevski's uitweiding ook alle aanleiding geeft, raakt ernstig teleurgesteld. Want deze artistiek verantwoorde tekst luidt aldus:

Wanneer ik op 't feestuur zo zoetkens beluister
uw roekededoeënde duivengefluister...

Ik val minder over 'duivengefluister' dan over het bespottelijke woord daarvoor, dat nauwelijks aan een (aan het gekoer van duiven ontleende) onomatopée doet denken.

*

Volgens de Duitse theoloog Gerd Lüdemann heeft Jezus slechts 15 % van de door hem gesproken woorden in het Nieuwe Testament ook werkelijk gezegd. Zo mogen de woorden die een priester tijdens de consecratie uitspreekt, niet in de mond van Jezus worden gelegd. Wat is nu belangrijker: dat gedurende bijna twee millennia wereldwijd is aangenomen dat Jezus die woorden letterlijk zo gezegd heeft, of dat ene Gerd Lüdemann aantoonde, dat men dit al die tijd ten onrechte heeft verondersteld? Als men het eerste het belangrijkste vindt, rijst onmiddellijk een andere vraag: krijgt Gerd Lüdemann na het opnieuw verstrijken van twee millennia, in 4000 na Christus, niet alsnog gelijk? De betekenis van gesproken woorden kan immers niet los

worden gezien van het belang dat een ander dan de spreker eraan hecht.

*

Ik ben diep onder de indruk van de dood van Saartje. Om niet een literair tintje aan mijn verdriet te geven vermeld ik de naam van het boek niet, waarin haar dood wordt beschreven.

*

Ik heb de afgelopen dagen zeker meer dan 50 keer naar de *Sonate No VI* voor orgel van Mendelssohn geluisterd. Het betreft een uitvoering van Gonny van der Maten op het orgel van de Sint-Christophoruskerk in Schagen. Als de 'display' van mijn afluisterapparaat op 6.12 minuten staat, spits ik al ongewild mijn oren voor het geweld dat dan zal losbarsten. De organiste laat het orgel aanzwellen en luid hoorbaar zwoegen onder de kerkgewelven met even venijnige als nijldige natrapjes op de pedalen. Precies na 8 minuten word ik telkens weer opnieuw ontroerd door het thema dat zich herontvouwt. Ik kan niet verklaren, waarom dat zo is.

*

Zit ik te 'zappen'... Zie ik in een sneltreinvaartje megasterren als Oprah Winfrey, Ricki Lake en Jerry Springer op het televisiescherm aan mij voorbijgaan. "De volgende gast is..." lees ik nog gauw in de ondertiteling, waarna ik Jan Pieter Glerum in een of ander kunstprogramma hoor zeggen: "De volgende kast is..."

*

Mijn moeder gaf mij uit de boekenkast van mijn gestorven vader *Opmars naar de galg* mee, waarin het proces van Neurenberg minutieus wordt beschreven. Ik herlees er vele bladzijdes uit. Wat mij nu opvalt, is de domheid van Joachim von Ribbentrop, die na de oorlog met Engeland denkt te kunnen onderhandelen over de toekomst van Duitsland en zich daartoe in een eigenhandig geschreven briefje tot Vincent Churchill wendt. Dat de klankovereenkomst met diens wer-

kelijke voornaam zo'n man parten zou kunnen spelen, hield ik niet voor mogelijk.

Ik was een jaar of dertien, toen ik dit boek voor het eerst las. De daarin afgedrukte foto's van de holocaust schokten mij diep: zo onveilig kon de wereld vroeger zijn (dacht ik als kind). Nu ben ik niet minder geschokt, omdat ik denk: zo onveilig is de wereld nog steeds.

*

Terwijl ik in de Goede Week naar het onvolprezen meesterwerk van Bach luister ('...zu schwer, zu schwer...'), lees ik in *Rituelen* van Cees Nootboom: 'Ik hinder de wereld en de wereld hindert mij. Er is pas harmonie, als ik ze alle twee tegelijk afschaf.' Wanneer ik mij haast het voorafgaande op te schrijven, bijt een alt van het Pforzheimer Kammerorchester mij toe: '...sterbet, sterbet...!' Ach, ik ben niet ongenegen haar verzoek in te willigen.

*

Wat bedoelt iemand die zegt: "Mijn levensloop is tot een lotgeval verworden?" Heeft zich een pensioenbreuk in zijn carrière voorgedaan en zit hij daar, tot zijn eigen verdriet, de rest van zijn leven over te wrokken? Het incidentele karakter van een lotgeval sluit een tragische samenloop van omstandigheden op langere termijn uit. Toch heb ik de indruk dat Alfred Kossmann in *Huldigungen* deze aforistische opmerking maakt om zijn lezers erop te attenderen, dat een tragisch incident iemands levensloop kan bepalen. Een tragischer incident dan een pensioenbreuk kan iemand inderdaad voor de rest van zijn leven doen rouwen. Kossmann heeft dus gelijk: ook mijn levensloop kan tot een lotgeval verworden. Daarvan is immers sprake als ik een serie lotgevallen reduceer tot één tragisch lotgeval. Onmiddellijk valt mij de dood van mijn vader in. Die is bepalender dan wat ook voor de rest van mijn leven geweest. In die zin is mijn levensloop tot een lotgeval verworden. Maar dat is ook het geval als mijn betekenis tot minder dan een voetnoot in de geschiedenis teruggebracht zal zijn. Van tragiek zij überhaupt geen sprake voor wie de kunst van het relativeren verstaat. 'Mijn levensloop is tot een lotgeval verworden' betekent dan in Kossmanns geval: hij kreeg de Constantijn Huygensprijs in 1980 en de Libris Literatuur Prijs 1996. So what? Of wijst 'verworden'

erop, dat hij het zou betreuren zijn eigen leven tot de uitreiking van een belangrijke literaire prijs gereduceerd te zien? Moet ik mij in dat geval mijn eigen nonchalance kwalijk nemen, omdat ik op den duur ongevoelig voor werkelijke tragiek blijik te zijn?

*

In *Tootsie*, een film van Sydney Pollack, speelt Dustin Hoffman de rol van een actrice. Omdat het vanaf het allereerste begin duidelijk is, dat een man zich heeft verkleed als vrouw, verbaas ik mij over het schijnheilige gemak waarmee Dustin Hoffman (of het mannelijk personage dat hij uitbeeldt) anderen laat geloven in zijn geslachtsverandering. Als een toeschouwer iets moet geloven wat niet waar is, ontstaat er een onwaarachtige situatie. Volgens mij heeft Sydney Pollack dat goed aangevoeld, want er komt een aan Fellini ontleende scène in de film voor, -de enig werkelijk goede scène-, waarin Dustin Hoffman overweegt een evenwichtskunstenaar, die net doet alsof hij zal omvallen, een zetje in de goede richting te geven. Een in zwarte maillot en witte coltrui gehulde man balanceert op de rand van een hekje, ergens in een park (hij doet net alsof hij op de rand van de afgrond balanceert, maar hij zoekt zijn evenwicht op een laag hekje). Een moedwillig scheefstaande lantaarn verhoogt nog de indruk van onwaarachtigheid. En wat doet Dustin Hoffman? Hij duwt de pseudoartiest omver. Indirect kan hem noch Sydney Pollack dus zelfkritiek worden ontzegd.

*

Veel ouderen zeggen dat ze 'eenzaam, maar niet alleen' zijn, maar bedoelen dat zij 'alleen, maar niet eenzaam' zijn. Ze 'hebben' immers de kinderen nog, die enigszins in het verlies van een partner kunnen voorzien. Wie eenzaam is maar niet alleen, leeft in een volstrekt isolement: hij woont in een koninklijk paleis of in een dodencel, waar hij wordt omringd door mensen die er voor hem totaal niet toe doen.

*

Een bejaardenhuis is een kruising van een koninklijk paleis en een dodencel.

*

Achterin een door Guy Ferchault bezorgd boek met brieven van Henri Duparc aan onder anderen Francis Jammes, *Une Amitié mystique*, staat een gebed dat Duparc elke dag na de communie opzei. Nooit las ik een eerste zin die geresigneerder klinkt dan deze: 'Mon Dieu, j'accepte avec la plus entière soumission la mort, quelle qu'elle soit, qu'il Vous plaira de m'infliger, lente, subite ou violente, quelle qu'elle soit avec ses angoisses et ses souffrances, morales et physiques quelles qu'elles soient.' Na deze demonstratie van vroomheid wijst Duparc op de oorzaak van zijn schijnbaar of in wezen onverschillige levenshouding: 'Je me désire que d'aller à Vous, peu importe par quel chemin,' en laat mij in totale verbijstering achter. Ik kan mij voorstellen, dat men de dood als een verlossing ziet, God als de Verlosser uit dit aardse tranendal en misschien ook wel uit de dood (maar dan zal het nieuwe leven toch echt anders moeten zijn dan het daarvoor was). Ik kan mij voorstellen, dat leven en dood geen absolute tegenstelling vormen, maar niet dat ik iets onverdraaglijks als 'la mort violente' moet aanvaarden in volledige ('volkomen' zou Duparc zeggen) onderwerping aan God. Kon Duparc dat wel? Het lijden kan wel eens zo groot worden, dat wat hij als iets inclusiefs zag (ondergeschikt aan het mystieke doel: vereniging met God) in werkelijkheid iets exclusiefs is: het legt zo'n beslag op iemand, dat hij nergens anders meer oog voor heeft. Overkomt mij het eerste, dan zou ik vóór mijn weinig triomfantelijke overgave willen weten, waarom mijn Goddelijke partner de ongelijkwaardigheid zo ver heeft doorgedreven, dat Hij er anderen de dupe van heeft laten worden. Overkomt mij het tweede, dan ben ik mij bewust of misschien wel al te bewust van een weeffout in de schepping. Dan keur ik de hele productie, inclusief mijzelf, af zonder in staat te zijn de producent toe te voegen: 'Vae Victori!'

*

Ik herinner mij de inhoud van sommige boeken minder goed dan de manier waarop ik die gelezen heb. Dat geldt bijvoorbeeld voor de verzamelde werken van Nietzsche in de editie van Karl Schlechta. Dag en nacht hield ik mij daarmee bezig zonder langer dan een paar mi-

nuten tijd te besteden aan hinderlijke onderbrekingen, zoals eten en drinken. Het gevolg daarvan is, dat ik mij vooral de roes herinner, waarin ik mij ooit in het werk van Nietzsche verdiepte. Dat moet iets te maken hebben met zijn stijl.

*

Zo bewaar ik ook herinneringen aan *Het boek ik* van Bert Schierbeek. In mijn studententijd heb ik dat boek gelezen,-maar niet aan één stuk door-, alsof het een gewone roman was. 's Nachts kreeg ik last van nachtmerries en één keer ben ik zelfs uit bed gevallen. Sindsdien had Bert Schierbeek voor mij afgedaan: een knoestige noorderling met linkse sympathieën, die zichzelf presenteerde als het wereldwonder uit Nieuw-Beerta (ik weet niet eens zeker of die plaats bestaat, noch of Bert Schierbeek daar ooit gewoond heeft), een ongeordende geest met een (vooral door zijn stem afgedwongen) présence.

Bij het overlijden van Bert Schierbeek heb ik *De Deur* herlezen. Hoewel er rare fouten in staan (op dit moment beschik ik niet over een exemplaar om te controleren of het juist is, wat ik verderop weer) staan er naast uitgewerkte herinneringen aan zijn vrouw, in al hun kaalheid, goede gedichten in: *Begraafplaats* is daar een voorbeeld van. Mijn mening over hem moet ik dus herzien, al moet hij niet over Christus schrijven: 'Niemand geloofde hem en sloegen hem aan het kruis.' Was hij nog in leven, dan zou hij deze en andere storende fouten ongetwijfeld hebben toegeschreven aan zijn grammaticale experimenteerlust, want dat Bertje uit Beerta experimenteerde in zijn leven heel wat af!

*

In *Une amitié mystique* beklagt Duparc zich erover, dat Fauré op de woorden van Leconte de Lisle een mooie melodie heeft geschreven. Die woorden zijn gewijd aan een 'parfum impérissable'. Waarom zou hij zich als musicus daarover beklagen? Omdat de woorden van de dichter geen muziek behoeven. Aan de ene kant denk ik: wat een gezeur. Zo is het ook nooit goed, zelfs niet als een goede tekst samenvalt met een mooie melodie. Aan de andere kant denk ik: Duparc heeft gelijk, maar om een andere reden dan hij aanvoert. Als die

twee samenvallen, kan dat afbreuk doen aan de tekst en niet aan de muziek. Hoe graag zou ik dat indringende luchtje eens willen...horen!

*

Volgende week trouwt mijn enige zus. Toen ik haar per ongeluk vroeg, of ze nog een paar prenuptiale adviezen van mij nodig had, antwoordde ze zeer beslist: "Nee!" Wat zou ik haar geadviseerd hebben, als ze "Ja, graag!" had gezegd? Dat het onmogelijk is de constante seksuele honger van een man te stillen, tenzij hijzelf een handje meehelpt? Dat het lustvolle gehannes van man en vrouw alleen kan worden gesublimeerd tot het allerhoogste genot voor beiden, als zij uit zichzelf (dus zonder dat de een de ander op wat voor subtiele manier dan ook onder druk zet) besluiten elkaar 'hier en nu' lief te hebben? Dat ik dit geestelijk aftasten van mijn eigen vrouw nog steeds heel spannend vind? Ja, ja en nogmaals ja!

De kern van mijn advies zou dus zijn: laat je in seksueel opzicht niet tot iets dwingen, waartoe je geen lust voelt. Ik hoop en geloof, dat onze beide dochters voldoende persoonlijkheid bezitten om (los van mijn vaderlijk advies) zich in de seksuele praktijk van het leven te storten en staande te houden. Om het belang van seksualiteit te relativeren zou ik hun nog willen zeggen, dat geslachtsgemeenschap (welk woord mij doet denken aan een conventie van keurslagers in een even tochtig als slecht uitgerust abattoir) nooit kan dienen ter versteviging van een band tussen twee mensen, als die vóór die tijd al niet op enigerlei wijze bestond.

*

Ik heb de laatste tijd veel boeken gelezen die ik niet de moeite van het noemen waard vind, met uitzondering van *Nana* van Emile Zola. Ook dat boek viel mij tegen vanwege de gedateerdheid van de 'gedurfde' erotiek en het uiterst trage tempo waarin de intrige zich ontvouwt. Terwijl ik tot nu toe een zwak heb behouden voor de couleur locale in ouderwetse historische romans, ervaar ik (onder invloed van flitsende reclamespotjes op de televisie?) tempovertragingen in een historische roman als hinderlijk.

*

Zo ambivalent sta ik niet tegenover de sublieme uitweidingen over suiker, die Thomas Rosenboom in de mond van zijn personages Dorrius en Willem Augustijn van Donck legt. *Gewassen vlees* is alleen al vanwege hoofdstuk III *Christelijke suiker zéér* de moeite van het lezen waard. Uitermate deskundig en intelligent laat Rosenboom Dorrius aan het woord over de thermometer van Fahrenheit. De standaardisatie van die thermometer deugt niet. Fahrenheit nam twee grillen van de natuur als uitgangspunt voor het bepalen van de hoogte van een temperatuur: de winterse kou in Danzig en zijn eigen koortsig lichaam. Als Willem Augustijn voor de bereiding van witte suiker geen gebruik van deze thermometer wenst te maken om Dorrius vooral niet voor het hoofd te stoten, repliceert deze: "Ik heb mij slechts een opmerking gepermitteerd over de nominale willekeur van zijn schaal, maar kwik zet veel sterker uit dan de alcohol van Réaumur of Celsius en leest derhalve ook veel nauwkeuriger af." Ik wist niet, dat een thermometer van Réaumur of Celsius op alcohol werkt (er zat toch kwik in de thermometer van Celsius, waarmee mijn moeder vroeger mijn lichaamstemperatuur opnam?) en neem gemakshalve aan dat zoiets voor de achttiende-eeuwse exemplaren ook het geval was. Deskundigheid en intelligentie zijn in dit voorbeeld wonderlijk door elkaar gehusseld: uit het historische weetje volgt een andere conclusie dan Willem Augustijn meende te kunnen trekken. Met hem nam de lezer onmiddellijk aan, dat Fahrenheit een voor de productie van witte suiker onbruikbare thermometer had uitgevonden. Met Dorrius laat hij zich overtuigen van het tegendeel: natuurlijk is de thermometer van Fahrenheit wel geschikt voor de productie van witte suiker. Hoe kon de lezer zo dom zijn om te denken van niet? Rosenboom heeft het antwoord op die retorische vraag al gegeven.

*

Staan 'gewaamde' modder en een 'bakelend' beest niet te dicht op elkaar in *Gewassen vlees*?

*

Ik puzzel me een ongeluk, lezend in *Gewassen vlees*. Wat zijn 'Alcyonische dagen'? Waarom schrijft Rosenboom 'wiedewaal' in plaats

van 'wielewaal'? Wat is 'cyaniet' ook alweer in 'blauw als cyaniet'? Stelt Rosenboom de lezer niet te zwaar op de proef met zijn achttiende-eeuwse taalgebruik en gecompliceerde zinswendingen? De langste zin waarop (naar mij pas bij derde lezing bleek) op een kleinigheid na niets valt aan te merken luidt: 'Hoe moedig van Saffraan ook om, schijnbaar tegengesteld aan zijn sympathie met de oproerlingen, maar op het meest onzelfzuchtige, patriarchale niveau de perfecte, door iedereen miskende en zo zelfs tragische uitdrukking ervan, hoogstpersoonlijk, vrijwillig en in groot tenue de gehate rol van officier van het geleide op zich te nemen, zonder enige praktische of protocollaire noodzaak haast een provocatie, alleen maar om het onmachtige protest althans de glans en voldoening te laten van een zo hooggeplaatst mikpunt in vol ornaat, de gevolgen van zijn zelfopoffering schenen hem nu toch te veel te worden: vuurrood nog toen hij onder het hoongelach naar de burgemeester en de garde aan de poort rende, volgde hij nu lijkbleek de lotgevallen van zijn geliefde rijdier op het plein.' Het auctoriële karakter van deze zin (waarvan Marcel Proust zelfs zou schrikken) belet mij er een verkapte vorm van achttiende-eeuwse retoriek in te zien. Ik zou in Rosenbooms plaats het hele zaakje als volgt herschreven hebben: 'Hoe moedig van Saffraan ook om hoogstpersoonlijk, vrijwillig en in groot tenue de gehate rol van officier van het geleide op zich te nemen, wat schijnbaar tegengesteld was aan zijn sympathie voor de oproerlingen, maar op het meest onzelfzuchtige, patriarchale niveau de perfecte, door iedereen miskende en zo zelfs tragische uitdrukking ervan vormde. Hij nam die zonder enige praktische of protocollaire noodzaak voor zijn rekening,-wat haast een provocatie scheen-, alleen maar om het onmachtige protest althans de glans en voldoening te schenken van een zo hooggeplaatst mikpunt in vol ornaat. De gevolgen etc.'

Er is nog iets wat mij irriteert in deze bijzonder knap geschreven roman: de anale fixatie van de hoofdpersoon en in diens verlengde waarschijnlijk van de auteur zelf. Prachtige beelden houden toch de spanning van de lezer (maar niet van zijn kringspier) vast, zoals in de scène op het graf van zijn moeder, waar Willem Augustijn één wordt met de marmeren steen.

*

Er is mij weer iets in *Gewassen vlees* opgevallen. Terwijl hij weet, dat zijn vader (die hij vreest en van wiens wederliefde hij afhankelijk is) alles kan horen, staat Willem Augustijn de ouders van zijn vriend Abe te woord. Door zijn toedoen is de bij wijze van spreken 'volmaakt' goede Abe ten onrechte gezeseld. Diens ouders komen verslag uitbrengen, waarop Willem Augustijn hondsbrutaal en zonder enig mededogen reageert. Bij Vestdijk komt een dergelijke brutaliteit in de verhouding tussen meester en knecht ook voor, als de een (overigens niet altijd logischerwijs de knecht) zich plotseling niet langer wil laten koeioneren door de ander. De uitzinnige variant van Rosenboom 'slaat' die van Vestdijk. Nooit eerder bespeurde ik zoveel hilarische onzin in een Hollands binnenhuisje, met de allure van een Friese stas, als in deze roman.

*

Vandaag ben ik weer veel 'zaverige' heuvels, 'wulvende gaasten' en 'buntgras' tegengekomen. De lezer mag raden waar.

*

De ringvinger van Willem Augustijn komt nog eens ergens, maar telkens als hij er verheerlijkt aan snuift, haal ik er mijn neus voor op.

*

Het woordgebruik van Thomas Rosenboom blijft mij intrigeren. Vandaag had hij mij geweldig tuk. Perk zegt tegen Judith, dat ze 'kommaliewant' moet meenemen, wanneer zij naar hun tweede huis in Koudum zullen afreizen. Willem Augustijn hoort beide bediendes over het aanstaande vertrek praten, in een scène die mij enigszins doet denken aan (een Hollandse versie van) de door vorst Andrej Bolkonski afgeluisterde monoloog van Natasja in *Oorlog en Vrede*. Terwijl ik verder las, bleef mij de mogelijke betekenis van 'kommaliewant' bezighouden. Net toen ik mij mijn eigen onwetendheid op dit punt niet langer kwalijk wilde nemen, -andere invallen eisten óók mijn aandacht op-, vroeg Judith: "Kommaliewant?" en antwoordde Perk: "Dat is bestek!"

*

Sinds Perk, volgens eigen zeggen, bezig is het 'onderlijk rond te trenzen' en zijn auctor intellectualis meedeelt dat hij, Perk, een 'touwwil' in zijn kelderkamertje als hoofdkussen gebruikt, ben ik weer helemaal van slag. Willem Augustijn zou mij in zo'n geval 'scheepvaring' hebben aangeraden. Dat kalmeert een mens van vlees en bloed tenminste: "Ik heb het zelf indertijd ook wel gedaan, om het bezonken concrement uit de onderbuiksvaten te verwiggen." 't Is maar dat de lezer (van te veel Bommelverhalen?) het weet.

*

Gisteren maakte ik een wandeling naar De Wamberg, een te krap bemeten landgoed om te kunnen worden vergeleken met een 'woud'. Weilanden in de vorm van een ovaal, als groene vennen, doemen al na een kleine boompertij op of zijn er losjes omheen gegroepeerd. Ik kreeg heel even een surreële ervaring, toen een meer dan manshoge katrol met waterslangen mijn aandacht trok. Hoewel ik mij in Berlicum bevond, waande ik mij in Izier waar de boeren het hooi niet in schelven maar in de vorm van witte damschilden, met hun smalle kant naar beneden, op het land laten staan.

*

Op het station, waar Thomas Rosenboom nog steeds treinen heeft lopen, volgt thans een belangrijke dienstmededeling: " 't Leven is een keestie van een keeste, 't lijf één grote kiste." De aandachtige lezer begrijpt, dat het leven een kwestie van een queeste is, die ongeacht de moeizaam vergaarde resultaten in een doodskist eindigt.

*

Nomina sunt omina: Omerska en Portadown.

*

In een brief van 28 juli 1749 schrijft Willem Augustijn dat hij wordt uitgeschoolden voor *Psalm 119*, 'de langste van alle psalmen. Iedereen

hier is humorist!' Dit grapje heeft Thomas Rosenboom ongetwijfeld van Maarten 't Hart gestolen. Ik vergeef hem dat graag, omdat hij in dezelfde brief een nieuw spreekwoord verzint: 'Wie te zwaar van waarheid is, kan zich niet tot wijsheid verheffen.' Of zoiets.

*

De val van Srebrenica vond een jaar geleden plaats. In kranten die dit even tragische als voor de Verenigde Naties beschamende feit herdenken, lees ik, dat Srebrenica in het Servisch (of Servo-Kroatisch?) 'zilverstad' betekent. Als een buitenstaander aan de huidige inwoners van die stad naar de massaal omgekomen mannelijke moslims vraagt, hullen zij zich in stilzwijgen. Een journalist merkt hierdoor onaangenaam getroffen op, dat zelfs in Srebrenica zwijgen goud is.

*

Nog steeds staan er bij de ingang van Srebrenica borden met de tekst: 'You enter a UN-safe area.' Op sommige van die borden is het deelteken tussen 'UN' en 'safe' weggeveegd. Korter kan deze tragedie, waarvan de nasleep nog lang zal duren, niet onder woorden worden gebracht.

*

Het titelverhaal uit *Het lente-eiland* van Slauerhoff begint zo: 'Oud en eerbiedwaardig in hun verheffing rijzen de grauwe en gele gebergten rondom de baai in de bijna altijd klare hemel.' Die zin doet mij pleonastisch aan, niet vanwege 'oud' en 'eerbiedwaardig', maar vanwege 'verheffing' en 'rijzen'. Iets wat bezig is zich te verheffen, kan niet anders dan rijzen. 'Klare' heeft eveneens ongewenste implicaties, zelfs wanneer ik dat woord minder met sterke drank in verband hoef te brengen dan met een ouderwets woord voor 'helder'. Het door Slauerhoff gekozen perspectief vooronderstelt een min of meer heldere hemel. Kan een berg trouwens nog ergens anders rijzen dan in de hemel?

*

Ik luister naar de radio. In Engeland moeten op grond van een nieuwe wet duizenden ingevroren embryo's worden vernietigd. Na het verstrijken van een bepaalde termijn, waarbinnen het vaderschap alsnog zou kunnen worden opgeëist, mogen artsen deze embryo's niet meer gebruiken voor in-vitrofertilisatie: zij laten die dan 'sterven'. Dit radionieuwsbericht trof mij om twee redenen. Stelt de nieuwe Engelse wet niet hetzelfde probleem als abortus aan de orde, met dit meest in het oog lopende verschil, dat zij een kwestie van leven of dood reduceert van een kwalitatief tot een kwantitatief probleem?

Ik hoorde dat de geestelijke (niet de biologische) vaders van reageerbuisbaby's zetelen in Bornhall. Heb ik dat goed verstaan, dan verdwijnt het omineuze karakter van deze naam zonder zijn zin voor het numineuze te verliezen.

*

Het lievelingsverhaal van Victor van Vriesland is *Le rideau cramoisi* van Jules Barbey d'Aureville. Daarin wordt de vraag gesteld, hoe het mogelijk is dat knappe dochters vaak een lelijke en onbeduidende vader hebben: 'Ik geef toe, dat deze verschijning de eerste dag en heel wat latere dagen een probleem opwierp, dat nu nog onoplosbaar voor mij is: hoe was dit knappe meisje voortgekomen uit die dikke sul in zijn groengele, zondagse jas en zijn witte vest, die de gelaatskleur van de jam van zijn vrouw had, met in zijn nek een wrat die boven zijn gebreide, wollen shawl uitstak, en die stotterde...' Tot tweemaal toe wordt hier een onbedoeld surrealistisch effect tenietgedaan, want natuurlijk heeft een vest geen gelaatskleur en stottert een wrat niet. Toch blijf ik de vergelijking van een vaderlijke gelaatskleur met 'de jam van zijn vrouw' even meesterlijk als bizar vinden.

*

Ik word steeds dikker en zwaarmoediger. Is zo'n proces omkeerbaar met alle gevolgen van dien voor de menselijke geest?

*

Vandaag maakte ik voor ons huis in Izier een nieuwe inventarisatielijst van de aldaar aanwezige boeken. Eén van de titels luidt: *Doe meer met de magnetron*. Uit de rest van de titel blijkt 'Het Nederlands Zuivelbureau' voor de uitgave van het boek verantwoordelijk te zijn. Zat het mij al niet lekker, dat ik mij achter de computer met het doen en laten van dit bureau onledig moest houden, -even later ontstond een nog nijpender probleem. Terwijl ik bezig was de inventarisatielijst voor de video's af te werken, vroeg onze jongste dochter mij of *Zing mee met de trollen* dezelfde video was als *Zing mee met Wooly, Bully en Kokomo*. Ik moest haar het antwoord op die vraag schuldig blijven.

*

De voorzitter van de Britse antiabortusbeweging spreekt over de executie van menselijke wezens, terwijl het om het ontdooien van twee- of viercellige embryo's gaat. Italiaanse nonnen hebben zich al massaal als pleegouders voor de Britse bambini aangemeld. Se non è vero...

*

In *De ziel te lijf* beweert Piet Vroon, dat wij van waterapen afstammen. Rudimentaire kieuwen, de duikreflex en samenstelling van onze huid (inclusief onze lichte beharing) wijzen daarop. 't Is dus niet zo, wat andere geleerden beweren, dat wij in een uiterst grijs verleden uit hoge bomen zijn geklommen om de savanne in te lopen. Tot zover kan ik Vroon goed volgen, maar niet als hij zich schuldig maakt aan wat ik in zijn geval 'pietpraat' belieft te noemen: bladzijdes lang wijdt hij over zijn duikervaringen uit. Voor een psycholoog die het methodologische karakter van zijn wetenschap benadrukt, middels een wetenschappelijke benadering van statistische gegevens, kan de beschrijving van spannende avonturen onder water, tegen een achtergrond van kleurrijke riffen, geen bewijs voor de juistheid van zijn stelling vormen.

*

Piet Vroon schetst mijns inziens terecht een somber beeld van de Nederlandse samenleving. In *De ziel te lijf* drukt hij drie scenario's af, die weinig goeds voorspellen. Zijn analyse van de frauderende Nederlandse overheid en een op grote schaal fraude toelatende Europese Unie (een soort politieke fusie waarvan hij jammer genoeg niets hebben moet) lijkt mij juist. Het groeimodel zal aan zijn eigen onmacht op het gebied van innovatie en door amoreel beslechte verdelingsconflicten ten onder gaan. Voor herverdeling van arbeid is de tijd nog niet rijp. Automatisering en de gevolgen daarvan voor de werkgelegenheid, vergrijzing en een heterogenere samenstelling van de bevolking (onder andere als gevolg van steeds meer in Nederland toegelaten asielzoekers) zullen eerst het nationale besef en vervolgens de natie doen verdwijnen.

Dit laatste 'doemscenario' moge zijn beslag krijgen, maar daarvoor komt vroeg of laat een persoonlijke moraal in de plaats. Zelfs indien er vier staten in België zullen ontstaan, waarvan Piet Vroon nu al de contouren ziet opdoemen, zal een zeker kosmopolitisme toch de overhand krijgen. De ontstaansgeschiedenis van ons eigen land, waar de Hoekse en Kabeljauwse twisten sinds lang zijn uitgewoed, vormt daarvan het bewijs, een *sprekend* bewijs, omdat de taal altijd een individueel tegenwicht zal vormen voor de beperkingen van de collectieve moraal. Konden de Hoeken en Kabeljauwen elkaar vroeger niet uitstaan, iedere Hoek en iedere Kabeljauw spreekt tegenwoordig dezelfde taal, waarin de een de ander niet verkettert, maar wel bewondert om zijn spierkracht, of verguist om zijn gebrek aan durf...

*

Voor de vierde keer lees ik *Oorlog en vrede*. Identificeerde ik mij vroeger met de kinderen Rostov, nu is dat met hun vader het geval. Op de naamdag van zijn vrouw en dochter geeft hij een feest: er zitten wel 80 mensen in hun marmeren eetzaal aan tafel. Later op de avond danst hij een figuur van de anglaise, nadat midden in de derde écosaise de stoelen zijn weggeschoven. Tolstoj beschrijft deze scène ingewikkeld, want de écosaise blijkt een Schotse polka te zijn en de figuur van de anglaise bezit een uitheemse mannelijke inborst: die van Daniël Cooper. Al kuitenflickend wordt graaf Rostov door Tolstoj 'oud' genoemd. Hoe oud blijkt hij 'in werkelijkheid' te zijn? Net zo oud als ik bijna ben: 50 jaar.

*

Vanochtend was ik samen met Ans, mijn vrouw, en onze kinderen in de gemeenschappelijke huiskamer van een paar meisjes die begeleid op kamers wonen. Zegt één zo'n meisje: "Ik heet Van Rosmalen, ik kom uit Rosmalen, ik woon in Rosmalen, maar ik zou in Rosmalen de weg niet meer weten." Ten gevolge van moderne stedenbouwkundige ontwikkelingen was ze in R...de kluts kwijt geraakt. Dat trof mij, nog meer dan dat haar vader volgens haar oud was, toen hij stierf: wel 50 jaar!

*

De soiree van Anna Pavlovna is in volle gang, wanneer Tolstoj beschrijft, hoe de gastvrouw haar gasten als een geoliede machine aan de praat houdt. Alleen gebruikt Tolstoj een minder clichématig beeld om dit aan de lezer duidelijk te maken: 'Zoals de opzichter van een spinnerij, die de arbeiders hun plaats heeft aangewezen, door de werkplaats wandelt, hoort, dat een machine stilstaat of een gewoon geluid geeft, knarst of te hard ratelt en zich dan haast hem stil te zetten of weer feilloos in werking te stellen, zo kwam ook Anna Pavlovna, die door haar salon af en aan liep, op een groepje af, waarin werd gezwegen of te luid gesproken, om door een enkele opmerking of het overplaatsen van een gast opnieuw de regelmatige conversatiemachine feilloos te doen lopen.'

*

Is de dertienjarige Natasja niet te jong om het hoofd van een officier als Boris Droebetskoj op hol te brengen? Hij bloost (maar niet uit verlegenheid met de situatie waarin hij als stoere bink terecht is gekomen), als ze hem op uiterst onhandige wijze haar liefde verklaart. Als Natasja even later Pierre Bezoechof ten dans vraagt, wordt daarentegen wel op een psychologisch aanvaardbare manier op hun leeftijdsverschil gewezen: 'Natasja zat zo, dat iedereen haar kon zien, en babbelde als een ervaren vrouw met haar cavalier. Met een waaier in de hand, die ze van één der dansende dames in bewaring hield, converseerde ze, met een air van elegante ongedwongenheid (dat ze,

God weet waar en wanneer, ergens had bestudeerd) met haar galant, terwijl ze zich af en toe koelte toewuifde en van achter de waaier koket glimlachte.'

*

Het verbaast mij dat Pierre Bezoechof in het huis zijns vaders (waar hij na een afwezigheid van tien jaar in het buitenland een kamer heeft betrokken) de weg niet weet. Anna Michailovna Droebetskoj neemt hem haastig in het rijtuig van de Rostovs mee naar het sterfbed van zijn vader. Via de achteruitgang betreden zij het huis, waarna Anna Michailovna aan onbekenden, die zich uit verlegenheid tegen de muur aan drukken, de weg vraagt. Waarom vroeg ze die niet aan haar beschermeling? Pas daarna geeft Tolstoj te kennen, dat Pierre niet alleen de weg niet wist in zijn ouderlijk huis, maar zelfs het bestaan van een achterhuis niet eens vermoedde. Is het psychologisch inzicht van Anna Michailovna zo groot, dat ze er al bij voorbaat van uitging, dat Pierre niets van dit soort dingen afwist? Is de door Tolstoj achteraf gegeven informatie bedoeld als een steuntje in de rug voor de lezer, dat des te meer noodzakelijk is,-waar anderen zich tegen de muur aan drukken-, om aan het karakter van een Moscovische haai-baai extra reliëf te verlenen? Of wilde Tolstoj, bij het overlezen van wat hij zojuist geschreven had, een fout herstellen?

*

Tijdens de *Boulevard (of broken dreams)* worden in Den Bosch allerlei buitenissige theaterstukken opgevoerd. Zoals de overheid op grote schaal bezig is te privatiseren,-dat wil zeggen haar eigen onkunde delegeert aan daartoe weinig of niet bevoegde deskundigen-, roepen de programmamakers (immer actief in het bedenken en uitvoeren van 'acts') de hulp van het grote publiek in. Het nieuwste op dit gebied vormt een anaal restaurant voor omgekeerde voedseltoediening. Mij dunkt, dat Thomas Rosenboom een vrijkaartje heeft verdiend voor het, hoe dan ook, bijwonen van dit kunststukje dat, naar ik hoop, voornamelijk uit verbaal amusement zal bestaan.

*

Beschaamd herlas ik Pressers *Ondergang/De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*. Aan tafel vertelde ik, diep onder de indruk van dat boek, over een dominee in Zoutelande die weigerde borden met 'verboden voor Joden' bij de ingang van zijn kerk en voor de deur van zijn pastorie te zetten. Die dominee schreef op een door hemzelf gemaakt bord: 'Iedereen van elk ras is welkom,' wat hem 'slechts' op een straf van drie maanden cel of een boete van 180 gulden kwam te staan. Dat laatste antwoordde ik op een vraag van onze oudste dochter. Ik vertelde over Portugese Joden, die wanhopig probeerden te bewijzen, dat zij niet-Joods waren, door zich onder andere af te zetten tegen hun eigen volk (en het commentaar van Presser daarop) en over de terugkeer van Presser op zijn eigen school, na de oorlog. De gepromoveerde directeur (volgens mij staat diens promotie los van elk normbesef) hield voor het eerst een toespraakje om in aanwezigheid van bestuur, personeel, ouders en leerlingen de wederopbouw van het onderwijs aan te kondigen en alvast mondeling gestalte te geven. Die man bestond het volgens Presser om te zeggen, dat de beste Joden in de oorlog waren omgekomen en de slechtste overgebleven. Terwijl ik onze kinderen wilde waarschuwen voor botheid en amorele plichtsbetrachting, zei onze jongste dochter: "Papa, jij lijdt onder het Downsyndroom," waarna zich een discussie over rancune en een afgezwakte variant daarvan, jaloezie, ontwikkelde. Was dat niet de oorzaak van veel menselijk leed, dat men zichzelf en anderen aandoet? "Mag ik mij dan ook niet in gedachten met een ander vergelijken?" vroeg onze jongste dochter. "Jawel," zei onze oudste dochter, maar je mag je niet verongelijkt de mindere of trots de meerdere van iemand voelen." Om de discussie niet helemaal in mineur te doen eindigen vertelde ik hun het verhaal van de Poolse pater Kolbe, wiens onbaatzuchtige optreden tijdens de Tweede Wereldoorlog mijn vader diep bewonderde. Deze pater hoorde een man luid jammeren in Auschwitz, omdat hij in een bunker ging sterven. Hoe moest het in hemelsnaam verder met zijn gezin, dat volkomen van hem afhankelijk was? Was er dan niemand die... Daarop vroeg pater Kolbe aan de Duitse commandant, of hij de plaats van zijn Poolse landgenoot in de bunker mocht innemen, waar hem een zekere dood zou wachten. Dat vond die Duitse commandant goed... "Zelf deug ik ook niet," zei ik tegen vrouw en kinderen, "maar de menselijke soort is kennelijk in staat een heilige van pater Kolbes kaliber voort te brengen, dat wil zeggen een mens die zich geheel

wegcijfert voor een ander. Laten wij ons aan hem spiegelen, al was hij ook een unieke figuur en kan ik van ons vieren nog het minst aan hem tippen!"

Na het eten zocht ik een passage in deel II van de *Ondergang* op, waarin Presser de demonische bureaucratie van ambtenaren, *Beauftragten* of *project-managers*, zoals men tegenwoordig zou zeggen, in ons land beschrijft: 'Zij deden het ook zo goed doorgaans, zo knap. Hun werk was zo af; ze identificeerden zich er volledig mee; ze voerden het soms uit, alsof ze van de duivel zelf gedetailleerde instructies hadden gekregen om de weerloze kleine mensen, die aan hen waren overgeleverd, zo erg mogelijk te kwellen, zo diep mogelijk te krenken, zo veel mogelijk angst aan te jagen. Wij gaven daar al een enkel voorbeeld van. Hoe werkzaam was niet, om dit eens te noemen, hun etappesysteem?' Dan laat Presser een citaat van Herzberg over één van de ergsten onder hen of kortweg 'de vijand' volgen, die al even doserend te werk ging: 'Telkens illusies openlatend dat het ergste bereikt was, telkens ontgoocheling brengend, omdat het nog ergere kwam. Maar ook bij deze ontgoocheling wist hij de nieuwe illusie te kweken, dat hij aan het eind van zijn maatregelen was gekomen.' Dit etappesysteem wordt door politici nu nog gehanteerd, ook in Nederland, ten aanzien van politieke vluchtelingen!

*

In *De Telegraaf* van vandaag stond, dat Somaliërs, die in ons land politiek asiel hebben aangevraagd, op vakantie naar hun eigen land gaan. Dat is ergerlijk (als het tenminste waar is). Ik zou het hier misschien niet moeten vermelden om aan de ernst van de werkelijke problematiek geen afbreuk te doen.

*

Men zou verwachten dat alles op het gebied van fitness aan mode onderhevig is. Moderne fitnesscentra stellen een mens in staat zijn te dikke ledematen althans gedeeltelijk te doen verdwijnen en zijn spieren op die plaatsen te versterken, waar dat het vurigst wordt gewenst. Tot mijn verbazing blijken de daarvoor vereiste trainingen niet modern-Amerikaans maar oud-Russisch te zijn: 'Zodra hij in zijn kabinet gekomen was, vergrendelde hij de deur, nam uit de onderste lade

van een kast twee halters en voerde twintig bewegingen uit naar voren, naar achteren, zijdelings, omhoog en omlaag, waarna hij drie maal achtereen licht zijn knieën boog, terwijl hij de halters boven zijn hoofd hield.' Degene die hier met vereende krachten aan het werk is, en verderop over 'veerkracht' praat, alsof hij een modern trainingsapparaat op het oog heeft, is voorzitter van de rechtbank in *Opstanding* van Tolstoj. Die roman uit 1899 herlees ik boven in bed, terwijl ik mij beneden in *Oorlog en vrede* verdiep. Het gewicht van beide boeken laat niet anders toe.

*

In *Leopold/Complot tegen de koning deel 2* schetst Roger Keyes een onthutsend beeld van Belgische politici, waarmee de kranten en tijdschriften uit mijn jeugd vol stonden. Eén van hen is Paul Henri Spaak, die in de koningskwesitie en wat daaraan voorafging een weinig fraaie rol heeft gespeeld. Het spanningsveld tussen politiek opportunisme en elementair burgermansfatsoen is ook in zijn geval te groot gebleken. Hoe kon een Europeaan zo klein denken? Leopold III met zijn Wittelbachse moeder en fascistische zus (getrouwd met een zoon van Victor Emanuel) gaf niettegenstaande zijn hoge positie meer van dit elementaire fatsoen blijk dan alle Pierlala's en Spaken van de Belgische politiek tezamen, al had hij natuurlijk meer afstand tegenover Hitler moeten bewaren.

Voor welk leger had Hitler het meest respect? Naar zichzelf verklaarde voor het Belgische: 'Aan het westelijk front waren het, ere wie ere toekomt, de Belgen die het heftigst tegenstand aan de Duitsers boden en hun de zwaarste verliezen toebrachten.' Schokkend vond ik het om te lezen, dat de Britse regering, Winston Churchill inclusief, bereid was met Hitler te onderhandelen, indien het wonder van Duinkerken níet had plaatsgevonden.

Er staat ook een interview met generaal von Falkenhausen in, die zich denigrerend over de leider der rexisten, Léon Degrelle, uitlaat en daarna vervolgt (met 'ze' verwijzend naar zijn superieuren): 'Omdat we het nu toch over Degrelle hebben, kan ik u vertellen dat ze, om het defilé van zijn Waals legioen te Brussel meer glans te geven, hals-overkop enkele honderden echte Duitse soldaten uit de SS-kazerne in Beverloo hadden gehaald.' Ik zou wel eens willen weten, of al die soldaten daar in hun eigen pakjes paradeerden of nog (on)echter in die van het Waals legioen.

*

In maart 1941 gaf Camille Huysmans een interview aan de *Daily Telegraph*, waarin hij een wel zeer bijzondere oplossing voor de staatkundige problemen in zijn land verzong: België moest voortaan maar deel uitmaken van het Britse Gemenebest.

*

Tolstoj noemt het stenen pijpje van kapitein Toesjin een 'neuswarmertje'. Hij gebruikt deze metafoer waarschijnlijk om een koddige typering van het ondanks alles onverschrokken karakter van de kapitein te geven, die zijn pijpje even vaak door zijn manschappen liet stoppen als hij zijn kanonnen door hen liet herladen. Ook vermoed ik een (eerder grappig dan seksueel) verband tussen de steel van zijn pijpje en de loop van zijn vier kanonnen.

*

In *Het poppenhuis* drijft Fay Weldon haar feminisme zo ver door, dat een moervos volgens haar slimmer is dan een man.

*

Wat heeft een na de Tweede Wereldoorlog geboren kind gemeen met een Joods kind, dat in de jaren 30 uit Duitsland naar Rotterdam emigreerde? De nieuwste en jammer genoeg laatste verhalenbundel van G.L. Durlacher geeft antwoord op die vraag: in *Een muis in Delft* zijn het met een speciale sleutel opwindbare Schuco-autootjes en herinneringen aan de bioscoop 'Rembrandt', die zich (niet alleen in de jaren 50) in Utrecht bevond 'naast een monumentale tempel met Griekse zuilen', in *Sonja* een beschrijving van het groene, houten noodgebouw voor de Mensa waar Paul Hupperts gewoonlijk het Utrechts Stedelijk Orkest dirigeerde en in *Niet verstaan* een boek over Daantje, dat van Leonard Roggeveen moet zijn. Uiteraard is wat beide kinderen niet met elkaar gemeen hebben, beslissend voor hun verdere leven geweest.

*

Ik lees een handige tip om veters langer te kunnen gebruiken: stik ze zigzag met behulp van een naaimachine. Ten eerste wist ik niet, dat je met het oog op de duurzaamheid van veters beter zigzag kunt stikken op een naaimachine dan met de hand, ten tweede wist ik niet, dat verlenging van de levensduur van veters überhaupt een aandachtspunt kon zijn, gezien hun geringe aanschafkosten, en ten derde vroeg ik mij af, of het mogelijk is met naaigaren zigzagsteken in dezelfde kleur als een veter te stikken.

*

Mijn schoonzus Monique noemde een caravan vandaag een 'sleurhut'. Dat vond ik ongemeen beeldend, maar de manier waarop ze het zei, doet mij denken aan een cliché.

*

Wanneer Pierre Bezoechov in een moreel dilemma verkeert, als gevolg van zijn jammerlijk mislukte huwelijk met de mooie Héléne, gebruikt Tolstoj tot tweemaal toe een vergelijking die betrekking heeft op de Franse Revolutie. Hij bedoelt te zeggen, dat morele onzekerheid zich nooit duidelijker manifesteerde dan door de snelle opeenvolging van twee verschrikkelijke gebeurtenissen: Lodewijk XVI werd door Robespierre terechtgesteld, die kort daarna zelf op het schavot moest sterven. In deze vergelijking staat dus niet de tegenstelling tussen koning en revolutionair centraal. Beiden leggen immers het loodje. Tolstoj suggereert het bestaan van zo'n tegenstelling wel enigszins door de eerste keer van een despoot versus revolutionair par excellence te spreken, en de tweede keer van een koninklijke misdadiger versus een onkreukbare figuur als Robespierre. Maar de kern van de vergelijking, die de innerlijke verscheurdheid van Pierre Bezoechov moet verduidelijken, schuilt in de omstandigheid, dat noch een koning als Lodewijk XVI, noch een volksleider als Robespierre ten tijde van de Franse Revolutie zeker van zijn leven kon zijn. Dat is een waarheid die harder aankomt dan welk moreel dilemma ook, al dient zij Pierre Bezoechov misschien tot troost. Zelfs als hij mede-

schuldig is aan het mislukken van zijn huwelijk, is hij eerst en vooral het slachtoffer van de onzekerheid van het bestaan.

*

Pierre Bezoechov en vorst Andrej Bolkonski praten met elkaar over de zin van het leven. Denkend aan zijn vrouw, die in het kraambed van hun eerstgeborene stierf, zegt vorst Andrej: "Waarom? Daar moet toch een antwoord op zijn, op die vraag... En ik geloof dat er geen antwoord is. Dát heeft mij overtuigd." De vorst laat zich met andere woorden kennen als een atheïst, die geen zin vermag te geven aan eigen en andermans leed. Dan komt Pierre Bezoechov in het geweer: "Ja, ja, natuurlijk," zegt Pierre, "maar dat is immers precies wat ik beweer?" waarna Tolstoj hun dialoog in *Oorlog en vrede* aldus door vorst Andrej laat vervolgen:

"Nee. Ik zeg alleen, dat argumenten me niet kunnen overtuigen van de noodzakelijkheid van een toekomstig leven. Maar dit houdt me bezig: als je hand in hand met iemand loopt, en die verdwijnt plotse-ling, zakt weg in het niets, en als je dan zelf achterblijft, voor die afgrond, en je kijkt erin. En ik heb erin gekeken..."

"Welnu, dat is het dan toch! Je weet dat er een 'daarheen' bestaat, en een 'iemand'. 'Daarheen' is het toekomstige leven. Die 'iemand' is God."

Vorst Andrej antwoordde niet. Het rijtuig en de paarden waren alweer aan land gebracht en ingespannen, de zon was half onder de horizon verdwenen en de nachtvorst deed de plassen bij het veer verstarren, maar Pierre en Andrej stonden tot grote verbazing van palfreniers, koetsiers en veerlieden nog steeds op het vlot te praten.

"Als er een God bestaat, en een toekomstig leven, bestaan er ook waarheid en goedheid en vormt het streven daarnaar het grootste geluk der mensheid. We moeten leven, we moeten liefhebben, en we moeten geloven, dat we niet alleen vandaag rondlopen op dit stukje aarde, maar altijd geleefd hebben en altijd zullen leven, daar, in het heelal," zei Pierre, en hij wees naar de lucht.

Vorst Andrej stond over de leuning van het vlot gebogen naar Pierre te luisteren; hij staarde voor zich uit, de ogen strak gericht op de rode weerkaatsing van de zon, die op het blauwe water glansde. De stilte was volkomen. Pierre zweeg. Het vlot lag al lang stil, en slechts de

golfjes van de stroom klotsten zachtjes tegen de onderkant. Het kwam vorst Andrej voor, alsof de golven een refrein murmelden bij de woorden van Pierre, en fluisterden: "Het is waar, ik geloof het."

Op onnavolgbare wijze laat Tolstoj vervolgens vorst Andrej tot het inzicht komen, dat Pierre Bezoechov in moreel opzicht zijn meerdere is en dat, na hun samenkomst op het vlot, zijn innerlijk leven zich zal vernieuwen. Ik begrijp die plotselinge ommekeer in de ongelovige vorst Andrej niet helemaal, temeer niet, omdat Pierre slecht luistert. Met 'daarheen' (waarschijnlijk is 'daarheen' in het Russisch gelijk aan 'erin') en 'iemand' bedoelde Andrej respectievelijk de 'dood' en 'zijn eerste vrouw' in plaats van de religieuze uitleg die Pierre eraan geeft. Dankzij Tolstoj weten wij maar al te goed, wat er zich in het innerlijk van beide vrienden afspeelt. Voor de romanconstructie was het noodzakelijk Pierre als een in zedelijk opzicht aan vorst Andrej superieur mens voor te stellen, maar laatstgenoemde gaat (om in dit verband eens een nautische term te gebruiken) wel erg snel 'overstag'.

*

Subhoofdstuk 21 van het tweede hoofdstuk uit het tweede deel van *Oorlog en vrede* gaat over de officiële plechtigheden rondom de Vrede van Tilsit en begint zo:

De keizer reed naar het plein, waar aan de rechterzijde een bataljon van het regiment Preobrazjensk was opgesteld tegenover een bataljon van de Franse garde met de berenmutsen.

Terwijl de tsaar naar de ene vleugel toereed, waar de wapens werden gepresenteerd, reed een andere groep ruiters naar de andere vleugel toe, en aan het hoofd daarvan herkende Rostov Napoleon.

Wat mij in deze korte beschrijving stoort, is het door elkaar gebruiken van de woorden 'keizer' en 'tsaar'. De verdeling in twee alinea's draagt ertoe bij om mij de valse indruk te geven, dat de 'keizer' uit de eerste alinea niet de 'tsaar' uit de tweede is, terwijl de Russische naam van het regiment en de opstelling daarvan *tegenover* een Frans bataljon doen vermoeden, dat de 'keizer' niemand anders is dan Alexander I.

*

Als vorst Andrej Bolkonski aan Natasja zijn liefde bekent, zegt hij tegen haar: "Ik heb u liefgehad vanaf het eerste ogenblik dat ik u zag..., mag ik hopen?" Gezien de onzekerheid van hun relatie lijkt het héél even, of hij met zijn eigen onzekerheid in combinatie met een maatschappelijk aanvaardbare verwoording daarvan te koop loopt: ik mag hopen, dat ik vanaf het eerste ogenblik dat ik u zag, verliefd op u ben geweest. Toch is het duidelijk, wat hij bedoelt: mag ik hopen op uw wederliefde? Natasja denkt minder formeel: "Waarom vraag je dat? Waarom twijfel je aan wat je toch moet weten? Waarom praat je nog, als vormelijke woorden niet in staat zijn uit te drukken wat je voelt?" Dat laatste denk ik ook dikwijls, het bijvoeglijk naamwoord 'vormelijke' opvallend als een pleonasme, waardoor élk woord een formaliteit wordt. Had ik in de zin hiervoor 'vaak' in plaats van 'dikwijls' geschreven, dan zou ik mij overigens minder vormelijk hebben uitgedrukt.

*

'Over de doden niets dan goeds' heb ik altijd een verkeerd gezegde gevonden. Toch gaan er mensen dood die een overwegend positieve invloed op mijn leven hebben uitgeoefend, waardoor ik dit gezegde in incidentele gevallen van harte onderschrijf. Gelovigen zullen geneigd zijn weinig kwaads van een overledene te denken. Kwaadspreken is sowieso uit den boze. Voor hen geldt hierna in het enkelvoud, wat voor niet-gelovigen in het meervoud geldt (van de vooronderstelling als ik uitga, dat wie door de bomen het bos niet meer ziet, door de goden God ook niet meer zal zien): 'Wie de goden liefhebben, nemen zij jong tot zich.' Daarin schuilt mijns inziens een goede verklaring voor de dood van een geliefde, op wie wij onder geen enkele omstandigheid eigendomsrechten mogen laten gelden. De uiterst vrome freule Marja verzint een andere verklaring voor de dood van haar schoonzus Lise, de in het kraambed gestorven 'kleine vorstin' en eerste vrouw van Andrej Bolkonski. In een brief aan haar vriendin Julie Karagina (wier broer in Turkije gesneuveld is) schrijft zij: 'O lieve vriendin! Religie, en religie alleen, kan ons,-ik wil niet zeggen troosten-, enigszins bewaren voor wanhoop. Alleen de godsdienst leert ons datgene te verklaren, wat de mens zonder hulp van bovenaf

niet kan begrijpen, namelijk waarom, met welk doel, goede en zelfs edele wezens, in staat in het leven geluk te vinden, wezens, die niet alleen niemand kwaad doen, maar ook nodig zijn voor het geluk van anderen, tot God worden geroepen, terwijl wrede, nutteloze, schadelijke mensen, of mensen die zichzelf en anderen tot last zijn, in leven worden gelaten. De eerste dode die ik zag, en die ik nooit vergeten zal,-mijn lieve schoonzusje-, liet die indruk bij mij achter. Zoals jij het noodlot vraagt, waarom jouw uitnemende broer niet meer onder ons is, zo vroeg ik, waarom Lise, die engel, die niet alleen nooit iemand onrecht deed, maar in wier ziel zelfs nooit een onvriendelijke gedachte woonde, moest sterven. En wat denk je, lieve vriendin? Vijf jaar zijn sinds dat ogenblik voorbijgegaan, en reeds begin ik, met mijn geringe bevattingsvermogen, te zien waarom ze stierf, en op welke wijze haar dood slechts de oneindige goedheid van de Schepper tot uitdrukking bracht, de Schepper, van wie elke daad, ofschoon meestal voor ons onbegrijpelijk, slechts een manifestatie is van Zijn eindeloze liefde voor zijn schepselen. Misschien, denk ik vaak, was ze te engelachtig onschuldig om de kracht te hebben alle plichten van een moeder te vervullen. Als jonge echtgenote was ze onberispelijk; misschien zou ze dat als moeder niet hebben kunnen zijn.' Is het niet tragisch een vrome ziel als freule Marja hier naar een verklaring voor de dood te horen zoeken door een onbedreven kwaad in de gestorven geliefde te veronderstellen? Is zulk giswerk eigenlijk niet zondig en in strijd met het geloof in een oneindig goede God?

*

Boris Jeltsin en Bill Clinton hebben zich te Oesovo, een plaatsje op 15 km afstand van Moskou, te goed gedaan aan elandslippen. Misschien is er wel iets van des elands genetisch materiaal in het lichaam van de Amerikaanse president terechtgekomen, wat kan verklaren, hoe hij na een zin van een ander te hebben voorgelezen, alsof het een krachtig statement van hemzelf betreft, zijn onderlip in een fractie van een seconde tot ver boven zijn bovenlip omhoog weet te hysen. In de wilskrachtige oogopslag en malende kaakbewegingen, waarmee hij een en ander gepaard laat gaan,-ter maskering van een niet onsympathieke gêne-, valt de vastberadenheid van een herkauwer te herkennen.

*

Als het waar is, dat een mens al sinds de zondeval 'in het zweet zijns aanschijns' werkt, zou men in Staphorst (waar men de Bijbel letterlijker neemt dan elders) tegen pensionering moeten zijn. Ora et labora! Ook zou men daar de oplossing van het probleem der werkloosheid net zolang moeten zoeken in het herstel van een paradijselijke situatie, totdat het probleem als zodanig niet meer bestaat.

Vraagje van Bouvard: "Waar schuilt de fout in deze redenering?"
Antwoord van Pécuchet: "In de onvergelykbaarheid van het paradijs (of iets wat daarop lijkt) met een onhoudbare situatie." Beiden: "Zo bezien is de dood een godsgeschenk!"

*

Na het overlijden van één van Hendrik Andriessens zonen luister ik naar *Miroir de Peine*. Wat hiervoor de onverwachte aanleiding ook moge zijn,-de oorzaak (althans de reden waarom ik mijn oor bij Hendrik Andriessen te luisteren leg) is waarschijnlijk gelegen in mijn eigen treurigheid. Wat daarvan weer de oorzaak is, mag God weten. Daaruit valt op te maken, dat ik die al helemaal niet ken en dat het hoogst onzeker is, of Hij zich wel goed over andermans ellende heeft laten informeren.

In vijf sonnetten beschrijft Henri Ghéon de pijn van Maria bij het aanschouwen van haar Zoon, wiens doodstrijd een aanvang neemt in de Hof van Gethsemane en eindigt met Zijn kruisiging. Het eerste sonnet heet *Agonie au jardin*. In het tweede komen dit soort regels voor:

Si l'on m'eut dit que bientôt, les hommes,
portant la main sur tant de beauté,
déchireraient, avant son été,
le fruit parfait promis à l'automne...

Tekst en muziek roepen de eerste twee van de veel later gecomponeerde *Vier letzte Lieder* van Richard Strauss in herinnering. Dezelfde vergelijking tussen lente en herfst in de vorm van seizoensgebonden stuip trekkingen,-lyrische invallen waarvan het melodisch accent wordt achtergesteld bij de intensiteit van een natuurlijke uitbarsting

(die zo kunstmatig is, als het maar zijn kan)-, maakt iets wat tragisch is, magisch. De tekst is je reinste poésie parlante, dat wil zeggen een kruising tussen een sonnet van Edgar du Perron en Nijhoff, die vooral in de kruisiging tot uitdrukking komt:

Avec ma pauvre plainte de mère,
que suis-je là devant, mon Aimé?
Un Dieu qui meurt... Oui!Le grand mystère!
...Je vois un Fils, qui me va quitter...

Qu'aucun rayon d'en-haut n'adoucisse
une douleur que toute je veux!
A ma douleur je fais sacrifice
de la divinité de mon Dieu.

Il voit mes pleurs et me les pardonne;
j'accepterai l'enfant qu'il me donne
à consoler dans notre maison...

Mais c'est trop peu pour tenir sa place;
entre mes bras qui plus ne l'embrassent
tous ses enfants, les hommes viendront.

Voordat Maria hier alle mensen omarmt als een echte Mater Consolatrix, dacht ik heel even aan een hoogst ingewikkelde incestueuze verhouding die ze er met haar Vader én Zoon op na houdt, alsof ze na haar terugkeer in de ouderlijke woning nog een jonger broertje van Jezus in haar armen houdt, dat tegen de malle fratsen van zijn oudere broer niet opgewassen is en troost behoeft.

Mij valt op dat Hendrik Andriessen op de plaats van de puntjes in dit sonnet (behalve na 'quitter') geen lyrische, uitsluitend orkestrale onderbreking van de tekst inlast, maar de zangeres gewoon laat doorzingen. Roberta Alexander zingt na 'viendront' een langgerekte kreet, die even hoopvol klinkt als navrant. Ik knap er in elk geval 'horender ore' van op, zij het zonder te begrijpen waarom.

*

Vandaag heb ik gedacht aan wat de huurkoetsier tegen Nechljoedov zei, toen zij samen uit de vestingpoort weer terugreden naar de stad: "Wat is het hier akelig en doods, mijnheer!" Eerst dacht ik eraan, toen dacht ik het. Of zou de volgorde andersom zijn, omdat er toch een reden voor zo'n gedachteassociatie moet bestaan?

*

Vanmorgen werd ik zo naargeestig wakker,
dat de slaap geen vat meer op mij kreeg.
Ik zag een lelie bloeien op een dodenakker,
terwijl de zon langzaam ter kimme neeg.

*

In Den Bosch sneuvelt sinds kort het ene na het andere record tijdens loopgala's, die ook landelijk de aandacht trekken. Het parkoers wordt niet goed uitgezet, waardoor de feitelijke afstand minder is dan de wedstrijdleiding denkt. Een zekere Jan Hoefs heeft alles nauwkeurig nagemeten. Ziehier, hoe dankzij een journalist van het *Brabants Dagblad* een simpel probleem uiterst ingewikkeld wordt:

Wat er in de wedstrijd fout is gegaan op de Pensmarkt, weet Jan Hoefs niet. "We zijn zondagmorgen om negen uur begonnen met het afzetten van het parkoers, inclusief dat extra stuk. Nee, niet helemaal met dranghekken. Er zaten ook gedeelten met alleen maar lint bij. Ja, ook op de Pensmarkt."

Maar Hoefs is hier om het officiële parkoers na te meten, inclusief zijn extra bocht, die geen enkele recordloper heeft genomen. Hoe lang de door de atleten afgelegde afstand is, weet hij immers allang. "Dat is precies 1528 meter, want die ronde had ik namelijk al eens gemeten. En aangezien die te kort was, heb ik er dat extra stuk van 80 meter op de Pensmarkt ingelegd."

Maar ook met de Engelse mijl van Jan Hoefs is er plotseling een wonder gebeurd. Op de eindstreep blijft zijn afstandsmeter staan op 1594 meter, nog altijd 15 meter te weinig voor een mijl. "Maar dat komt, omdat we dat hele eind vlot hebben gelopen," merkt hij luchtig op. "Dan wijk je gemakkelijk van de ideale lijn af."

In een redactioneel commentaar merkt de journalist van het *Brabants Dagblad* naar aanleiding van de laatst gelopen wedstrijd op, dat er 'dus' twee parkoersen zijn, 'één dat daadwerkelijk door de atleten gelopen is en een ander,-met de Hoefsbocht-, dat zij eigenlijk hadden moeten lopen (met daartussenin eventueel nog een derde parkoers met een ruim genomen buitenbocht over de Pensmarkt).' Dat zal wel zo zijn, denk ik dan, maar ik snap niet, waarom Jan Hoefs niet 81 in plaats van 80 meter heeft 'ingelegd': daaruit zijn natuurlijk al die andere moeilijkheden voortgekomen.

*

't Wordt al bijna winter. Najaarsstormen teisteren het achterland, dat bij café 'De Fuik' begint. Ik fiets er somber en tot op het bot verkleumd langs. Zie ik een groot bord buiten het café staan, waarop iemand met een krijtje heeft geschreven: 'S N E R T f 4,75.' Op slag vergeet ik al mijn ellende wegens het uiterst geringe bedrag dat ervoor geboden wordt. Lachend trap ik door, totdat ik opgewekter dan ooit thuis arriveer. Zou ik soms *manisch* depressief zijn?

*

Op grond van röntgenfoto's (over een periode van zes jaar) wordt vastgesteld, dat ik aan artrose lijd. Kenmerkend voor die ziekte is het verlies van kraakbeen, dat zich allereerst tussen de konen van iemands vingers manifesteert en om die reden daar ook het gemakkelijkst valt aan te tonen. Een paar dagen later heb ik zin in een biertje van het merk Grolsch. Pas na een niet geringe krachtsinspanning lukt het mij de dop van het beugelflesje af te krijgen. Zeg ik tegen Ans, dat de konen van mijn vingers in alle hoeken van onze huiskamer liggen. Vraag ik haar lief, of ze die voor mij wil oprapen. Wordt ze boos.

*

Ik loofde een beloning uit voor elk woord dat onze dochters in een woordenboek mochten opzoeken, waarvan ik de betekenis niet zou kennen. Omdat het een beloning per woord betrof, had ik een maximum van vijf woorden ingesteld. Komt onze oudste dochter met twee totaal verzonnen woorden aanzetten: *alcperonse*=de zin van

het leven volgens Abraham en *geoplorante*=denkraam van een partizane. Ze was erg teleurgesteld, toen ik besloot de voor mij raadselachtige betekenis van die woorden op te zoeken. Onze jongste dochter kwam met de volgende woorden aanzetten, waarvan ik de betekenis niet (goed) wist: *geren*=schuin aflopen, *geappeld*=appelvormig getekend (wat slaat op de huid van een paard), *thrips*=geslachtsnaam voor donderbeestjes en *zofiet*=naam voor dier en plant tegelijk.

*

Bernard Tapie gaat de hoofdrol spelen in een film van Claude Lelouche. Dit is geen subtiel grapje en toch ook weer wel.

*

Een NOS-verslaggever was in gedachten. Hij moest denken aan de Nederlandse gewonden van een busongeluk, die in het staatsziekenhuis van Atalya in Turkije werden verbonden, en zei, met de schrik nog in zijn ogen, dat alle gewonden zich inmiddels in dat ziekenhuis 'verbonden' in plaats van 'bevonden'.

*

Zonder dat zij elkaar (her)kennen of zich aan elkaar voorstellen helpt Nikolai Rostov freule Marja Bolkonski bij het neerslaan van een opstand in Bogoetsjarovo. Op het landgoed van haar afwezige broer weigeren de boeren haar bevelen op te volgen. Hebzucht en vrees voor de naderende troepen van Napoleon maken hen ongehoorzaam. Hoe ridderlijk en met een aan zijn stand verplichte behulpzaamheid regelt de jonge Rostov het vertrek van freule Marja! In het tweede hoofdstuk van het derde deel van *Oorlog en vrede* beschrijft Tolstoj het begin van hun merkwaardige ontmoeting:

"Ik kan niet zeggen, freule, hoe blij ik ben dat ik toevallig hierheen reed, en daardoor nu in staat ben u te dienen," zei Rostov, terwijl hij opstond. "Vertrek, wanneer u wilt, en ik geef u mijn erewoord, dat niemand u overlast zal durven aandoen, indien u mij wilt toestaan als uw escorte dienst te doen." En met een hoofse, eerbiedige buiging, als voor een dame van koninklijke bloede, begaf hij zich naar de deur.

Rostovs eerbiedige toon scheen aan te duiden dat hij, ofschoon hij zichzelf gelukkig zou achten beter bekend met haar te raken, geen gebruik wenste te maken van haar tegenslag om zich aan haar op te dringen.

Freule Marja begreep dit en werd geraakt door zijn fijngevoeligheid. "Ik ben u erg, erg dankbaar," zei ze in het Frans. "Maar ik hoop, dat het allemaal een misverstand was en dat niemand er de schuld van draagt." Ze begon plotseling te snikken. "Vergeef me!" zei ze.

Rostov maakte opnieuw een diepe buiging en verliet de kamer met samengetrokken wenkbrauwen.

Na zijn even moedige als onbesuisde optreden ziet Nikolai freule Marja onder tamelijk precies beschreven omstandigheden terug: 'Rostov wilde zich niet aan de freule opdringen en keerde daarom niet meer naar het huis terug, maar wachtte in het dorp tot ze vertrok. Toen haar rijtuig de hof afreed, steeg hij te paard en vergezelde haar de acht mijlen van Bogoetsjarovo tot waar Russische troepen de weg hadden bezet. Bij de herberg in Jankovo nam hij eerbiedig afscheid van haar, en gunde zich voor de eerste maal de vrijheid haar hand te kussen.' Meer dan ooit is freule Marja onder de indruk van zijn anonieme fijngevoeligheid: 'Ze kon niet geloven, dat er niets was om hem dankbaar voor te zijn. Integendeel, ze was er wel zeker van, dat ze, als hij niet voor haar in de bres gesprongen was, door toedoen van de muiters en de Fransen zou zijn omgekomen, en dat hij zich had blootgesteld aan grote gevaren om haar te redden; nog zekerder was ze ervan, dat hij een man met een edele en verheven ziel moest zijn, die in staat was haar positie en haar verdriet te begrijpen.'

Had ze Rostov met naam en toenaam gekend, dan zou deze laatste bespiegeling overbodig zijn. Ik kan dan ook niet goed begrijpen, dat Tolstoj haar als volgt in het uit Jankovo weggrijdende koetsje aan Nikolai Rostov laat terugdenken, terwijl ze verliefd op hem is: 'Was het niet het noodlot dat hem naar Bogoetsjarovo bracht, net op dát ogenblik, dacht freule Marja, en dat zijn zuster mijn broer liet afwijzen?' Deze gedachte doet fors afbreuk aan wat ik hierboven de 'anonieme fijnzinnigheid' van Rostov noemde, die zich overigens van zijn kant aan speculaties over haar financiële positie te buiten gaat.

*

Zoals ik de vorige keer tijdens een korte vakantie in de Ardennen kasteel Reinhardstein heb bezocht, ben ik onlangs naar de abdij van Orval gereden om de daar nog aanwezige ruïnes te bezichtigen. Een vreemde gewaarwording viel mij ten deel, toen ik in een folder over deze abdij las: 'Wie het koorgebed van de monniken wil bijwonen, wordt verzocht zich aan te bieden aan de ingang van de abdij.' Wat wordt een vrouw eigenlijk verondersteld te doen, zo vroeg ik mij ter plekke af, als ze samen met de monniken uitdrukking aan haar religieuze gevoelens wil geven en zich om die reden bij de ingang van de abdij vervoegt?

*

Steeds vaker lees ik in allerlei kranten en bladen dat Paus Johannes Paulus II 'aan het einde van zijn Latijn' is. Ik vind dat een al te zeer voor de hand liggende en daarom nogal flauwe woordspeling.

*

Ik word gek van alle putdeksels die ik op de wegen in Berlicum zie liggen. Er zijn verschillende soorten: kleine putdeksels in de vorm van een vierkant, waarop 'WATER' staat, grote putdeksels in de vorm van een vierkant, waarop niets of 'W. TEN CATEN EN ZN ALMELO' staat, en middelgrote putdeksels in de vorm van een rechthoek met acht of tien geperforeerde smalle stroken, waarop helemaal niets, 'DE GLOBE TEGELEN' of 'T.B.NED.OCTR. 53348. SOEST' staat. Vanwaar deze verschillen? Wat betekent de afkorting 'T.B.' of 'T.B.R.' (ook die variant komt voor) op al die putdeksels? En waarom staat er achter het octrooinummer van de laatste rechthoek een punt? De vorm ervan doet mij denken aan een bijna half gebogen wafelijzer of een elegant gebogen hangmat, zij het niet gemaakt van luchtig materiaal maar van gietijzer.

Bij 'SOEST' denk ik onwillekeurig aan mijn jeugd terug, die ik in die gemeente heb doorgebracht. Hoewel ik nooit begrijpen zal, waarom een putdeksel van de ene soort op een andere plek zou misstaan,-reden waarom die daar niet ligt-, schuilt er toch een onbedoeld systeem in de gemeentelijke waanzin: zij verbindt het heden met mijn verleden.

*

In mijn verhaal '*Heb uw naasten lief!*' komt de zin voor: 'Hutu's en Tutsies maken elkaar als wilde beesten af.' Daarvoor som ik de ellende tussen volkeren in Europa op. Bij het overlezen van dat verhaal wilde ik de volgende wijziging aanbrengen: 'Hutu's en Tutsies maken elkaar op een ander werelddeel als wilde beesten af.' Zo ontstond er tussen deze en de voorafgaande zin een hechter verband, dacht ik, totdat ik mij realiseerde dat wildebeesten in Afrika leven. Daarop veranderde ik de geciteerde zin in: 'Hutu's en Tutsies maken elkaar als wilde beesten op een ander werelddeel (dat hetzelfde is als waarop zij leven) af.' Er zat iets gewild raadselachtigs in deze zin, dat mij aanvankelijk wel beviel. Toen las ik verder: 'Wat een zootje is het in de wereld, dikwijls in gebieden van beperkte omvang, waar volkeren elkaar als Schotse clans het licht niet in de ogen gunnen.' Werelddelen en gebieden van beperkte omvang verdragen elkaar niet. Hoewel het verband tussen de eerste en de tweede zin door mijn verbeteringen hechter werd, besloot ik die toch achterwege te laten: het verband tussen de tweede en de derde zin zou er ernstig door worden geschaad.

*

Hoe zag het ondergoed van een Russische dame er in de negentiende eeuw uit, dat een voor lezers herkenbare lichaamsbeweging haar keursje op zijn plaats kon houden? Dat vroeg ik mij na lezing van deze passage in hoofdstuk XXXVII van *Anna Karenina* af:

"Mijn hemel, beste vriendin! Dat moet ik u vertellen!" zei Betsy tegen een dame die haar loge binnenkwam. "God, wat heeft hij me kostelijk geamuseerd. Adieu, veel succes!" ging ze voort, terwijl ze Vronski de vingers voor een kus aanbood die niet door haar waaier in beslag waren genomen. Daarna bewoog ze bruusk haar schouder om haar keurs niet te laten opkruipen, en ging vooraan in de loge zitten, zodat iedereen haar goed kon zien.

*

Voordat ik een proefwerk over beeldspraak aan mijn leerlingen van HAVO/MBO-5 gaf, had ik onder andere de metafoer in engere zin en synesthesie behandeld. Het is in moderne poëzie vaak moeilijk te achterhalen, wat een dichter bedoelt, zo hield ik mijn weinig aandachtige gehoor voor, als hij gebruik van een metafoer in engere zin maakt. Kenmerkend voor deze metafoer is immers, dat het bij een object horende beeld er wel is maar het object zelf niet. Heb je het over 'een dief in de nacht' (=beeld), dan moet je maar raden dat daarmee 'de dood' (=object) wordt bedoeld. In geval van een 'normale' metafoer is dat onmiddellijk duidelijk: de dood komt als een dief in de nacht. Nu wil het bij Herman Gorter nog wel eens lukken te achterhalen wat hij met een bepaalde metafoer in engere zin bedoelt. 'Het kleinvee dat de lucht afweidt' is natuurlijk een beeld voor schapenwolken. Maar in moderne poëzie is dat veel moeilijker. Wat bedoelt Lucebert precies, als hij over Christus sprekend zegt: 'Ik dacht dat hij ons wit zou zitten/maar hij was maar veld en onze leliën geknipt'?

Van synesthesie spreek je, als twee zintuigen naast of door elkaar worden gebruikt en als gevolg daarvan een aparte twee-eenheid vormen. Zo bevat 'schreeuwende kleuren' voldoende audiovisuele elementen om van synesthesie te kunnen spreken.

Om het mijn leerlingen niet al te moeilijk te maken legde ik hun bij wijze van proefwerk een sonnet van Bertus Aafjes voor. Ik vroeg hun onder andere de eerste en de vijfde regel te interpreteren als een vorm van beeldspraak. Dit is het sonnet:

De laatste brief

De wereld scheen vol lichtere geluiden
en een soldaat sliep op zijn overjas.
Hij droomde lachend dat het vrede was,
omdat er in zijn droom een klok ging luiden.

Er viel een vogel die geen vogel was
niet ver van hem tussen de warme kruiden,
en hij werd niet meer wakker, want het gras
werd rood, een ieder weet, wat dat beduidde.

Het regende en woei. Toen herbegon

achter de grijze lijn der horizon
het bulderen -goedmoedig- der kanonnen.

Maar uit zijn jas, terwijl hij liggen bleef,
bevrijdde zich het laatste wat hij schreef:
'Liefste, de oorlog is nog niet begonnen.'

In regel 1 zit een variant op een door mij behandelde vorm van synesthesie verborgen: 'lichtere geluiden'. Maakte een eindexamenkandidaat er 'Chinees', 'synthetisch' of 'synitisch' van, dan moest ik dat antwoord tegen mijn zin goed rekenen. Toen een leerling ging protesteren tegen mijn aanvankelijke weigering om dat te doen, kreeg hij van de directie gelijk: de goede bedoeling is kennelijk belangrijker dan een verkeerde praktische uitwerking. Ik voerde daartegen aan, dat ik mijn kapotte auto (zijnde geen directiewagen meer), onafhankelijk van de goede bedoelingen van een monteur, het liefst vakkundig in een door de BOVAG erkende garage zou willen laten repareren. Zo'n monteur vervangt de kapotte bougies van mijn auto tenminste niet door een nieuwe bobine!

In regel 5 zit een metafoor in engere zin verborgen: 'een vogel die geen vogel was' is natuurlijk een kogel. Moeilijk vonden mijn leerlingen dat: een vogel is toch geen kogel? Wie beheerst er zijn moers-taal nou beter, een eigenwijze docent die zegt, dat een vogel hetzelfde is als een kogel, of een brave leerling die (soms met een mes in zijn kous rondlopend) het tegendeel beweert? Toen ik in verband met deze metafoor wees op de betekenis van de volgende regels, bleven mijn leerlingen volhouden, dat ik veel te moeilijke vragen stelde. Die Bertus Aafjes was zeker óók zo'n ingewikkelde moderne dichter over wie ik eerder met zoveel ontzag het woord had gevoerd. Als ik iets al moeilijk vind als docent, moet ik daarmee mijn leerlingen toch zeker niet lastigvallen? Maar er staat in de achtste regel van dit sonnet 'een ieder weet, wat dat beduidde', merkte ik op, dus zelfs als Bertus Aafjes een moeilijke dichter zou zijn, geeft hij (niet jullie bloedeigen meestertje) hier te kennen hoe eenvoudig zijn beeld-spraak eigenlijk is. Er staat toch niet 'een ieder weet, wat dat beduidde, behalve eindexamenkandidaten van HAVO/MBO-5'? Nee, merkte ik verlegen op, weet je wat ik nou zo moeilijk aan dit sonnet vind? Dat er in de derde regel wordt gesproken over vrede,-waaruit je alleen maar kunt afleiden dat de oorlog (althans in de droom van 'een

soldaat' uit regel 2) afgelopen is-, dat er in de negende regel 'herbe-
gon' staat,-waaruit je iets dergelijks kunt afleiden, namelijk dat er al
eerder een oorlog gewoed heeft-, en dat blijkens de laatste regel de
oorlog nog niet eens was begonnen. Zelfs als er sprake van een wa-
penstilstand is, hoeft dat niet te betekenen, dat er een einde aan de
oorlog is gekomen en kan je na schending daarvan niet volhouden:
'Liefste, de oorlog is nog niet begonnen.' "Jullie hebben dus toch ge-
lijk," gaf ik mij toen pas gewonnen, "die Bertus Aafjes is een ver-
domd moeilijke dichter!"

*

Phil Bloom laat in een retrospectief drukwerkje het licht schijnen op
haar eigen optreden in de jaren 60, toen ze enige keren naakt op de
beeldbuis verscheen. Half Nederland stond op z'n kop, omdat ze zich
geheel ontkleed van alle kanten liet bewonderen. Wat mij in haar ge-
leerde analyse van de cultuur in de jaren 60 zal bijblijven, is de op
zichzelf niet onjuiste opmerking dat haar verschijning in het destijds
populaire programma *Hoep!* van de VPRO 'veel stof heeft doen op-
waaien'. Meestal zegt men zoiets *nadat* er een verrassende ge-
beurtenis heeft plaatsgevonden, die velerlei commentaar uitlokt. In
het onderhavige geval moet er *daarvóór* iets gebeurd zijn, dat alle
commotie rond haar persoon kan verklaren.

*

Ik hoorde iemand deze definitie van een koe geven: een koe is een
dier met melk onder haar buik en leer op haar rug.

*

De goede staat van mijn gebit hangt van een zijden draadje af. Dat
wist ik al. Toch stond ik raar te kijken, toen de tandarts mij aanraade
'voortaan gebruik te maken van een interdentaal koord' in plaats van
gewoon te flossen.

*

Couperus geeft in *Langs lijnen van geleidelijkheid* een indringend beeld van de kamers verhurende marchesa Belloni. Wat mij verbaast, is het enerzijds moderne taalgebruik van de schrijver (die haar bijvoorbeeld 'een malle tante' noemt) en de anderzijds ouderwetse en in verband met de titel (en dus door de schrijver indirect onderschreven) al te moedwillige invulling door een romanpersonage (dat namelijk met onbegrip reageert) van een begrip als 'aan de lijn doen'. Als Duco Van der Staal aan zijn moeder vraagt: "Mama, denkt u aan uw lijn, en denken de zusjes eraan?" reageert ze als volgt: "Beste Duco, je weet, ik kan je niet volgen." Dat zegt ze geenszins uit pudeur tegen haar zoon, maar (ongeïnteresseerd als ze in zijn hersenspingsels is en als gevolg van haar onbekommerde levenswijze) uit oppervlakkigheid. Het komt blijkbaar in haar hoofd niet op, dat Duco op een door haar lichaamsomvang bepaald schoonheidsideaal zou kunnen zinspelen.

*

Mobutu heeft ongetwijfeld een bijnaam: de Zwarte Panter van Zaïre, of de Leeuw van Kongo. Bij zijn terugkeer in Kinshasa moest hij zijn toespraak herhaaldelijk onderbreken, hetzij uit zelfmedelijden als gevolg van zijn slechte lichaamsconditie, hetzij uit goed gespeelde verontwaardiging over het onrecht zijn vaderland aangedaan. In prachtig (voor)gedragen Frans hekelde hij de vijand, die het waagde de Zaïrese integriteit aan te tasten. Er mocht dan ook geen enkele vierkante kilometer van het door hemzelf zwaar bevochten grondgebied verloren gaan. De tranen liepen Mobutu over zijn wangen, toen hij het woord 'integriteit' uitsprak. Dit nu begrijp ik niet, evenmin als ik ook maar iets vermag te begrijpen van het grootse welkom hem door de natie gebracht. Volgens mij zou Mobutu's bijnaam,-ter aanduiding van de aard van zijn tranen-, veeleer moeten luiden: de Krokodil van Afrika.

*

Tijdens Kerstmis 1996 was het zo koud, dat ik de fluïmen van een paar boeren op de grond heb horen vallen. Hun rinkelende kwalsters wezen op de razendsnelle ontwikkeling die slijm kan doormaken, zodra het de mond heeft verlaten. Onaangetast door de kou vliegt het

vrij en uiterst beweeglijk in het rond om te bevriezen nog voordat het de grond raakt.

*

Het lukte mij vandaag Ans aan het lachen te maken. In onze aanwezigheid werd over het fenomeen postnatale depressie gesproken. De ene moeder verklaarde daaraan na de geboorte van haar oudste zoon te hebben geleden, de andere na de geboorte van haar jongste dochter. De moeders maakten op mij een schuldige en (misschien wel daardoor) verbitterde indruk, alsof zij persoonlijk verantwoordelijkheid droegen voor iets wat ik hoogstens een foutje in de schepping zou noemen. Wat zij over het geslacht en de leeftijd van hun kinderen opmerkten, herinner ik mij niet precies meer, maar hun lamentabele uitweidingen klonken mij ongeveer in de oren, zoals ik hierboven heb weergegeven. Tijdsintervallen werden naarstig gekoppeld aan ampele beschrijvingen van de ziekte zelf,-niets meer of minder dan een postnatale depressie-, totdat ik mij in doodse stilte liet ontvallen daaraan al sinds 26 april 1947 te lijden.

*

Misschien is de Europese integratie van de islam wel begonnen in 1812, toen Napoleon de Wasilikathedraal van Moskou een 'moskee' noemde en de reeks vazen met uitgestulpte bloemen, die er tezamen de koepels van vormen, vergeleek met minaretten. In *Oorlog en vrede* lees ik althans: 'De fortificatie van het Kremlin, waarvoor *la Mosquée* (zoals Napoleon de kerk van Wasili de Dweper noemde) met de grond gelijk moest worden gemaakt, bleek volslagen onuitvoerbaar.' Volgens mij staat deze kerk op het Rode Plein terzijde van het Kremlin, op voldoende afstand om (althans in bouwkundig opzicht) de fortificatie van het Kremlin niet in gevaar te brengen.

*

Tot de gemakkelijkste straffen, die God de mensheid in het vooruitzicht stelt in *Deuteronomium*, behoren holbulten en krauwswel.

*

Voor mij schuilt het aantrekkelijke van Jacob van Maerlants wereld (om de titel van Frits van Oostroms boek te citeren) in de onverwachte poëzie die ontstaat, wanneer hij in *Der naturen bloeme* een vlinder beschrijft als een 'worm' met vleugels. Het is net alsof de rupsachtige staat van het diertje in kwestie wordt benadrukt door een relatief verkeerd woord als 'worm'.

Als Van Oostrom komt te spreken over het verdwenen dromenboek van Jacob van Maerlant, *Sompniarys*, merkt hij daarover niet alleen op, wat er *niet* in staat (wat extra knap is, omdat het immers om een verdwenen boek gaat), maar ook wat er *wél* in staat. In dat kader beweert hij: 'Men zag de dromen niet als de verbrandingsovens van de persoonlijke herinneringen of als stuwmeren van het onderbewuste, maar eerder als de verrekijkers naar de occulte toekomst.' Naar het mij voorkomt, laat de professor zich hier tot tweemaal toe meeslepen door anachronistische beeldspraak, terwijl ik stilistisch deze zin op voorhand aldus zou hebben 'verbeterd' (om er meer symmetrie in te krijgen): 'Men zag de dromen niet als verbrandingsovens van de persoonlijke herinneringen of als stuwmeren van het onderbewuste, maar eerder als verrekijkers naar een occulte toekomst.'

*

De Vlaamse minister Louis Tobback omschreef het verschil in mentaliteit tussen een Vlaming en een Nederlander. Hij verwees daarvoor in het programma *Ter zake* van de BRT naar de onlangs gehouden Friese Elfstedentocht. Om twaalf uur middernacht kwam de eerste bevroren schaatser, toevallig een Fries, over de finish, voor wie geen fel begeerd zilveren kruisje meer was weggelegd. Tot grote verbazing van Tobback hief een beambte (hij moge ijsmeester of rayonhoofd geweest zijn) slechts zijn rechterhand op om de Fries duidelijk te maken, dat deze over tijd was. Vervolgens berustte de Fries in het onvermijdelijke: "Dan had ik maar een paar slagen sneller moeten maken. Jammer, niets aan te doen!" In België, zo betoogde Tobback, zou zoiets volstrekt ondenkbaar zijn: daar 'arrangeren' we de goede gang van zaken.

Onmiddellijk moest ik denken aan een aantal afgetreden ministers in dat land, waar corruptie op het allerhoogste niveau getuigt van de vindingrijkheid van politici, bestuurders en magistraten. Zij 'arrange-

ren' de goede gang van zaken, dat het een lieve lust is voor henzelf (maar een zware last voor de bevolking). Voor wat geldelijk gewin gooien zij het maar al te graag op een akkoordje met hun geweten. Ik begreep niet, waarom de onkreukbare Louis Tobback het blijkens zijn zeker niet eens gespeelde verbazing, ja zelfs verbijstering, opnam voor een relatief groot aantal corrupte lieden..., totdat ik hoorde hoe verschillend er binnen het bestuur van de Vereniging 'De Elf Friesche Steden' werd gedacht over de diskwalificatie van Piet Kleine. Deze voormalige wereldkampioen schaatsen was gediskwalificeerd, omdat hij volgens de reglementen één stempeltje te weinig had verzameld. Had heel Nederland niet op de televisie kunnen zien, hoe hij tijdens de Elfstedentocht als vijfde was geëindigd? Een bureaucratische toepassing van regeltjes hoefde er toch niet toe te leiden, dat hem reglementair iets zou worden ontnomen wat hem rechtens toekwam?

Op dit moment weet ik niet, hoe de interne discussie over de diskwalificatie van Piet Kleine zal aflopen, maar ik vrees dat 'arrangeren' minder Vlaams of Belgisch is dan menige Ollander wel denkt.

*

Zolang de trouwzaal van het stadhuis te Amsterdam drukker wordt bezocht dan welke hoofdstedelijke *dark room* ook,-desnoods door personen van hetzelfde geslacht-, zal de samenleving niet met uitsterving worden bedreigd. Kinderloze echtparen ten spijt, garandeert het instituut huwelijk het menselijk voortbestaan.

*

Sinds *Het gerucht* 'op noodzakelijke momenten' verschijnt, ben ik donateur van de Moesman Stichting. Zelfs na verloop van jaren krijg ik om die reden allerlei boekjes toegezonden, waarmee ik zéér ingenomen ben. *Het Gouden Boekje* en *De deur* van Moesman zijn daar voorbeelden van. No 1 van *Het gerucht* is gewijd aan het klavecimbel dat ik zo vaak bij Roos en Willem Derks heb zien staan. Ondanks een uitnodigende tekst van Jan van Elburg: 'Gelieve het kunstvoorwerp - met al je vingers- aan te raken', heb ik het, geloof ik, nooit bespeeld. Misschien was ik wel bang, dat anders het malle visje van het nog mallere onderstel zou vallen. Vandaag kreeg ik *Surplace/Het perpetuum immobile van de lust* toegezonden. Er staan van de hand van Pie-

ter Schermer beschouwingen over Moesmans magnifieke (bij alle naaktheid van sadisme ontblote) schilderij *Het gerucht* in. Een raadselachtige zin op bladzijde 12 van dit boekje blijft door mijn hoofd spoken: 'Maar zoals een vrouw in het publiek nog geen publieke vrouw is, dwingt de lustvolle soliste tot contemplatie van de eenzame lusten.'

*

'Die Zauber des Evatums' indachtig verkondig ik de stelling: vergissen is mannelijk.

*

Als de wereld volgens degenen die het kunnen weten zo'n vijf miljard jaar oud is, -Dr. Rudolf Kühn beweert zoiets op bladzijde 44 van *De wonderen van de sterrenhemel*-, behoren orthodoxe Joden dan niet grote moeite met hun jaartelling te hebben? Volgens hen kan de wereld immers nog geen 6000 jaar oud zijn.

*

Ik heb in het sterrenbeeld Orion vaak het handvat van een spiegeltje gezien. Sinds ik weet dat Betelgeuse, Bellatrix, Rigel en nog een vierde ster om de bijna in elkaars verlengde liggende drie andere sterren van Orion staan, zie ik er een zandloper of een vlinder met twee fladderende vleugels in.

*

Omdat ik ten gevolge van artrose steeds slechter loop, ben ik op advies van mijn huisarts naar een podokinesioloog gegaan. In een tamelijk onopvallend pand in Veghel oefent hij zijn praktijk uit. De geleerd klinkende omschrijving van zijn beroep is boven de ingang op een breed bord terug te vinden. Uit vrees dat een potentiële klant niet weet wat een podokinesioloog is, heeft hij er in koeien van letters op een nog breder bord bij laten zetten: voettherapeut.

Onmiddellijk won deze inwoner van Veghel mijn sympathie door het grote enthousiasme, dat hij voor zijn vak tentoonspreidde. Wat hij

zei, was (voor zover ik dat controleren kon) volkomen juist, maar op één punt verschilde ik met hem van mening. Dat was, toen hij mijn kwaal psychosomatisch wilde verklaren door op grond van informatie die ik hem verschaft had, de stelling te verkondigen: "Uw pijn komt voort uit het feit dat u voor de klas staat."

"Welnee," zei ik, "ik sta niet voor de klas, ik zit af en toe les te geven."

*

Vandaag werd ik mij bewust van een pijnlijke paradox. Ik betoogde voor een volle klas, dat Sartre de stelling verkondigt: 'L'Enfer, c'est l'autre' en dat de daar haaks op staande ontdiabolisering (dit woord gebruikte ik overigens niet) van de ander ten dele kan worden verklaard door de eindeloze rek die in het menselijk bewustzijn zit. Als wij ons niet alleen bewust zijn van onze omgeving, maar ook van het feit dat wij ons daarvan bewust zijn, kan het bewustzijn nooit met zichzelf samenvallen. Dat schept ongekende mogelijkheden voor ieder van ons om te doen en laten wat hij of zij graag wil. Maar het menselijk handelen wordt door overwegingen van morele en praktische aard ingeperkt. Sartre, zo betoogde ik, gaf in dit opzicht eerder te veel dan te weinig blijk van zijn ethische categorieën. Dat maakte hem in tal van politieke kwesties tot een omstreden man.

Vervolgens betoogde ik dat het existentialisme ondanks de menselijke natuur waarnaar dit woord verwijst,-het naakte bestaan-, door zijn morele implicaties diep geworteld is in de christelijke cultuur. Dat natuur en (christelijke dan wel existentialistische) cultuur hier tegenover elkaar staan, leek mij significanter dan dat een christen zijn naaste liefheeft en een existentialist bij het zien van een ander alle duivels uit de hel vloekt. De vaak kunstmatige scheiding tussen moraal en werkelijkheid,-cultuur en natuur-, maakt dat de een zich er wel voor zal hoeden de ander, die hem ergernis berokkent of kwaad doet, met gelijke munt te betalen. Inderdaad, ook voor de leepste volgeling van Sartre geldt uiteindelijk: wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet. Goddank (dit woord liet ik mij onwillekeurig ontvallen) is de mens niet een helemaal aan de dieren gelijk te stellen wezen, doordat hij beschikt over een eigen moraal. Handelt hij daarnaar (en verheft hij zich zodoende boven zijn natuurlijke staat), dan geeft hij blijk van menselijke beschaving.

Op dit punt in mijn betoog aangekomen maakte ik een fout zonder het mij bewust te zijn (wat Sartre ook over de eindeloze rek in het bewustzijn opgemerkt mag hebben): reeds had ik natuur als iets wat bestiaal en verwerpelijk is, gesteld tegenover cultuur als iets wat hu- maan en aantrekkelijk is. Waarin schuilt nu het pijnlijke van de para- dox, waarover ik in het begin sprak? In het antwoord dat ik gaf op de vraag van een leerling, waarom de een eigenlijk zijn driften zou moe- ten beteugelen ter wille van de ander. Die vraag heeft rechtstreeks met de emancipatie van de vrouw te maken, zo betoogde ik in een tussenredenering, en wie hem stelt, wenst niet overduidelijk een pleidooi te houden voor de gelijke rechten van man en vrouw (wie zou daar tegenwoordig nog aan durven te tornen?), maar zet een groot vraagteken achter de reden om man en vrouw als gelijkwaardig aan elkaar te beschouwen. Mij rekenschap gevend van iets wat ik al te vanzelfsprekend voor waar had aangenomen, antwoordde ik ten- slotte op zijn vraag: "Omdat ieder mens, ook afgezien van zijn ge- slacht, recht heeft op zelfontplooiing."

Het woord 'zelfontplooiing' bleef mij de rest van de dag dwarszitten, totdat ik begreep waarom: het doet denken aan bloembladeren die zich ontvouwen in het eerste zonlicht, dus aan een zich elke dag op aarde herhalend natuurtafereel. Op een hoger niveau maakt de mo- raal zich voor mij aanvaardbaar door naar een aan de natuur ont- leend beeld te verwijzen. Het pijnlijke van de paradox schuilt hem dus hierin, dat iets cultureel bepaalds als de moraal zich in mijn ogen legaliseert door te verwijzen naar iets waar ik het ten onrechte ver boven verheven waande.

*

Het pijnlijke van de voorafgaande paradox is niet slechts gelegen in een redeneerfout, die ik te laat onderkende. Hoe pijnlijk dat ook mo- ge zijn,-pijnlijker is dat deze fout onmogelijk kan worden hersteld. Als 'natuur' en 'cultuur' ondanks de schijn van het tegendeel onlosmake- lijk met elkaar verbonden zijn, heeft in moreel opzicht het recht van de sterkste immers niets aan kracht ingeboet. Waarom zou ik mij dan daartegen verzetten?

*

Als het idee van de 'voortgang' indirect betrekking heeft op de snelheid waarmee een roofdier zich op zijn prooi stort, sta ik daar afwijzend tegenover. Progressieve krachten zouden er juist toe moeten leiden, dat de wolf het lam likt in plaats van opvreet.

*

Niet de hoeveelheid, maar de kwaliteit heet bepalend te zijn voor een reeks waardeoordelen. Waarom wordt een hoer dan geminacht, als alleen het aantal mannen dat ze verslijt, bepalend is voor het verschil in waardering tussen haar en een getrouwde vrouw? Stel dat een hoer minder mannen op een dag afwerkt dan het aantal keren dat een man de liefde met zijn eigen vrouw bedrijft. Wie van de twee vrouwen is dan (in dat overigens onwaarschijnlijke geval) het minst respectabel? Valt er in verband met de frequentie van hun geslachtsverkeer ook een verschil in waardering op te merken tussen mannen? Of bestaat er tussen geslachtsverkeer en respectabiliteit geen enkel verband?

*

'...maar spreek slechts één woord, en mijn ziel zal gezond worden!'

*

Connie Palmén suggereert in *De vriendschap*, dat er gedurende de twintigste eeuw een groot taboe op 'schuld' rust. Ze verwijst daarvoor naar de Tweede Wereldoorlog en proclameert met het verdwijnen van de schuldvraag de alomtegenwoordigheid van het slachtoffer: zelfs de daders, plegers van ontucht bijvoorbeeld, zijn eigenlijk slachtoffers. Wat mij in deze maar zeer ten dele juiste stelling stoort, is haar bewering dat de schuldvraag in verband met het uitroeien van Joden in de Tweede Wereldoorlog niet openlijk aan de orde zou worden gesteld. Onzin, want tot op de dag van vandaag houdt ieder welkend mens zich met (het antwoord op) die vraag bezig. Dat moge alleen al blijken uit *Hitler's willing executioners: ordinary Germans and the holocaust* van Daniel Jonah Goldhagen en de kritieken die daarop onlangs in de Duitse pers zijn verschenen.

*

In *De vriendschap* is iets verwarrend met de stijl aan de hand. Deze roman kent een driedeling die ten nauwste samenhangt met de leeftijd van de schrijvende hoofdpersoon. Kinderlijke redeneringen passen in het eerste deel, maar niet (meer) in het tweede. Niettemin valt daarin een even slechte als slecht verwoorde redenering te lezen: 'Sinds Ara het zwart zo dik op haar ogen kalkt, ben ik over die make-up van haar nogal tweeslachtig en als je ergens tweeslachtig over bent, dan valt het je moeilijk om erover te praten, want als je twee dingen tegelijk wilt zeggen kun je net zo goed niks zeggen, vind ik, want je maakt iemand anders alleen maar in de war, terwijl jij het eigenlijk zelf bent die verstrikt is in iets en die gewoon nog langer moet nadenken voordat ze weet wat ze echt van iets vindt.' Als hier een taalvirtuoos aan het woord is, ben ik een verbale contorsionist.

*

Zoals geleerden met behulp van de satelliet 'Hipparchos' hebben uitgerekend, is het heelal niet vijf miljard maar twaalf miljard jaar oud. In nog geen 50 jaar,-het eerder door mij genoemde boek van professor Rudolf Kühn is van 1958-, blijkt het heelal meer dan tweemaal zo oud te zijn, als men veronderstelde. Zal in de 21e eeuw blijken, dat de Big Bang 30 miljard jaar geleden heeft plaatsgevonden?

*

Vandaag zag ik een vrouw huilen. Nu is dat niets bijzonders, maar ik vond het wel opmerkelijk dat haar tranen slechts uit één oog vloeiden.

*

In een uiterst sombere bui ben ik met mijn jongste broer naar het Stedelijk Museum gegaan om de overzichtstentoonstelling van Markus Lüpertz te zien en daarna naar het Van Goghmuseum om de grote overzichtstentoonstelling van Sir Laurence Alma Tadema te bewonderen (wiens *A Coign of venture* de kaft van mijn exemplaar van Vestdijks *De nadagen van Pilatus* siert). Beide schilders lieten mij ta-

melijk onverschillig, de een omdat hij op mij de indruk maakt lukraak te schilderen, de ander omdat hij volgens mij te bestudeerd esthetisch (en zonder gevoel voor dramatiek in het *Gastmaal van Helio-gabalus* rozenbladeren) schildert. Maar ik werd echt geraakt door een schilderijtje van Ernest Quost, dat *Stokrozen* heet. Een intens geluksgevoel, zoals ik in lange tijd niet meer gekend had, beving mij toen ik voor deze recente aankoop van het Van Goghmuseum stond. Waarom? Ik zou het niet weten, maar het was wel een onvergetelijke ervaring.

*

Sommige Angelsaksische feministes hebben zo'n bloedhekel aan het woord '*history*', dat zij voortaan van '*herstory*' wensen te spreken.

*

Astronomen hebben berekend, dat de sterrenhemel er op 24 augustus 1999 net zo uitziet als tijdens de geboorte van Christus. Dan zal dus blijken, of de geschiedenis zich in astrologisch opzicht herhaalt. Keert iemand met de importantie van de Messias níet weer, dan heeft de astrologie voorgoed afgedaan.

*

Er wordt binnenkort een musical over het leven van Johnnie Jordaan opgevoerd in Amsterdam, waar hij woonde, werkte en grote triomfen vierde. Op mij maakt dit de indruk van hoofdstedelijk provincialisme.

*

In *De buitenvrouw* geeft Joost Zwagerman het zoveelste beeld van een moderne driehoeksverhouding. In drie opzichten wijkt dat van het geijkte patroon af: van de twee vrouwen die door een man worden bemind, is de één een negerin, de seksuele aspecten van hun liefde worden zéér uitvoerig beschreven en de plaats van handeling (met uitzondering van de plaats waar zij de liefde bedrijven) is een school. Wat dat laatste betreft, is er sinds het verschijnen van *Bint*

geen indringender beeld van het leraarschap in combinatie met het vakdocentschap gegeven. Wie bijvoorbeeld wil weten hoe moeilijk het voor een leraar is om zich te handhaven op een school, waar leerlingen (3 F kan de vergelijking met 4 D doorstaan), lesgevende collega's, directieleden en bestuur zijn positie makkelijk kunnen ondergraven, leze *De buitenvrouw*.

Dat de man in kwestie, Theo Altena, er een buitenechtelijke relatie met een Surinaamse negerin op na houdt, is wellicht minder bijzonder dan Joost Zwagerman ons wil doen geloven. Ook de voorbeelden van discriminatie die zijn schoonvader geeft, en waaraan Theo Altena zich uit bekommernis om zijn minnares vreselijk ergert, maken weinig indruk. Aan clichés ergert een lezer zich per slot van rekening niet om wat zij representeren, maar om hoe zij worden geformuleerd. Voor deze omissie neemt Joost Zwagerman overigens wraak door uit een totaal ander vaatje te tappen, wanneer hij de Surinaamse zelf een reeks voorbeelden van discriminatie laat geven.

Wel bijzonder is de enigszins grappige en gewild vulgaire wijze waarop wordt beschreven, hoe Theo Altena en zijn negerin de liefde bedrijven: 'Hij naaide met Iris de pluggen uit de muur en de pannen van het dak en dat was alles, lekker geile grafschennis, dat hoorde er nu eenmaal bij.' Die laatste toevoeging maakt hun liefde overigens minder oppervlakkig (hoe diep zij elkaar ook naaiden om het eens paradoxaal te formuleren) dan men geneigd is te denken. Eros blijkt ook in de jaren 90 niet zonder Thanatos te kunnen. Dit leidt bij Joost Zwagerman tot sombere bespiegelingen, die de zuiver lichamelijke kant van de liefde overstijgen, en tot zelfs in verhouding tot het onderwerp te sappige beschrijvingen. Zo laat hij Theo Altena water uit een fonteintje drinken, waarvan de straal onder meer reminiscenties aan een penis oproept: 'De harde straal was als een staaf die hij diep zijn keel in duwde, waterrijke endoscopie van zijn broeiende gal.' Hier wordt met te veel bijvoeglijke naamwoorden iemand plastisch binnenstebuiten gekeerd.

Elders beschrijft Joost Zwagerman, hoe routineus bedreven handelingen kunnen suggereren, dat men de dood in zijn macht heeft en daardoor op afstand houdt: 'Alle regelmaat dempte het leven; zelfs de minste gewoonte was een elegante knipoog naar vriend dood.' Waarom moet die knipoog zo nodig 'elegant' zijn, vroeg ik mij al lezend af, totdat ik aan het einde van deze uitstekend geschreven roman las: 'En terwijl er een diepe voldoening over hem kwam bij de

lome gedachte aan de mogelijkheid om staand in slaap te vallen, zag hij plotseling dat de dingen hun benijdenswaardige doodsheid was ontnomen. Het tuinhok leefde. Het lamplicht leefde. Het huis leefde en had een mooi gezicht met één zachtoranje oog, dat telkens naar hem knipoogde, niet schalks en spottend, maar goedkeurend en be-moedigend. Theo sloeg zijn armen over elkaar. En met zijn hoofd in zijn nek, de kou in zijn kleren en de zwaarte in zijn hoofd bleef hij naar het zwaailicht kijken, totdat Sylvia vanuit de gang vragend zijn naam riep en hij snel, en langzaam, terug naar binnen liep.' Hier wordt een beschrijving van een man gegeven, die niet alleen wordt verrast door het afgaan van zijn pas in huis geïnstalleerde alarmin-stallatie, maar ook door de poetsen die de telkens weer anders tegen hem knipogende arbiter elegans hem bakt: 'vriend dood'. Joost Zwagerman schrijft van het ene voorval in het leven van Theo Altena naar het andere. Is het al interessant genoeg voor een lezer om hem tij-dens dat proces op de voet te volgen, toch doet hij nog iets meer: Joost Zwagerman schrijft over de zinnen heen, op weg als hij is naar de realisatie van het totaalconcept in zijn hoofd. Daarmee dwingt hij mijn bewondering af.

*

Mij verbaast de vrijmoedigheid waarmee een schrijver het vastom-lijnde personage in zijn hoofd een willekeurige naam geeft.

*

In *Vlaamse leeuwen* geeft Jeroen Brouwers mij bekende voor-beelden van woordgebruik in het Vlaams dat, om een voor de hand liggende reden, van het Nederlands afwijkt: 'duimspijker' in plaats van 'punaise', 'droogzwierder' in plaats van 'centrifuge' en 'dag-klapper' in plaats van 'agenda'. Een mij onbekend voorbeeld is 'af-trekker' in plaats van 'flessenopener'. (Waarom voor het desbetref-fende voorwerp moet worden afgeweken van het ondubbelzinnige Noord-Nederlandse synoniem, begrijp ik niet.)

*

Oom Dagobert Duck aapt (al is hij een eend) de visie van de gemiddelde Amerikaan op de samenleving na. Op zijn brede snavel draagt hij een knijpbrilletje, waarvan de glazen zelfs niet door middel van een minuscule neusbrug een verbinding met elkaar vormen. Over twee ronde geldstukken kijkt hij de wijde wereld in: nu eens guitig, dan weer kwaad of verbaasd, maar nooit zo verontwaardigd als Stendhal, die in de vorige eeuw al minachtend over 'le culte de Dieu Dollar' sprak. Wij leven in een op geld beluste maatschappij.

*

Tante Maud gaat naar een verpleegtehuis. Uit haar boekenkast mag ik onder andere *De pastoor van Ars/Saint Jean Marie Baptiste Vianney* van Emile Erens meenemen. Er staat een definitie van geloof in, die mij tot een vreemdeling in Jeruzalem maakt: 'La foi, c'est quand on parle à Dieu comme à un homme!' Men moet waarschijnlijk een heilige zijn om zo tot God te durven spreken.

*

Bacteriën worden steeds meer resistent voor antibiotica. Als 'cybernetische plasmiden' in het 'genoom' van een bacterie (tezamen een soort zelfsturende vloeistof in de directe omgeving van een gen vormend) in staat zijn het gen op zijn omgeving te laten reageren, zijn bacteriële mutaties niet slechts het gevolg van toeval, maar van creatieve naast natuurlijke (leer)processen. Een wezenlijk element van de darwinistische evolutieleer, het toeval (dat zorgt voor veranderingen in de natuur, waardoor een 'survival of the fittest' mogelijk wordt), behoeft dan bijstelling. Hebben de Amerikaanse christenfundamentalisten niet óók een beetje gelijk met hún ideeën over het ontstaan van de schepping? Zal het verschil tussen toevallige en bewust gewilde veranderingen in de schepping, nog afgezien van splijtende inzichten in de schepping als zodanig, in de toekomst veel minder groot blijken te zijn dan wij nu denken?

*

Vandaag sprak ik met het zusje van een (zoals zijzelf verklaarde) 'chronisch schizofrene' vrouw. Laatstgenoemde bleek Grace te heten,

maar werd voortdurend 'Gracy' genoemd; waarschijnlijk noemde dat zusje haar zo, omdat een verkleinwoord ook in de familiale sfeer dienst kan doen om grote problemen te verdoezelen. Wat mij trof, was de opvallende overeenkomst in de uitspraak van 'Gracy' en 'crazy'.

*

Uit de kast van tante Maud lees ik *Goud uit stro* met als minder walgelijke ondertitel: *Amsterdamse gezinsroman uit de jaren 1830-'31*. Wat ik hier eerder over de vrijmoedigheid van een schrijver opmerkte, -het gemak waarmee hij een romanpersonage van een naam voorziet-, geldt in hoge mate voor Ina Boudier-Bakker. Ze begint de eerste zin van haar roman zelfs met 'Maria Vuurhouten', waarna ze in deze eerste en enige technisch knappe zin van *Goud uit stro* doorzeurt over een 'naaitafeltje' en een capricieus 'gepijpt' neteldoeks mutsje. Bij de woorden tussen aanhalingstekens stel ik mij, anders dan bij de titel, niet dadelijk voor wat de schrijfster bedoelt. 't Is dus ook nooit goed.

*

De Franse president trekt zich de problemen van arme mensen erg aan, of ze nu in Frankrijk wonen of in Bolivia. In een bergstadje op de Andes wonen kennelijk zulke arme mensen, dat zij niet eens in staat zijn gebleken om een voetbalveldje aan te leggen. Wat doet Jacques Chirac? Hij laat op 3300 meter hoogte een prachtig voetbalstadion voor hen bouwen met alles erop en eraan. Met veel machtsvertoon wil hij dat persoonlijk komen openen. Een paar dagen voordat hij naar Bolivia vertrekt, laten de arme mensen hem weten dat hun kostbare voetbalstadion niet aan de normen van de FIFA voldoet: slechts een tot 2500 meter hoogte gebouwd voetbalstadion wordt door de wereldvoetbalbond erkend. Nu zitten die bergbewoners daar volstrekt niet mee, gewend aan grote hoogtes als zij zijn. Om de Franse president niet al te veel gezichtsverlies te laten lijden vragen zij aan hun eigen staatshoofd hem de Boliviaanse Orde van de Conдор te verlenen. Deze bijzondere onderscheiding ontvangt Jacques Chirac, tot zijn eigen verrassing, bij de opening van het voetbalstadion. Maar is hij er blij mee? Nee, want al snel beseft hij zijn sociale ge-

zicht in de Franse pers helemaal niet te hebben opgepoetst. Zijn imago-problemen zijn immers zo groot dat, wat dat betreft, zelfs een complete facelift hem nooit zal doen stijgen tot de eenzame hoogte van een condor. Schuilt er al iets zorgelijks in zo'n vergelijking, -erger is dat 'condor' in het Frans een homoniem van 'con d'or'='gouden klootzak' is. Dat deze typering van hemzelf wel eens raak zou kunnen zijn, moet Jacques Chirac zich hebben gerealiseerd, toen hem de hoge orde werd opgespeld.

*

Vandaag is de vierde romp van een vrouw in Cuesmes bij Mons gevonden. Haar stoffelijk overschot lag terzijde van de Chemin de l'Inquiétude.

*

In Amsterdam hebben archeologen een belangwekkende vondst gedaan: de knikkers van Rembrandts kinderen zijn volkomen gaaf uit een beerput omhoog gehaald. Het zou me niets verbazen als hetzelfde ploegje archeologen er binnenkort in slaagt een museale status te verlenen aan de bikkels van Vondels Saartje.

*

Jan Engelman begon een vocalise als volgt: 'Sulina Braïla, Sulina Brest...' Metrisch volgen een dactylus, trochee, dactylus en spondee elkaar op. Ik zou een vocalise met precies dezelfde metra kunnen schrijven door mijn medicijnen in deze volgorde te zetten: Naproxen Brufen, Diclovenac.

*

Uit de kast van tante Maud lees ik *De Jodin van Toledo*, waarin Lion Feuchtwanger een theologische anekdote vertelt. Is het niet zo, vraagt hij zich af, dat het begrip 'tijd' voor God niet telt? Een van Zijn bijnamen, 'de Eeuwige', wijst daarop. Als God inderdaad van alle tijden is, -wat deed Hij dan alvorens hemel en aarde te scheppen? Deze vraag legde een gelovige eens aan de Heilige Augustinus voor, die er

als kerkvader ongetwijfeld antwoord op zou kunnen geven. Volgens Feuchtwanger antwoordde Augustinus toen als volgt: "Voordat God hemel en aarde schiep, heeft hij de hel geschapen om daar alle mensen heen te sturen die mij zulke lastige vragen durven te stellen!"

*

Als voor God het begrip 'tijd' er niet toe doet, zou men zich niet moeten afvragen wat hij uitvoerde alvorens hemel en aarde te scheppen, maar zich dienen te realiseren, dat hemel en aarde op elk ogenblik (al of niet) geschapen kunnen worden.

*

Kan men zich ervan bewust zijn, dat God in staat is de wereld op elk ogenblik te scheppen of niet? Of is men zich alleen van beide mogelijkheden bewust, als de wereld al bestaat? Volgens mij moet het antwoord op die laatste vraag bevestigend luiden, zij het, dat er een onzinnige redenering achter schuilgaat: alleen als de wereld echt bestaat, kan zij eventueel niet bestaan.

*

Alleen als de dood echt bestaat, kan hij eventueel niet bestaan.

*

Tot mijn vroegste herinneringen behoort de angst voor een vuilnisman in Soest, die later in ontzetting voor zijn zoon veranderde. Zou ik noch de naam van de vuilnisman, noch die van zijn zoontje kennend, al vroeg een estheet zijn geweest (zonder de woorden voor begrippen als 'angst' en 'schoonheid' te kennen, laat staan het van oorsprong Griekse woord ter aanduiding van wie daarvoor gevoelig is)?

*

Professor Pleij houdt er een tamelijk barok taalgebruik op na, wat zich onder meer in veel vergelijkingen uit. In *Dromen van Cocagne/Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven* brengt hij Co-

cagne in verband met (maar niet of nauwelijks daarvan te onderscheiden) het aardse paradijs, het hemelse Sion, martelaarsoorden ten behoeve van alle zichzelf en anderen opblazende moslims, Luilekkerland, dierentuinen en pretparken. In één van die lustoorden stelt een jongeman zich de schone Magelone voor, die met haar hoofd op zijn schoot ligt te slapen. Droom en werkelijkheid doen hem in hogere sferen verkeren, waarna Pleij zich in de volgende termen over de fantasieën van de jongeman uitlaat: 'Maar in feite maakt hem dat nog opgewondener, want zijn verlangens beginnen zich toe te spitsen op haar borsten.' Wenst Pleij hier de lust van de jongeman vorm te geven, of komt hij tegemoet aan wat de lust van de jongeman in hemzelf heeft opgewekt?

*

In het boek van Pleij wordt een op het eerste gezicht eigenaardige vergelijking getrokken tussen een oorlel en een met karbonkels versierde deurpost in één van de handschriften over Cocagne. Pleij slaagt er uitstekend in de vergelijking van zijn scurrile aard te ontdoen en zwaarwichtig te maken: grote schilders zijn minder geneigd op een detail als een oorlel te letten dan op het grote geheel, waarop ook hun navolgers en leerlingen zich allereerst focussen. Dus herkent men de ware meester aan dit soort door hemzelf verwaarloosde details. Zo vergaat het ook de dichter van handschrift B over Cocagne: een deurpost van peperkoek had nog tot het geijkte repertoire kunnen behoren maar, omdat deze is gemaakt van karbonkels, herkent men er de hand van een unieke dichter in. Wie die dichter is, wordt de lezer onthouden. Volgens mij blijft Pleij in gebreke als hij, op dit punt in zijn redenering aangekomen, geen conclusie met betrekking tot het grote geheel trekt en het antwoord op de vraag wie de dichter is, schuldig moet blijven.

Toch heb ik ook iets van Pleij geleerd, namelijk wat twee eufemismen betekenen: 'de kamer schilderen' en 'pijlen naar Engeland schieten'. Pleij is geenszins te beroerd om de lezer hieromtrent de juiste inlichtingen te verstrekken: 'Dat slaat op een diarreuse overproductie als gevolg van het eentonige dieet van bonen, rapen en uien.' Elders geeft deze hooggeleerde, maar blijkbaar ook laag geïnteresseerde auteur een uiteenzetting over wat nu wel of niet stereotiep is in de middeleeuwse 'strontfolklore'.

*

Terwijl ik mij in het boek van Pleij verdiepte, las ik ook een boek uit de kast van tante Maud: *Het koninkrijk van de vrede* van Jan de Hartog. In deel 3 komt een vastberaden quakervrouwetje voor, dat Lydia Best heet. Alsof de duivel met een naar Engeland geschoten pijl speelt, heeft ze last van obstipatie met alle gevolgen van dien. Wat men ook over Jan de Hartog moge beweren, die episode in *Het uitverkoren volk* beschrijft hij meesterlijk.

*

Er gaat bijna geen dag voorbij zonder dat ik aan zelfmoord denk. Ik weet niet, of ik mij van het leven beroven zal (het antwoord op die vraag heeft weinig of niets met moraal, veel zo niet alles met moed te maken), wel hoe ik dat het liefst zou doen. Daarvoor moet ik naar het buitenland.

*

Over tien jaar denk ik daar vast anders over: het leven is geen geschenk dat de ontvanger wel of niet kan weigeren, maar dat tot dankbaarheid aan de schenker verplicht. Zelfmoord is om die reden nu al verwerpelijk in moreel opzicht, nog afgezien van het verdriet dat een zelfmoordenaar zijn nabestaanden aandoet. Ik moet mijzelf verbieden na te denken over een inactieve manier om vrijwillig de dood te zoeken.

*

Morgen word ik 50 jaar. Als ik de balans van mijn leven opmaak, vergelijk ik de dood van mijn vader met de worm die zijn weg dwars door een golden delicious naar het klokhuis vreet, mijn kwaal (artrose) met het gif dat op de schil van diezelfde appel is gespoten en mijn pessimisme met de schil en het vruchtvlies van een goudrenet, waarvan ik het klokhuis beschouw als mijn meest optimistische kern. Ans is een kloek die zich volkomen op haar gemak voelt in het klokhuis van een sterappel, waarvan onze dochters slechts twee bruine

pitjes vormen. Maar al die vergelijkingen met heerlijke handappels gaan niet op: ik ben een stoofpeer, die met veel kaneel en suiker op kleur moet worden gebracht.

*

In Andreas Latzko's biografie over Lafayette lees ik, dat Napoleon een volksstemming organiseerde om hem tot consul voor het leven te laten benoemen. In plaats van zich te vergenoegen met de voor hem positieve uitslag ging Napoleon nauwkeurig na, wie tegen hem hadden gestemd. Zodoende ontdekte hij, dat de componist van de Marseillaise, Rouget de l'Isle, tot de tegenstemmers had behoord. Hoewel Franse soldaten voor een niet onbelangrijk deel hun vurige aanvalskracht nu juist aan dit volkslied ontleenden, zorgde Napoleon er persoonlijk voor, dat Rouget de l'Isle zijn officiersrang verloor en geen pensioen over zijn dienstjaren ontving. 'Na een lang leven sterft hij in ontbering en ellende,' zo besluit Andreas Latzko zijn relaas over de componist van de Marseillaise. Is dit niet een prachtig voorbeeld van de kleinzieligheid van een groot man?

*

Vandaag maakte ik een wandeling met Ans, dat wil zeggen met mijn linkerarm leunde ik op haar rechterarm, terwijl ik mijn Berlicumse wandelstok (ik heb er ook een in Izier) in mijn rechterhand vasthield. Tot tweemaal toe liet ik een sigaar uit mijn mond vallen, beroofd van de mogelijkheid als ik was om die met mijn vingers steviger tussen mijn lippen te knellen: zoveel hebben wij elkaar nog steeds te zeggen.

*

Vraagt onze oudste dochter aan een oom, die veel te lang aan de telefoon hangt: "Weet u, wat voor een geluid een Belgische brandweerauto maakt?" Zegt die oom: "Nee." Gooit ze vervolgens de hoorn van de telefoon op de haak.

*

In *De nakomer* stelt Maarten 't Hart onder meer het probleem van het antisemitisme aan de orde. De hoofdfiguur uit zijn roman heeft er een wijsgerige dissertatie over geschreven, waaraan hij onwillekeurig moet denken, als de Duitsers zijn woonplaats 'übernacht Jodenrein' maken. Maarten 't Hart behandelt dit onderwerp een beetje à la Jomanda, die van haar geheimzinnige opdrachtgevers veel (zo niet alles) 'mag' doen. Hij beschrijft, hoe zijn hoofdfiguur 'mocht' ervaren, 'dat zelfs hij, die nota bene een scriptie had geschreven over dat onderwerp, niet bij machte was iets te doen of te ondernemen' om de nachtelijke operatie van de Duitsers te voorkomen. Mij lijkt het nogal naïef een filosofisch ingestelde apotheker, voor wie de fenomenologische reductie van Husserl kinderspel is, zo'n gedachte in te geven. Zo'n man had zich moeten afvragen, hoe hij de Joden in zijn woonplaats had kunnen helpen in plaats van haastig een bovennatuurlijke premie te incasseren voor zijn passiviteit.

*

In *Het lied van de krekel* maakt Jan Eijkelboom een wonderlijke vergelijking van iets (mythisch) alledaags met een gewoon gebruiksvoorwerp: 'De Keltische krakeling van haar mattenklopper.'

*

Het kan aangenaam zijn een volzin tweemaal te lezen. Verandert er niets aan wat men na de eerste lezing al begrepen had, dan kan men soms genoeg beleven aan het naproeven van de zuivere formulering. In *De koning van het puin* van Judicus Verstegen las ik een volzin die mij intrigeerde, omdat ik er niet dadelijk de portee van begreep. Pas na tweede lezing snapte ik, wat Judicus Verstegen ermeê bedoelde: 'Omdat de architect verzuimde een lichtpunt in zijn scheping op te nemen en ik een bril paar aan een slechte donkeradaptatie, struikelde ik over het niets, waar vóór de hongerwinter de zesde tree was geweest.' Ondanks mijn niet geringe leeservaring holde ik te ver voor de betekenis van de woorden uit en struikelde 'ik', ditmaal als lezer, over het woord 'paar' dat ik ten onrechte geneigd was op te vatten als een zelfstandig naamwoord in plaats van een werkwoord. Is deze volzin daarom mislukt? Nee, dat is degene die hem verkeerd

leest. Maar veel genoeg, laat staan genot, kan ik er toch niet aan beleven.

*

In Portugal kun je slechts ongegomde postzegels kopen. Daarom staat er in elk postkantoor een lijmpot met een kwast voor de bezoeker klaar.

*

Taal is een kwestie van conventie. Daarom is de schrijver een bij uitstek conventionele figuur.

*

In Wislawa Szymborska's verzamelbundel *Uitzicht met zandkorrel* staat een gedicht dat *Clochard* heet. Kennelijk hebben de gargouilles van de Notre-Dame in Parijs haar geïnspireerd tot een vreemde, zij het minder bizarre dan opzettelijk apodictische opsomming: 'Fladders, klerriërs, vlerapen, fneten, grikkers, plotsen en pootkoppigen.' Ik zou echt niet weten wat hiervan de bedoeling was, als Wislawa Szymborska er niet aan had toegevoegd: 'Heel dat allegaartje, dat gotisch allegro vivace.'

*

Tijdens een lopend buffet raakte ik in gesprek met een collega, die mij quasi geïnteresseerd vroeg: "Wat vind jij nu een vreemde uitdrukking?"

"Lopend buffet," antwoordde ik.

*

In *Vier berichten uit het beestenkabinet* van Charlotte Mutsaers staat een vergelijking, waarvan ik niets begrijp: 'De paarden lopen er als haringen bij.' Tot overmaat van ramp wordt deze ene zin gevolgd door een tweede, die de onmogelijkheid van de vergelijking met 'als'

nog eens ten overvloede schijnt te illustreren: 'De zweep moet er maar eens over.' Met dat laatste ben ik het helemaal eens.

*

Een gehandicapte vrouw wond zich vreselijk op, omdat decentralisatie in de gezondheidszorg er in haar geval op neerkwam, dat ze geen enkele subsidie meer zou ontvangen. Ze hield een grimmig betoog waarvan de strekking was, dat het niet besteden van overheids-geld bestemd voor gehandicapten minstens even erg is als het ver-keerd besteden daarvan. Sommige gemeenten stoppen dit in wezen geormerkte geld in de pot 'Algemene middelen'. Ik was geneigd met haar: "Foei!" uit te roepen, treurig gestemd wegens zoveel onnodig veroorzaakt leed, totdat ze zei: "Ik ben pisinijdig, omdat ik geen aan-gepast toilet van de gemeente heb gekregen!" Als ze de gemeente had aangeschreven, zou haar brief zo kunnen worden opgenomen in een bonte reeks van niet onvermakelijke klachten van burgers.

*

De huidige burgemeester van Rotterdam, wiens achternaam aan negotie doet denken, handelt als een parvenu. Niet alleen verdrong hij onlangs Bill Clinton bij de onthulling van het standbeeld voor G. Marshall (en gaf hij er zodoende ook letterlijk blijk van zijn plaats niet te kennen), maar ook laat hij zich in zijn peperdure dienstauto ver-voeren op een in Rotterdam uitsluitend voor bussen bestemd traject en dient een ondergeschikte beambte gediensig met asbak en al toe te schieten, wanneer hij in het stadhuis zijn sigaar op schouder-hoogte gereedhoudt om er een kolom as van af te tippen. Als neer-landicus neem ik het hem hoogst kwalijk, dat hij (ten gevolge van ja-renlang drankmisbruik?) de 'r' niet goed kan uitspreken.

*

In de bibliotheek van Berlicum vraag ik naar het boek van Vicaire over Sint-Dominicus, dat uit een andere bibliotheek afkomstig is en voor mij klaar ligt. Na een tijdje keert de bibliothecaresse met lege handen naar de balie terug en stelt mij benauwd een wedervraag: "Over welk vakantieland gaat het?"

*

In *Königshof* van Doeschka Meijsing staat de volgende, stilistisch mislukte zin: 'Soms worden er mensen geboren die speciaal aan de wereld geleverd worden om geteisterd te worden.' Dit op zichzelf niet slechte verhaal staat in de verzamelbundel *Het leven begint bij 50*, waaruit ik het verhaal van Hotz het best vind. In *September* beschrijft hij, hoe iemand door de receptioniste van een hotel met een nietszeggend antwoord op zijn vraag wordt afgescheept. De vragsteller realiseert zich, dat hij weer eens te naïef is geweest en laat zich in arren moede voor de gek houden, althans met een "O, dat kan wel" beaamt hij de waarschijnlijk verkeerde zienswijze van de receptioniste. Stilistisch (en psychologisch) meesterlijk typeert Hotz vervolgens de stemming van zijn personage. Dat verkeert 'in ongelovige verwarring'.

*

Op tal van plaatsen zie ik een reclameposter hangen van de Carisma, een nieuw model auto van Mitsubishi. Er worden 100 Carisma's verloot onder degenen die er reclame voor maken. Vraagt iemand mij: "Waarom heb jij die poster nog niet opgehangen?" Antwoord ik: "Omdat ik al genoeg charisma van mezelf heb."

*

In *The Gold Coast* van Nelson DeMille komt een zekere dominee Huntings voor, die aan voetwassing doet in de Goede Week. Het valt de ik-figuur op, dat relatief veel vrouwen hun voeten door de dominee laten wassen, wat nauwelijks het vermelden waard lijkt, en dat geen van hen een panty draagt, wat wel goed is opgemerkt.

*

Vandaag gaf onze jongste dochter van veertien jaar opnieuw blijk van haar passie voor ballet. Hoewel ik die niet deel, ontroerde het mij haar zeven paar versleten roze balletschoentjes met hun eigen linten te zien samenbinden tot een soort nostalgisch boeket, waarmee ze

afscheid van haar jeugd leek te nemen. Om die zo lang mogelijk te laten duren heb ik voor haar een barre in haar slaapkamer geïnstalleerd.

*

De letter 'd' in het handschrift van Matthijs Vermeulen lijkt op een noot of op een van zijn krullen ontdane g-sleutel.

*

Minister Jo Ritzen van Onderwijs had zulke grote problemen met de ov-kaart voor studenten, dat hij zich gedwongen voelde die ter oplossing voor te leggen aan het voltallige kabinet. In plaats van duidelijk te zeggen waar het op stond, drukte hij zich hoogst onbeholpen uit. Op het journaal hoorde ik hem zeggen, dat hij het probleem van de ov-kaart niet iets vond om "op z'n enigheidsje te amateursen".

*

Wat is het verschil tussen een geranium en een pelargonium? Gelukkig zijn er nog mensen die zich daarover het hoofd breken. Een geranium heeft symmetrische bloemblaadjes, is winterhard en kan dus met een gerust hart in de tuin worden geplant. Een pelargonium is een geranium die alleen als kamerplant kan leven en waarvan de bovenste bloemblaadjes groter zijn dan de onderste. Iemand die dat als geen ander wist, was de onlangs overleden Rita Scheen Prins. Voor dat ze stierf, kreeg ze een beroerte. Het eigenaardig tragische gevolg daarvan was, dat ze woorden als 'Pelargonium multibracteatum' en 'Pelargonium quinquelobatum' moeiteloos kon uitspreken, maar een woord als 'bloem' niet.

*

Richard Krajicek speelde op Wimbledon tegen een niet al te geduchte tegenstander. De tennisbaan waarop hij ditmaal speelde, heette 'Churchyard'. Tal van gevestigde reputaties, waartoe de nummer vijf van de wereld zeker behoort, waren er al gesneuveld. Volgens een hardnekkig bijgeloof ligt dat aan de naam van de tennisbaan. Richard

Krajicek versloeg zijn tegenstander met verpletterende cijfers. Dat hij niet roemloos ten onder ging, in weerwil van het bijgeloof, dankte hij volgens ditzelfde bijgeloof aan de initialen van zijn voor- en achternaam.

*

Het is mij niet gegeven in kort bestek mijn grote waardering voor het oeuvre van Willem Brakman toe te lichten. Van onze burens kreeg ik een interview, dat een verslaggever van *Tubantia* hem had afgenomen. Daarin wordt de rol van zijn vader breed uitgemeten. Iets van Willem Brakmans geniale gekte bezat zijn vader waarschijnlijk ook, want over wat voor brein moet een mens beschikken (als het al niet andersom is) om als wijlen Brakman senior torpedomaker bij de marine te willen worden óf onderwijzer?

Over Willem Brakman lees ik, hoe hij als dienstplichtige rustig in zijn jeep bleef zitten lezen, terwijl de kogels hem om de oren vlogen. Zolang er geen atoomaanval was, wilde hij zijn jeep niet verlaten. Dit uitvoerig gememoreerde incident bracht mij een regelmatig terugkerend voorval uit mijn eigen jeugd in herinnering. Tijdens de gymnastieklessen op mijn middelbare school werd een sport beoefend, waaraan ik een grote hekel had: honkbal of het Amerikaanse equivalent daarvan. Steeds liet ik mij tot 'verrevelder' kiezen om ongestoord te kunnen lezen. Als de verste 'verrevelder' die Nederland ooit gekend heeft, zat ik op een dikke handschoen met mijn rug naar de spelers toe. Zo heb ik de verzamelde gedichten van Gérard de Nerval gelezen, waarvan ik er nog steeds enkele uit mijn hoofd ken. Wat mij nu intrigeert is: welk boek zat Willem Brakman in zijn jeep te lezen?

*

Als Hugo Claus in *De geruchten* over 'schoonbroer' schrijft in plaats van 'zwager' en, met een parmantige uithaal van zijn pen, over de 'koleire' van Schamphelaere, Leon, lijkt het, alsof de tijd stil is blijven staan en het proza van Felix Timmer- en Lode Bakelmans herleeft. Hoe heerlijk simpel is het leven, als Hugo Claus naar aanleiding van een onbetekenend voorval denkt (of Diana laat denken): 'Eigenlijk zou een mens zo'n mens op haar plaats moeten zetten, maar een

mens is daarvoor te goed opgevoed.' Help! denk ik dan, ik word niet goed van al die mensen.

*

Netouchka is een boek Dostojevski onwaardig. Slechts één opmerking van Peter Alexandrovitsj gaf mij stof tot nadenken en was in dat opzicht meer dan geestig: platonische liefde is hetzelfde als verbloemde ondeugd.

*

Als kind ergerde ik mij aan de stijl van Leonard Roggeveen. Hij schreef een serie boeken over Daantje, wiens vrouw, als ik me niet vergis, Grietje heette. Er stond dit soort zinnen in: 'Wat doet Daantje daar? Daantje is op weg naar de markt. Waarom gaat Daantje naar de markt? Daantje gaat naar de markt om kippen te kopen. Voor wie koopt Daantje kippen? Daantje koopt kippen voor Grietje!' Ik ergerde mij als jongen van een jaar of zes al aan te korte zinnen en veel onnodige herhalingen, waaronder die van de eigenaam in het bijzonder. Sindsdien noem ik zo'n stijl 'de Daantje-koopt-kippen-stijl'.

In *Het geheim* van Anna Enquist kom ik die voortdurend tegen, ook waar Wanda Wiericke allang volwassen is:

"Ik heb geen zin meer in Biermans. Hij behandelt me als een kind."
Wanda zit rechtop in bed. Joyce heeft soep gemaakt. Ze eten.

Ik kan als lezer wel raden, waarom Biermans haar zo behandelt: Anna Enquist behandelt haar volwassen romanpersonage nog steeds als een kind.

Hier laat ik nog een ander voorbeeld van infantiel proza in *Het geheim* volgen:

's Nachts ligt ze wakker en spant haar slappe vingers. Joyce is gelukkig, ze doet de muziek erbij, maar haar echte leven is elders. Bij iemand anders. Wanda kan niet samen met iemand anders zijn. Ze zou niet weten, hoe dat moet. Ze begrijpt de anderen niet.

Voor een werkelijk interessante gedachtegang zijn deze zinnnetjes te kort. Toch staan er ook mooie vergelijkingen in *Het geheim*. Zo wordt de klep van een vleugel in de eerste zin van deze roman vergeleken met 'een geblakerde karbonade'.

*

Toen ik een jaar of twaalf was, hielp ik plebaan Batenburg en de dove deken Meeuwesen met het opruimen van hun boekenkasten. Beiden waren met emeritaat op Mariënburg, een klooster van de augustijnen, in mijn woonplaats Soestdijk. Van de deken kreeg ik tientallen boeken mee, waaronder de verzamelde werken van Da Costa, De Genestet, Ter Haar en Perk. Ik begon *Hagar* te lezen, toen ik in de tweede klas van de middelbare school zat. Mijn literaire smaak is lange tijd door deze dichters beïnvloed geweest. Ik was zelfs zo verknocht aan hun poëzie, dat de Beweging van Tachtig voor mij persoonlijk een revolutie in de literatuur betekende: ik heb die als een tijdgenoot meegemaakt. In zekere zin ben ik dan ook de laatste Tachtiger die nu nog leeft. Overigens maakten de sonnetten van Willem Kloos en *Vervlogen jaren* van François Erens indertijd de meeste indruk op mij, dus ik distantieerde mij al vroeg van de uitwassen van Tachtig.

Nu lees ik in een studie over Bernard ter Haar van J.H.J. Willems, *Bernard ter Haar 1806-1880 Predikant/Poëet/Professor*, hoe deze vooraanstaande dominee zich ten tijde van de Aprilbeweging tot de koning richtte. Ik schrik van de snorkende taal, waarin hij in het gala-kostuum van het toen al twee jaar opgeheven Koninklijk Instituut een petitie aan koning Willem III aanbood. Komisch vind ik deze passage uit Ter Haars redevoering: 'Indien Uwe Majesteit zich verledigen wil, die lange lijst van namen meer dan vluchtig te doorlopen en te doorbladeren, zij zal er duizenden in ontmoeten uit de lagere volksklasse, ja, maar die zich gelukkig gevoelden, in dit adres met ons te kunnen verklaren, dat zij tot Uwer Majesteits getrouwe onderdanen behoorden.' Dat Ter Haar het wederkerend werkwoord 'zich verledigen' gebruikt in de zin van 'zich onledig houden met' acht ik typerend voor hem, afkomstig uit *I Korintiërs 7:5* als dat werkwoord is. Maar dat hij koning Willem III de petitie 'meer dan vluchtig' wil laten doorbladeren lijkt mij een welhaast onmogelijke opgave.

Ik kan niet goed meer lopen. Sinds vijf maanden kan ik mij alleen met een wandelstok voortbewegen. De naam van dat houten hulpmiddel is eigenlijk verkeerd: ik wandel niet, ik loop mank. Elke dag heb ik pijn in mijn gewrichten. Zodra ik daar uitsluitend last van heb, ga ik weer werken. De GGD-arts keurt deze concessie aan mijn gezondheid goed. Van alle geneesmiddelen die ik heb uitgeprobeerd, werkt brufen het minst slecht. Maar het verbaast mij, dat er geen beter geneesmiddel tegen artrose bestaat. Aan die ziekte valt niets te doen, dus,-vroeg ik aan de reumatoloog-, aan aids valt meer te dokteren dan aan artrose? Zijn antwoord bevestigde mijn vermoeden. Dat vind ik raar: dokters kunnen mij (om een niet ter zake doende term te gebruiken) 'haarfijn' uitleggen, waarom het verlies van kraakbeen tot ontstekingen in de vorm van artritis leidt, maar de oorzaak van artrose kunnen zij niet bestrijden. Bestaat er niet een krachtig pijnbestrijdingsmiddel dat niet verslavend werkt? Dokters leggen geduldig uit: Nee! Maar..., dokter, in verband met euthanasie wordt toch altijd de stelling verkondigd, dat niemand pijn hoeft te lijden. Waarom is er dan geen middeltje voor mij? Tja..., meneer, u zult met uw pijn moeten leren leven. Zijn yogaoefeningen niet iets voor u? Ik zal u meteen doorverwijzen naar de fysiotherapeut, want u gebruikt uw spieren totaal verkeerd. Dat doet u natuurlijk om uw heup- en kniegewrichten te ontzien. Heeft u al op maat gemaakte steunzolen? Ik vraag u dat, want ook met uw enkel- en voetgewrichten is er iets grondig mis. Kijk, hier op de röntgenfoto's is duidelijk te zien... Ik heb sindsdien mijn geloof verloren in doktoren die euthanasie afwijzen, omdat zij er persoonlijk garant voor staan, dat hun doodzieke patiënten geen pijn hoeven te lijden. Persoonlijke garanties van menigeen wantrouwe ik toch al, want ze worden meestal in een slechts voor één van beide partijen hachelijke situatie gegeven. Och meneer, merkte mijn huisarts op, artrose is geen ouderdomsslijtage maar een ziekte die mensen van 30 jaar ook kunnen krijgen. Zo'n 80 procent van de mensen boven de 70 jaar lijdt aan artrose: u zit er met 50 jaar precies tussenin. Dat zal allemaal wel, denk ik dan hardop, maar waarom wordt er niet méér aan (pijn)bestrijding van deze volksziekte gedaan? Och meneer, u moet blij zijn dat u weer kunt zitten, rechtop staan en min of meer lopen. Dat ben ik ook, dokter, nadat er artrose

in mijn rugwervels bleek te zitten, rechtop te staan en min of meer te lopen. Dat (rare) grapje begreep hij niet.

*

Met Ans strompel ik in de directe omgeving van ons huis in de Ardennen. Vroeger reed ik van Izier naar Fays en vandaar naar de Roche à Frêne. Bij de afrit naar Deux-Rys parkeerde ik dan de auto om vervolgens wandelend te genieten van één van de mooiste panoramische uitzichten die ik in dat gebied ken. Tegenwoordig loop ik van daaruit naar beneden en gaat Ans alleen weer terug naar de auto, terwijl ik net zolang op een bankje blijf zitten, totdat ze mij komt ophalen.

*

Vraagt de GGD-arts of ik te zijner tijd weer les kan geven. Zeg ik: Nee! Waarom niet? Ik kan geen trappen lopen, schoolborden gebruiken en proefwerken teruggeven aan leerlingen. Zegt u dat, omdat u vóór de fusie met het Koning Willem I College als plaatsvervangend en waarnemend rector van het Dag-/Avondcollege 's-Hertogenbosch een organisatorische functie had en u uw ziekte wilt misbruiken om die oude toestand te herstellen? Nee, dokter, want ik kan mij, met mijn nog steeds uitstekende rechtspositie, best vinden in het verrichten van lesgevende taken. Maar u heeft zich er tegenover mij wel eens over beklaagd, dat u ten gevolge van het Interactief Leerlingengroepen Systeem, op grond waarvan leerlingen aan tafeltjes zitten en elkaar van alles en nog wat mogen leren, een uitserverende ober bent geworden. U noemde in die hoedanigheid de tafeltjes zelfs 'wijken'. Ja, dat is wel zo, dokter... Goh, dat heeft u goed onthouden... Ik denk dan ook, dat zo'n systeem funest is voor de minder goede leerlingen, maar dat neemt niet weg, dat ik blij ben überhaupt nog werk te hebben. Fokker is ook voor mij een schrikbeeld geworden. Als reorganisaties ertoe leiden, dat de werkgelegenheid behouden blijft, mag je tegenwoordig niet mopperen. Ik heb gehoord, dat er binnen de GGD ook plannen voor een fusie... Daar zullen we het maar niet over hebben. Ja, dokter, maar vindt u een school van 15000 leerlingen zelf ook niet wat aan de grote kant? Bij Philips zijn ze bezig af te slanken naar kleinere 'units', die qua procesmanagement beter

beheers- en controleerbaar blijken te zijn. Als de overheid even had gewacht met monsterlijke fusies in het onderwijs,-met het woord 'monsterlijk' wil ik overigens geen enkel waardeoordeel uitspreken, dokter-, had zij bij alle modes, die er tegenwoordig op managementgebied zijn, helemaal voorop kunnen lopen. Bent u soms verbitterd? Nee dokter, ik begrijp maar al te goed, dat je niet tegen de stroom in kunt roeien zonder op den duur dodelijk vermoeid te raken, maar ik zal er naar bestvermogen alles aan doen om de kwaliteit van het onderwijs zo hoog mogelijk te houden. Tja, dan is er voor u vast wel een bureau met bijpassende stoel te vinden op het Koning Willem I College.

*

Ik beluister alle 31 pianosonates van Beethoven, gespeeld door John Lill, maar ben zelfs niet in staat elke sonate met één enkel woord te typeren.

*

In je eigen graf
ben je 't beste af.

*

In haar biografie over Vita Sackville-West besteedt Victoria Glendinning veel aandacht aan het huwelijk van haar homoseksuele hoofdpersoon met Harold Nicolson. Hun huwelijk diende een tijdje als voorbeeld voor anderen, omdat zij elkaar vrij lieten. Beiden verzeckerden keer op keer, dat zij veel van elkaar hielden, maar op mij maakt dat de indruk van een magische bezwering die verwant is aan wishful thinking. Hoe kunnen een homoseksuele man en vrouw elkaar ten diepste liefhebben? Is de lichamelijke uitdrukkingsvorm van de liefde zo onbelangrijk, dat twee homoseksuele partners, ieder van het andere geslacht, echt van elkaar kunnen houden? Ik heb daarover mijn twijfels. Natuurlijk moeten homoseksuele partners die als man en vrouw leven elkaar vrij laten, maar wanneer zij elkaars lichamelijke intimiteit voortdurend schuwen en in plaats daarvan troost bij een ander van hun eigen geslacht zoeken, is er van een wezenlijke

miskening van hun partner sprake. De vrijheid die de Nicolsons elkaar gunden, hield dus een mis- of ontkenning in van de liefde die zij voor elkaar voelden. Wat bleef er van hun liefde over? Genoeg om het leven met elkaar te delen, maar te weinig om te kunnen spreken van echte liefde, laat staan van een 'modelhuwelijk'.

Speelden de Nicolsons een rol die hun niet goed lag (en wekte hun acteerprestatie naast bewondering van tijdgenoten ook de nodige irritatie),-voor nog meer irritaties zorgde hun nimmer aflatend snobisme. Zij zullen zich vast op hun gemak hebben gevoeld in het gezelschap van lord Kitchener, die hun in Egypte met veel aplomb verklaarde: "Ik heb bepaald geen hoge dunk van een volk, dat 4000 jaar op dezelfde manier katten tekent."

*

In verband met mijn gezondheid zijn we in Portugal op vakantie geweest. In de badplaats Vilamoura heb ik mij verwonderd over de aanleg van een midgetgolfterrein, compleet met nieuw gebouwde en in frisse pasteltinten geschilderde tempels en thermen, op het terrein van Romeinse opgravingen: zelden zag ik een schaamtelozer vermenigving van architectonische kunst en kitsch.

*

De voortdurende herhalingen in Wessel te Gussinklo's *De opdracht* maken zijn roman voor mij ongenietbaar. Om zelf niet in herhalingen te vallen geef ik slechts een paar uit hun zinsverband losgerukte voorbeelden, die op blz.288, 289 en 292 te vinden zijn: 'Hugo had hem gezien, Hugo had hem opgemerkt', 'al moest hij dat niet doen, was het verkeerd', 'die met alles op de hoogte was, precies wist waarover het ging', 'tezamen, bij elkaar horend', 'losmaakte, isoleerde uit de groep jongens', 'zomaar, en eigenlijk toevallig', 'volwassenen van wie niets uitging, die er net zo goed niet konden zijn, als je niet wist dat ze bestonden zou je ze niet opmerken, zo vlak, zo zonder uitstraling waren ze.' Ik kan voor dit stilistische verschijnsel helaas geen andere reden bedenken dan dat de schrijver van *De opdracht* te weinig afstand van zijn neurotische hoofdfiguur heeft genomen.

*

Wie zijn pijn verbijt, wordt dik.

*

In Pat Conroy's *Beach music* komt een 'pinnball machine' voor, die tot vermaak van de gasten in een Italiaans restaurant staat. Hoewel ik begreep wat Conroy met dit apparaat bedoelde, kon ik maar niet op het Nederlandse synoniem ervan komen. Ik herinnerde mij, dat ik in één van mijn verhalen over een soortgelijk apparaat geschreven had zonder het bij zijn ware naam te noemen. Toen ik er na een half uur nadenken van overtuigd was, dat ik de Nederlandse taal niet goed meer beheerste, besloot ik mijn eigen beschrijving van een 'pinnball machine' op te zoeken. Terwijl ik met toenemende ergernis en woede over zoveel onvermogen las wat ik daarover had opgeschreven, schoot mij het woord ineens te binnen: 'flipperkast'. Wat een opluchting!

*

Waar speelt *De speler* van Dostojevski zich voornamelijk af? De schrijver noemt als plaats van handeling 'Roulettenburg', maar welk stadje stond hiervoor model? Voordat ik deze novelle herlas, meende ik mij te herinneren, dat het Spa was. De Duitse atmosfeer waarin het internationale gezelschap zich beweegt, maakt dit echter onmogelijk. Bovendien valt Spa af, omdat Alexej Ivanovitsj in het zeventiende hoofdstuk opmerkt: 'Ik ging destijds inderdaad naar Homburg, maar...ook weer naar Roulettenburg, en ook naar Spa, ik was zelfs in Baden-Baden, waar ik kwam als valet van Geheimrat Hinze, een schoft, bij wie ik in dienst moest treden.' Hij ging naar al die plaatsen toe in de hoop de bank van het casino te kunnen laten springen. Behalve Spa vallen dus nog meer plaatsen af. Uit de biografie van Dominique Arban over Dostojevski blijkt, dat hijzelf ook speelde in de casino's van Frankfurt am Main en Dresden. Jammer genoeg beschouwt ze *De speler* als een al te haastig, in 29 dagen, voor geld geschreven en dus onbelangrijke novelle in het oeuvre van Dostojevski. Alleen voor de figuur van Paulina heeft ze enige aandacht over, omdat deze vrouw voor Polja Soeslova model stond. Frankfurt am Main komt niet in aanmerking als de belangrijkste plaats van handeling

voor *De speler*, omdat Alexej Ivanovitsj in het dertiende hoofdstuk naar die stad vertrekt voor zaken en in het veertiende hoofdstuk overweegt daar naartoe te gaan om met Comte de Grioux te duelleren. Blijft dus over: Dresden.

*

Ik ken in de hedendaagse Nederlandse literatuur geen boek dat vergelijkbaar is met of op dezelfde hoogte staat als *Beach music* van Pat Conroy. Het is zeer geestig, waar het beschrijvingen en dialogen tussen de gebroeders MacCall en tussen grootmoeder Lucy MacCall en haar kleindochter Leah betreft. Het cynisme druipt ervan af, terwijl er toch sprake is van een zeer hechte band tussen de familieleden. Wat zij zich veroorloven tegen elkaar te zeggen, grenst niet alleen aan het ongelooflijke, maar kan ook alleen maar worden gezegd door mensen die niets of niemand hoeven te ontzien, omdat zij van elkaar houden. Hun gesprekken doen mij sterk denken aan de discussies die ik vroeger, in aanwezigheid van mijn vader, voerde met mijn vier broers.

Hoe groot het vermogen van de gebroeders MacCall tot kwetsen ook is,-op een geestige manier, dus niet zoals in *Who is afraid of Virginia Woolf?*-, toch is hun eensgezindheid nog groter. Dat laatste blijkt, als zij bereid zijn om naakt ten aanschouwen van het hele stadje Waterford, gelegen in Zuid-Carolina, in de Waterford River te springen. Zij doen dit uit liefde voor hun geestelijk gestoorde broer John Hardin die, gewapend met een pistool van zijn vader, de brug over de Waterford River openhoudt, waardoor lange files ontstaan. Als zij niet op het 'verzoek' van John Hardin waren ingegaan, zou hij vermoedelijk zijn neergeschoten. Het is de meest hilarische scène in deze roman, die wordt voorafgegaan door een soortgelijke scène waarin de sheriff tot drie telt en de op sensatie beluste menigte vervolgens, tot volle tevredenheid van John Hardin, tegen één van de broers brult: "Fuck you, Dupree MacCall!"

Als zij in het water liggen, vervolgt Pat Conroy:

"What now?" Tee asked.

"Let's let the tide take us to Dad's house," I said.

"My career's finished," Dallas moaned.

"Go into something new, bro" Tee said. "Like synchronized swimming. Naked."

We laughed and Tee and Dupree immediately dove underwater and their two hairy legs came out side by side with their toes pointed and they kicked in unison a time or two before emerging coughing and blowing water out of their nostrils.

"We do have little dicks," Tee said.

"Speak for yourself, son" Dallas said.

"I can see your dick. We're all hung like chipmunks," Tee said, floating on his back, sadly examining his barely sufficient genitalia.

"Question," I said, dog-paddling and relieved that the siege was over.

"How often does John Harding go off like that?"

"Two or three times a year," Dupree said. "But this is new. He's never used a gun before and he's never gone up on a bridge. I give him an 'A' for creativity on this one."

"It's sad. So pathetic," Dallas said, floating on his back.

"Yeh, it is," Dupree admitted. "But it's also funny."

"Tell me the funny part," said Dallas. "Our brother's being taken to an insane asylum in handcuffs."

Op dezelfde geestige manier geeft Pat Conroy beschrijvingen van de huizen in Zuid-Carolina, raadt hij de lezer bijvoorbeeld aan voor elke pilaar in het portiek minstens vijf punten van het IQ van de eigenaar af te trekken, en geeft hij de hartelijke begroeting van Leah en Lucy MacCall weer op het vliegveld van Rome:

She took out her Italian money, which she had acquired in Savannah for the trip, and showed it to Leah. Holding a thousand-lire note, she said, "I don't know whether that's worth a nickel or a billion dollars."

"Think of that as a one-dollar bill, Grandma" Leah said.

"What a smart little girl," Lucy said. "A girl with a head for figures doesn't need to worry about hers."

Het is mij wel duidelijk aan wie de gebroeders MacCall hun geestigheid te danken hebben!

*

In *De koningin van Lombardije* liet ik witte pioenrozen bloeien in de maand augustus. Zegt Ans: "Pioenrozen bloeien niet in augustus,

maar in het voorjaar." Ik heb er ijlings oleanders van gemaakt, die ikzelf (althans in Portugal) gedurende die maand heb zien bloeien.

*

Ik herlees *Moskou* van Theodor Plievier. Noch het inmiddels bekende beeld van een Duitse generaal, die in de winter van 1942 met water wordt overgoten en als een ijzige pendant van de vrouw van Loth de ingang van een Russisch dorpje markeert, noch het mij onbekende beeld van Duitse paarden, die zich van de honger in hun stal om draaien om hun eigen uitwerpselen op te eten, treft mij het meest, maar de epische verteltrant.

*

De eerste steen van Monika van Paemel valt mij niet alleen tegen, omdat pas na zo'n 50 bladzijdes de onderlinge relaties van de eindeloos wauwelende vrouwen* duidelijk beginnen te worden, maar ook om andere redenen: het veelvuldig gebruik van de voltooid verleden tijd culmineert te weinig in een actuele verrassing (er worden met andere woorden volstrekt willekeurige herinneringen opgehaald), de vrouwelijke hoofdfiguren hebben de fixatie van mannen voor hun geslachtsorgaan, drie van de vijf zinnen zijn onvolledig en de intrige wordt grotendeels gevormd door het ontbreken van een intrige. Het enige verrassingselement schuilt in een beschrijving van de horizontale spreidstand die vrouwen ten behoeve van gynaecologisch onderzoek dienen aan te nemen. Monica van Paemel haalt expres armen en benen door elkaar, wanneer ze van een 'hoerastand' spreekt. Ik vraag mij af, of dat haar verdienste is, want om de door haar beschreven scène nog absurder te maken zie ik Churchill ineens het V-teken maken.

* "Het is een mooi poesje, ik zou het wel willen," zegt Alida. "Wat zou jij met een kat moeten beginnen?" vraagt Hagar bars. "Voor huisdieren moet je zorgen, ze binden je," merkt Dina zuinig op. "Hebben jullie het nieuws gehoord?" vraagt Ruth. "Er wordt gewag gemaakt van een opstand," zegt Dina.

*

Van alle Vlaamse auteurs die ik ken, schrijft Kristien Hemmerechts het zuiverste Nederlands. In *Wit zand* staat slechts één woord dat mij enigszins stoorde: 'immobiliënkantoor' voor 'makelaardij'.

*

Ik ging met Ans naar twee vrienden, die hun pas gekochte boerderij in Weert feestelijk wilden inwijden. Op de officiële uitnodiging stond, dat zij de naam van hun nieuwe woning tijdens een korte plechtigheid zouden onthullen. Wat ons intrigeerde, was de daarop volgende mededeling, die een meer dan lichte tegenspraak suggereerde tussen de naam en de feestelijke inwijding van de boerderij. Onderweg verzonnen wij allerlei namen: 'De woeste hoeve', 'Het sterfhuis', 'Ons genoeg', 'Hard gelag', 'Het kostenplaatje', 'De beuk er in', 'Mer à boire' etc. Het bleek 'De stille hoeve' te zijn.

*

'Geur vars' luidt de intrigerende kop van een krantenartikel. Blijkbaar wordt daarmee 'goor vers' bedoeld: als zodanig karakteriseerde Ida Gerhardt *Mon trésor* van Gerrit Achterberg. *Mon trésor* gaat over een groene duiventil die's nachts op weg is naar Cor, een nieuwe bouwkeet, om met hem te paren. Er valt geen onvertogen woord in dit absurde gedicht, dat nadrukkelijk wil rijmen, maar daarin in het *envoi* niet slaagt: 'werk' rijmt niet op 'merkt'.

*

In zekere zin is Eric de Kuyper een Vlaamse mini-Proust voor de kleine luiden, maar dan ontdaan van de denominatie van zijn halve naamgenoot Abraham Kuyper. Ook in stilistisch opzicht heeft hij meer met Proust gemeen dan op de achterflap van *Uit de zon in de schaduw* wordt gesuggereerd, want zijn stijl is allerminst 'eenvoudig, doch verfijnd'. Ik lees: 'De wereld van de illusie, of zoals de Engelsen het zo treffend uitdrukken, van 'make-believe', was de zijne. Daar was de scheiding tussen kinderen en grote mensen veel minder dwingend. Daar was de twijfel aan de vele obstakels, die het dagelijks leven steeds opwierp, productief hanteerbaar. Echt en niet echt: zo stak de wereld in elkaar, bestaande uit conventies en regels die je

voor je plezier ontwerpt en die je dus zelf ook kunt relativeren. Je kunt erin geloven, of, als het erop aankomt, er niet meer in geloven. Alles serieus nemen en niets. Bestaat er zoiets als een dandy van vijf?' Toen ik deze passage las, meende ik aanvankelijk dat 'de wereld van de illusie' een onderverdeling in vijf categorieën kende. Ik begon die naarstig te tellen, maar kwam er niet goed uit, totdat ik begreep dat er met 'een dandy van vijf' gewoon een kind van vijf jaar werd bedoeld. Ik ben dus een slechte lezer.

*

Hoewel ik per 1 september jongstleden voor de helft op arbeidstherapeutische grondslag had moeten werken, is er ondanks al mijn initiatieven nog steeds geen plaats voor mij op het Koning Willem I College gevonden. Het is nu 12 oktober 1997.

*

Ik heb minder pijn,-sinds onze vakantie in Portugal lijken de niet-artrische gewrichtsontstekingen in tegenstelling met de artrose niet meer permanent aanwezig-, maar Ans heeft toch een invalidenparkeerkaart voor mij aangevraagd.

*

Nu het lichamelijke iets beter met mij gaat, meende ik het mij te kunnen veroorloven over Robert Schumanns verblijf in Endenich te lezen. Prompt kreeg ik de onzalige ingeving naar Eindhoven te verhuizen (of mijn huidige woonplaats als zodanig te beschouwen).

*

Op aanraden van een te vroeg gestorven vriend, die mij kort voor zijn dood een langspeelplaat van Chaussons symfonie opus twintig en *Viviane* opus vijf gaf, luister ik naar het *Requiem* van Duruflé. Het doet mij sterk aan dat van Fauré denken. In het *Offertoire* treft mij de manier waarop Duruflé de woorden 'tu suscipe' uit een achtergrond van onaards gerommel laat opklinken, dat eerder bij de daarop volgende woorden 'pro animabus illis, quarum hodie memoriam faci-

mus' lijkt te passen. In plaats van God in alle nederigheid te smeken blik hij vooruit en dwingt zodoende zijn toehoorders aandacht te schenken aan de verschrikkingen van de hel. Moge die mijn goede vriend, wiens naam ik hier maar niet noemen zal, bespaard zijn gebleven.

*

Een Amerikaanse putjesschepper is druk bezig de slangen van zijn wagen uit te rollen en aan elkaar te koppelen, terwijl hij tegen een boos voor hem uitwijkende voorbijganger zegt: "You are jumping? I am pumping!"

*

In *Een Siciliaanse lekkernij* van Rascha Peper komen Skiopoden voor, dat wil zeggen Afrikaanse wezens met slechts één grote voet, 'die zij afwisselend als vervoermiddel en parasol gebruiken.' Ik herinner mij heel goed soortgelijke wezens te zijn tegengekomen in het werk van Jacob van Maerlant. Nu trof mij in dit verhaal de volgende (op zichzelf ook al niet nieuwe) redenering van een zekere Henricus: wie denkt het bestaan van God te kunnen bewijzen op grond van een door ons, mensen, geopperd idee van God, is net zo dom als wie het bestaan van Skiopoden aannemelijk acht. Henricus bedoelt natuurlijk te zeggen, dat hij net zomin in God gelooft als in Skiopoden. Wat is er (afgezien van Henricus' conclusie) fout aan zijn redenering?

Eén van de godsbewijzen van Thomas Aquino luidt, dat God wel moet bestaan, omdat er zoveel mensen in Hem geloven. Tegen dit deels op numerieke gegevens gebaseerde godsbewijs kan men aanvoeren, dat God dus niet bestond, toen een meerderheid van niet-gelovigen vanaf prehistorische tijden tot zelfs na de komst van Christus nog niets van Hem vernomen had. Maar met één en dezelfde redenering kan men onmogelijk twee tegenovergestelde en elkaar zelfs uitsluitende waarheden bewijzen, dus deugt dit godsbewijs van Thomas van Aquino niet. Zit er dan niets goeds in? Jawel, want het is wel degelijk van belang of mensen in God geloven, zij het om een andere reden dan Thomas van Aquino dacht. God bestaat wel of niet, ongeacht of er mensen zijn die in Hem geloven. Als Hij bestaat en mensen in Hem geloven, rijst de vraag: in wat voor een God geloven zij? Wie

is Hij? De schepper van hemel en aarde wordt gewoonlijk slechts indirect gekend. Aan het geschapene herkent men de schepper, of dit nu zoiets kleins als een gedicht of zoiets groots als het heelal betreft. Hoe mensen in Hem geloven, zegt dus iets over hoe Hij in werkelijkheid is. Indien ik als een levend werk van Zijn handen Hem als Onze Lieve Heer wil beschouwen, zegt dat iets over God. Als zodanig heb ik Hem zelfs in mijn macht: ik had Hem ook als een streng straffende Jahweh kunnen zien, maar omdat ik ervoor kies dat niet te doen, is Hij zoals ik mij Hem heb voorgesteld. Kortom, al verhindert het subjectieve gehalte van Thomas van Aquino's godsbewijs, dat men het bestaan van God objectief kan aantonen, toch valt er wel een oneindige reeks van goddelijke eigenschappen en hoedanigheden mee aan te tonen (die onderling best tegenstrijdig kunnen zijn), als Hij tenminste bestaat.

Waarom deugt de redenering van Henricus niet? Het subjectieve gehalte ervan sluit de objectieve aantoonbaarheid van Gods bestaan uit. In dat opzicht is zijn redenering vergelijkbaar met die van Thomas van Aquino. Waar die middeleeuwse monnik de fout in gaat (Zie je wel, dat God bestaat!), houdt Henricus zich in (Zie je wel, dat God niet bestaat!): hij lijkt zich te realiseren, dat de aard van zijn redenering ongeschikt is om het een of het ander aan te tonen, maar door (de oncontroleerbare) God te vergelijken met een controleerbaar niet bestaand volkje,-dat van de Skiopoden-, gaat hij al bij voorbaat uit van wat hij wil bewijzen. Henricus is daarom nog een graadje 'dommer' dan Thomas van Aquino.

*

In het tijdschrift *Résidence* worden uiterst luxueuze landhuizen te koop aangeboden. De prijs die sommige eigenaren daarvoor in hun hoofd hebben, is zo hoog, dat het bedrag in de vorm van een vraagprijs meestal niet wordt vermeld. Men vindt het kennelijk weinig chic om zich in de portemonnee te laten kijken en geeft in plaats daarvan de voorkeur aan een vage omschrijving. Mij valt op dat 'hoge prijsklasse' op duurdere huizen slaat dan 'hogere prijsklasse', hoewel dat tegen de logica indruist. Waarmee eens te meer wordt bewezen, dat taal (gelukkig) niet logisch is.

*

Duruflé's *Requiem* is in één opzicht zelfs beter dan dat van Fauré: *In paradisum* klinkt niet als het suikerzoete gejuigel van een pierement. Het zachte begin stoot de ziel van een overledene (die met 'jou' wordt aangesproken) niet af. De engelen, die hem begeleiden, en de overledene kunnen niet samenvallen met degene die de eerste woorden spreekt of zingt. Zou God hier aan het woord zijn? Ik zou mij door Hem meteen naar het paradijs laten meevoeren. In het aanzwellende tweede gedeelte valt mij het geresigneerde 'quondam paupere' op, waarmee de arme Lazarus wordt bedoeld. Deze heeft het in de hemel zo goed naar zijn zin, dat hij zich niets meer van zijn aardse leven herinnert. Hoe zou het hem tussen zijn eerste en tweede dood zijn vergaan? Had hij heimwee naar de hemel? Geresigneerd en enigszins hoopvol klinkt het laatste woord: 'requiem.'

*

Ach, Heer, haal me weg, want ik houd het hier niet langer uit. Neemt u mij niet kwalijk, wat ik eerder over het *Offertoire* van Duruflé opmerkte. En van wat ik hierboven over Fauré's *In paradisum* schreef, krijg ik nu al spijt.

*

Duruflé's *In paradisum* wordt natuurlijk niet door God gezongen: de gelovigen nemen zingend afscheid van de overledene. Polyfonie past ook beter bij gelovigen dan bij een 'slechts' uit drie personen bestaande God.

*

De mooiste beschrijving van een gezicht (en van iemands mimiek in het algemeen) die ik de laatste jaren ben tegengekomen, vind ik Brakmans beschrijving van kardinaal Violardo in *De vadermoorders*. Zoals Brakman 'de hele architectuur' van diens 'kwabrijk aangezicht' in stukken ontleedt, is meesterlijk. Gelukkig weet hij van geen ophouden en gaat hij bladzijdes lang door. Dat hij de embouchure van een retor in verband brengt met lichaamsdelen, die niets met de

mond gemeen hebben, verdient misschien wel de allerhoogste lof. Jongere auteurs missen een dergelijk gevoel voor stijl.

*

In het kerstnummer van *Vrij Nederland* staat een interview met Rudi Fuchs. Als directeur van het Stedelijk Museum in Amsterdam ergert hij zich dood aan het hoge aantal bezoekers, dat in verband met (te korten op) zijn begroting vereist is. Al die mensen doen volgens hem niets anders dan scheten laten, wat de kwaliteit van de in zijn museum opgehangen schilderijen niet ten goede komt.

Wie het kunstminnend publiek vóór alles als 'flaterend' in plaats van 'kunstminnend' beschouwt, geeft een weinig geflatteerd beeld van zichzelf, want iets van de soevereine minachting waarmee hij zijn klanten bedient, roept hij over zichzelf af. Van de eens avantgardistische Rudi Fuchs is, als mijn neus mij niet bedriegt, slechts een man overgebleven die een wanhopig gevecht in de achterhoede levert. Ik vraag mij af, hoe lang hij zich nog als kunstpaus staande zal weten te houden. Wat zei de oude Prediker ook alweer over 'ijdelheid der ijdelheden'? Juist ja, alles is wind... Het is alleen de vraag of een opgeblazen figuur van zichzelf weet, dat hij een windbuil is.

*

Ik lees een reportage over een station in het oosten van Den Bosch, waar drugsgebruikers regelmatig een snackbar overvallen. Er staat een zin in die mij intrigeert: 'De uitbater van de snackbar moet elke dag zelf gebruikte naalden opruimen.' Een vaardiger stilist zou het woord 'zelf' voor 'elke dag' hebben geplaatst, indien de uitbater van de snackbar tenminste geen drugsgebruiker is.

*

Er worden in verband met de parlementsverkiezingen in mei 1998 rare politieke partijen opgericht: Jij & Idealisten is daar een voorbeeld van. Als ik een politieke partij moest oprichten, zou dat de Partij voor uiteindelijke Verlossing (Lijst 33) zijn. Het echte werk zou ik overigens met een gerust hart aan de Messias overlaten.

*

In het derde deel van de derde pianosonate van Brahms kun je duidelijk horen, dat hij barpianist is geweest. Het vierde deel van diezelfde sonate eindigt met een bewerking van het bekendste motief uit de vijfde symfonie van Beethoven (die daarmee begint) en in het vijfde deel hoor ik een uiterst subtiele bewerking van het Duitse volkslied.

*

Volgens de bioloog Richard Dawkins bestaat er, gezien vanuit de zelfzuchtige genen, geen altruïsme. 'Survival of the fittest' slaat niet terug op het sterkste individu, maar op de sterkste genen. Die doen er alles aan om te overleven, wat hun wonderwel nog lukt ook. Bestaat er dan helemaal geen altruïsme in de natuur? Jawel, want bij sociale insecten als mieren en bijen offeren de werksters zich voor de kolonie op. Kan daaruit worden geconcludeerd, dat menselijk altruïsme niet een in evolutionair opzicht zinloze uitvinding is, maar enigszins gemodificeerd ook in het dierenrijk voorkomt? Nee, want de werksters blijken in genetisch opzicht voor 75 % identiek te zijn. Zouden zij zich voortplanten, dan waren zij in genetisch opzicht slechts voor 50 % identiek. Altruïsme is in hun geval dus zelfzuchtiger dan voortplanting.

Ik vind het schokkend, dat wie voor het pronkstuk van de moraal, altruïsme, in de natuur naar voorbeelden zoekt, bedrogen uitkomt (tenzij hij de mens als voorbeeld neemt). Zijn genen soms 'slimmer' dan menselijke individuen? Beschikken zij over een 'bovenindividueel' vermogen om zich in stand te houden? Waarin schuilt hun collectieve bewustzijn, indien dat laatste waar is?

*

Mijn jongere broers, die zich in maatschappelijk opzicht zeer verdienstelijk maken, blijken ook lichamelijke kwalen te hebben. Dat deprimeert mij meer dan mijn eigen ziekte.

*

Van overheidswege wordt fusie vaak voorgesteld als een groot goed. Indien ik het huwelijk als een fusie beschouw, is flexibiliteit ook voor man en vrouw een noodzakelijk vereiste. In het bedrijfsleven dient een werknemer in principe bereid te zijn om zijn werkzaamheden op een andere plaats te verrichten dan vóór de fusiedatum het geval was. De oude bedrijfscultuur mag iemand niet verhinderen zijn blikveld te verruimen en desnoods elders aan de slag te gaan. Maar hoe zit dat in een huwelijk? Als de vergelijking zou mogen worden doorgetrokken, houdt flexibiliteit overspel in. Wat de overheid in dit opzicht propageert, is dus terecht aan kritiek onderhevig.

*

In *Zonder grenzen* van Kristien Hemmerechts staan slechts twee rare zinnen. De herhaling van eigennamen in één zin ervaar ik als hinderlijk. Een voorbeeld daarvan is: 'Thierry nam Petra bij de hand en trok haar overeind, maar Petra zei dat hij met zijn vrouw moest dansen.' Vervang de tweede 'Petra' (die nochtans gelijk is aan de eerste) door 'zij' en de storing is opgeheven. Een op het eerste gezicht onbegrijpelijk zinnetje is: 'Zij zat alleen aan hun tafeltjes.' Geestig is het ontbreken van een punt achter de laatste zin in een hoofdstuk dat als titel heeft: *Petra Zomer 1976*.

*

Wie niet naïef is, ontdekt al snel hoe corrupt de wereld in elkaar zit, maar wie zich daarover verbaast, is niettemin naïef.

*

In Padua vroeg ik de Heilige Antonius mij een goede vrouw voor het leven te geven. Er stak iets dubbelzinnigs in mijn verzoek, omdat ik een periode van rouw om een onmogelijke liefde had doorgemaakt en heimelijk hoopte, dat de heilige van de verloren (en als het goed is: gevonden) voorwerpen mij zou helpen de verloren geliefde voor mij terug te winnen. Daarin ben ik niet geslaagd, maar mijn gebed werd wél verhoord. Nu Ans en ik al bijna negentien jaar in geluk met elkaar verbonden zijn, kan ik de neiging niet onderdrukken om háár in plaats van de Heilige Antonius te bedanken.

*

In *I.M.* van Connie Palmen wordt een groot probleem van de tegenstelling tussen fictie en werkelijkheid gemaakt. Als puntje (symbool voor geschreven fictie) bij paaltje (symbool voor de werkelijkheid) komt, zijn die twee begrippen niet van elkaar te scheiden, maar belangrijker dan de vraag, hoe zij zich onderling verhouden, lijkt mij de vraag naar de keuze uit het welhaast eindeloze repertoire van beide.

*

Nog steeds lezend in *I.M.* van Connie Palmen kan ik haar bewondering voor het Amerikaanse sterrendom niet delen. Wat is er bewonderenswaardig aan Marilyn Monroe? Alleen haar natuurlijke schoonheid, die eerder gezien 'moet' worden dan onder woorden gebracht. In het verlengde van Ischa Meijer, die hier optreedt als een ietwat beschaamde hoerenloper, toont Connie Palmen zich bereid als een publieke vrouw de regie over haar eigen leven te voeren. Haar imitatie van deze Amerikaanse ster spreekt boekdelen, zodat wij na *I.M.* vast nog meer zulk werk van haar kunnen verwachten.

In filosofisch opzicht valt mij haar vluchtige kijk op Nietzsche tegen (ze komt niet verder dan de constatering, dat het wezen van de tragiek ligt besloten in de noodzaak van bedrog) en haar afkeer van de paradox, die volgens haar te dubbelhartig voor woorden is, of zou moeten zijn. Ze miskent het wezen van de *schijnbare* tegenstelling, zoals die in een paradox tot uitdrukking komt. Niettemin citeert ze gretig een paradoxale uitspraak van Ischa Meijer: 'Openbaren is toch ook een manier om te verhullen.' Ook last ze dit citaat van haarzelf uit *De vriendschap* in: '...dat ik hongerig en leeg was, maar geen trek had...' Zo bar en boos als ze het doet voorkomen, kan het dus met de paradox niet gesteld zijn. Dat ze het niet 'leuk' vindt om te leven zonder zin aan het leven te kunnen geven, verhoogt tenslotte al evenmin haar prestige als filosofe. Misschien had ze er wel beter aan gedaan een meer aan het vocabulaire van de Amsterdamse grachtengordel aangepast woordje als 'geinig' ter verhoging van dat prestige te gebruiken.

In stilistisch opzicht heb ik mij vooral geërgerd aan het woordje 'hun' in deze zin:

"Die oorlog," zegt hij, nadat hij in een hoog tempo drie kaarten achter elkaar volgeschreven heeft, "die oorlog heeft voor iedereen die erin betrokken was, hun persoonlijke geschiedenis afgebroken en zelfs voor de tweede generatie is daardoor het persoonlijke weggedrukt of algemeen gemaakt, wat erg is, maar wat ook handig is."

Er is nog wel meer dat mij ergerde (bijvoorbeeld de eindeloze opsomming van hotels, waarin ze met Ischa Meijer logeerde), maar laat ik positief eindigen met twee relatief knappe observaties in dit boek. Connie Palmen legt haarfijn het verschil tussen 'fantasie' en 'voorstellingsvermogen' uit. Kort gezegd komt 'fantasie' volgens haar overeen met fictie, en 'voorstellingsvermogen' met potentiële werkelijkheid. Voor die zienswijze valt iets te zeggen, al heeft het verschil tussen literatuur en dagdromen ook te maken met de verschillende stadia waarin iemand zijn 'fantasie' laat werken. Voorts stelt ze vast, dat vrijwel elk land grote verschillen kent tussen het noorden en zuiden. De bevolking in het noorden zou totaal anders zijn dan die in het zuiden. In onder elkaar gelegen landen levert dit een hoogst opmerkelijk beeld op: hoe betrekkelijk zijn de verschillen tussen mensen en wat jammer dat dit door zo weinigen wordt ingezien.

*

Wie was Ischa Meijer? Een psychiatrische patiënt, wiens culturele belangstelling niet verder reikte dan de arm waarmee hij ongeopende boeken in de kast zette en cd's van Adamo draaide. Net als Paul de Leeuw amuseerde hij zich vaak ten koste van zijn gasten, waarvoor hij zich schadeloos stelde door in intieme kring nog vaker de verzoeking te slaken, dat het met deze of gene zo 'gezellig' toeven is. Mij klinkt dat als een al te knusse bezwering in de oren, maar daar staat tegenover dat zijn soepen overheerlijk moeten zijn geweest.

*

Als een toevallige voorbijganger vraagt, hoe het met mij gaat, zeg ik: "Het gaat." Ik leg dan het accent op het eerste woord en voeg er soms aan toe: "En ik ook!" Ik betrap mijzelf op dit antwoord. Waarom zeg ik dat? Omdat ik er enerzijds geen zin in heb tekst en uitleg over

mijn ziekte te geven en anderzijds de vragensteller niet voor het hoofd wil stoten: ik depersonaliseer mijn ziekte om zo twee vliegen in één klap te vangen.

*

Op mijn werk heb ik een kamer, bureau met computer en telefoon. Ik houd mij halve dagen bezig met de kwalificatiestructuur van de educatie. Als ik dat aan anderen vertel, begrijpen ze nog niet wat ik voor de kost doe. Zelf begin ik het langzaam door te krijgen.

*

Ik moest in Gouvy zijn, waarna ik naar het nabijgelegen Houffalize reed om te achterhalen in welk huis Lodewijk van Deyssel had gewoond. Niemand van de plaatselijke VVV kon mij die informatie verschaffen, maar via een lid van de Houffalizese heemkundekring kwam ik er toch achter: hij had in het Château des Chéras gewoond. Om daar te komen moest ik het komvormige dal van Houffalize uitrijden in de richting van Gouvy. Even voorbij de afslag naar de snelweg tussen Luik en Bastogne zou ik aan de linkerkant een grote Toyotagarage tegenkomen, waartegenover aan de rechterkant het kasteel van Lodewijk van Deyssel moest staan. De mevrouw die mij deze inlichtingen verschafte, waarschuwde mij: 'kasteel' klonk weliswaar voornaam in de oren, maar het was erg vervallen en er woonden arme mensen in. Dat bleek ook zo te zijn. Het kasteel is niet meer dan een schamel torentjescomplex, dat op een in verhouding veel te klein lapje grond staat. Er is een groot huis naast het kasteel gezet, een slechte imitatie ervan, waardoor de oorspronkelijke grandeur van Van Deyssels huis verloren is gegaan. Tegen één van de hoge zijwanden van een toren waren wit geverfde golfplaten bevestigd, zoals ik die in België wel vaker aan de buitenkant van garages heb gezien. Dat stemde mij droevig, want het was alsof de macht van een Toyotagarage in de loop der tijd groter was geworden dan het woord van Lodewijk van Deyssel.

*

'Ik heb het op mijn heupen'. Wie tussen die uitdrukking en zijn ziekte een verband legt, handelt niet anders dan wie in taalkundig opzicht 'god' met 'goed' in verband brengt. Waarom aanvaard ik het laatste wel en wijs ik het eerste af?

*

Van Dale maakt een onderscheid tussen het gebruik van 'quasi' met een bijvoeglijk en een zelfstandig naamwoord. Het is bijvoorbeeld 'quasi leuk' en 'quasi-misdaad'. Maar in het huidige groene boekje komt 'quasi-' ook voor met een reeks bijvoeglijke naamwoorden. Ik vind dat hoogst verwarrend en hanteer als regel: 'quasi' voor een bijvoeglijk en zelfstandig naamwoord wordt daarmee aaneengeschreven, of met een deelteken verbonden, dus een *quasi*goed mens, een *quasi*wijsgeer en *quasi*-intellectueel, maar als bijwoord ter bepaling van een ander bijwoord staat het op zichzelf: hij komt *quasi* leuk uit de hoek.

*

Waar Duitse politici (en in hun voetspoor juristen) zich al niet druk om maken. In het oosten van Duitsland blijken andere stoplichten te bestaan dan in het westen. Springt in het oosten een stoplicht op groen, dan zien voetgangers een poppetje oplichten dat, geheel in overeenstemming met de marxistisch-leninistische leer, naar links loopt. In het westen licht in zo'n geval een poppetje op dat niet naar links of rechts, maar recht voor zich uit loopt. Voormalige bewoners van de DDR met uitgesproken linkse denkbeelden vinden dat prima, maar willen 'hun' poppetje vooral niet door een westers model laten vervangen, wat de juridische consequenties daarvan ook mogen zijn. In de felle juridische strijd die over het poppetje ontbrand is, zullen de 'ossi's' het waarschijnlijk winnen van de 'wessi's'. Eerstgenoemden beroepen zich namelijk op een soortgelijk poppetje dat, naar links lopend, in het westen van Duitsland al sinds jaar en dag is ingeburgerd. Om de hoogte- en laagteverschillen in steden als Freiburg en Freudenstadt te overbruggen zijn daar op sommige kruisingen naar links en rechts draaiende trappen gebouwd. Op de voor voetgangers bestemde stoplichten die voor zulke kruisingen staan, loopt een poppetje in de richting van de trap. Wat in het westen van Duitsland toege-

staan en in sommige steden zelfs algemeen geaccepteerd is, kan men in het oosten moeilijk verbieden. Daarom verwachten juristen, dat de in dit opzicht onbuigzame 'ossi's' in het gelijk zullen worden gesteld.

*

In *Vals licht* van Joost Zwagerman zijn mij de vele vergelijkingen opgevallen: twee zegelringen worden 'fonkelende wratten' genoemd, het gezicht van Lizzie Rosenfeld is 'grauw als stadse sneeuw' en dat van een ander lijkt op 'een doorkliefde watermeloen, zo rood en gehavend.' Wie een hanenkam draagt, loopt 'als geëlektrocuteerde stadsrat' rond. Daar moest ik om lachen, evenals om het antwoord dat Joost Zwagerman geeft op deze vraag: wat doet een hoer, die zich in afwachting van een klant verveelt? Ze leest *Nooit meer slapen* van W.F. Hermans!

*

"Hoeveel Moesmans heb jij hier hangen?" vroeg Henk, pardon, Henc van Maarseveen mij vandaag. Wij waren uitgenodigd voor de opening van de J.H. Moesmantentoonstelling in het Museum voor Moderne Kunsten te Arnhem. "Geen," zei ik, maar ik ben al wel sinds de oprichting lid van de Moesman Stichting." Ans, die een volle nicht van Henc van Maarseveen is, kon het niet laten hem een half uur later te vragen, of hij hier ook een Moesman had hangen. Ze stelde die vraag aanzienlijk bescheidener dan de vragensteller het mij had gedaan. Zijn antwoord kwam overigens met het mijne overeen.

*

Al een paar dagen spookt *Parasitica, 1958* van Moesman door mijn hoofd. Van alle schilderijen die ik in Arnhem gezien heb, vond ik dat het intrigerendst. Het stelt een zwaar gedecolleteerde vrouwenfiguur voor, wier hoofd op een lange nek zou moeten rusten, maar is vervangen door een zeeanemoon of een daarop gelijkende parasitaire plant. Rechts bevindt zich een rechthoekige wandpartij, die ik niet thuis kan brengen (alsof ik wat er links van staat, wel weet te plaatsen).

*

Wie is tot 1 juni 1998 het meest te beklagen? Kiki Lamers, die in een zaal gelegen vóór die van Moesman in het Arnhemse Museum voor Moderne Kunsten exposeert. Daarna mijn vrienden Roos en Willem Derks, die hun klavecimbel en *Grens, 1950* tot voornoemde datum aan het museum hebben uitgeleend.

*

In mijn verhaal *De ceder* is de oudste dochter van tsaar Nicolaas II negentien jaar, als ze in het Huis van Ipatjev wordt terechtgesteld. In *Russisch blauw* van Rascha Peper lees ik, dat ze 23 jaar is geworden. Ik verbeter mijn fout, nadat ik de stamboom der Romanovs in het boek van Radzinsky heb geraadpleegd. Dat boek speelt in mijn verhaal en Rascha Pepers roman een belangrijke rol, maar ik heb er om een andere reden gebruik van gemaakt dan zij.

*

In een boekje van Mirjam Meijer over haar broer Ischa lees ik, dat hij in zijn ouderlijk gezin onbetrouwbaar werd gevonden. Het had volgens zijn moeder zelfs niet de minste zin aan hem te vragen, hoe laat het was.

*

Ik houd niet van moppen en nog minder van moppentappers. Maar hierom moest ik toch lachen: er komt een man met een kip op zijn kop bij de psychiater. Vraagt die psychiater: "Wat scheelt er aan?" Zegt die kip: "Het begon allemaal met een puistje op mijn kont!"

*

In *Oblomov* van I.A. Gontsjarov zegt Aleksejev tegen de titelheld: "Een verhuizing brengt veel zorgen met zich mee: er wordt van alles gebroken en weggemaakt. Verschrikkelijk! En u woont hier zo mooi... Hoeveel betaalt u?" Tot mijn aanvankelijke ergernis geeft Oblomov geen antwoord op die vraag. Gontsjarov laat hem als volgt reageren:

"Ja, hoe vind ik weer zo'n woning," zuchtte Oblomov, "en dan nog wel hals over kop? Het is hier droog en warm, het is rustig in huis en ik ben hier maar eenmaal bestolen! Kijk, alleen het plafond lijkt niet zo solide meer; de stuc laat overal los, maar het komt nog niet naar beneden." Al is de logica hier zoek, doordat er op de vraag van Aleksejev geen antwoord volgt, toch is de reactie van Oblomov zeer begrijpelijk: hij luistert selectief naar Aleksejev, op zijn gemak als hij gesteld is. Financiële overwegingen van welke aard ook, maakt hij daaraan ondergeschikt. Mijn ergernis was dus misplaatst.

*

Wie (al is het slechts één keer in zijn leven) zelf zijn sokken aantrekt, is volgens Oblomov geen heer. Ik ken geen heer, of hij heeft als jongen wel een keer zijn sokken aangetrokken.

*

Oblomov blijft mij intrigeren. Wat ik voor een roman uit 1859 knap vind, is het vervolg van de liefdesgeschiedenis tussen Olga Sergejevna en Andrej Stolz. Hun huwelijk vormt in zekere zin het hoogtepunt van deze roman, maar die eindigt daar niet mee. Integendeel, Gontsjarov geeft een uitvoerige analyse van hun beider huwelijksleven. Zowel de lichte onvoldaanheid van Olga Sergejevna daarover als het begrip en de kunstige, maar zeker niet gekunstelde, redenering waarmee Andrej haar tracht op te vangen, is magistraal verwoord. Een moderne roman, waarin een dergelijk psychologisch raffinement zou worden gekoppeld aan seksuele verlangens (waarover Gontsjarov met geen woord rept), moet ik nog lezen.

*

In de Goede Week luister ik onophoudelijk naar de *Johannes Passion* van Bach. De vrouwelijke tederheid die doorklinkt in *Ruht wohl, ihr heilige Gebeine* en de mannelijke vooraankondiging van diepe rouw in *Herr, unser Herrscher* doen mij althans voor de duur van deze muziek geloven in Jezus van Nazareth. Het kan zijn, dat God na Zijn scheppingsdaad elk vertrouwen in de mensheid verloor en dat het lijden van Jezus van Nazareth slechts een kunstgreep was om de ge-

schonden relatie tussen God en mensen te zijner tijd te herstellen. Als dat zo is, hoop ik, dat Hij Zich niet geheel en al in onverschilligheid hult, of Zich door Zijn ongetwijfeld gerechtvaardigde toorn laat meeslepen. Moge Hij allereerst een indruk van de menselijke maat krijgen door te luisteren naar de *Johannes Passion* van Johann Sebastian Bach.

*

Wie zich afvraagt of er leven na de dood bestaat, stelt zich als een amorele cynicus op. Hem schijnt immers de kwaliteit van een mogelijk leven na de dood niet te interesseren. Ik ga van de veronderstelling uit, dat hij niet zo dom is om het leven als een groot goed op zichzelf te beschouwen. Of zijn vraag ontkennend dan wel bevestigend moet worden beantwoord,-in beide gevallen trooste hij zich ermee, dat het hem niet zal tegenvallen. Wat onder 'het' in het eerste geval moet worden verstaan, zou ik niet weten. Ja, dat weet ik wel,-niets-, maar dat kan ik mij niet voorstellen.

*

De heilige Antonio van Arnon Grunberg mag ik niet in de mond kijken. Dit boekenweekgeschenk van 1998 valt per slot van rekening met een gegeven paard te vergelijken. Maar het betreft hier wel een auteur die de hemel in wordt geprezen en dus veel aan zijn literaire standing verplicht is. Ik vind deze novelle niets: een naïef sprookje van twee kerels die beter zouden moeten weten. Als de schone Kroatische belooft 'alles' met hen te doen, geloven ze haar nog ook. Beiden gaan gewillig met haar mee en schijnen zelfs ten aanzien van de geslachtsdaad elkaars intimiteit niet te schuwen. *Deux hommes* van Georges Duhamel bevat nu en dan een wij-perspectief (om het gematigd gebruik waarvan ik daaraan de voorkeur geef) en niet van die domme zinnnetjes als: 'Onze vader was de liefde van Raffaella's leven. Maar de liefde van Raffaella's leven was een dief. De liefde van je leven blijft de liefde van je leven...,' als: 'We willen een plan bedenken om heel veel geld te verdienen. Een heel goed plan. Dat we geheim moeten houden. Anders stelen andere mensen ons plan,' en als:

"Dit zijn mijn zoons," zei ze. "Ze zijn slim en kunnen hard werken." De baas van de afhaalmexicaan is niet slim en kan ook niet hard werken, daarom heeft hij mensen nodig die wel slim zijn en ook hard kunnen werken.

Dat Rafaella minder slim is dan haar zoons vergeef ik haar graag, maar dat Arnon Grunberg haar en zichzelf voortdurend napraat en zodoende tot tweemaal toe de intelligentie van zijn lezers onderschat, vergeef ik hem niet dan met de allergrootste tegenzin. Over het melodramatische slot van *De heilige Antonio*, dat dient om aan te geven hoe ver de natúúrlijk niet naïeve Arnon Grunberg boven zijn verzonnen personages staat (ik zou hier ook kunnen schrijven: dat uit de dezelfde hemel komt vallen, als waarin hij volgens zijn critici ver-toeft), bewaar ik het stilzwijgen. Zo'n cadeautje hoef ik niet! (Maar ja, wie 'de geslachtsdaad' schrijft in plaats van 'een lekkere neukpartij' stelt blijkbaar verkeerde maatstaven aan zijn schrijverschap.)

*

Iets is meer niet dan wel. Wat bedoel ik daarmee? Als het onderwijs leerlingen reduceert tot klanten en zichzelf tot een product, is het blijkbaar bestemd voor economen (lees voor mijn part: jonge ondernemers). Het is dus niet bestemd voor neerlandici, romanisten, germanisten, anglisten, historici, sociaal geografen, wiskundigen, scheikundigen, natuurkundigen en biologen in spe (lees voor mijn part: leerlingen).

*

In het kader van een 'toetsdeskundigheidsbevorderingscursus', gericht op de beroepspraktijkvorming, sprak ik 's morgens met enkele collega's van de afdeling bouwkunde over 'formelen' en schenkels', wat respectievelijk enkel- en dubbelwandige boogvormige constructies voor poorten zijn. 's Middags las ik in het lijfblad van het Koning Willem I College, afgekort: KWIC (als het vergif dat in de Noordzee drijft), een uiterst boeiend artikel over een landelijke kampioen 'ornamentdraaier' van onze school, die geen kunstig bewerkte tafelpoten had gemaakt maar, zoals mij uit de erbij afgedrukte foto bleek, rond stucwerk.

*

Het is met de thuiszorg al net zo gesteld als met het onderwijs: de overheid praat te veel over efficiency, maar geeft er te weinig geld aan uit. Een mevrouw met kanker, wier man zojuist overleden was, rekende tijdens een radio-uitzending uit hoeveel het vergieten van tranen haar kostte, alsof het een onpersoonlijke post op haar jaarrekening betrof. Sinds kort beschikte ze over een persoonsgebonden budget om thuiszorg te bekostigen, maar dat was verre van toereikend. Wilde ze niet alleen gewassen en aangekleed worden, maar ook nog eens haar hart bij een hulpverlener uitstorten, dan kon ze geen thuiszorg betalen. Waartoe calculerende burgers zich al niet gedwongen zien!

*

Ook in Duitsland is men bezorgd over de ten gevolge van globalisering ingekrompen welvaartsstaat. Als die inderdaad niet meer te handhaven is, -burgerlijkheid in de oude zin des woords niet meer bestaat-, is er dus sprake van een nijpend verdelingsvraagstuk: de staat kan minder geld uitgeven voor meer mensen dan ooit. Oude burgerlijke waarden als degelijkheid, mondigheid in combinatie met een zekere gezagsgetrouwheid en een hoge mate van sociale redzaamheid, zullen door meer gemeenschapszin vervangen moeten worden. Degenen die zich om wat voor reden dan ook niet weten te redden, -en dat zijn meestal niet mensen die zich de luxe kunnen permitteren van altruïsme in hun leven blijkt te geven of van een hoogstaande moraal-, zullen geenszins in hun verslechterende positie berusten. Een nobele definitie van nieuwe burgerlijkheid zal niet kunnen verhinderen, dat zij voor een grotere nivellering van inkomens zullen pleiten (middels een nieuw belastingstelsel) of erger: zij gaan plunderen om niet in hun eigen misère te hoeven omkomen. Op die manier zal nieuwe burgerlijkheid gepaard gaan met een zeer repressief optredende overheid. Wie is daarmee gediend? Politici van nu, premier Kok inclusief, zouden alles in het werk moeten stellen om de voortschrijdende sociale tweedeling in ons land een halt toe te roepen, zij zouden hun managerstaal moeten verpakken in een nieuwe ideologie en zij

zouden, om dat laatste geloofwaardig te kunnen doen, natuurlijk zelf het goede voorbeeld moeten geven.

*

Politici? Ik ben er niet zo kapot van, maar het vervelende is dat anderen dat wel zijn.

*

Ik luister ontelbare keren naar *En Saga* van Jean Sibelius. Er zit zo'n vaart en dynamiek in die muziek, dat ik de sensatie onderga op een schietstoel te zitten en horizontaal het ruim te doorklieven. Onder mij verzinken de meren in het niet. Tempoversnellingen voorkomen, dat ik rakelings over de toppen van bomen en bergen scheer. Aan het einde dringt zich het beeld van een tot op het bot verkleumde piloot op. Ben ik soms verongelukt?

*

Vandaag bracht ik mijn auto voor een grote beurt naar de garage. Om de anderhalf uur wachttijd te bekorten las ik de eerste 50 bladzijdes van *Pop op de bank*, een autobiografie van Willem Brakman. Deze roman begint met een terugblik van de ik-figuur op zijn lagere schooltijd, die absurd is en tegelijkertijd een weloverwogen oordeel bevat over de aard van herinneringen. Het absurde schuilt hem bijvoorbeeld in de anachronistische beschrijving van de inval der Noormannen in Scheveningen, die op de visopslag hun kamp opslaan en zelfs door een zalvende dominee in gezelschap van een stelletje woeste ouderlingen niet kunnen worden tegengehouden. Het is uiterst vermakelijk, hoe Willem Brakman naar aanleiding van een vroeger 'hedendaagse' schoolprent (die ook toen al op een ver verleden betrekking had) zijn fantasie laat werken. Elke zin bevat een hoog gehalte aan nog hoger reikende vondsten, die de schrijver blijkbaar niet zonder moeite heeft verzameld: 'In het algemeen wordt er bij 'De Noormannen voor Dorestad' gedacht aan een volk dat de grote rivieren op is gevaren om tegen het silhouet van de brandende stad gruwelijke posen aan te nemen. Het is een beeld aan de wand dat althans in mijn schoolgaand brein diep in de mythologische humus is

afgedaald, zodat het werkelijk titanenkracht vereist dit volk vanuit zee de buitenhaven van Scheveningen te doen binnenvaren." Wat mij in deze eerste zin opvalt, is de geacteerde gruwelijkheid van iets wat in werkelijkheid minder gekunsteld was: er kwamen aan de afslachting van mensen (het 'massacre der innocenten' zegt Brakman) natuurlijk veel messen en bijlen te pas. De schrijver is de beroerdste niet om dit wapentuig desnoods tijdens het uitbreken van de gevechten nog te slijpen, waarmee (en met zijn spitse geest) hij vervolgens op de lezer inhakt. Later blijkt de ik-figuur een sterk picturale belangstelling te hebben, wat het opgelegde karakter van zijn herinneringen kan verklaren. Het woord 'beeld' in plaats van 'teken' in de tweede zin doet, wat dat betreft, omineus aan: het verzinnebeeldt niet alleen de later uitvoerig beschreven neiging van de ik-figuur om in beelden te denken,-de achtergrond daarvan vormt een doekje op zichzelf-, maar doet mij ook denken aan even wilde als oudtestamentische tafereelen, waarin ondanks de schijn van het tegendeel gerechtigheid ver te zoeken is. Zo suggestief schrijft Willem Brakman, dat ik onmiddellijk bereid ben van 'mythologische humus' en de in één en dezelfde zin voorkomende 'titanenkrachten' te smullen, alsof mijn eigen leven ervan afhangt. Wat een krachtig en intelligent proza schrijft die man, de domme kracht van de Noormannen ombuigend ten eigen bate, want herinneringen op zichzelf deugen niet: óf ze kloppen, maar de tijd heeft daarna een vertekend beeld opgeleverd, óf ze kloppen niet, omdat de 'trefzekerheid van het honende woord van nu' zich eerder opdringt dan een vroeger intens beleefde ervaring. Dat geeft de schrijver een vrijbrief, zodat hij met zijn herinneringen kan doen en laten wat hij wil.

Heel zelden schiet Willem Brakman zijn doel voorbij. Absurd of niet, het gaat niet aan eerst de Noormannen Scheveningen binnen te laten vallen en de moeder van een jongen (die de mare van hun komst verbreidt) door hen te laten opknopen om vervolgens vast te stellen, dat zij eindelijk aan de horizon zijn verschenen. Stilistisch stoort mij daarnaast aan foutieve beknopte bijzinnen zoals: 'Aldus toegerust was er in de klas een zekere Beppie, ze zat achterin, naar het raam toe, zodat er in haar beeldenaar veel tegenlicht is verwerkt,' omdat 'toegerust' op de ik-figuur in een voorafgaande zin slaat en niet op Beppie, en aan onvolledige zinnen van dit type: 'Daarbij de vocalen goed op schuim en de peentjes kunnen worden opgezet.' Maar een

kniesoor die daarop let, zeg ik expres net zo'n 'fout' als Willem Brakman makend, uit bewondering voor zijn oeuvre.

*

Jacques Roosen beschrijft in *Maria's Hofke in Berlicum*, hoe de Moeder van God zich nota bene in mijn woonplaats heeft gemanifesteerd, welke bijzondere tekenen en wonderen hem opgevallen zijn en waarom ze is verschenen aan een zekere Elisabeth Sleutjes. Zoveel is mij na lezing van dit boek wel duidelijk geworden, dat Nederland er in de ogen van God slechter aan toe moet zijn dan Sodom en Gomorra tezamen, omdat hier abortus en euthanasie op grote schaal worden toegepast (overigens in Berlicum niet meer of minder dan in de rest van Nederland, naar ik aanneem).

Wat mij in dit boek onbegrijpelijk voorkomt, is het taalgebruik van Maria. Als haar nederige dienaar, Elisabeth Sleutjes, ervan wordt beschuldigd via trucages een indringende rozengeur te verspreiden en een blauwe kleur op bidprentjes tevoorschijn te toveren, reageert Maria aldus: "Men heeft er mijn dochter vaak van beschuldigd, dat ze mogelijk deze kleur om nog maar niet te spreken van de rozengeur door haar zou worden aangebracht." Hier is geen sprake van een Vlaamse variant van het Nederlands, zoals de auteur ons elders wil doen geloven, maar van je reinste koeterwaals. Hoe reageert Maria, als een zekere Cornelis om hulp vraagt voor zijn doodzieke vriend? Aldus: "Heel begrijpelijk Cornelis, dat gij graag gezien had, dat dit spoedig gebeurde, maar zeg hem dat hij geen hoop verloren geeft. Hoe dikwijls is een mens niet geneigd om toe te geven aan een hope-loze toestand en weten of denken dat van hem geen medelijden wordt gezien." Wederom vermag ik Maria's woorden niet te doorgronden en vermoed ik, met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid, dat mij daarover geen enkel verwijt valt te maken.

Natuurlijk is het slechte Nederlands anderen ook opgevallen. Maria zelf verweert zich daartegen door erop te wijzen, dat de inhoud van haar boodschappen belangrijker is dan de vorm. Ook zegt ze tegen Elisabeth: "Gij moet daarom in mijn gesproken boodschap meer zoeken naar geestelijk voedsel dan naar sierlijke taal." Wat krijgen we nou, vraag ik me af. Valt het belang van haar boodschappen niet af te meten aan iets wat boven elke verdenking verheven zou moeten zijn, het taalgebruik van de Moeder van God? Wat ik bovenal onverklaar-

baar vind, is het wonderlijke (maar niet wonderbaarlijke) feit, dat haar boodschappen duizenden bladzijdes langer zijn dan de Blijde Boodschap van haar Zoon. Dat is toch te gek voor woorden!

*

Slagroom is een smakelijk ingrediënt, dat vaak in taartjes wordt verwerkt of in een kopje koffie. Opgeklopt eiwit wordt bijvoorbeeld ter versiering in een bitterkoekjespudding opgediend. Het één is een zoetig niets, dat door zijn samenstelling de min of meer zoete smaak van een lekkernij of hete drank versterkt. Het ander smaakt naar niets, maar vormt een contrast met het gerecht waarmee het wordt opgediend. Alleen al visueel is opgeklopt eiwit een garnituur, die afsteekt tegen de kleur van een bitterkoekjespudding. *Figuranten* van Arnon Grunberg lijkt te veel op slagroom en te weinig op opgeklopt eiwit. Wat bedoel ik daarmee? Absurdisme in de literatuur wordt pas echt als zodanig genoten, indien het lichtzinnige karakter ervan wordt getemperd door weemoed, zoals in de verhalen van Nescio, of door humoristisch venijn, zoals in de romans van Céline. Zulke noodzakelijke toegiften mis ik in *Figuranten*. Een mevrouw die in een rijdende trein haar paraplu opzet, is getikt. Haar absurde gedrag wordt nergens door verklaard of aangevuld. Het is misschien wel leuk om zoiets te lezen, maar daarmee is dan ook alles gezegd. Arnon Grunberg heeft zijn roman volgepropt met dit soort absurde figuren. De jongeren in zijn boeken nemen te weinig afstand van zichzelf, waarin Nescio wel slaagt door het perspectief van een oudere ik-figuur te kiezen, of zij zijn te ondernemend om als Courtial in *Mort à crédit* te overtuigen. Zij hebben de diepgang van de plinten in mijn studeerkamer, maar lazen kennelijk nooit een boek uit mijn kast. Van plinten mag ik dat natuurlijk ook niet verwachten, zoals ik van een komedie, gespeeld door het Theater van de Lach, niet hetzelfde mag verwachten als van een groteske tragedie, gespeeld door het Amsterdams Werktheater.

Stilistisch heb ik mij geërgerd aan passages als deze: 'Mensen met een verfijnde smaak praten niet over geld en seks. Ik heb een tijd tussen mensen met een verfijnde smaak gezeten. Ik voelde me net alsof ik aan het front zat tussen die mensen met een verfijnde smaak, maar ik voel me wel vaker alsof ik aan het front zit tussen mensen. Voor alle duidelijkheid, ik heb nooit echt aan het front gezeten. Want

als je helemaal in je eentje bent, is er geen front. Ook al ben je van top tot teen gewapend, voor een front heb je minimaal twee mensen nodig. Voor seks heb je aan jezelf genoeg. Dat is een belangrijk verschil tussen seks en front.' Wat mij in deze passage stoort, is precies hetzelfde als in de navolgende: 'Uit zijn zak haalde hij een van die zakdoeken die hij uit een oude theedoek had geknipt en veegde het zweet weer van zijn gezicht. Hij had geprobeerd mij over te halen ook zakdoeken uit oude theedoeken te knippen. Hij zei, dat het was om geld te sparen, maar Broccoli was niet het type dat geld spaarde. Volgens mij knipte hij alleen maar zakdoeken uit oude theedoeken, omdat hij te lui was om zakdoeken te kopen. Mijn ouders hadden genoeg zakdoeken; om precies te zijn, we hadden zakdoeken voor een heel weeshuis. Dat vertelde ik ook aan Broccoli. Afgezien daarvan had mijn moeder me vermoord, als ik zakdoeken uit haar theedoeken was gaan knippen.'

Er mag in deze roman inhoudelijk en stilistisch van alles met de dosering mis zijn, toch heb ik mij er wel mee vermaakt. Het ontbreken van elke vorm van zwaarwichtigheid lijkt mij de grootste verdienste van *Figuranten*. Zoveel frivole naïviteit en schaamteloosheid,-de bijna sprookjesachtige manier waarop de hoofdfiguren hun seksualiteit beleven-, zal de calculerende burger van nu onwaarschijnlijk voorkomen, maar daarnaast ook als een bevrijding. Tegen een lichtgewicht moet men geen zwaar geschut instelling brengen, dien ik mij dan ook voor te houden.

*

In *Moesman Monografie/Catalogus van schilderijen en objecten* van John Steen, met bijdragen van Frits Keers, staat een verhandeling over Moesmans pogingen om een nieuw Arabisch alfabet in te voeren. Het is een bar ingewikkelde verhandeling, waaruit ik slechts één zin wil citeren: 'Naast het Kufi is reeds uit de eerste jaren van de Hidjra een cursief handschrift bekend, dat de kenmerken vertoont van het latere naskh.' Mij is onder meer niet duidelijk, waarom 'naskh' met een kleine letter wordt geschreven (dat wil geheel in Moesmans stijl zeggen: gedrukt!) en Kufi en Hidjra niet. In kalligrafie ben ik nooit bijzonder geïnteresseerd geweest, ook niet in de Petroniusletter van Moesman, waarin hij mijn naam in ettelijke afleveringen van *Het Gerucht* geschreven heeft. Wat mij in zijn Arabisch alfabet

wel interesseert, is de bijna surrealistische manier waarop hij dat ontwierp: met de zogenaamde 'Magic ruler' van zijn dochter Remke (een apparaat van plastic met behulp waarvan in de voorgestane vormen allerlei figuren even feilloos als eindeloos kunnen worden herhaald) maakte hij bloemblaadjes, lijkend op die van een margriet of madeliefje, en liet uit de wirwar van elkaar kruisende ovalen vervolgens Arabische letters oprijzen. Onze dochters noemden zo'n ding vroeger een 'spirograaf'. Oneerbiedig gezegd: ik wist niet dat een eigenwijze kerel, zoals Moesman, daarmee zulke malle fratsen kon uithalen.

*

In *Blauwe maandagen* lijdt Arnon Grunberg aan een bekende kwaal. In Tuschinski heeft hij *Modern Times* met Charles Chaplin in de hoofdrol gezien: 'Toen de film afgelopen was, moest ik de hele tijd denken aan de gans in dat restaurant en die dansende mensen, en die gans boven de dansende mensen, en die man die op zijn gans wacht, maar er zijn te veel dansende mensen en de ober komt er niet doorheen met de gans, en tenslotte blijft die gans aan een kroonluchter hangen.' Ik heb me de godganse dag in zijn proza verdiept, zonder er vrolijker van te worden, terwijl *Blauwe maandagen* volgens critici een 'waaninnig humoristisch boek' moet zijn. Er staat bijvoorbeeld een dialoog in die zich in een rixsbioscoop afspeelt, waarvan ik niets begrijp:

"Wordt het een beetje druk?" vroeg ik. "We hebben ons vaste publiek," zei ze. "Kom je voor *Flodder*?"

Ik wist eigenlijk niet waarvoor anders ik had moeten komen, maar merkbaar was dat hier niet zo vanzelfsprekend. Ik kom voor de gezelligheid, vond ik uiteindelijk zo ongeveer het neutraalste antwoord.

"De meesten," zei ze, "en in de winter blijven ze de hele dag tot we dichtgaan."

Ondanks dat ik de vijftiende herziene druk van dit boek lees, begrijp ik niet op welke vraag het meisje antwoordt met: "De meesten." Kommen de meeste mensen voor *Flodder*? In dat onwaarschijnlijke geval geeft ze antwoord op haar eigen vraag. Of heeft de ik-figuur het antwoord, dat hij het neutraalste vond, ook werkelijk gegeven en be-

antwoordt het meisje helemaal geen vraag, maar geeft ze te kennen dat de meeste mensen, net als de ik-figuur, voor de gezelligheid naar de bioscoop gaan? Het woord 'anders' moet volgens mij niet vóór maar ná 'ik' staan. De alinea-indeling laat ook te wensen over. Ik citeer zonder mij om alinea's druk te maken: 'Inmiddels ben ik erachter gekomen dat alle schrijvers in het bezit zijn van vrienden en vriendinnen die al flauwvallen bij elk lidwoord dat ze op papier zetten. Dat is goed te merken aan hun boeken. Ik heb wel eens aan een meisje gevraagd of ze me wilde leren vingeren. Ze kwam uit Zeeland. Kol Nidrei is de enige avond waarop het een beetje vol zit in de synagoge.' Arnon Grunberg laat terecht bij 'Kol Nidrei' een nieuwe alinea beginnen, maar waarom niet na 'boeken'?

*

Opnieuw moest ik naar de garage, dit keer om een trekhaak aan mijn auto te laten zetten. Ik doodde de tijd met het eerste boek uit *Hundejahre* van Günter Grass. Het deed mij denken aan sommige schilderijen van Constant Permeke: omringd door schitterende limousines betrad ik de sompige aarde van een mij volstrekt onbekend gebied, waarop boeren met klompen of hompelvoeten rondstruinden.

*

Door een vreemd toeval luisterde ik onder het herlezen van *Heer en knecht* van Tolstoj, dat zich in een ijzige koude afspeelt, naar de *Karelia suite* van Jean Sibelius. Weer kreeg ik het er, zowel auditief als visueel, koud van. Maar nu heb ik voorlopig genoeg van die eeuwig zingende bossen, in welk seizoen hun markante aanwezigheid zich ook moge aandienen.

*

Ik hoorde de op één na oudste zoon van Konrad Adenauer een typing van zijn vader geven, die ik altijd een voorbeeldig politicus heb gevonden. Max Adenauer typeerde zijn vader met drie woorden, in volgorde van belangrijkheid: plichtsbetrachting, ambitie en vlijt. Dat laatste woord, 'Fleisch', sprak hij zo lijzig met een Keuls accent uit, dat het uit zijn mond ongeloofwaardig klonk.

*

De opsomming van kleine en grote feiten versterkt weliswaar het epische karakter van *Hundejahre*, maar stempelt het lezen ervan niet tot een onverdeeld genoegen. Wat mij in dit boek nog het meest amuseerde, is de onverbloemde aanval op Martin Heidegger. Hoe kan 'die durchschnittliche Alltäglichkeit' van het 'Kind-Sein' het best worden gedefinieerd? Günter Grass geeft het antwoord: als het 'geworfen entwerfende In-der-Kind-Welt-Sein', waarbij het 'Kind-Sein bei der Welt' en het 'Mit-Kind-Sein' resulteren in het meest intrinsieke 'Kind-sein können' zelf. Daarnaast treffen zijn bizarre vondsten mij. Zo is bijna elke kamer te vierhoekig, heeft God suiker in Zijn urine, worden er spijkers in de muur geslagen 'met een stijf orgaan' en lost Walter Matern het probleem van zijn geslachtsziekte op (nadat Günter Grass er een reeks kolderieke namen voor heeft verzonnen, variërend van druppelhansje tot een met weerhaakjes bezette liefdesgesel) door zesmaal tegen een elektrisch stopcontact te 'pissen'. Dat mannen hun rechterhand als een dak boven hun 'uitwas' houden, wanneer zij gezamenlijk een bezoek aan het toilet brengen, wordt verteld op een toon die geen tegenspraak duldt, maar was iets geheel nieuws voor mij.

*

Ik las van William Golding *De schorpioengod/Drie korte romans*. Het tweede deel van de derde korte roman, *Talos*, had van Vestdijk kunnen zijn. Een uiterst gedetailleerde beschrijving van een stad in de klassieke oudheid en van een helse machine roepen herinneringen aan *De verminkte Apollo* op. Er is echter één belangrijk verschil: zou Vestdijk zijn hoofdfiguur, -Phanocles in de novelle van Golding-, niet alleen een soort stoommachine in mensengedaante, een hogedrukpan (volgens mij: een snelkookpan) en een bom, maar ook de boekdrukkunst hebben laten uitvinden? Ik denk van niet, omdat Phanocles in dat laatste geval zijn eigen surrealistische invallen via de boekdrukkunst onder zijn tijdgenoten had moeten verbreiden. Tegen alle logica in zou een anachronisme, dat als zodanig niet voortijdig herkend mag worden, zijn sporen in de geschiedenis hebben nagela-

ten. Golding lost dit probleem op door Phanocles tot buitengewoon gezant in China te benoemen.

*

Per ongeluk zette ik de *Karelia suite* van Sibelius op. Het laatste deel, *Alla marcia*, zou heel goed dienst kunnen doen als achtergrondmuziek bij de stoomcarroussel in de Efteling.

*

In één van de *Drie novellen* van Marcellus Emants, *Fanny*, wordt een piano verplaatst. De afstand waarover dat geschiedt, wordt aangeduid met 'een palm'.

*

In Brussel bezocht ik met Ans de grote overzichtstentoonstelling van René Magritte. Ik beschouw hem als de beste schilder die ik ken. Uit het boek van Patrick Waldberg heb ik Magritte leren kennen als de meest ideeënrijke schilder, wiens overgang naar het surrealisme typerend is voor de (soms te) grote elasticiteit van zijn geest. Onherkenbaar is de René Magritte, die in 1920 twee totaal verschillende portretten van Pierre Bourgeois schildert: een willekeurige postimpressionist of -kubist had diezelfde portretten ook kunnen maken. Iets gelijks en oppervlakkigs, kenmerkend voor de Franse esprit van een geniale oplichter met bolhoed (die hij stevig op zijn hoofd laat zitten), spreekt uit meer schilderijen van zijn hand: het frontje van een ouderwets sigarettendoosje dat hij in 1960 schilderde, waarop een rechthoekige, groene automobiel staat met een paard en jockey boven elkaar, heeft hij als titel meegegeven *Legende van de eeuwen* (als ik het mij tenminste nog goed herinner). Dat vind ik geen sterk schilderij: een voor de hand liggend ideetje wordt vormgegeven op een nog meer voor de hand liggende manier; de eerste de beste reclametekening is niet minder opwindend of verrassend. Een ander schilderij, *De lichtbreker* uit 1927, stelt twee ovalen voor waarin ik duidelijk wc-brillen meende te herkennen. Maar toen ik *La durée poignardée* zag, *L'Empire des lumières* en vooral *Éloge de la dialectique*, die in het (in het Frans geschreven) boek van Patrick Waldberg alleen in zwart-wit afgedrukt zijn, was ik ontroerd. *Les charmes du*

paysage bezorgde mij zelfs een brok in de keel. Ik heb later geprobeerd voor mijzelf te analyseren, waarom ik zo heftig reageerde: *Les charmes du paysage* stelt nu ook weer niet zo héél veel voor. Het voert te ver om hier en nu verslag van mijn zelfonderzoek te doen. Ik zou iets wat mij al zo lang vertrouwd is onder woorden moeten brengen, eerst een voordracht over 'plaatjes' moeten houden,-de voorstelling van zaken die Magritte geeft-, om daarna de schokkende ervaring te verwoorden van zijn picturale voorstelling van die voorstelling van zaken, en daar heb ik geen zin in. Waarom niet? Omdat men in één oogopslag iets kan zien, wat op geen stukken na gelijktijdig in woorden valt uit te drukken. Praatjes over 'plaatjes' krijgen, als men toch een praatje wil verkopen, iets nodeloos omslachtigs. Nee, dan houd ik na de volgende slotzin liever mijn mond. Al vind ik lang niet alle schilderijen van René Magritte mooi of goed, toch neem ik diep mijn petje voor hem af, in de hoop dat hij zijn bolhoed voor mij ophoudt.

*

Toen ik met Ans uit het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten kwam en de Rue de la Régence opliep, vroeg ik haar: "Wat is volgens jou de overtreffende trap van gewiekst?" Om meer dan één reden kreeg ik de indruk, dat René Magritte mij die vraag had ingefluisterd.

*

In de Rue Belliard wachtte ik met Ans voor een stoplicht. Zes rijen dik raceten daar in hun vaart onstuitbare auto's als hazewindhonden voorbij.

*

Het stalen gebouw voor het Europese parlement in Brussel is zo groot en functioneel, dat ik zijn stenen tegenhangers op de Grote Markt nog meer begin te waarderen dan ik toch al doe. Nergens is mij zo duidelijk geworden als in Brussel, dat functionaliteit in de architectuur weliswaar een groot goed is, maar ook gepaard kan gaan met een dodelijk vervelende monotonie, een welhaast eindeloze herhaling van steeds weer dezelfde strakke vormen.

*

Wat doet het Europese parlement niet? Het neemt geen belangrijke beslissingen over bijvoorbeeld een gemeenschappelijk buitenlands beleid. Wat doet het Europese parlement wel? Het verwekt schandalen, doordat het zijn leden bijvoorbeeld reiskostendeclaraties voor nooit afgelegde kilometers laat indienen en hun salaris, op grond van Italiaanse wetgeving, ophoogt tot drie ton.

*

Als ik in regenachtig weer wil wandelen, moet ik tegenwoordig met een paraplu én een wandelstok van huis gaan.

*

Ik heb wel vaker iets gelezen over hoe een kind vroeger, in Nederlands-Indië, de losse zeden beleefde en niet zonder magische invloeden opgroeide. Maar nieuw voor mij zijn soortgelijke beschrijvingen van Helga Ruebsamen in *Het lied en de waarheid*, waarin ze de (voor)oorlogse indrukken van een meisje in de tuin van Dewi Kesoma, in mondaine steden als Parijs en Den Haag en op een onderduikadres 'in waterland' weergeeft. Een deel van het magische effect verkrijgt ze door 'vreemde' verschijnselen te introduceren, zoals het bestaan van 'mandmensen', en daar pas later een verklaring voor te geven: 'mandmensen' blijken tijdens de Eerste Wereldoorlog zwaar getroffen soldaten te zijn, die hun armen en benen moesten missen en gedurende de rest van hun ongetwijfeld korte leven in manden aan het plafond werden opgehangen en verzorgd. Door meer dan eens gebruik van deze verhaaltechniek te maken ontraadselt Helga Ruebsamen geheimen, die misschien beter intact hadden kunnen blijven. De herhaling van dit type herhalingen (dus in de vorm van een uitleg van iets wat al eerder aan de orde is gesteld) doet afbreuk aan haar verhaaltechniek en voegt er niets aan toe: logica en chronologie gaan, wat dat betreft, met elkaar aan de haal. Ik zou hetzelfde ook kunnen illustreren aan de hand van de introductie die Helga Ruebsamen haar personages bezorgt, maar ik laat dit uit piëteit voor hoofdstuk IV *Het waterland* achterwege.

*

Op 'Discovery' zag ik, hoe een aboriginal uit Australië de wetten van zijn stam overtrad. Hij werd om die reden 'bezongen', dat wil zeggen alle leden van zijn stam verklaarden hem op een melodische manier dood. Alvorens te sterven in het ziekenhuis van Perth (waar de medische staf machteloos stond tegenover de gevolgen van dit magische ritueel) wist de plotseling tot bewustzijn gekomen aboriginal, dat hem nog maar één minuut van zijn leven restte. Nu zou dit verhaal niet het opmerken waard geweest zijn, als zijn verpleegster het werkwoord 'to live' niet op een bijzondere manier had uitgesproken: het klonk als 'to leave'. Het verschil daartussen lijkt niet bijster groot, maar in het ene geval had de aboriginal nog één minuut om van het leven te genieten, terwijl hij in het andere geval binnen één minuut afscheid van het leven moest nemen. Overigens werd de banvloek toch gebroken: de verpleegster schakelde een medicijnman in, die zij een half uur met de patiënt alleen liet. Dankzij diens magische handelingen stierf de aboriginal voorlopig niet.

*

Tot driemaal toe beredeneert Gerrit Krol in *De ziekte van Middleton*, dat het niet mogelijk is voor het slechte te kiezen. Hij baseert zijn stelling op een volgens mij verkeerde hypothese: 'iets dat slecht is, is goed zodra het gekozen is.' Ik zou dezelfde stelling op een andere manier kracht bijzetten: indien iets goeds zowel goed als slecht is, -à la Krol druk ik mij in termen van een verhullende moraal uit en vermijd ik dus het woord 'kwaad', en iets slechts zowel slecht als goed, kan men niet uitsluitend voor het slechte kiezen. Maar zelfs als zijn stelling zo wordt 'bewezen', blijf ik Krols redenering verkeerd vinden om de eenvoudige reden dat iets méér goed dan slecht (of omgekeerd) kan zijn.

Behalve verkeerd is zijn redenering ook zo willekeurig, dat ik lezend in *De ziekte van Middleton* beroerd werd van de volslagen verkeerde voorstelling van zagen (ja, ik weet het: de 'g' is verkeerd én willekeurig gekozen, neem me niet kwalijk) die ik daarin aantrof. Hoe begint Krol zijn bovengenoemde stelling namelijk te ontvouwen? Door in vette letters te verkondigen: 'Nogmaals: Over het sparen. Sparen is 'nee' zeggen tegen wat goed is.' O ja, denk ik dan (als ik zoiets lees,

bedoel ik eigenlijk 'Nee!' in plaats van 'O ja?', maar niet zoals Gerrit Krol met de begrippen 'goed' en 'slecht' goochelt). O Ja? Waarom is sparen niet 'ja' zeggen tegen iets wat beter is dan geld nodeloos uitgeven of zelfs verkwisten?

Behalve verkeerd en willekeurig, zijn sommige redeneringen van Gerrit Krol overbodig. Als hij het verschil tussen twee zinnen, 'Het regent' en 'Kom bij me', duidelijk wil maken aan de lezer, voor wie het onpersoonlijke karakter van de eerste en het persoonlijke karakter van de tweede zin allang geen verrassing meer inhoudt (in dit voorbeeld heeft een vrouw die Noris heet, hem eerder begrepen dan hij haar iets kan uitleggen), doet hij dat zo: 'Een lichaam existeert ten aanzien van een bepaalde uitspraak als die uitspraak een functie is van dat lichaam, bijvoorbeeld als dat lichaam zelf in die uitspraak genoemd wordt. Bijvoorbeeld als Noris zegt: "Het regent," dan existeert ze niet ten aanzien van wat ze zegt, maar als ze zegt: "Kom bij me," dan wel.' Wie onderschat hier de intelligentie van wie? Is dat dezelfde schrijver die opmerkt, dat het 's zomers meestal niet sneeuwt in New York en dat een lifter 'in het algemeen' een mens is, die met een ander wenst mee te rijden? 'In het algemeen' is trouwens een lievelingsuitdrukking van Gerrit Krol (let in dit verband op de uiterst aanschouwelijke wijze waarop hij het begrip 'dualisme' toelicht): 'Over het uittrekken van een broek. In het algemeen zijn er twee broeken: a. de eigen broek b. de broek van een ander. Trekt men zijn eigen broek uit, dan heeft men het voordeel dat men daarmee alleen kan zijn. Trekt men de broek van een ander uit, dan is men daartoe op z'n minst met z'n tweeën. Men kan in zo'n geval ook de broek van elkaar uittrekken (dualisme).'

Deugt er dan helemaal niets van *De ziekte van Middleton*? Jawel, ik moest lachen om de manier waarop Gerrit Krol een man als Christiaan Huygens sigaren laat roken en whisky drinken. Jawel, ik vond Krols typering van een vloedgolf op haar hoogtepunt zeer geslaagd: hij vergelijkt zo'n golf met een Frygische muts. Jawel, ik vond het door hem gekozen epitheton ornans bij kroos in een vijver origineel en gewaagd: dat kroos noemt hij 'gecapitonneerd', en zijn gevoel voor surrealistische zaken groot in deze onvolledige zin, die als een titel klinkt: 'Over de rust van de 21^e eeuw, gebaseerd op den vierden Curaçaosen Zondag.'

*

In *De papegaai, de stier en de klimmende bougainvillea* van Anil Ramdas las ik twee beschouwingen die me troffen. De eerste heeft betrekking op de chador, de sluier, die vrouwen volgens aanhangers van het islamitisch fundamentalisme dienen te dragen. Getuigt zo'n kledingvoorschrift van minachting voor de vrouw? Nee, weet Anil Ramdas aannemelijk te maken, want de vrouw wordt ook zonder dit kledingstuk niet als een menselijk wezen gezien. Als ik het paradoxaal zou moeten formuleren, zien aanhangers van het islamitisch fundamentalisme een vrouw zonder sluier zelfs gemakkelijker over het hoofd dan een met. De sluier getuigt van respect noch minachting voor de vrouw: zij getuigt van het onvermogen van de man om zonder hulp van buitenaf tot algemeen aanvaardbaar seksueel gedrag te komen, zij getuigt dus van minachting voor de man. Werd mijn toch al niet hoge achting voor het islamitisch fundamentalisme (waarin voor muziek bijvoorbeeld geen plaats is) hierdoor zeker niet versterkt,-een tweede beschouwing van Anil Ramdas, in de vorm van een vraag, deed haar als sneeuw voor de zon verdwijnen: 'Als het westen de bron van alle kwaad is,-wat moet men dan (in een land als Iran) met telefoontoestellen, auto's, mitrailleurs, vliegtuigen en zonnebrillen?' Afgezien van de hoogst eigenaardige volgorde van deze opsomming lijkt zijn vraag mij illustratief voor het soort hypocrisie, waarvan ik de westerse varianten met geld en moraal (een kapitalistische moraal bestaat immers niet) in verband zou willen brengen.

*

Eén van mijn kleine ergernissen is het gevolg van een dagelijkse handeling die ik uit gemakzucht weiger te verrichten. Ik ontknoop mijn stropdassen niet. In plaats daarvan hang ik ze aan een klerenhanger op, die aan een elektrische broekpers is bevestigd. Na verloop van tijd ontstaan er escheriaanse verdraaiingen in de lus van mijn stropdassen. Hoe dat kan, begrijp ik niet helemaal. Maar ik begrijp helemaal níet, waarom ik van zo'n textiele wokkel geen bespikkelde pepsil kan maken zonder eerst de knoop daaruit te hebben moeten halen.

*

Wie heeft er ooit gehoord van de aartsengel Periël? Wie kan zich, anders dan bij een 'marokijnen' etui, niets voorstellen bij een 'segrijn-lederen' foedraal in de volgende beschrijving van het interieur van George Arthur Rose: 'Op de schouw stonden en lagen stenen inktflesjes, pijpen, een miniatuur in een gesloten marokijnen etui, een afdruk van het zegel van Kardinaal Andrea della Valle uit Oxford, twee zilveren brillen in segrijnlederen foedralen, vier kleine staafjes zuiver koper, een flesje vloeibare gom en een openliggend boek met fel beschilderde omslag, waarop Eros op de knieën van Psyche en een mysterieuze groep duikers in het maanlicht waren afgebeeld'? Deze volzin staat in *Hadrianus VII* van Rolfe, wiens vertalers 'schoorsteenplank' in plaats van schouw en 'Cardinaal' in plaats van Kardinaal schrijven.

*

Ik versta onder dandyisme een extravagante levensstijl, die sterk onderhevig is aan mode en in de praktijk wordt gebracht om burgers te verblinden met uiterlijk vertoon. De dandy is een onbescheiden man met vrouwelijke trekjes, wiens ware aard moeilijk te doorgronden valt. Diepgang is hem vreemd, maar dat weet hij meesterlijk te verbergen dankzij zijn voornamelijk verbale bravoure. Zie hier, welke totaal andere definitie van dandyisme Baudelaire geeft: 'Dandyisme is een soort cultus van het ego... Het is de vreugde over de verrassing van andere mensen, en de trotse tevredenheid dat men zelf nooit enige verrassing aan de dag legt. Een dandy kan blasé zijn, hij kan zelfs pijn lijden, maar in dat laatste geval zal hij blijven glimlachen, net als de Spartaan die door een vos werd gebeten. Het is dus duidelijk, dat dandyisme in zekere opzichten nadert tot spiritualiteit, tot stoïcisme.' Ik vond dit citaat in Ian Buruma's *De regels van het spel*.

*

Na het niet-aflatende onderwijskundig en didactisch gekrakeel van de laatste jaren lijkt een generalistische aanpak van het onderwijs op zijn plaats. De Wet Educatie en Beroepsonderwijs (WEB) heeft, wat dat betreft, de toon gezet voor het middelbaar beroepsonderwijs en het voortgezet algemeen volwassenenonderwijs, zoals de Nota Tweede Fase dat voor het hoger algemeen voortgezet en voorbereidend

wetenschappelijk onderwijs heeft gedaan. Als specialisten elkaar voortdurend blijven tegenspreken,-nu eens geven zij aan klassikaal onderwijs de voorkeur en dan weer zijn zij idolaat van groepswork of zelfs van maatwerk per individuele leerling; nu eens tonen zij het nut van kleine klassen aan en dan weer bepleiten zij grootschaligheid (waarbij het nut van kleine klassen in het niet verzinkt)-, moet de rijksoverheid wel knopen doorhakken. In 1998, drie jaar na het verschijnen van de WEB, lijkt er een in brede kringen aanvaard concept voor het onderwijs in de volgende eeuw klaar te liggen, waarvan ik op twee punten betwijfel of het deugt.

Op de eerste plaats wil de rijksoverheid de tegenstelling tussen beroepsonderwijs en andere vormen van voortgezet onderwijs verkleinen. Het onderwijs in de 21^e eeuw dient in het teken te staan van het beroep dat men uitoefent, dus zowel het volwassenenonderwijs als de reguliere middelbare scholen zullen een flink eind in de richting van het middelbaar beroepsonderwijs moeten opschuiven (in plaats van het omgekeerde, wat ook een goed denkbare variant zou zijn). Ik kan tal van artikelen uit de WEB noemen, die in deze richting wijzen, maar liever zet ik een groot vraagteken achter de diskwalificatie van mavo, havo en vwo (inclusief gymnasia) ten gunste van het middelbaar beroepsonderwijs. Wat er ook op het traditionele onderwijs valt aan te merken,-het bereidde leerlingen op het leven voor. Het oude adagium 'non scolae, sed vitae discimus' zal in de 21e eeuw toch niet aan kracht inboeten, doordat men 'leven' daaruit dreigt te vervangen door 'beroep'? Afgezien van de vraag of er ooit een oplossing voor het structurele probleem van de werkloosheid zal worden gevonden, is het zéér de vraag of de kwaliteit van het leven uiteindelijk wordt bepaald door het beroep dat men uitoefent (dankzij het onderwijs dat men genoten heeft), of door ontwikkelingen in het leven zelf, waarop het onderwijs nauwelijks vat heeft en die bijvoorbeeld te maken kunnen hebben met iemands partnerkeuze, ontvankelijkheid voor muziek, schilder- en dichtkunst, met de al of niet goede gezondheid van anderen en zichzelf en met zorg voor het milieu, verkeersdrukte en veiligheid in huis of op straat. Ik maak mij hier schuldig aan een generalisatie in de vorm van een tamelijk willekeurige opsomming (waartoe ik als rechtgeaarde generalist het recht meen te hebben), omdat de wetgever bezig is ook mijn 'leven' ondergeschikt aan de uitoefening van een 'beroep' te maken. Dat vind ik een verkeerd uitgangspunt voor goed onderwijs. In het bedrijfsleven mag men daar

uit eigenbelang zo over denken, maar in onderwijskringen hoort men beter te weten. Als de hoeveelheid vrije tijd voor iedereen in ons land toeneemt, zullen sport, spel en recreatie toch van veel grotere maatschappelijke betekenis worden dan wat men in een steeds beperkter aantal uren voor zijn beroep doet? Geldt dat zelfs niet voor wie professioneel in de drie voornoemde sectoren bezig is? Goed onderwijs is daarom bij veel meer gebaat dan bij wat men ter uitoefening van zijn beroep nodig heeft: een werknemer zal zich niet alleen financieel en economisch, maar ook sociaal en 'cultureel' in de breedste zin van dat woord in onze moderne samenleving moeten kunnen handhaven.

Op de tweede plaats wil de rijksoverheid het onderwijsleerproces als zodanig wijzigen: kennis, vaardigheden en inzicht zijn geen doel meer op zichzelf, maar worden gezien als een middel om leerlingen goed te laten functioneren. Een docent is niet de leider van het onderwijsleerproces, zo heet het in allerlei ministeriële toelichtingen op studiehuisen en open leercentra-, maar een begeleider van de individuele leerling, die in staat moet worden geacht zijn eigen onderwijsleerproces aan te sturen. Als ik zoiets lees, houd ik mijn hart vast voor de minder goede leerling, die niet eens weet wat hij aan kennis, vaardigheden en inzicht mist, en verwonder ik mij er niet meer over, dat de vakkennis van een docent tegenwoordig ondergeschikt wordt gemaakt aan zijn bekwaamheid (alsof daartussen, in geval van goed onderwijs, een verschil zou mogen bestaan). Ik heb grote moeite met zo'n principiële stellingname van de rijksoverheid, niet omdat zij een dringend beroep op informatie- en computertechnologie schijnt te doen, waarvan ik het nut alleen al voor het individueel te leveren 'maatwerk' zeer wel inzie, maar omdat ik het verschil tussen kennis en inzicht als middel én doel niet vermag in te zien, zeker niet, wanneer het gaat om de kwaliteit van het onderwijs. Op welk niveau houden kennis en inzicht op een middel te zijn en worden die blijkbaar een verwerpelijk doel? Leidt vermeerdering van (zelfs verouderde) kennis en inzicht niet altijd tot geestelijke zelfverrijking, wat op zichzelf al een groot goed en dus een nastrevenswaardig doel is? Toch wenst de rijksoverheid alleen maar in termen van praktisch nut over kennis en inzicht te spreken. Wat daar niet onder valt, mag niet worden onderwezen. Simplisme zal weldra op scholen triomfen vieren. Hoe hoog is de kwaliteit van het onderwijs, indien men iemands rekenvaardigheid voldoende ontwikkeld acht, wanneer hij weet dat één plus één twee is? Hij kan er een simpele boodschap mee doen,

maar niet eens een brug mee bouwen. Wie maakt straks uit, of de euclidische meetkunde voor leerlingen met wiskunde en techniek in hun pakket een middel of een doel is? Werkt de rijksoverheid niet geestelijke luiheid en cultuurbarbarisme in de hand, wanneer zij tegenwoordig datgene tot ballast verklaart (want het is slechts een doel, geen middel) waarvan vroeger iemands leven of geestelijk welzijn afhankelijk was? Over kwaliteitszorg in het onderwijs gesproken, wordt de hoogte van die kwaliteit niet allereerst bepaald door het niveau waarop een docent zijn lessen geeft en vervolgens (in volgorde van belangrijkheid, maar er is van een simultaan proces sprake) door de ontvankelijkheid van leerlingen, die samen met hun docent grenzen willen en kunnen verleggen, omdat zij allen leergierig en min of meer intelligent zijn? Versimpeling van leerprogramma's staat haaks op de kwaliteitsimpuls, die het onderwijs hard nodig heeft. Zij zal er waarschijnlijk toe leiden, dat er niet voor het gecompliceerde leven, maar voor de simpele (en naar ik vrees in de gedetailleerde uitwerking van leerprogramma's nodeloos strenge) school wordt onderwezen. Zo stel ik mij het onderwijs in de volgende eeuw niet voor.

*

Dit zij over de regenteske stijl van de voorzitter van Ons Middelbaar Onderwijs opgemerkt: 1. mondeling met hem gemaakte afspraken tellen niet, schriftelijke ook niet, tenzij daaronder zijn eigen handtekening staat, 2. censuur in het eigen lijfblad is toegestaan en onder bepaalde omstandigheden zelfs zeer gewenst (wanneer er aan het beleid van de voorzitter kan worden getwijfeld), 3. rectoren zijn hém loyaliteit verschuldigd in plaats van alle rechtstreeks bij hun school betrokkenen (hoewel daartussen nu juist geen principieel onderscheid zou mogen bestaan). Een verlicht despoot als Frederik de Grote trad minder hardvochtig tegen zijn tegenstanders op dan de voorzitter van Ons Middelbaar Onderwijs tegen zijn medestanders.

*

Ik kan mij van een deur voorstellen, dat hij 'openzwaait', maar niet dat hij 'uitwuift'. Nochtans kwam ik die variant in *Joris Ockeloën en het wachten* tegen. Jeroen Brouwers opent er het tweede hoofdstuk van zijn boek mee, *Een zeldzaam gaaf en ongehavend exemplaartje*,

welke titel ook al aanleiding zou kunnen geven tot een kritische opmerking.

*

Ons paradijs in Izier dreigt een lers slagveld te worden. Tussen de voorzitter van de Vereniging van Huiseigenaren en de beheerder zijn ernstige meningsverschillen gerezen, als gevolg waarvan door hen over en weer boze brieven zijn verzonden, ook naar mij, om adhesie voor hun standpunten te verkrijgen. Op mijn werk ben ik vroeger in een soortgelijke situatie verzeild geraakt. Om van nodeloos geharrewar versoond te blijven hebben wij ons toen gedeeltelijk in België teruggetrokken. Nu zit ik er weer met mijn neus bovenop en is het moeilijker dan ooit (althans letterlijk) afstand te bewaren. Hoewel het mij niet aan een duidelijk standpunt ontbreekt, waardoor ik meer op de hand van de een dan van de ander ben, blijf ik nog steeds in harmoniemodellen geloven.

*

Ik kan mij moeilijk in een vooroorlogse Japanner verplaatsen. Onmogelijk wordt dat, als zo'n Japanner zich aan seksuele fantasieën te buiten gaat. In *De dag dat de keizer hoffelijk mijn tranen droogt* laat Kenzaburo Oë zijn hoofdpersoon er wellustig over fantaseren, hoe zijn lichaam een vagina is geworden: 'Omdat hij van aanleg geen seksueel genie was, zou zijn lichaam toch al geen hevig bewogen vagina worden.' Wie beweegt (in zijn gedachten) die vagina? Verplaatst de hoofdpersoon zich soms in een imaginaire afsplitsing van zichzelf, dat wil zeggen in een man die zichzelf als vrouw penetreert? Of verstaat Kenzaburo Oë onder 'bewegen' niet 'op en neer doen gaan', maar 'op en neer gaan'? Bedoelt hij in dat geval, dat zijn hoofdpersoon als vrouw net zo weinig van de geslachtsdaad terechtbrengt, als hem dat als een weinig hartstochtelijke man gegeven is? Kenzaburo Oë vervolgt: 'Toch zou hij genieten van de vochtige, gezwollen constellatie van zo'n vagina, kronkelend als een zeeanemoon, die zich onbemmerd in het zeewater bevindt en al zijn tastorganen beweegt.'

*

Marieke, onze oudste dochter van zestien jaar, ging met een stel klasgenoten kamperen in Valkenburg, waar zij gezamenlijk een disco bezochten. Iedereen moest tien gulden betalen om in de disco te worden toegelaten. Toen er halverwege de avond of nacht vrijkaartjes de zaal in werden gegooid, probeerde Marieke er ook een te bemachtigen. Ze slaagde daarin (zij het niet zonder enige capriolen uit te halen), maar groot was haar teleurstelling toen het 'vrijkaartje' een keurig verpakt condoom bleek te zijn.

*

Ik heb de voorzitter van de Vereniging van Huiseigenaren in Izier een brief gestuurd op verzoek van één van onze leden, in wie ik het volste vertrouwen heb. Maar wat er ook gebeurt, -ik wil niet de nieuwe voorzitter worden. Mijn ziekte en gebrek aan vrije tijd verhinderen dat, bovendien heb ik met slecht functionerende besturen al genoeg ervaring opgedaan voor een heel mensenleven. Dit is mijn brief:

Naar mijn indruk is er op *Le Boulac* een ernstig conflict ontstaan tussen het bestuur van de Vereniging van Huiseigenaren en de beheerder. Ik beschouw mij als een betrekkelijke buitenstaander in dit conflict, dat wil zeggen als iemand die geen partij kiest, maar wel bereid is naar een voor beide partijen bevredigende oplossing te zoeken. Als zodanig wil ik u graag laten weten, waarin die volgens mij gelegen zou kunnen zijn. Het is uiteraard aan u om de door mij voorgestelde oplossing voor kennisgeving aan te nemen of om er iets mee te doen.

Allereerst merk ik op, dat uw positie geen gemakkelijke is: voordat u als voorzitter aantrad, bleek het voor het vorige bestuur geen sinecure te zijn in zijn eigen opvolging te voorzien. In plaats van de obligate dankbaarheid *achteraf*, waarmee elk aftredend bestuur wordt ontheven van zijn taken, dient een aantredend bestuur op loyaliteit *vooraf* te kunnen rekenen. De leden van onze Vereniging zijn u naar mijn mening ook in moeilijke omstandigheden een grote mate van loyaliteit verschuldigd. Pas wanneer tijdens een algemene vergadering van onze Vereniging zou blijken, dat enige door het bestuur voorgestelde en/of reeds getroffen maatregelen niet bij meerderheid van stemmen worden goedgekeurd, ontstaat er een gespannen verhouding tussen het bestuur en de leden van onze Vereniging: de

vanzelfsprekend aanwezig geachte loyaliteit komt dan plotseling in het gedrang. Deze situatie heeft zich na de vorige algemene vergadering in april voorgedaan.

Vervolgens dringen zich deze vragen aan mij op: is het in zo'n situatie verstandig om het op een algemene vergadering in november van dit jaar te laten aankomen? Of handelt u als bestuur wijs door op mogelijke ontwikkelingen in het najaar, toch al van nature een naargeestig seizoen, te anticiperen? Hoe zou u in dat laatste geval kunnen reageren? Schat u in, dat er geen meerderheid voor uw standpunt in tal van omstreden kwesties zal zijn, dan doet u er mijns inziens goed aan voortijdig af te treden of uzelf een beperkte taak op te leggen, totdat er een (gedeeltelijk) nieuw bestuur zal zijn verkozen. Ik adviseer u ongevraagd om het laatste te doen: reageer, zonder en détail op het conflict in te gaan, op de her en der door leden van onze Vereniging verzonden brieven (waarvan ik mijn eigen brief voor alle duidelijkheid uitzonder, die ik voornemens ben alleen naar u en de secretaris van onze Vereniging te sturen) en laat weten, dat u zich met de juridische status van onze Vereniging in België en met de afhandeling van lopende zaken wenst bezig te houden, totdat de verkiezingsprocedure voor een (gedeeltelijk) nieuw bestuur afgerond zal zijn. Deze mogelijke gang van zaken sluit nauw aan bij wat u bij uw aantreden al aankondigde: het huidige bestuur was niet van plan de termijn voor een zittend bestuur vol te maken.

Tenslotte wens ik u, geheel los van mijn adviezen, veel wijsheid en sterkte toe bij alle door u te nemen moeilijke beslissingen.

*

Het largo uit het zelden gespeelde vierde pianoconcert van Rachmaninov is één eindeloze herhaling in mineur van een liedje, dat in het Nederlands begint met de woorden: 'Twee ogen zo blauw...'. Rachmaninovs harmonieuze onrust hoorde ik daarin niet tot volle ontwikkeling komen, zoals in zijn eerste drie pianoconcerten of in zijn *Rapsodie op een thema van Paganini*. Waaruit bestaat de volheid van die ontwikkeling? Om het in religieuze termen te zeggen: uit bevrijding van alle onrust.

*

Meesterlijk vind ik deze bijna hiërarchische definitie die Rachmaninov (waarschijnlijk niet in het Frans) van muziek geeft: 'Qu'est-ce que la musique? Comment la définir? La musique est une calme nuit au clair de lune, un bruissement de feuillage en été. La musique est un lointain carillon au crépuscule! La musique vient droit au coeur et ne parle qu'au coeur; elle est Amour! La Soeur de la Musique est la Poésie, et sa mère est le Chagrin.'

"Zo is het," ben ik geneigd Rachmaninov na te zeggen, al valt het geïtsel van bladeren wel erg gemakkelijk te substitueren door het geïruis van één enkel beekje.

*

Door B & W van Sint-Michielsgestel heb ik mij tot lid van de Gemeentelijke Kunstcommissie laten benoemen. Muziek en literatuur horen tot mijn arbeidsterrein. Ik wil graag (minder bestuurlijk dan) adviserend bezig zijn om toch nog enigszins maatschappelijk te kunnen functioneren, wanneer het werken mij door mijn ziekte niet meer mogelijk zal zijn.

*

Hoorde ik iemand uit de Bijlmermeer over zijn parkeerproblemen praten: "Ik kan mijn auto nergens kwijt en als ik hem wél ergens kwijt kan, dan ben ik hem ook metéén kwijt!"

*

Op de televisie zag ik, hoe een Russisch gezin uit Grozny, de hoofdstad van de Tsjetsjeense Republiek, moest vluchten naar Radoega, in de directe omgeving van Tsjernobyl. Een vader, moeder en hun dochter spraken over alles wat zij tijdens de burgeroorlog in Tsjetsjenië hadden beleefd. Er bleek een bijzonder tragisch aspect aan hun vlucht te zitten, toen het hoofd van het gezin euforisch melding maakte van de kleuren rook die Grozny plachten te omhullen,-afkomstig van de zware industrie ter plaatse-, en van de betekenis van het woord 'radoega' in het Russisch: 'regenboog'. Die man zag werkelijk alle kleuren van de regenboog, maar was allang blij dat hij

in Radoega een langzame dood ten gevolge van het stralingsgevaar mocht sterven.

*

Ik droomde, dat Ans een Jodin was. Haar vader (die ik nooit gekend heb) vond het goed, dat ik met haar trouwen zou, maar onder één voorwaarde: ik moest mij tot het jodendom bekeren. Met dezelfde rabbi die mij op een blauwe maandag Hebreeuws had geleerd, waarvan ik mij het volledige alfabet zelfs niet meer herinner, sprak ik over God. Zijn Godsbegrip beviel mij zo goed, dat ik mij als een orthodoxe jood begon uit te dossen (althans als wat in mijn droom daarvoor doorging): twee pijpenkrullen links en rechts van mijn slaap (=templum) symboliseerden Jakin en Boaz, twee zuilen, die de tempel van Salomon ondersteunden. Mijn voorhuid, waaraan ik als kind een kleine operatie moest ondergaan, werd door de rabbi aan een nader onderzoek onderworpen. Ik weet niet meer of hij vond, dat ik nog echt moest worden besneden of niet. Ans en ik (we hadden nog geen kinderen) mochten niet in ons eigen huis blijven wonen. Wij betrokken een nieuw huis, dat in Israël had kunnen staan: het was grauw gepleisterd, had een licht hellend dak zonder dakpannen en uiterst links een koepel die mij in mijn droom aan de Dom in Florence deed denken. De sterk gekromde boogvormige spijlen daarvan leken uit het niets te komen, zo hoog was het onzichtbaar centrale middelpunt van die koepel. Ook de spijlen waren grauw gepleisterd: op verzoek van Ans zaten er wigvormige streepjes op, die weliswaar op visgraten leken, maar daarmee niets gemeen hadden. Het bleken levende slangen te zijn, die over afzonderlijke lijven beschikten en over slechts één kop (waarschijnlijk lag die kop op het onzichtbare middelpunt van de koepel), wat mij zo benauwde, dat ik wakker werd.

*

Holden Caulfield en ik waren ongeveer even oud toen wij *Of human bondage* lazen, maar in tegenstelling tot Holden zou ik Somerset Maugham wél willen opbellen. Ik zou hem vragen een definitie van zijn eigen (magnifieke) stijl te geven.

*

Nadat het veertien dagen aan één stuk door geregend had, brak er heel in de verte een straaltje licht door de wolken heen en zei Ans tegen mij: "De zon schijnt...te schijnen."

*

De 'ware vader' van de Amerikaanse literatuur (volgens H.L. Mencken in *The smart set* is dat Mark Twain) beredeneert in *Het leven op de Mississippi*, waarom Walter Scott de eigenlijke aanstichter van de Amerikaanse Burgeroorlog is. Ook 'bewijst' hij, dat een hanengevecht verreweg te verkiezen valt boven een vossenjacht. Ik houd mijn hart vast voor de wonderlijke staaltjes van redeneerkunst die een eventueel 'valse vader' van de Amerikaanse literatuur ten beste zal geven.

*

In *Camille Claudel/een vrouw* beschrijft Anne Delbée het trieste leven van haar hoofdpersoon. Het was een leven in armoede en liefde-loosheid, dat Camille Claudel als beeldhouwster en 'leerlinge' van Rodin leidde: 'De deurwaarder is de enige man die achter mij aan zit.' Thuis liep ze meestal blootsvoets of op klompen rond om haar kousen en schoenen te sparen.

Wie lyrisch in de o.t.t. over haar schrijft,-vaak in de eerste persoon enkelvoud-, loopt het gevaar zijn eigen emoties belangrijker te vinden dan die van zijn hoofdpersoon. Anne Delbée loopt met open ogen in die val, wanneer ze haar persoonlijke betrokkenheid, als artistiek leider en regisseuse van het theater in Nantes, met Camille Claudel onder woorden brengt: de dramatiek druipt ervan af. Er zijn nu eenmaal emoties die men het beste niet of onpersoonlijk kan uitdrukken. Daartoe reken ik ook de erotische opwinding van Rodin zelf, zoals die volgens Anne Delbée door Camille Claudel werd waargenomen: 'Camille kookt van woede. Hoe kan hij toch zo vlug omslaan? Plots ziet ze, hoe hij even de kont van Yvette streelt, die hem haar gezonde dubbele ronding aanbiedt.' Wat gezond is, maak ikzelf wel uit, denk ik onwillekeurig als ik zoiets lees, dat hoeft Camille Claudel, alias Anne Delbée, toch niet zonder plaatsvervangende schaamte namens Rodin te doen? En waarom staat er, dat 'hij' in plaats van zijn stemming vlug omslaat, en 'plots' in plaats van plotseling? Dergelijke

onvolkomenheden kunnen ook aan de vertaler, Michel Perquy, liggen.

*

De zomervakantie van 1998 brachten wij met ons gezin op Schouwen-Duiveland door. In het centrum van Renesse (een klein dorpje dat er alleen wegens het grote aantal toeristen een centrum inclusief Transferium op na houdt) werden wij bevangen door patatwalmen, vervaarlijk slenterende gabbers en onschuldig winkelende Duitsers. Ik ben er daarna niet meer naartoe gegaan, dus mijn eerste indruk van dat centrum kan ten onrechte minder goed zijn geweest (nog afgezien van de minder goede indruk die ik van Renesse als geheel heb gekregen).

Toch houd ik drie onvergetelijke indrukken aan onze vakantie in Zeeland over. Ik dacht, dat een vuurtoren altijd in zijn eentje de kust beheerste. Maar in Nieuw Haamsteede zag ik midden in de bossen een vuurtoren staan. In Domburg zat ik op een terras van het totaal vervallen Badhotel de pekelzonden van J.C. van Schagen te overdenken, toen een plotselinge windvlaag mij noodzaakte de gedeeltelijk in hout en steen opgetrokken windschermen met mijn beide handen overeind te houden; had ik dat niet gedaan, dan was alles in gruzelmenten gevallen. En op het Abdijplein in Middelburg zat ik meer dan een uur onder hoge bomen. Ik waande mij er in de late middeleeuwen: het is één van de mooiste pleinen die ik ooit gezien heb.

*

Op verschillende plaatsen in ons huis lees ik verschillende boeken: in onze slaapkamer meestal een ander boek dan in mijn studeerkamer. Nu lees ik gelijktijdig (althans voor de duur van beide leesprocessen) *De stenen klok* van György Konrád en *Aan de nagedachtenis van wijlen hoogleraar Dr. Gustaf Verriest* van Caesar Gezelle. Ik zou hierover niets opgemerkt hebben, als het toeval niet een wonderlijke rol had gespeeld. *De stenen klok* in de roman van Konrád, waarover ik het fijne nog niet weet, komt ook voor in voornoemd 'in memoriam' van Caesar Gezelle. Daarin beschrijft hij, hoe zijn beroemde oom bezig was een kind te dopen in de kerk van Onze Lieve Vrouw te Kortrijk: 'Al meteens brak de grote klok in de toren haar as in tweeën en viel

ze recht op de dopende priester: gelukkig was het gewelf sterk en wel zo sterk, dat het de schok weerstond en de klok bleef hangen tussen hemel en aarde, vastgekneld in de gewelfstenen.'

*

De taal van Caesar Gezelle blijft mij bezighouden. In zijn aan Gustaf Verriest gewijde 'in memoriam' staan zoveel afwijkingen van het moderne Nederlands, dat ik er versteld van sta. Sommige daarvan begrijp ik dadelijk, zoals wanneer hij beschrijft hoe professor Verriest hem uitnodigt voor een gesprek: in plaats van het woord 'uitnodiging' te gebruiken spreekt Caesar Gezelle kortaf van een 'kaartbriefje', waar ik 'briefkaartje' gezegd of geschreven zou hebben. In plaats van 'dat doet mij deugd' of 'dat gaat mij aan het hart' schrijft hij 'dat doet mij deugd aan mijn herte' en als hij de papierstroken, die uit een boek steken 'snipperlingen' noemt, begrijp ik, dat hij daarmee niet papiersnippers bedoelt. Andere afwijkingen van het moderne Nederlands begrijp ik niet, zoals wanneer hij beschrijft, hoe de deftige verschijning van professor Verriest zijn moeder imponeerde: 'Moeder was op haar ongemak, omdat hij zo verraads kwam en op de noenestond, omdat er een geruit ammelaken over tafel lag, omdat 't al overeinde stond, etc.' Wat betekent hier 'verraads'? Een 'ammelaken' is kennelijk geen tafellaken (dat is een te deftig woord in dit verband), want 'geruit' duidt op een boers patroon van het tafellaken in kwestie. Ik zou die zin zo hertalen: 'Moeder voelde zich niet op haar gemak, omdat hij zo onverwachts om het middaguur binnenkwam, omdat er een geruit onderkleed op tafel lag, omdat het een grote bende was, etc.' De betekenis die Van Dale aan 'verraads' toekent, namelijk die van 'verraderlijk', lijkt mij hier niet van toepassing: professor Verriest had desnoods door de achterdeur binnen mogen komen om de vader van Caesar Gezelle medisch te onderzoeken. Hij was geen indringer, maar een welkome gast.

Hieronder vermeld ik enige voorbeelden van het oorspronkelijke taaleigen van Caesar Gezelle en Gustaf Verriest (in volgorde van het 'in memoriam'), waarvan het door mij gecursiveerde deel mij om de een of andere reden zo intrigeert, dat ik het heb laten volgen door een moderne variant:

'een huldeblijk van *genegen*, dankbare bewondering': innige

'*te midden den achternoen*': halverwege de namiddag
 'stekedonker': stikdonker
 'stameren': stamelen
 'stijgende boulevards': hellende
 'alles stond *derf*, nors en zwart': doods
 'De regen *zimperde* gedurig neder': viel (?)
 'Buiten *zjipelt* de regen': sijpelt
 'Hoe moet het hun hier koud, arm en *aafs* bevallen in dit hotel': slecht (?)
 'zijn *eigenzelf* meester': zichzelf
 'seffens *gebiedend en sterk*': zowel gebiedend als sterk
 'aan de grond *geklonken*': genageld
 'die voor onze deur voorbij *spoeterde* lijk een sneltrein': zoefde (?)
 'om de *domende* soepkom': dampende
 '*lofwoord*': compliment
 '*porei-soep*': preisoep
 'de *begraving* van zijn zuster': begrafenis
 'dat zonder ziek te zijn *de mens aan't zakken was*': de gezondheid van de mens achteruitgang
 'daar *plauderden* wij weer': kletsten
 'waarlangs zovelen *krevelen* zonder op de top te kunnen geraken': kruipen
 ' 'k Ga er opnieuw beginnen en er eens *mijn leên aan leggen*': mijn best voor doen
 '*weerstotelijke* ruwheid': tegen de borst stuitende
 '*peizen*': peinzen
 '*geloofsbode*': zendeling, missionaris
 'de *wagende* onzekerheid van zijn gemoed': riskante
 ' 't Is jammer nog zo jong te zijn, in de bloeme van het leven, en *alree achter het voorgaande wensen*': reeds heimwee naar het verleden te hebben
 '*te naaste jare*': het volgend jaar
 'Mijn herte *wipte in mij* als ik las dat gij uwe gedichten gaat uitgeven': bonkte in mijn keel
 '*de achterhand niet laten*': de rug toekeren
 'het is nog immer *het wiegewagen*': onzekerheid troef
 ' 'k Trachtte mij hier eerlijk te gedragen en legge mij *aan* op mijne studiën': toe
 '*er is hier nog al kruime aan 't werk*': er valt hier nog veel te doen

'Hij heeft vernomen dat Guido *zinnens* was geen godsdienstig karakter *aan* zijn nieuwe uitgave te laten zien': van zins/in
 'de diep *deunende* galm der loutere poëzie': naklinkende
 'Het aanschouwen van de wereldworsteling *verslijt* me': sloopt
 'Waarom ons spoken *voorscheppen*': voortoveren
 '*herverwekker*': geestelijk vader
 'Hoe *verschillig* bij die rijke *tuissers en buissers* die hun buik *vetten*': anders/ lui/voleten
 '*medicale* hulp': medische
 'Ik zelve en kan die lange *reke* niet *overlopen*': rij/doorlopen
 '*gestopen* en gelaten gelijk 'n *gedwongen* leeuw': vernerderd/gevangen
 'Hoe hebben ze toch uw levende lijf op hun houten, eigenzinnig scheef getimmerd kruis *gerokken* en genageld': uitgerekt
 ' *k en zou noch verletten noch verzetten*': ik zou het meteen doen
 ' 't Is de ware, verse, *leeftige beeksala*': levende beeksla
 'een *tuitje* waarheid': greintje.

Ontroerend om te lezen vond ik het gedichtje dat Gezelle (de enige echte, dus niet neef Caesar maar oom Guido) maakte op de eerste letter van 'God', van zijn eigen voornaam (maar het had ook van zijn achternaam kunnen zijn) en van die van professor Verriest, kortom, een loflied op de eendere letter G:

Een de uwe en een de mijne,
 zo droomde ik eenmaal dat
 ik zag twee G's verdwijnen
 in één en 'tzelfde vat
 en de ene G en de andere
 met de eerste G van God
 in ene G veranderen:
 ontsluit mij nu dat slot
 Gustaf, Guido, God.

Heimelijk las ik voor Gustaf mijn eigen voornaam. Ach, ik ben veel vromer dan ik denk en mysti(e)ker, om het half op z'n Vlaams te zeggen. Jazeker, ik ben een mysticus.

*

De stenen klok uit de gelijknamige roman van György Konrád blijkt een soort Hongaars Stonehenge te zijn, een vulkanisch gebergte, op de top waarvan twaalf rotsblokken de tijd markeren. Het is ook de naam van het restaurant waar Svetozar een 'portie in knoflookboter gesmoord eekhoortjesbrood, een schotel gerookte garnalen en een fles Kandoriaanse rosé heeft besteld'. Het conflict tussen Janos Dragomán en Kuno Aba wordt veel te laat (althans in verhouding tot de rest van de roman) beschreven in *Het incident*. Dat hoofdstuk begint op bladzijde 337, terwijl de hele roman 464 bladzijdes telt.

*

Een kind in de toren had een fantastische vertelling van Bordewijk kunnen zijn, maar de onbestaanbare vogelsoort van de Klawalla's, die bij voorkeur hun nesten in een toren bouwen, hadden mij op een andere naam gebracht (als ik de auteur van deze roman niet reeds gekend zou hebben): Anton Koolhaas. Dat deze verschrikkelijke vogels in staat zijn (behalve de obligate lammeren) een hond met halsbanden-al hoog in de lucht naar hun nest mee te sleuren en aan hun vraatzuchtige jongen te voeren, is een detail een fameuze dieren-schrijver waardig. Ik heb voor Koolhaas grote waardering, als het gaat om zijn psychologisch inlevingsvermogen in mensen en dieren, waarvan ook *Een kind in de toren* getuigt. De schichtige manier waarop ingenieur Kampe en zijn secretaresse elkaar aantrekken en afstoten, beschouw ik in dit opzicht (afgezien van een verwijzing naar de toren in de titel) zelfs als een technisch hoogstandje van Koolhaas. Zijn stilistische schichtigheid laat althans niet na als een bliksem in te slaan: ik was getroffen door de manier waarop hij aan het slot van zijn roman de liefde tussen Kampe en zijn secretaresse Christine beschrijft. Kort maar krachtig staat daar:

"Zou je denken, dat ik iemand kan troosten?" vroeg hij. Ze keek nu naar de neuzen van haar schoenen en ir. Kampe naar zijn handen.

Waarom zij denken, laat zich met enige moeite wel raden.

Tegelijkertijd heb ik als lezer met een niet altijd te verdedigen voorkeur voor de proustaiaanse volzin moeite met een paar stilistische onvolkomenheden, die *Een kind in de toren* ontsieren. Soms denk ik wel

eens, dat het psychologische raffinement van de verteller Koolhaas haaks op zijn stilistisch onvermogen staat. Ik geef een willekeurig voorbeeld van een ontspoorde volzin ('hielpen' moet 'hielp' zijn, omdat het tweede 'die' terugslaat op 'bijzonderheid'): 'Maar toen hij links in de muur twee ijzeren ringen zag, kon hij toch niet nalaten die te bepeinzen, want de trap had tot dusverre geen enkele bijzonderheid getoond, die de noodzaak van die zware ijzeren ringen aan een voor de hand liggende verklaring hielpen.' Mij stoort ook de frequentie van het woord 'die' in de volgende twee (ten dele onvolledige) zinnen: 'Nat geworden en papperig door de nevels rondom de toren die toegang hadden tot de ruimte door twee luiken in de muren, die naar binnen toe geopend waren en scheef in hun scharnieren hingen. In de ruimte bevond zich een zware houten balk, die net als een wipplank in een speeltuin, precies in het midden scharnierde en vlak daarbij aan weerskanten dik in elkaar gevlochten touwen droeg, die ook van beneden door de vloer kwamen.' Hetzelfde geldt voor het onmatig gebruik van het woordje 'om' in één zin: 'Hij had nu ineens weer een heleboel om over te denken en kwam uiteindelijk tot de zwakke veronderstelling, dat het de bedoeling kon zijn om de bevolking van St.-Maris te waarschuwen, om de benen te nemen als de noodzaak zou bestaan om de toren te laten instorten.' Indien Koolhaas zijn te snel geschreven boeken had laten redigeren door een neerlandicus, die er in samenspraak met hem verbeteringen in had mogen aanbrengen, zou dat de kwaliteit van zijn totale oeuvre zeer ten goede zijn gekomen.

*

In afwijking van de chronologische volgorde van mijn *Berichten uit Berlicum* wil ik een honderdtal Vlaamse televisiejournals van de BRT bestuderen op het, van het Algemeen Beschaafd Nederlands afwijkende, taalgebruik van de presentator (waarbij ik de verschillende uitspraken van een woord als 'flat' dat in Vlaanderen op zijn Nederlands en in Nederland op zijn Engels wordt uitgesproken, buiten beschouwing zal laten). Vanaf 9 augustus 1998 zal ik de resultaten van mijn bijdrage tot de taalkundige globalisering van het Nederlands hieronder in alfabetische volgorde vermelden teneinde enige hardnekkig bij onze zuiderburen ingeslepen taalfouten,-'kleinspraak' zou

men kunnen zeggen-, in hun onbescheiden tegendeel te doen verkeren:

aanranding op de eerbaarheid van: aanranding van

accidenten: ongelukken

afspraken houden: afspraken nakomen, zich aan afspraken houden

als: toen

als bij wonder: als door een wonder

beslissende plooi: beslissende ronde

brugpensioen: vervroegd pensioen

christelijke mutualiteiten: christelijke verenigingen voor onderlinge verzekering of steun

depanneren: uit het slop halen

doorwegen: de doorslag geven

fusioneren: fuseren

gaan: zullen

gedaan: afgelopen, einde

gelijkaardig: soortgelijk

gesofistikeerde apparaten: in technisch opzicht hoogwaardige apparaten

gestresseerd: gespannen

goesting: smaak

gracht: sloot

gruwelen: gruwen

heenwedstrijd: uitwedstrijd

ik zij: ik ben

in de knoop liggen: in de knoop zitten

ingevrozen: ingevroren

in mijn gedacht: naar mijn mening

inwijking: immigratie

islamist: islamiet

jobstudent: werkstudent

kaderen in: meetellen voor

katapulteren: vooruitschieten

klim: stijging

kloegen: klaagden

kunstpatrimonium: cultureel erfgoed

maand: maanden

mart: markt

materieel inleggen: materieel inzetten
mosselen noch vis: vlees noch vis
naar de vaantjes: naar de knoppen
nagels met koppen slaan: spijkers met koppen slaan
opzoekingen: research
over twee jaar: twee jaar geleden
performante leden: in het openbaar optredende leden
piekuur: spitsuur
prattikeren: praktiseren
princiepsakkoord: principeakkoord
site: lap grond, plek, situatie
stoof: kachel
technieker: technicus
tegen topsnelheid: op topsnelheid
telkens: telkens wanneer
te verkopen: te koop
toegevingen doen: concessies doen
toehoren: aanhoren
van de indruk ontdoen: aan de indruk onttrekken
van zodra: zodra
verdict: vonnis
verliezen op: verliezen van
vermits: omdat
verveeld zitten met: verlegen zijn met
zich herpakken: zich hernemen
zich situeren: zich voordoen
zich verwachten aan: verwachten
zonneklopper: zanaanbidder

*

Ik sta terzijde van het gewoel, zelfs als ik mij er (per ongeluk) middenin zou bevinden.

*

Op de dag dat Julien Green op 97 leeftijd sterft, lees ik de laatste bladzijdes van *Moïra*. Nu komt een man hem dus halen, zoals dat Joseph Day aan het einde van deze roman overkomt. Ik heb *Moïra* in

een vertaling van C.J. Kelk gelezen en weet niet of het daaraan ligt, dat er bladeren in een bos 'bruisen': 'Onder zijn voeten bruisten de dorre bladeren van vorige zomers als stromend water en de bittere geur van rottend lover drong hem met geweld in de neusgaten.' De problematiek van Joseph Day openbaart zich bij hem pas op achttienjarige leeftijd. Dat verbaast mij méér dan hoe de protestantse religie hem ervan weerhoudt te masturberen: toen Greens roman verscheen (dat was in 1950), heerste er een mij ook vanuit het rooms-katholicisme maar al te bekend kil pedagogisch klimaat.

*

Als puber had ik een grote hekel aan het woord 'puber', omdat het mij degradeerde tot een uitsluitend hormonaal en onaf wezen, aan het woord 'intellectueel', omdat het mij verplichtte met potsierlijke ernst aan een debat deel te nemen (reden waarom ik dat woord steevast verbasterde tot 'intelligentueel') en aan het woord 'transcendent', omdat ik de betekenis daarvan wel wist maar niet kon bevatten. Later is daar het woord 'erudiet' voor in de plaats gekomen, omdat het al te vaak een ongewilde afstand tot de lezer schept.

*

Ik meende ten onrechte, dat de apostel Paulus een indirect pleidooi voor het celibaat hield: 'Het is beter te trouwen dan te branden (in de hel).' Tja, als je moet kiezen uit die twee kwaden... De dichter van het mooiste loflied op de liefde was nu juist allesbehalve een celibatair, want hij bedoelde: het is beter te trouwen dan (in je eentje) van liefde te branden. Er is zo bezien geen sprake van een keuze tussen twee kwaden, maar van een betere en een goede keuze.

*

Als iemand zegt: "Ik heb niet gestolen, maar wel iets weggenomen," gelooft iedereen dat hij zich aan diefstal schuldig heeft gemaakt. Als Clinton recht in de camera kijkt en plechtig verklaart: "Ik heb geen seksuele relatie met Monica Lewinsky, maar ik had mijn verhouding met haar wel aan mijn vrouw en dochter moeten opbiechten," is het duidelijk dat wat hij ontkent, juist een bevestiging inhoudt.

Wat ik eerder in *Conditioes (zonder welke niet)* over zijn inaugurele rede in 1992 opmerkte, blijkt waar te zijn: Clinton is een ferme bekentrekker, maar als politicus (in de goede zin des woords) volstrekt onbetrouwbaar. Ik zie in hem een moderne, met Marat wedijverende homo bombasticus, dat wil zeggen een fanatieke bespeler van het publiek, wiens opinie hem zwaarder weegt dan zijn eigen geweten.

Als gevolg van de affaire Lewinsky doet zich het morele deficiet van de Amerikaanse (en Europese) politiek in Kosovo en Irak nu pijnlijker voelen dan ooit. Ik kan mij niet voorstellen, -of dat juist wél, maar dan als een praktische onmogelijkheid-, dat conservatieve krachten in Amerika hun president verder ongemoeid zullen laten. Komen die eenmaal los, dan ontaardt morele verontwaardiging in hypocrisie.

*

Ik sta terzijde van het gewoel, maar voel mij er niet boven verheven.

*

Ik heb niet veel tijd nodig om na te denken: zo vaak als ik een poging in die richting doe, ontaardt mijn denken in reflectie. Ik heb dus meer tijd nodig om na te denken.

*

Volgens mij heeft Alphons Diepenbrock voor het componeren van *Hymne an die Nacht No 2* geluisterd naar *Marche et strette* uit de *Hérodiade Suite No 1* van Jules Massenet. Ik beluister een grote overeenkomst tussen een paar maten die in beide muziekstukken voorkomen. Om aan te geven om welke maten het gaat, noem ik hier het merk en bijbehorend nummer van de cd, de track en de tijdsaanwijzing in de hierboven aangegeven volgorde: Chandos 8878, 1, van 16,23 tot 17,20 minuten en Naxos 8.553124, 9, van 2,41 tot 3,28 en van 4,46 tot 5,41 minuten.

*

Mijn moeder is met een gecompliceerde breuk in haar rechterheup opgenomen in het ziekenhuis van Baarn als gevolg van een aanrij-

ding. Een asielzoeker, die de velocipedaire kunst niet machtig was, reed haar aan de verkeerde kant van de weg aan. Toen ik mij daarover kwaad maakte, zei ze, dat ook asielzoekers moesten leren fietsen. Ik had een reactionaire opmerking van haar verwacht. In plaats daarvan heeft ze mij als een asielzoeker behandeld: ik moest kennelijk óók iets leren.

*

Ik sta terzijde van het gewoel, dus voel ik mij er niet boven verheven.

*

Kwam ik bij Julien Green een eigenaardig gebruik van het woord 'bruisen' tegen,-in een van onbegrijpelijke intriges vergeven beschrijving van onze hofstad permitteert Willem Brakman zich de navolgende zin: 'Ik ben een portdrinker, ze bruisste naderbij, zwarte sprongen waarbij ze soms in de lucht stilstond.' De zwaar beschonken Perelijn beschrijft hier de verschijning van Artemis aan de rand van een knollenveldje. Bewondering voor de prachtigste volzinnen (als een waarvan bovenstaand specimen zeker niet geldt) wisselde ik tijdens het lezen van *Een goede zaak* af met zo weinig begrip voor wat er werd beschreven, dat ik de uitroep 'Poe!' heel even voor de achternaam van Edgar Allan hield.

*

Goed onthouden: de nationale munt van de Oekraïne is de gryvnia.

*

In zijn trilogie over de familie Rabitte beschrijft de Ierse schrijver Roddy Doyle, hoe Jimmy junior een band opricht, dochter Sharon in verwachting van een bastaard raakt en Jimmy senior samen met ene Bimbo patates frites in een opgelapte bus gaat verkopen, nadat beiden werkloos zijn geworden. Alles in deze boeken van Roddy Doyle is voorspelbaar, de dialogen zijn werkelijk uit het rauwe leven gegrepen en nuanceringen zijn net zo ver te zoeken als de bus van Bimbo, die

dichtbij een voetbalstadion of op het strand staat: de klantenbinding ligt er duimendik bovenop. Het enige waarover ik mij oprecht verbaasde, is de azijn die men in Ierland over de patates frites sprenkelt (alsof het de gewoonste zaak van de wereld is) en de sport die Jimmy senior en Bimbo bedrijven, wanneer zij werkloos zijn geworden en nog niet aan hun grote avontuur begonnen: golf.

*

Heerroom rookte (waarschijnlijk ter compensatie van zijn celibataire levenswijze) pijptabak van het merk 'Three Nuns'.

*

De simpele schrijfstijl van Jan Arends wordt in *Keefman* ontsierd, doordat hij 'dat liet hij zich graag gelegen' schrijft en het 'uitgaande leven' in plaats van 'uitgaansleven'. Eén van zijn verhalen gaat over een student die 's nachts op zijn kamer hoort, hoe elders in huis een vrouw door haar man wordt mishandeld. Dat bracht mij een soortgelijk voorval in herinnering. Ik woonde in mijn studententijd op de Bilderdijkstraat in Utrecht. Onder mij woonde een Griek met een Nederlandse vrouw. Toen hij haar weer eens flink had mishandeld, stormden mijn broer Henk en ik samen met Monique naar beneden en zongen keihard het Griekse volkslied, wat als een cynisch tribuut aan zoveel Grieks vertoon van macht bedoeld was. Monique (nu al meer dan 25 jaar de vrouw van Henk) had ons van tevoren de tekst en melodie geleerd. Ik beschouw dat als één van de eigenaardigste voorvallen uit mijn studententijd, evenals mijn bestijging van het bronzen paard van de Heilige Willibrordus. Wanneer ik daar nu langs loop, denk ik: wat hoog!

*

In mijn studententijd was het in de mode om links te zijn. Daar had ik door de week veel last van, want het beperkte niet alleen het aantal gespreksonderwerpen onder wildvreemden (die zich niet geneerden mij hun standpunt op te dringen), maar werkte ook onnodig fanatisme in de hand: linkse idealen werden te vuur en te zwaard verdedigd tegen een kennelijk rechtse vrijbouter, zoals ik. Thuis werd er

in de weekends niet minder fel over politiek ge(rede)twist. Ik had een broer die stevig op de Pekinglijn zat, terwijl een andere broer hevig op de Moskoulijn balanceerde. Tevergeefs wees ik hen erop, als ze mij aanvielen, dat ik slechts op een stoel zat. Dat maakte mijn zaak (voor zover ik die al had natuurlijk) er niet beter op, want door zo te reageren ontweek ik een principiële discussie en liet ik mij niet van hun gelijk overtuigen. In mijn ogen waren Lenin en Stalin onvoorstelbaar grote schurken en was Karl Marx een gelukkig uitgesproken warhoofd. Daar denk ik nu niet anders over dan toen, maar toen was er wel enige moed voor nodig om zoiets te verkondigen. Waarom vond ik Marx een warhoofd? Voordat Karl Marx *Das Kapital* schreef, met als ondertitel *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, beschreef hij reeds in een (wat de ondertitel betreft) gelijknamige brochure uit 1859 wat de kern van zijn leer was: 'Het is niet het bewustzijn van de mensen dat hun zijn, maar omgekeerd hun maatschappelijk zijn dat hun bewustzijn bepaalt.' Ondanks het wirwar van draden dat er naar hartenlust kan worden gesponnen tussen beide 'zijns', vond ik dit klinkklare onzin, omdat de menselijke geest ten eerste waait waar hij wil en ten tweede hoogstens aan fysieke in plaats van maatschappelijke grenzen gebonden is. Wie de kern van het marxisme aanvaardt, maakt dus bij voorbaat van zichzelf een gehersenspoeld menselijk wezen. Dat zei mij in mijn studententijd meer dan genoeg over de denktrant van een, tot het marxisme bekeerde, linkse idealist.

*

In Utrecht heb ik in het begin van mijn loopbaan een jaar lang lesgegeven op De Puntenburg, een instelling die minder huiveringwekkend met het beoordelen van toetsen te maken had dan de naam doet vermoeden, want er werden op uiterst onordelijke wijze vrouwelijke studenten opgeleid voor de aktes Na en Nq. Ik noemde hen (alleen in het diepst van mijn gedachten) naai- en keukenmeiden. Wij maakten het elkaar niet lastig, zelfs niet als wij de feiten en mythes uit *Le deuxième sexe* van Simone de Beauvoir de revue lieten passeren. Vaak las ik hun voor uit boeken die ik voor De Puntenburg had mogen aanschaffen. Wij zaten dan meestal in de bibliotheek op comfortabele stoelen. "Af en toe moeten jullie mij wel aankijken," zei ik tegen de meisjes die een paar jaar jonger waren dan ik, "om mij de illusie te geven dat jullie naar mij luisteren." Intussen waren zij bezig met in-

gewikkelde borduursels, waarvoor zij allerlei soorten naalden en klossen gebruikten. Werd hun bezigheid door mij met behulp van het woord 'macramé' aangeduid, dan konden ze mij haarfijn uitleggen dat het dát toch niet was...

Op een keer vroeg een conrector mij of er een meisje van de naburige huishoudschool in mijn lokaal mocht zitten bij wijze van straf. Dat vond ik goed, al begreep ik even later niet wat ze precies aan het doen was. Het leek namelijk verdacht veel op macrameeën. Na afloop van de les zat dat meisje nog steeds op haar plaats, diep gebogen over allerlei knopjes en knopen, terwijl ik het lokaal wilde verlaten. Ik vroeg haar of de conrector wist dat ze hier ook na mijn les een tijdje zou blijven. Dat bleek het geval te zijn, waarna ik afscheid van haar nam met de woorden: "Succes met je werk...stuk!" Ik aarzelde even, omdat ik niet begreep wat ze uitvoerde. Groot was mijn verbazing, toen ik mij een paar dagen later voor het bestuur van De Puntenburg moest verantwoorden, omdat ik bij het verlaten van het lokaal tegen het meisje had durven zeggen: "Succes met je werk, stuk!" Dat laatste woord was in het begin van de jaren 70 een uiterst plastisch scheldwoord in opkomst, dat ik nooit als zodanig in de mond had mogen nemen. Met moeite kon ik het bestuur ervan overtuigen, dat ik dat ook niet gedaan had. De voorzitter keek eerst bedenkelijk en toen beteuterd. Ik moest tenslotte vrijuit lachen, waarmee de rollen althans vergeleken met het begin van de zitting waren omgedraaid.

*

Ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van De Bezige Bij schreef Louis Ferron een novelle, *De gehuurde hand* genaamd, waarin hij uit minachting voor zijn eigen plot Alain Delon een moord op Jean Gabin laat plegen. Ik weet alleen niet, of ik in dit verband van superieure minachting moet spreken of niet. Vermoordt de zoon zijn vader om de sentimentaliteit van beiden af te straffen? Als sentimentaliteit uiteindelijk een groot goed is, waarom spannen vader en zoon dan niet samen om Lacase van het leven te beroven (indien er dan toch zo nodig een moord moet worden gepleegd)?

*

Bijna de helft van alle lesbische meisjes in Vlaanderen denkt aan zelfmoord.

*

Tegen Vestdijk, die ik op Tolstoj na als de beste schrijver beschouw, voerde ik twee bezwaren aan: hij had niet *De toekomst der religie* moeten schrijven en zich niet te veel moeten inlaten met kleinburgerlijke milieus. Hoewel het tweede bezwaar al enigszins door het eerste wordt weggenomen, lijkt mij dat na herlezing van *Het verboden bacchanaal* nog meer het geval. Wie aan zijn klassieke historische romans denkt en aan de vele genres door hem beoefend, die het predicaat 'kleinburgerlijk' qualitate qua niet verdienen, -essays over muziek en dichtkunst bijvoorbeeld-, zal zich er wel voor hoeden Vestdijk met kleinburgerlijkheid in verband te brengen. En toch... Wat draaft er niet een stel vulgaire middenstanders in *Het verboden bacchanaal* op: de schreeuwerige eigenaar van een meubelzaak, die Kerrie-Kees heet en zijn (denkbeeldige) koninklijke onderscheiding het liefst met 'reetouwels' op voornoemd lichaamsdeel zou willen plakken, de wijnhandelaar Van Leeuwen, die zijn genadeloze speculaties uitstrekt over niets meer of minder dan de kaassaus van de selle de veau, en de (quasi)gebochelde apotheker Würdeman, die eigenlijk een gewone drogist is, zoals de gemeentesecretaris Carl Fentener geen gemeentesecretaris blijkt te zijn maar een decadent manusje van alles, aan wie het wordt vergund asbakken van de burgemeester leeg te maken en vergaderstukken klaar te leggen. Wat heeft Vestdijk ertoe bewogen zich met zulke lieden in te laten, van wie de in boeken én kantoorbehoeften handelende gastheer Van der Laan tenminste nog enig blijk van beschaving geeft door berouw te tonen over de partnerruil, die vrouwen in dit clubje van lekkerbekken tot vleselijke waar degradeert? Niet hun gebrek aan fatsoen, maar het ongecompliceerde karakter van hun genoegens op culinair en seksueel gebied stoot mij als lezer af. Ik had dan ook slechte herinneringen aan deze roman van Vestdijk, in de loop der tijd vermengd met herinneringen aan Franse verfilmingen van doldwaze braspertijen, die waarschijnlijk minder schokkend zijn dan doldwaze verfilmingen van Franse braspertijen.

Pas na herlezing van *Het verboden bacchanaal* kon ik een antwoord op de hierboven gestelde vraag geven. Vestdijk ging niet uitsluitend

op de burleske toer, hij stelde het kleinburgerlijke milieu wel degelijk aan de kaak. De oudste zoon van Van der Laan, oud genoeg om te weten wat de seksuele escapades van zijn ouders binnenshuis inhouden, geeft onverholen blijk van zijn afkeer. Hij biedt tenminste enig tegenwicht aan het ploertig gedrag, dat ook (zij het volgens hem in mindere mate) zijn moeder in gezelschap van de schilder Lyklema vertoont; hij lijdt daaronder en kanaliseert zo de onvrede van de lezer. Heeft Vestdijk zich vooral met hem vereenzelvigd? Als dat het geval zou zijn, viert de moraal alsnog hoogtij, maar het einde van de roman is daarmee in tegenspraak: het fatsoenlijke dienstmeisje Corrie is onverwachts gecharmeerd van de eerder verijdelde toenaderingspogingen van Carl Fentener, die haar 's avonds laat met haar volle instemming een bezoek brengt op haar zolderkamertje. Zij bakt de burgerlijke moraal alsnog een poets, waaruit Vestdijks ongeïnteresseerdheid in een al of niet morele afstraffing van het kwaad blijken kan. Nee, Vestdijk bekommert zich in *Het verboden bacchanaal* niet wezenlijk om de moraal. Als schrijver laat de thematiek (waarvan de moraal een onderdeel is) hem koud, slechts een voorwendsel als die voor hem is om te kunnen schrijven. Het bacchanaal had van hem ook door goden mogen worden aangericht in plaats van door kleinburgers. Met die laatsten laat hij zich alleen in, omdat het hem als schrijver zoiets als 'arbeidsvreugde' verschaft. Het stelt hem in staat een even moeiteloos als doeltreffend spel met woorden te spelen, waarvan de serieuze ondertoon desnoods betrekking op de moraal mag hebben.

Hoe superieur (en dus allerminst kleinburgerlijk) beschrijft hij de manier waarop mevrouw Van der Laan haar zoons bekijkt: ze 'kijkt' niet naar hen, maar neemt hen 'niet zonder welgevallig wantrouwen' in ogenschouw. Als Corrie moet kiezen, wie van de twee broers Van der Laan de lelijkste is, blijft ze niet wijselijk het antwoord op hun vraag schuldig, maar antwoordt 'meer onverschillig dan onpartijdig': "Allebei." Als Frans een sigaret opsteekt, morst hij 'vrijmoedig' met de as. Een huis is niet oud of ouderwets, maar 'doet zijn historische situatie kond in prullige veelkleurige steentjes boogsgewijs boven de vensters'. De schilder Lyklema rookt niet slechts een pijp, maar laat die tussen zijn lippen 'borrelen als een Turkse nargileh'. Wanneer hij mevrouw Van der Laan niet durft aan te kijken, ontwijken zijn ogen de hare, 'verlegen of overdreven bescheiden'. Het zijn dit soort gedetailleerde waarnemingen, die het lezen van *Het verboden bacchanaal*

tot een genoegen maken. Zelfs een boven het bed van Corrie vastgespelde prent, waarvan Vestdijk opmerkt dat het 'een goedkope gekleurde plaat' was, wordt tot een knap staaltje van psychologisch inlevingsvermogen omgetoverd. Daarop staan een dikke boom en héél veel eekhoortjes met snuitjes, die een opvallend menselijke uitdrukking vertonen. Zie, hoe Vestdijk zijn hierover eerder gedane mededeling preciseerd: 'Deze uitdrukking, hoezeer gevarieerd, had iets gemeenschappelijks door een zekere lichtzinnige genotzucht, of snoepachtigheid, die erdoor werd weergegeven, een oppervlakkige, knaagdierachtige dartelheid, en daarbij iets alsof ze allemaal, groot en klein, het vluchten in de pootjes hadden, en ook de uitvlucht, het excuus, en altijd die boom met zijn brede takken bij de hand, waar niemand hen zou kunnen achtervolgen.' Vestdijk vermeide zich in kleinsburgers, omdat zij eigenlijk eekhoortjes zijn.

*

Wie de gedachte koestert, dat God Zich persoonlijk om hem bekommert, moet wel een hoge dunk van zichzelf hebben. Wie de tegenovergestelde mening is toegedaan, hoeft overigens geen lage dunk van zichzelf te hebben. Ik kan hierover niets zinnigs schrijven, omdat ik te weinig van Zijn aanwezigheid in mijn leven merk.

*

Professor Kuitert heeft als theoloog een nieuw boek over Jezus van Nazareth geschreven, waarin hij zich wederom als de David Strauss van de twintigste eeuw ontpopt: hij ontkent de goddelijkheid van Christus. Dat vind ik net zoiets raars als een rijwielhersteller te horen ontkennen, dat een fiets gewoonlijk twee wielen heeft.

Kuitert beweert, dat Jezus 'in vele tuigen mak is'. Hij bedoelt daarmee te zeggen, dat christenen, van rooms-katholiek tot protestant, de mens Jezus van Nazareth onschadelijk hebben gemaakt door Hem tot hun God uit te roepen. Ik denk, dat Kuitert zich om twee redenen ernstig vergist: ten eerste heeft Jezus van Nazareth Zichzelf 'God' genoemd en wordt Hij niet slechts door Zijn volgelingen als zodanig beschouwd, en ten tweede heeft Hij wonderen verricht die Zijn goddelijkheid hebben 'bewezen'. Dat laatste woord zet ik alleen dáárom tussen aanhalingstekens, omdat wonderen op zichzelf niet een deug-

delijk godsbewijs vormen dat ik persoonlijk zou kunnen ervaren en aanvaarden. Wel verraden wonderen de goddelijkheid van Jezus van Nazareth volgens de onmiskenbare bedoeling van het Nieuwe Testament.

*

In *De tweeling* van Tessa de Loo praten Anna en Lotte met elkaar over hun beleving van de Tweede Wereldoorlog. De aanslag op Hitler blijkt in het leven van Anna een grote rol te hebben gespeeld: ze heeft een gesprek van de samenzweerders afgeluisterd. Wat mij in deze roman tegenstaat, is dat Tessa de Loo de samenzwering enerzijds een 'adembenemend stoutmoedig plan' noemt, terwijl ze anderzijds Lotte bij het gesprek, dat zij intussen met elkaar voeren, een potje thee laat bestellen. Tegen de bedoeling van Tessa de Loo in ontaardt zo'n gesprek natuurlijk in gekeuvel.

*

Uit onvrede over de gang van zaken op het Koning Willem I College heb ik een brief met de volgende inhoud naar de Algemene Onderwijsbond, afdeling juridische dienstverlening gestuurd:

Laat ik eerst mijn werksituatie in het kort beschrijven: ik ben werkzaam op het Koning Willem I College in 's-Hertogenbosch als vavodocent in salarisschaal 14. Die schaal dank ik nog aan mijn oude functie van plaatsvervangend rector op het Regionaal Dag-/Avondcollege te 's-Hertogenbosch, dat met voornoemde school tot een ROC is gefuseerd. Op 26 februari 1997 moest ik wegens ziekte (polyartrose en niet-artritische gewrichtsontstekingen) mijn lessen staken. Uiteindelijk mondde mijn verzuim in een WAO-uitkering uit, die mij door de USZO pas op 16 juni 1998 schriftelijk is toegekend. Sinds december 1997 ben ik voor twintig uur per week in een andere functie dan docent, op arbeidstherapeutische grondslag, aan het werk.

Het eerste probleem dat zich nu voordoet, is het volgende: op 6 augustus jongstleden ontving ik van de directeur Personeelszaken van het Koning Willem I College een brief, waarin mij een salariskorting van 20 % met ingang van 1 september aanstaande werd aangekondigd. Mijn werkgever is achttien maanden na het verstrijken van de

eerste dag van mijn ziekteverzuim inderdaad gerechtigd tot deze korting over te gaan, op grond van een briefje van de bedrijfsarts, de dato 11 maart 1998, waarin staat dat ik op arbeidstherapeutische grondslag voor twintig uur kan werken. Maar de bedrijfsarts heeft mij herhaaldelijk verzekerd, dat ik alleen om een formele reden (het nog niet schriftelijk toegekend zijn van mijn WAO-uitkering) op deze grondslag werkzaam zou zijn. Vóór de grote vakantie heb ik viermaal geprobeerd met de directeur Personeelszaken een gesprek te voeren over mijn werksituatie: ik wilde weten, waar mijn formatie-eenheden vandaan komen en hoe die worden berekend. Daarover heb ik geen uitsluitsel gekregen: men was op die afdeling zelfs te druk om mij te ontvangen. Overigens heeft men zich daarvoor later wel schriftelijk verontschuldigd.

Na de grote vakantie heb ik hierover tweemaal contact met de directeur Personeelszaken gehad zonder uitsluitsel te krijgen. Ik verwacht dan ook over de maand september van dit jaar 80 % salaris te ontvangen en dat, terwijl ik (althans de facto) voor twintig uur per week werk en sinds december vorig jaar geen dag afwezig ben geweest. Hoe groot het eerste probleem voor mij ook is, toch denk ik dit zelf te kunnen oplossen. Mijn contacten met de bedrijfsarts en de USZO zijn zodanig, dat ik verwacht, dat eerstgenoemde mij met terugwerkende kracht 'normaal', dus niet op arbeidstherapeutische grondslag (=ziek), voor twintig uur per week zal laten werken. Zelf probeer ik de coördinatie tussen mijn bedrijfsarts, de USZO (die te laat met mijn WAO-beschikking afkwam) en mijn werkgever goed te laten verlopen.

Het tweede probleem heeft zijdelings met het vorige te maken: ik weet nog steeds niet, waar mijn formatie-eenheden vandaan komen en hoe die worden berekend. Mijn WAO-uitkeringspercentage bedraagt 55-65 %. Wil ik in februari 1999 (na het verstrijken van de 24 maanden termijn) voor een herplaatsing in aanmerking komen zonder verlies van salaris, dan dien ik volgens de USZO in een functie niet lager dan S-11 werkzaam te zijn; daarop is mijn uitkeringspercentage gebaseerd. Mijn werkgever heeft mij bij monde van de directeur Personeelszaken gezegd, dat het helemaal niet vanzelfsprekend is, dat ik voor twintig uur in schaal 11 zal worden benoemd. Hij heeft als theoretische mogelijkheid zelfs een functie in schaal 7 genoemd. Ik voorzie dus niet alleen salarisproblemen over de maand september van dit jaar, maar ook over februari en navolgende maanden

in 1999. Thans maak ik deel uit van een nieuw servicebureau, Toetsing en Examinering geheten, dat volop bezig is werkzaamheden voor het hele schooljaar 1998-1999 vast te stellen. Ik heb de directeur Personeelszaken mondeling laten weten, dat het voor mij in verband met de aard en omvang van de geplande werkzaamheden van dit bureau des te belangrijker is om te weten hoe mijn formatie-eenheden worden berekend. Mijn vragen aan u zijn: kan of moet ik met minder dan een schaal 11-functie binnen dit bureau genoeg nemen? Leg ik mij daarmee niet vast op de situatie die in februari 1999 ontstaat? Kan ik er niet beter bij de bedrijfsarts op aandringen om, indien dat tenminste fysiek mogelijk is, voor twintig uur weer als remedial teacher (=leraar) te gaan werken? Zodoende kan ik het probleem van een andere functie dan die van leraar omzeilen. Behoud ik in dat geval wél 100 % salaris? Overigens zal ik allereerst schriftelijk in actie komen, wanneer ik over de maand september mijns inziens te weinig salaris heb ontvangen. Dan zal ik vragen om 100 % salaris (en uitleggen, waarom ik meen daarop recht te hebben) en om duidelijkheid over mijn rechtspositie. Zonder tegenbericht van u neem ik aan, dat ik aldus correct handel.

Uit een brochure van de USZO in combinatie met de katern van maart 1998 van de AOB over WAO-regelingen lees ik, dat mijn salaris 'altijd' wordt aangevuld tot 100 %, indien ik 24 maanden na de eerste dag van mijn ziekteverzuim voor meer dan 45 % (en dat is twintig uur per week) op mijn school word herplaatst. Ik dien in dat geval salaris te ontvangen van mijn werkgever en een zogenaamd 'bovenwettelijk deel' van de USZO, bestaande uit een invaliditeitspensioen, een herplaatsingstoelage en een WAO-uitkering. Heb ik dat goed gelezen? Ik vermoed dat mijn werkgever en de USZO nu al boven mijn hoofd een klein gevecht leveren over de hoogte van mijn herplaatsingstoelage en salaris.

Los hiervan vraag ik mij af, hoe ik het best kan anticiperen op de situatie die in februari 1999 zal ontstaan. Moet ik lijdzaam afwachten, of kan ik maatregelen nemen die mijn financiële positie niet verslechteren? Een vraag die mij in dit verband bezighoudt, is deze: doe ik er (althans in financieel opzicht) niet beter aan mij voor meer dan 80 % te laten afkeuren om ontslag per 26 februari 1999 te voorkomen? Ik heb te maken met een werkgever die zich uiterst zakelijk opstelt. Tot mijn 55^e jaar ben ik in dat geval tenminste verzekerd van 80 % salaris, doordat ik mij indertijd heb laten bijverzekeren bij het ABP. Het liefst

zou ik echter zo lang mogelijk twintig uur per week blijven doorwerken, voor zover mijn gezondheid dat natuurlijk toelaat. Voor iemand die, zoals ik, is geboren op 26 april 1947 en het onderwijs in meerdere functies altijd van harte gediend heeft, is het nog te vroeg om uit het arbeidsproces te stappen.

Ik hoop, dat u kans ziet mijn vragen spoedig te beantwoorden en dank u daarvoor bij voorbaat.

*

In *Die Jahreszeiten* van Haydn wordt op een vrome toon, die ik maar al te goed van Bachs meesterwerk ken, een loflied op ingemaakte worsten gezongen. Zelfs de recitatieven, waarin de landman bekent dat 'alles' volbracht is, roepen verkeerde herinneringen aan het lijdensverhaal van Christus op. Het lijkt wel of Haydn het evangelie naar Matteüs, Markus, Lukas en Johannes heeft willen verklanken in een recitatief voor Lukas, Hanne en Simon in *So wie er naht*.

*

In *Het glinsterend pantser* van Simon Vestdijk vindt een gesprek plaats tussen Alice van Voorde en de ik-figuur, wanneer deze zich op verboden terrein bevindt: een klein buiten, waarvan het monumentale hek nauwelijks een intrigerende beeldengroep aan het oog onttrekt. Alice blijkt vijf- of zesmaal het woord 'eigenlijk' te hebben gebruikt, alvorens de ik-figuur dit zelf vaststelt. Vestdijk had mij tuk, want het was mij niet opgevallen.

*

In *Het glinsterend pantser* wordt de rommelzolder van de familie Duprez beschreven. Ik begrijp niet, wat Vestdijk bedoelt met 'een boksbeugel van parkietehout', die daar te midden van afgedankte reclameborden, hellebaarden en spinetten zou moeten liggen. Heeft de hardheid van zulk hout iets met parket te maken? Of is dat een domme veronderstelling van een nog dommere lezer?

*

Met Dirk Prins, Paul Berendsen en Ramon Strik heb ik de herfstvakantie in Izier doorgebracht. Er is tussen ons een hechte vriendschap ontstaan, die telkens weer opnieuw wordt gevoed door een welhaast maniakale uitwisseling van gedachten over biologie en filosofie. Zij zijn alle drie bioloog van hun vak. Neerlandici (voor zover zij niet uitsluitend taalkundigen zijn) en biologen beschouw ik als de artiesten onder mijn collega's. Dat verklaart, waarom ik het zo goed met hen kan vinden. Ik kreeg van hun drieën het laatste boek van Wilson, dat handelt over de eenheid van kennis en cultuur.

*

In *Het fundament/Over de eenheid van kennis en cultuur* hanteert Edward O. Wilson de term 'consiliëntie'. Daaronder verstaat hij een samenbundeling van alle wetenschappen. De oorspronkelijke bedoeling van universiteiten, namelijk eenheid aan te brengen in wetenschappelijke kennis, tracht hij in onze tijd opnieuw te verwezenlijken: Wilson wil een moderne 'huomo universale' zijn, hoe moeilijk het voor een bioloog ook is om zich met kennis van zaken buiten zijn eigen vakgebied te begeven. Het idee van 'consiliëntie' sluit volgens hem godsdienst uit, want rationaliteit vormt de basis van alle wetenschap en godsdienst is irrationeel. Zijn standpunt in dezen maakt hij duidelijk aan de hand van de mythe over Theseus, die de Minotauros in het labyrint van Kreta versloeg. Wilson is Theseus, de Minotauros verpersoonlijkt het idee van de irrationaliteit, het labyrint is de doolhof van het (menselijk) leven en de draad van Ariadne verbeeldt de synthese van alle wetenschappen, waaronder de biologie niet de minste is.

Wat mij in zijn visie op wetenschap aanspreekt, is dat Wilson om het eens mythologisch te formuleren de draad weer oppakt, waar anderen die, verdiept in hun specialisme, hebben laten vallen. Misschien staat hij voor een onmogelijke opgave, ik kan dat niet beoordelen, maar het is een verademing een moderne verlichtingsfilosoof aan het woord te horen. Zijn aanstekelijk optimisme, dat het achterhalen van de 'objectieve waarheid' insluit, klinkt overtuigend genoeg om mij zijn pleidooi voor 'consiliëntie' ademloos te doen volgen en onderschrijven. Maar ik ben het toch niet met hem eens, wanneer hij met name de christelijke godsdienst afschrijft als een hopeloos verouderd menselijk instrument, wetenschappelijk niet verantwoord, om met

het leven in het reine te komen. De gedachte dat godsdienst en kennis met elkaar op gespannen voet staan, mag dan zijn grond vinden in *Genesis*, dat wil zeggen in het verbod van God om van de boom der kennis van goed en kwaad te eten, maar in *Genesis 3:5* staat óók, dat God Zijn verbod niet zonder reden uitvaardigde: afgezien van de bijzondere aard van die kennis, mochten de eerste mensen er niet van eten, om te voorkomen dat zij zich de gelijke van God zouden wanen. In mijn visie is 'consiliëntie' niet verboden, integendeel, vermeerdering van kennis en inzicht valt doorgaans alleen maar toe te juichen, mits menselijke betweters als Wilson en de zijnen zich niet aan hoogmoed schuldig maken. Doen zij dat dan? Ja, ik vind dat zij zich bezondigen aan de nietzscheaanse hybris, indien zij menen op grond van wat zij reeds aan kennis hebben opgedaan, vroeg of laat 'alles' te kunnen verklaren. Zo'n stelling kan de knapste kop ter wereld nooit met zekerheid poneren. Is godsdienst dan een vorm van escapisme, voor wie zelf het accent op alles legt, wat hij niet weet? Misschien, maar de godsdienstige overtuiging van iemand getuigt voorlopig van meer respect voor de werkelijkheid dan de gedachte, dat die door middel van 'consiliëntie' volledig in kaart zou kunnen worden gebracht. Zelfs als dat na eeuwen wel gelukt is, sluiten wetenschap en godsdienst elkaar nog niet uit, want de bevrediging van de menselijke nieuwsgierigheid zal er nooit toe kunnen leiden, dat een mens de schepping overdoet. Het ultieme raadsel, hoe iets kan worden geschapen uit niets, valt door geen mens op te lossen. Ik houd het er dan ook op dat rede en openbaring, en niet 'consiliëntie', de beste basis vormen voor het menselijk vernuft, dat onverpoosd zal doorgaan met de wereld om zich heen te verkennen.

*

Mij houdt niet deze vraag bezig: is de moraal een menselijke uitvinding om evolutionaire processen binnen stamverbanden zo goed mogelijk te laten verlopen, of een van origine goddelijk instrument om goed te onderscheiden van kwaad? Nee, mij houdt de vraag bezig: wat bestaat er in werkelijkheid, de moraal of het recht van de sterkste dat niet alleen in de ons omringende natuur aan de winnende hand is? Als dat laatste het geval is, doet bekommernis om goed en kwaad er niet toe en hebben de machtigen het altijd en onder alle omstandigheden voor het zeggen. Het menselijk geweten is

dan een te verwaarlozen rudiment uit een ver verleden, ondergeschikt aan de thans heersende amorele onverschilligheid (die op mij zo'n immorele indruk maakt). Wat daar overigens tegen pleit, is dat een gebrek aan moraal tot het hoogste goed wordt verklaard. Zo diep wortelt blijkbaar de behoefte aan morele categorieën, dat het alleen in termen van goed en kwaad lukt de moraal op te heffen.

*

Indien Edward O. Wilson met name voor de literaire kritiek een biologisch fundament wil leggen, op grond waarvan hij een genetische of epigenetische oorzaak voor het bestaan van kunst in het algemeen aannemelijk acht, begrijp ik niet, waarom hij dezelfde oorzaak voor het verschijnsel godsdienst afwijst.

*

Edward O. Wilson wijst op het gevaar van wetenschap: het monster van Frankenstein en de Terminator uit Hollywood bedreigen hun geestelijke vaders (die overigens niet per definitie goed zijn). Wetenschap kan zich dus tegen de moraal keren en omgekeerd. Wanneer een wetenschappelijke ontdekking niet alleen tot inzicht leidt, maar ook tot ongebreidelde dadendrang, zal de tweespalt tussen beide zich eerder voordoen dan wanneer wetenschap dankzij een verkregen inzicht (een deel van) de waarheid onthult. De waarheid is volgens mij het hoogste doel dat een mens zich stelt (en zelden bereikt, want wie kan instaan voor de juiste interpretatie van de werkelijkheid? Alleen al zo'n verraderlijk woordje als 'de' in deze vraagstelling vergt tweemaal een toelichting van meer dan één bladzijde). Daar is in principe niets mis mee, wat ik helaas niet altijd kan zeggen van de toegepaste wetenschappen.

*

Het taalgebruik van Edward O. Wilson is hier en daar fascinerend. Over het woord 'theorie' merkt hij op: 'Theorie is een woord, dat wordt gehinderd door een veelheid van betekenissen. Op zichzelf staand, zonder lidwoord, weergalmt het van eruditie. In de context van alledag is het gelaardeerd met een kwalijke veelslachtigheid.' Na

te hebben uitgelegd aan welke eisen een wetenschappelijk verantwoorde theorie moet voldoen,-soberheid is volgens hem de belangrijkste eis-, besluit hij aldus: 'Soberheid is het criterium voor een goede theorie. Dankzij karige, beproefde theorieën hebben we geen behoefte meer aan Phoebus die met zijn wagen de zon langs de hemel voert, of aan dryaden om er de boreale wouden mee te bevolken.' De door hem aan de klassieke mythologie ontleende beelden blijken krachtiger te zijn dan wat mij als lezer juist had moeten bevalen: soberheid.

*

Sommige lezers houden mij voor erudiet, omdat ik in *De koningin van Lombardije* een aartsbisschop de absoute laat verrichten op het kerkhof van San Severia. Anderen vinden mij een notoire betweter, omdat ik in *De dood van Marat* de strekking van een artikel uit *Le peintre français* om twee redenen weerleg. Het ontgaat hun blijkbaar, dat er in beide verhalen van een persiflage sprake is.

*

Suzanne Prou beschrijft de sensatie van een ik-figuur die contact zoekt met de Bernardini's, twee vrouwen op leeftijd: 'Ik zoek de bedwelming van hun parfum,' waarna ze de bestanddelen daarvan opsomt: 'Irispoeder en mufte rok'. Wordt met 'rok' de vezelachtige substantie van een bepaalde plant bedoeld? Zo ja, dan had Suzanne Prou na 'irispoeder' ook de naam van die plant moeten noemen: 'Irispoeder en de mufte rok van...'

*

Ik lees *Het terras van de Bernardini's* in een Vlaamse vertaling. Misschien ligt het daaraan, dat het hoogst eigenaardige taalgebruik van Suzanne Prou mij aan dat van Thomas Rosenboom doet denken. Zo merkt ze over het geheugen van Laure Bernardini op, dat de 'met linten versierde figurines van haar herinneringen' uit het niets opduiken. Dezelfde Laure Bernardini steekt een vinger tussen haar middel en 'het ottoman van haar rok' om vervolgens te constateren, dat ze mager is geworden. Ze laat een 'infusie' serveren door Thérèse, waar-

voor dit personage komt opdagen met een zilveren theepot (de inhoud daarvan blijft warm dankzij een gewatteerde theemuts). De moeder van Laure reikt haar 'lettermodellen' aan, die ze 'uit lange, met zijdepapier beklede dozen haalde: het waren geel koperen maskers die in blokjes zacht hout waren gezet.'

*

Vandaag heb iets gedaan wat ik voor geen enkele andere schrijver doen zou: ik heb de hele zaterdag met Jan Willard een bijeenkomst over Vestdijk bijgewoond in Utrecht. Die vond plaats in de Lutherse kerk, waar boven het klankbord van de kansel een gekulde houten lijst hing met als opschrift: 'Het woord des Heeren blijft in eeuwigheid.' Daaronder discussieerden wij over het thema: 'Haalt Vestdijk de 21e eeuw?'

Wat mij het meeste trof, was een beschouwing van één der sprekers over *De toekomst der religie*. In zekere zin werd mijn mening over dit boek van Vestdijk bevestigd, toen hij opmerkte, dat diens definitie van religie (waarin het streven naar de natuurlijke volmaaktheid van de mens een voorname rol speelt) bij voorbaat een neiging tot transcendentie uitsluit. Als Vestdijk geen rol voor het christendom ziet weggelegd, omdat het aan zijn eigen tolerantie ten onder zal gaan, is dat inderdaad het gevolg van een verkeerd uitgangspunt: religie is het streven van de mens naar een min of meer gesystemiseerd contact met God. Laat je de hoofdpersoon buiten beschouwing, dan blijft er van dat streven weinig over.

In de pauze vertelde Mieke van der Hoeven, hoe 'Ina Damman' zich op de begrafenis van Vestdijk had verontschuldigd voor de overwelgende indruk die ze in haar kinderjaren op hem had gemaakt. Mij lijkt noch haar verontschuldiging op zijn plaats, noch die van Vestdijk voor wat hij zich door haar heeft laten aandoen. Veeleer ben ik beiden dankbaar voor *Terug tot Ina Damman*.

Aan het slot van de bijeenkomst merkte ik op, dat men zich geen zorgen zou moeten maken over de verkoopbaarheid van Vestdijks boeken, het al of niet opheffen van de Vestdijkkring of de geringe belangstelling van jongeren voor zijn werk. Welke inmiddels voor mijn part verouderde thema's daarin ook worden aangesneden, -de kwaliteit van zijn stijl is zo uniek, zei ik, dat een geoefende lezer (en dat is in de meeste gevallen helaas geen jongere) Vestdijk zeker naar

waarde zal blijven schatten. Als er jongeren in ons midden zijn die hem bespotten, zoals Henkes en Bindervoets, door hem te pakken op het veelvuldig gebruik van elisie en mythologische beeldspraak in zijn gedichten, dan onthoud ik van hun betoog alleen een typisch veldijkiaans grapje: dat zijn poëzie is vervuld van het verlangen naar de 'elysische' velden. Voor de rest is alles een kwestie van smaak, die tot ontwikkeling moet worden gebracht. Wie vroeger van een boerenboek van Anton Coolen of Toon Kortooms smulde, zal later, afhankelijk van de moeite die hij zich getroost om zijn literaire smaak verder te ontwikkelen, genieten van een boek van Veldijk. Dat zal in de 21^e eeuw zeker niet anders zijn dan nu.

*

Het in een luchtig stijltje geschreven *Pierrot* van Raymond Queneau begint met een beschrijving van een lunapark. Hoewel dit 'unheimische' pretpark zich in Parijs bevindt, ben ik niet verder van huis dan toen ik mij op het terras van de Bernardini's vermaakte met onwezenlijke woordspelletjes. Zo maakt de cakewalk een 'Brownse' beweging die ik niet thuis kan brengen en rijdt Pierrot rondjes in een botsauto, waarin hij sierlijke 'lemniscaten' en 'conchoden' beschrijft. Naast hem zit een meisje, dat Queneau ten aanzien van Pierrot de volgende bespiegeling ontlokt: 'Van de diverse geuren die zich in zijn neusgaten verdrongen, onder meer rubber, plaatstaal, vernis en stof, hield Pierrot alleen de wellustige hoebigant vast, waarvan het wichtje was doortrokken.' Zelfs in de allerdikste Van Dale heb ik niet kunnen vinden wat voor luchtje 'hoebigant' is.

*

In *De arme Heinrich* schrijft Veldijk opnieuw over de huidziekte van Victor Slingeland: 'Zijn psoriasis werd nu ook behandeld, en hoewel hij het middel uit ervaring kende (de naam heb ik toevallig onthouden: diathranol, maar het kan zijn, dat Victor, die voor vreemde woorden buiten de muziek een slecht geheugen had, het verhaspeld) en er nooit veel resultaat van had gezien, scheen het, maar dan in combinatie met ultraviolette stralen, deze keer werkelijk te zullen helpen, al liep het dan ook tegen de zomer, van oudsher zijn beste tijd.' Ik verstout mij op te merken, dat deze zin te lang is voor wie, zo-

als ik, bij eerste lezing 'scheen het' opvat als 'zo scheen het', terwijl het hier geen tussenzin betreft maar een hoofdzin.

*

Langs de berm van de weg tussen Den Bosch en Oss staat steeds meer melkkruid. Volgens Paul Berendsen wijst dat erop, dat de gemeente Den Bosch die weg 's winters te zwaar bepekelt, want melkkruid komt ergens anders in Nederland alleen in het Waddengebied voor.

*

Wat mij in *Ik had een wapenbroeder* van Maarten 't Hart het meest opviel, was niet een aantal autobiografische aspecten (die zich vanuit het retrospectieve standpunt van de lezer ook aan mij opdrongen), maar zijn oplossing van één van de grootste problemen van de Nederlandse taal: waar staat de persoonsvorm in een bijzin, vóór of áchter het voltooid deelwoord? Maarten 't Hart kiest systematisch voor een andere oplossing dan ik. Hij zet de persoonsvorm bij voorkeur achter het voltooid deelwoord. Voorbeelden daarvan zijn: 'Sergeant Eelwout springt uit de jeep, nadat hij op het kruispunt krachtig geredemd heeft' en 'Kon ik maar huilen om zijn dood, maar ik kan het mij zelf niet toestaan omdat ik hem gedood heb en wekenlang nagedacht heb over me zelf en ik haat me zelf om mijn onophoudelijk piekeren over het schuldig zijn.' Het tweede voorbeeld is ook om andere redenen weinig fraai, maar daar gaat het mij nu niet om. Alleen in spreektaal (1), in geval van een voorzetselvoorwerp (2) en ter wille van de afwisseling in een hoofdzin, die wordt gevolgd door een bijzin of omgekeerd (3), kan het goed zijn de persoonsvorm achter het voltooid deelwoord te zetten. Ik ontleen aan bovengenoemde roman van Maarten 't Hart de volgende hiermee corresponderende voorbeelden: "Waarom zou ik de film van Tati gezien moeten hebben?" (1), 'Twee schoten moeten op haar gelost zijn' (2) en 'Wat is er gebeurd, nadat ze mij hier gebracht hebben?' (3). Het zinsritme van de middelste zin zou verstoord raken, wanneer Maarten 't Hart had geschreven: 'Twee schoten moeten zijn gelost op haar.' Er is geen enkele reden om het accent op 'Twee' te leggen, of op 'haar' in plaats van hem, dus vervalt dit alternatief (dat net als de door hem verkozen

mogelijkheid het voordeel heeft, dat het voorzetselvoorwerp niet door de persoonsvorm van het voltooid deelwoord wordt gescheiden). Denkbaar is natuurlijk ook (in geïsoleerd zinsverband): 'Er moeten twee schoten op haar zijn gelost.' Voor de rest is de oplossing van dit probleem een kwestie van ritme, smaak en willekeur, waarvan ik het betreurt dat er, anders dan in het Duits, niet een grammaticale noodzaak aan ten grondslag ligt.

*

In *Afscheid* babbelt Neel Doff met Roseke en Loulotte. De een is een vrome dienstmeid en de ander een agnostische hond. Zoals de namen van haar gesprekspartners onderling verwisselbaar zijn, waardoor het onderscheid tussen mens (in dit geval: niet Neel Doff, maar wel een dienstmeid) en dier dreigt te vervallen, komt het onderwerp van gesprek er evenmin op aan. Zij spreekt, de anderen hebben maar te luisteren. Toch is één zin uit *Afscheid* mij bijgebleven: 'Er moet niet enkel mooi weer zijn voor mensen die gaan wandelen.'

*

Honoré de Balzac geeft in *La fille aux Yeux d'or* commentaar op de samenstelling en gedragingen van de Parijse bevolking. Dat past uitstekend in zijn opzet voor *La comédie humaine*. Het is ook vermakkelijk om te lezen, wat voor commentaar hij tussen neus en lippen door op zijn eigen commentaar geeft, maar voor een werkelijk meesterlijke novelle (waarvoor Hugo von Hofmannsthal deze novelle hield) is de meester volgens mij te lang van stof.

Overigens interesseert mij niet het verhaal als zodanig, maar een bizarre uitweiding, zoals zijn beschrijving van het meisje met de gouden ogen: 'Ze is als een katje dat langs je benen wil strijken, een meisje met een blanke huid en asblond haar, dat er teer uitziet, maar op het derde kootje van haar vingers wollige haartjes moet hebben, en over haar wangen loopt een lijntje van wit dons, dat op mooie dagen glanst, van haar oren omlaag totdat het verdwijnt in haar hals.' Deze beschrijving van het meisje wordt door Henri de Marsay gegeven, die er met betrekking tot het derde kootje van een vrouwenvinger (welke?) wel zeer eigenaardige opvattingen op na houdt. Honoré de Balzac kan toch niet in alle ernst veronderstellen, dat zijn lezers ten aan-

zien van dit hoogst eervolle onderdeel van het vrouwelijk lichaam dezelfde verwachtingen zullen koesteren als Henri de Marsay? Het woord 'moet' schijnt iets dergelijks anders wel te suggereren. Een tweede vermakelijke bizarrerie trof ik in de dialoog tussen Laurent en postbode Moinot aan, die zegt dat men zijn naam precies zo schrijft als het Franse woord voor 'mus', maar dat wordt gespeld als 'moinneau' in plaats van 'moinot'. Neemt Honoré de Balzac hier een loopje met de lezer of met de (ongeleeterde) postbode?

*

In ben drie dagen helemaal van slag geweest door een onnozele kwestie: het verschil tussen 'je', 'jij' en 'jou' (evenals tussen 'ze' en 'zij' en 'we' en 'wij') hield mij uit de slaap. Met de vervangingstoets van mijn computer kan ik in al mijn verhalen 'jij' in 'je' veranderen, maar op welke gronden zou ik dat doen? Welk 'systeem' valt daarvoor te bedenken?

Waarom ik inderdaad enkele wijzigingen doorvoerde, zal ik maar niet uiteenzetten. Laat mij hierover twee opmerkingen mogen maken: in het werk van Vestdijk valt niet alleen in de spreektaal het gebruik van 'je' op. Afgezien van de directe rede, kwam ik in één zin het gebruik van 'jij' en 'je' tegen. Kennelijk speelt de noodzaak van een zekere afwisseling hierbij óók een rol. Ik heb aan 'ze' de voorkeur boven 'zij' gegeven om eentonigheid te vermijden: 'ze' zei, toen 'ze' mij zag etc., of als iets abstracts in het meervoud is bedoeld ter onderscheiding van iets vrouwelijk abstracts in het enkelvoud: die woorden? Ik heb 'ze' onthouden, hij verkondigt een theorie, maar 'zij' deugt niet. En wat het verschil tussen 'we' en 'wij' betreft, heb ik als stelregel gehanteerd, dat 'we' de voorkeur boven 'wij' verdient, indien het de betekenis van 'men' heeft. In alle andere gevallen kan worden volstaan met het gebruik van 'wij', indien het tenminste meerdere personen in de eerste persoon meervoud betreft. Toch zijn ook daar weer uitzonderingen op: de Poolse aanklager in *De meesterknecht (een streekverhaal)* en de begrafenisondernemer in *De wederopstanding* heb ik 'wij' in de mond gelegd, ook als zij zichzelf bedoelen. Hun functie brengt een zekere plechtstatigheid met zich mee, waardoor deze vorm van de pluralis majestatis mij niet onlogisch voorkomt.

In de kerstvakantie van 1998 heb ik gesmuld van de *Abessijnse kronieken* van Moses Isegawa. Wat een verteller is die man! Diens openingszin wordt op de achterflap vergeleken met de openingszin uit *Honderd jaar eenzaamheid*. Er zou zelfs van een isegawaans knipoogje naar Márquez sprake zijn. Of de 'wegrottende buffel vol gaten, waar slierten maden en zwermen vliegen uit kwamen', mag worden vergeleken met het ijs van kolonel Aurelio Buendía, weet ik niet: het verschil daartussen lijkt mij even groot als tussen het vuurpeloton, waarvoor de kolonel stond, en de happende krokodil, waartegen Serenity zich tevergeefs trachtte te verdedigen. Invloeden van Gabriel García Márquez in de *Abessijnse kronieken* zijn er zeker wel, maar belangrijker dan die vaststelling lijkt mij iets anders: Moses Isegawa slaagt erin de Oegandese familie van Moegezi tot leven te wekken en, afgezien van surrealistische ervaringen en een heel arsenaal van spokende voorouders, hun uiterst gecompliceerde onderlinge relaties uit de doeken te doen. Voor het eerst lees ik een Afrikaanse roman, die in weerwil van een min of meer schilderachtig primitivisme (maar is het leven niet een *jungle* voor iedereen?) het niveau van een moderne, volgens mij psychologisch aanvaardbare, roman heeft. In dit opzicht dringt zich, behalve met Márquez, ook een vergelijking met de bekende Russische schrijvers uit de vorige eeuw op (zo 'modern', want niet 'postmodern' is deze roman van Moses Isegawa wel). Eigenlijk zou ik nu allerlei vergelijkingen tussen bijvoorbeeld Serenity en Hangslot enerzijds en de oude vorst Bolkonski anderzijds moeten uitwerken om mijn stelling te bewijzen,-zo vertoont de despotische manier waarop zij alle drie hun ouderlijk gezag uitoefenen, een grote overeenkomst-, maar daar heb ik geen zin in, omdat het er anders op lijkt, alsof deze roman niet op eigen benen staan kan, en omdat ik liever op twee andere bijzonderheden van de *Abessijnse kronieken* wil wijzen. Dat wil zeggen: ik wil de lezer nergens op wijzen, want ik schrijf per slot van rekening geen essay, maar ik wil voor mijzelf een poging doen om het bijzondere karakter van Moses Isegawa's ironie en beeldspraak weer te geven en te onthouden.

De ironie van het lot wil veel in deze roman. Niet alleen beredeneert Serenity, waarom Oeganda eigenlijk Abessinië zou moeten heten ('Hij zei, dat Oeganda een land was van afgronden, een abyssale zone, waarin je geen stap kon zetten zonder te pletter te vallen, en dat

de historici een fout hadden gemaakt: Abessinië was niet het oude Ethiopië maar het moderne Oeganda,' welke redenering van een 'despoot' door het alter ego van zijn zoon toch maar mooi wordt overgenomen in de titel van deze roman), maar ook komt Santo, de dorpsgek, bij zuiveringsacties van het leger om en sneuvelen een bejaarde looier en zijn vrouw 'tijdens hun vlucht naar een veiliger plek'.

Daarnaast trof mij de beeldspraak in deze roman. Zo zweet tante Lwandeka 'als een jager', wanneer ze door 'slank',-een Oegandeese eufemisme voor aids-, wordt getroffen. Ze krijgt een soort gordelroos, door Moses Isegawa 'de ceintuur des doods' genoemd. Alleen al bij het zien daarvan voelt Moegezi zijn huid 'optrekken als een kruipende worm'. Zelden ben ik zoveel op elkaar gestapelde beelden tegengekomen als in de *Abessijnse kronieken*, waarin geen lichamelijke verrichting per ongeluk wordt overgeslagen: zo duidt Moses Isegawa de broertjes van Moegezi steevast met 'de schijters' aan. Het karakter van zijn mateloze beeldspraak zou wel eens typerend voor onze tijd kunnen zijn: 'bezondigt' Márquez zich ook niet op een amusante manier aan het trekken van barokke of overdreven vergelijkingen? Als ik dat zo luchtig formuleer, klinkt daarin kritiek op Moses Isegawa door, maar die heeft meer betrekking op mijn eigen landaard dan op die van vornoemde schrijvers. Het tropische klimaat van Colombia en Oeganda heeft beiden in elk geval niet verhinderd aansluiting bij het westen te vinden. Moses Isegawa doet dat in het Engels door bijvoorbeeld de uitstekende knokkels van een krokodil te vergelijken met de tepels van de wolvin die Romulus en Remus zoogde. Ook laat hij zijn roman in de Bijlmermeer eindigen. Als ik dan toch ergens kritiek op zou moeten leveren, dan is het op de beschrijving die hij van Amsterdam geeft: al mijn vooroordelen worden er grandioos (dat wel) door bevestigd.

*

Bestuurlijk eindigt het jaar 1998 voor mij niet helemaal positief: het bestuur van de Vereniging van Huiseigenaren is maar ten dele vervangen, zodat de beheerder van *Le Boulac* nog steeds overweegt ontslag te nemen (wat mij zeer zou spijten), een juriste van de Algemene Onderwijsbond heeft zich weliswaar namens mij tot het College van Bestuur gewend om mijn twee problemen met de afdeling Personeelszaken van het Koning Willem I College op te lossen, maar

ondanks twee door haar geschreven brieven (waarvan de eerste op 23 november jongstleden is verzonden) heeft ze niet eens een bericht van ontvangst gekregen, en ik heb op verzoek van het gemeentebestuur van Sint-Michielsgestel een brochure geschreven over twee gijzelaarskampen in deze gemeente, waarvan de tekst nog steeds niet is goedgekeurd. Terwijl ik in mijn brochure de strijd tussen educatieve voorlichting en de complexe werkelijkheid van toen zoveel mogelijk ten voordele van het eerste heb willen beslechten, schijnt de formulering nogal ingewikkeld te zijn. Hoewel die op mij een kinderlijk eenvoudige indruk maakt, hebben sommige leden van de Gemeentelijke Kunstcommissie er toch enige moeite mee. Dit is de tekst, waaraan volgens mij geen letter hoeft te worden veranderd:

TWEE GIJZELAARSKAMPEN IN SINT-MICHIELSGESTEL

'Hier is het leven zwaarder dan de dood,' dichtte Anton van Duinkerken in zijn *Verzen uit Sint-Michielsgestel*. Op 4 mei 1942 werd hij samen met 460 andere Nederlanders door de Sicherheitspolizei gearresteerd en geïnterneerd in het kleinseminarie 'Beekvliet'. Zij waren afkomstig uit alle lagen van de bevolking, vertegenwoordigden bijna 100 beroepen en dienden als een levend schild voor de Duitse bezetters om te verhinderen, dat het verzet aanslagen zou plegen. Omdat de feitelijk hoogste baas van Nederland, Seyss-Inquart, geloofde dat een politiek van verzoening grote kans van slagen had, -Nederlanders waren volgens hem geen Edelgermanen, maar in hun aderen vloeide wel Germaans bloed-, was het aantal gijzelaars niet hoger uitgevallen dan hij aanvankelijk had aangegeven. Slechts weinig gijzelaars geloofden, dat zij bruikbaar materiaal vormden voor de vijand, die buiten de muren van Beekvliet toch wel met alle mogelijke middelen zou worden bestreden. Dat het Nederlands verzet zich niet door hun gijzeling liet intimideren, zouden zij spoedig aan den lijve ondervinden.

Op 7 augustus 1942 werd in het centrum van Rotterdam een aanslag gepleegd op een goederentrein, die ook militaire verlofgangers uit Duitsland vervoerde. Hoewel de aanslag grotendeels mislukt was, vond de General der Flieger Christiansen het toch noodzakelijk een voorbeeld te stellen. Indien de daders van deze 'laffe' aanslag zich niet vóór 14 augustus meldden, zo liet hij in alle landelijke dagbladen afdrukken, zouden er represailles worden genomen. In Beekvliet

werden alvast 25 gijzelaars afgezonderd van hun lotgenoten en met een nummer op de borst gefotografeerd. Zij maakten zich weinig illusies over wat hen te wachten stond. Toch nam het lot nog een onverwachte wending, want overleg tussen de hoogste Duitse autoriteiten leidde er uiteindelijk toe, dat niet 25 maar vijf gijzelaars zouden worden doodgeschoten: drie van hen waren afkomstig uit Rotterdam, waar de aanslag nog geen week geleden was gepleegd, en twee van hen werden ten onrechte verondersteld in nauw contact te staan met koningin Wilhelmina. Nadat het ultimatum van Christiansen verstreken was, volgde op 15 augustus deze slordig opgestelde bekendmaking van de SS-Gruppenführer en Generalleutnant Rauter: 'Aangezien ondanks de uiterst dringende uitnodiging van den Wehrmachtsbefehlshaber, -General der Flieger Christiansen-, de daders van den springstofaanslag in Rotterdam te laf zijn geweest om zich aan te melden, zijn de volgende gijzelaars aangepakt en hedenmorgen doodgeschoten:

1. Ruys, Willem, directeur-generaal, Rotterdam.
2. Graaf E.O.G. van Limburg Stirum, Arnhem.
3. Mr. Baelde, Robert, Rotterdam.
4. Bennekers, Christoffel, vroeger hoofdinspecteur van politie, Rotterdam.
5. Baron Alexander Schimmelpenninck van der Oye, Noordgouwe, Zeeland.

Den Haag, 15 augustus 1942.

De Höhere SS und Polizeiführer Nord-West,
get. RAUTER.

Dit nieuws sloeg in als een bom. In heel Nederland werd de vijfvoudige moord ervaren als een gruweldaad. De gijzelaars in Beekvliet waren letterlijk met stomheid geslagen, toen zij vernamen wie er, zoals later bleek, op een fusilladeplaats in de bossen van Goirle waren terechtgesteld. In *Een ruwe hand in het water* beschrijft Saskia Jansens, hoe zij het slechte nieuws ontvingen:

In Beekvliet werden de gijzelaars om kwart voor acht op appel geroepen. Na een uur gingen zij onverrichter zake naar binnen, om en-

kele minuten later weer te worden gesommeerd op het voetbalveld, waar zij zich in carré moesten opstellen. Om de twintig meter stond een gewapende soldaat. Volgens sommigen was *das Herrenvolk* bang voor de gijzelaars. Pas na een kwartier verscheen de commandant, gesecondeerd door enkele SS-officieren. Het toenmalige SDAP-lid Brugmans herinnerde zich jaren na dato nog, hoe ongedisciplineerd de Beekvlietse gijzelaars zich toen gedroegen. Een Rottenführer wilde dat de puntjes van onze schoenen precies op één lijn stonden en draafde langs ons heen. Maar nauwelijks was hij even verder, of de rij werd weer een golvende lijn. Dat lijkt onbelangrijk, maar voor ons betekende het: je kunt ons wel fusilleren, maar niet impressioneren! Na een lange stilte volgde de officiële verklaring van de executie van de vijf, voor wier dood de gevluchte Nederlandse regering verantwoordelijk zou zijn. Tot veler ergernis werd hieraan toegevoegd, dat de daarop volgende dagen dertien gijzelaars zouden worden vrijgelaten. Voorts kondigde de commandant aan, dat de daaropvolgende vijf dagen een 'absolute Postsperré' van kracht was. Onder ijsig stilzwijgen van de gijzelaars verlieten de officieren en een cordon soldaten het veld. De sfeer van intimidatie moet hierna zijn doorbroken door een gijzelaar, die de toentertijd bekende reclameslogan voor chocolademelk riep: "Half elf, Blookertijd!"

Ongetwijfeld braken deze branieachtige woorden de spanning, die door de intimiderende houding van de commandant en uit respect voor de vijf doden hoog was opgelopen.

Sindsdien vreesden de gijzelaars voor hun leven, waarover de vijand geheel en al naar willekeur bleek te kunnen beschikken. De woorden van Anton van Duinkerken: 'Hier is het leven zwaarder dan de dood' karakteriseerden hun gemoedsgesteldheid en schiepen tevens een psychologisch kader, waarin de constante bedreiging met de dood voor hen zwaarder woog dan de dood zelf. In zijn sonnet *Doodsaankondiging* heeft hij zijn visie op de gebeurtenissen van 15 augustus 1942 gegeven. Als een diep gelovige rooms-katholiek vraagt Anton van Duinkerken zich in dit sonnet niet af, of hij in navolging van Christus zelfs zijn vijanden lief zou moeten hebben. Hem houdt iets anders bezig, want hij vraagt zich af, of hij hen tenminste niet hoeft te haten:

'...Enigen uwer worden doodgeschoten.'
Het juist getal verzwijgt de vaksadist.

Met wat ik in mijn hersens altijd wist
wordt heel mijn inborst plotsling overgoten.

Zij zullen schieten. 't Is hun levenslust
en daartoe hielden zij ons opgesloten.
Maar kan een moord hun zegepraal vergroten?
Menen zij, dat ons volk hierbij berust?

Zij zullen schieten! Doch wanneer? Op wien?
Zal ik erbij zijn en de kracht erlangen*, (* verkrijgen)
te sterven voor de waarheid, die ik dien?

En als ik sterven moet (menig soldaat
moet sterven en de dood loert op de burger),
zal ik dan kunnen sterven zonder haat?

In *Legende van de wederkeer* ontwikkelde Anton van Duinkerken nog een andere visie op de gebeurtenissen van 15 augustus 1942. Hij negeert daarin de vijand met iets van superieure minachting, om zich des te meer te verdiepen in het mysterie van zijn eigen dood. Niet de vraag of hij zijn vijanden lief zou kunnen hebben (althans niet zou hoeven te haten) hield hem blijkens dit tweede sonnet nog langer bezig, maar of hij zich liefdevol zou kunnen verzoenen met zijn eigen dood. Het is misschien wel het beste sonnet van Anton van Duinkerken, een indrukwekkend sluitstuk, dat om die reden hier achterin is afgedrukt.

Overigens bracht deze Brabantse dichter soms minder zwaar geschut in stelling om zich met tegenzin van zijn isolement bewust te worden. Dan hoorde hij buiten het kleinseminarie 'Beekvliet' vrolijke kinderstemmen: 'Niets dan de stem van een kind op de weg is genoeg om volkomen gevangen te zijn.' Dan zag hij vanuit de verte zijn vrouw met een zakdoek naar hem zwaaien: 'Mijn vrouw is de wuivende, die met haar zakdoek in 't licht langs het korenveld gaat./Zij zendt mij een uiterste teken van liefde nu zij mij, gedwongen, verlaat.' Dan ook herkenden zijn lotgenoten veel van hun eigen situatie in de beelden die hij voor hen opriep. Maar hij trachtte hun het leven ook op een andere manier dragelijk te maken. Zo hield hij voor hen reeds op 9 mei 1942 een voordracht over Brabantse humor en was hij als voorzitter van de 'lolcommissie' een minder ernstig man dan

men hem uit zijn poëzie leert kennen. Hoeveel voordrachten en lezingen heeft Anton van Duinkerken in Beekvliet niet gehouden, hoeveel toneelvoorstellingen niet helpen opvoeren! Er stak in hem óók iets van een dominante gezelligheidsmaniak, die het anderen graag naar de zin wilde maken.

Daarin stond hij niet alleen, want er waren maar liefst 35 culturele 'kringen' in Beekvliet. Muziekuitvoeringen onder leiding van Jo Juda stonden er op een hoog peil. Hetzelfde kan worden gezegd van Hendrik Andriessens uiteenzettingen over de harmonieleer en van Vestdijks lezing over *Der Prozess* van Kafka en zijn acht voordrachten over *De poëzie, haar wezen en haar techniek* (in 1949 gepubliceerd onder de titel *De glanzende kiemcel*). De 'Gestelse volksuniversiteit' voorzag ongetwijfeld in een grote behoefte aan kennis en inzicht, die de door leergierigheid gedreven gijzelaars, althans tijdelijk, het zicht op hun dagelijkse benauwenissen ontnam. Wie het hoog intellectuele gehalte van zulke lezingen beu was, kon gaan luisteren naar de persoonlijke ervaringen met Oost-Groenlandse eskimo's van de Leidse lector in experimentele dierkunde, N. Tinbergen; hij kon zich ook laten voorlichten over de levensgeschiedenis van de paling of, wat in de exclusief uit mannen bestaande gemeenschap wel voor de nodige hilariteit zal gezorgd hebben, een cursus bijwonende die als werktitel 'Van vrijen en trouwen' droeg. Eén van de gijzelaars, Dr. Onno Damsté, ging het volgen van colleges na verloop van tijd zo tegenstaan, dat hij (zich bovendien ergerend aan de *geveinsde* intellectuele passie van andere gijzelaars) besloot een grap uit te halen. In kleine kring begon hij hoog op te geven van de Britse componist, William Horace Lawrence Spark (1800-1843), over wie hij een gefantaseerde, maar natuurlijk wetenschappelijk zéér verantwoorde biografie verzong. Weldra werd er voor een aandachtig gehoor kamermuziek van Spark gespeeld, zijn sterfdag luisterrijk herdacht, maar zelfs toen Onno Damsté memoereerde, dat er in Amsterdam een weg naar deze componist was vernoemd, de Willem Sparkweg (in werkelijkheid Willems Parkweg), werd het bedrog niet ontdekt. Dat gebeurde pas, toen de kleinzoon van de zogenaamd 'kinderloos' gestorven componist in Beekvliet op bezoek zou komen. Een fotograaf moest alles op de gevoelige plaat vastleggen, wat de Duitse commandant in geen geval zou hebben goedgekeurd. De fotograaf kwam vanzelfsprekend niet opdagen, maar de ontvangstzaal zat vol... In Sint-Michiëlsgestel herinnert de

Willem Sparkweg, in de nabijheid van het 'oude' Beekvliet, ook nu nog aan deze 'practical joke'.

Afgezien van dit soort komische uitwassen, vond de geschiedenis van de 'Gestelse volksuniversiteit' haar oorsprong in Buchenwald. Dit hing ten dele samen met de gemêleerde bevolking van Beekvliet, die behalve uit 'anti-verzet-gijzelaars' ook uit 'Buchenwalders' bestond. Nadat bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog ruim 2400 Duitse mannen, vrouwen en kinderen in Nederlands-Indië waren vastgehouden, in hotels en kampementen, liet de Duitse overheid bij wijze van tegenmaatregel bijna 400 vooraanstaande Indische verlofgangers in Nederland oppakken en samen met enige, om hun anti-Duitse houding bekendstaande politici, zoals de Haagse wethouder W. Drees en het lid van de Tweede Kamer M. van der Goes van Naters, op transport stellen naar het concentratiekamp Buchenwald. Er bevonden zich onder de groep van 'Indische gijzelaars' ook vijftien vrouwen, die naar het concentratiekamp Ravensbrück werden gezonden. Zij mochten naar huis terugkeren, nadat de in Nederlands-Indië vastgehouden Duitse vrouwen en kinderen waren vrijgelaten. Voor de Nederlandse mannen in Buchenwald gold dit uiteraard niet, maar zij genoten er wel een voorkeursbehandeling: zij hoefden niet te werken en mochten onder geen beding worden mishandeld. Om de positie van de achtergebleven Duitse mannen in Nederlands-Indië niet onnodig te verslechteren werden de 'Buchenwalders' als krijgsgevangenen behandeld en onder internationaal toezicht gesteld. Hun contacten met de buitenwereld, in het bijzonder met het Internationale Rode Kruis, waren zo goed, dat rijkscommissaris Seyss-Inquart voor negatieve publiciteit begon te vrezen: de gruwel van Buchenwald mocht vooral niet wereldkundig gemaakt worden. Om die reden liet hij hen, op 15 november 1941, in het grootseminarie 'Haaren' en, op 11 mei 1942, in het kleinseminarie 'Beekvliet' opsluiten. Zij arriveerden in Sint-Michiëlsgestel met de bewijzen van hun eerder genoten voorkeursbehandeling, waaronder meer dan 2000 boeken, een piano en een zware vleugel, tuinstoelen en ook levende have, dat wil zeggen huisdieren die zij er hadden mogen houden. Zij kwamen met 'katten en kratten', zoals Simon Vestdijk plastisch heeft opgemerkt. Voordat zij op 29 oktober 1942 naar de eveneens in Sint-Michiëlsgestel gelegen r.k. kostschool voor jongens 'De Ruwenberg' zouden worden overgebracht, toonden zij zich zo gehaaid in de omgang met de Duitse commandant van Beekvliet, dat twee van hen onder hun

achternamen bekend: Mennes & Rupke, zich net als in Buchenwald en Haaren tot de Nederlandse kampeiders lieten benoemen. Onder hun bezielende leiding werd de reeds in Buchenwald gevormde sociologische kring nieuw leven ingeblazen. Andere dan politieke of maatschappelijke vraagstukken werden in godsdienstige of meer levensbeschouwelijke clubs besproken. Ook deze breidden zich uit, totdat er in Beekvliet een ongebreidelde groei van kringen was ontstaan. De 'anti-verzet-gijzelaars' namen dus van de 'Buchenwalders' de inventieve gewoonte over om kringen te vormen, waarvan de gebundelde activiteiten onder de naam 'Gestelse volksuniversiteit' bekend zijn geworden.

Binnen de sociologische kring werden politieke en maatschappelijke denkbeelden ontvouwd, die tot de oprichting van de Nederlandse Volksbeweging leidden. W. Schermerhorn was er de bekendste voorzitter van. Hoewel vóór de oorlog lid van de Vrijzinnig Democratische Bond, zou hij na de oorlog toetreden tot de Partij van de Arbeid, op grond waarvan men hem als een levend voorbeeld van de doorbraakgedachte kan beschouwen. Liefst drie naoorlogse premiers van Nederland ontmoetten elkaar in Beekvliet, waar zij in besloten kring hun gedachten over de toekomst van ons vaderland lieten gaan: W. Schermerhorn, W. Drees en J. de Quay. Reeds in de oorlogsjaren signaleerden zij de politieke gevolgen van de ontkerkelijking in Nederland en een daarmee gepaard gaande ontzuiling van de massamedia, die zij met veertien andere gijzelaars zo goed mogelijk trachtten te vertalen in een gezamenlijk 'partijprogramma' van drie grote politieke stromingen: socialisme, christendemocratie en liberalisme. Hun kring, bestaande uit zeventien vooraanstaande gijzelaars, werd onder verwijzing naar de leiding van de Verenigde Oost-Indische Compagnie 'De Heeren Zeventien' genoemd. Alle vooroorlogse politieke partijen waren er evenredig in vertegenwoordigd, waardoor na de Tweede Wereldoorlog hun vooruitstrevende denkbeelden niet onmiddellijk weerklank vonden: de macht van de vooroorlogse politieke partijen liet zich niet zo gemakkelijk breken als 'De Heeren Zeventien' hadden gedacht! Pas in onze tijd worden hun politieke denkbeelden vooral verwezenlijkt door de Partij van de Arbeid, die in dit opzicht een naoorlogse traditie hooghoudt, het Christendemocratisch Appel en de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie.

Werden er in politiek en maatschappelijk opzicht diepe kloven in Beekvliet gedicht,-hetzelfde kan men niet zeggen van wat er zich in

godsdienstig en levensbeschouwelijk opzicht afspeelde. Er stond wel eens een dominee op wacht als een priester de mis opdroeg, en er werd wel eens een gemeenschappelijke Avondmaalviering gehouden, maar men kan het met M. Kapteijns en G. Seegers eens zijn, dat het met de oecumene in Beekvliet niet al te best gesteld was. In *Sint-Michielsgestel/Oorlog en bevrijding/Herdenken in balans* schrijven zij: 'Ondanks een enkele gemeenschappelijke Avondmaalviering bestonden er geen diepgaande oecumenische contacten tussen protestanten en katholieken. Wél in toenemende mate wederzijdse waardering en begrip.' De bemiddelende rol van de humanisten onder hen was kennelijk niet groot genoeg om godsdienstige tegenstellingen te overbruggen. Daartoe bleek zelfs de gemeenschappelijke Avondmaalviering niet in staat, want die werd na ampel beraad aan drie verschillende tafels gehouden!

Van alle gelovigen waren de dominees het brutaalst tegen de Duitse commandant. Simon Vestdijk beschrijft in *Sint-Michielsgestel of een studie in volkskarakter*, dat achterin *Gestalten tegenover mij/Personlijke herinneringen* staat, hoe één van hen commandant Schmidt (de derde commandant van Beekvliet) bejegende: 'Meestal droeg Schmidt zijn uniform, maar die dag wilde hij zich misschien gijzelaar meevoelen, want hij liep in burger over de binnenplaats, waar de onverschrokken geestelijke hem schuin van achteren benaderde en pijnlijk hard op de schouder sloeg, verheugd uitroepende: "Ha, Jansen (of Pietersen), ben jij hier óók?!" Schmidt draaide zich om en snauwde: "Sehen Sie nicht wen Sie vor sich haben?!"-waarop de dominee met een onverschillig verontschuldigend gebaar zijns weegs ging.' Uit eigen ervaring wist Vestdijk maar al te goed, hoeveel moed er voor zo'n optreden nodig was. In overeenstemming met de manier waarop hij zijn gijzelaarsstijd ervaren had, namelijk als een grotesk intermezzo, typeert hij ook Schmidt zelf: 'Hij was volkomen grotesk. Zeer zeker een heer, of iemand die zich daarvoor hield. Hij kon charmant doen. Hij kon snauwerig de bovenlip optrekken, als Hitler. Hoewel hij niets 'Germaans' over zich had, was hij zo Duits als Duitsers maar kunnen zijn, in dat bliksemsnel omschakelen van fluweligheid naar de meest stuitende schofterigheid, van militair naar burger, van laag naar hoog, en van hoog weer naar laag, zéér laag. Want de groteske mens is nergens thuis, hij zweeft ergens in het heelal, in de chaos, waar de dieren nog moeten worden gevormd uit de monsters, de mensen uit de dieren, de goden uit de mensen.

Schmidt was om zo te zeggen nog niet eens aan het heidendom toe, hij had nog niet eens geleerd gesteenten te aanbidden. Hij ruste in onvrede.' In deze studie is niet alleen Schmidt een groteske figuur, maar zijn ook andere Duitsers grotesk (het is een studie in *volkskarakter*), voor zover zij voorstanders zijn 'van een feilloos ceremonieel in dienst van de onzin'. Toen Vestdijk een door Schmidt zelf afgenomen verhoor moest ondergaan na de gebeurtenissen van 15 augustus 1942, net als de meeste andere gijzelaars, bekende hij belangstelling te hebben voor de Duitse cultuur, 'een toch nogal lafhartig antwoord, waarvan de ironie ál te diep verscholen was.' Slechts één gijzelaar, J. Meyer Ranneft, durfde de commandant te bekennen, dat hij anti-Duits was. De andere gijzelaars beantwoordden de vraag, of zij 'deutschfreundlich' of 'deutschfeindlich' waren, via een omweg: zij waren bijvoorbeeld pro-Frans of hielden van moezelwijn. Naderhand gaf Vestdijk aan die omweg óók een culinair tintje, want liever dan 'flots' te eten,-een waterig soepje-, of 'edelflots',-hetzelfde soepje, maar dan met een snippertje vlees erin-, zou hij in Beekvliet 'gehakt van de Duitsers' hebben gemaakt.

Diep onder de indruk van de gebeurtenissen van 15 augustus 1942 schreef Vestdijk één van zijn bekendste gedichten, *De uiterste seconde*, dat hij opdroeg aan zijn 'compagne' of levensgezellin Ans Koster. In tegenstelling tot Anton van Duinkerken zag hij zijn eigen dood niet als een 'verrukt begin', maar als een 'verrückt' einde. Slechts door herinneringen aan een voorgoed voorbijgane tijd op te halen, kon hij zich van het naderende einde een voorstelling maken. Met een zekere gelatenheid, die niet wezenlijk anders was dan toen hij nog in het volle leven stond, dacht hij terug aan zijn dagelijkse wandelingen met Ans Koster. Toen waren ze met hun tweeën geweest en nu? Doodgaan is niet zozeer een *eenzaam* proces, zo overdenkt Vestdijk zijn naderende einde, als wel een *fnuikend* proces waardoor men zich bij leven en 'welzijn' (in de letterlijke betekenis van dat woord) al dood waant:

Doodgaan is de kunst om levende beelden
met evenveel gelatenheid te dulden
als toen zij nog hun rol in 't leven speelden,
ons soms verveelden, en nochtans vervulden.

Hier stond ons huis; hier liep zij met de honden;
hier maakte zij de bruine halsband los;

hier hebben wij de stinkzwammen gevonden,
op een beschutte plek in 't sparrenbos.

Doodgaan is niet de aangrijpende gedachte,
dat zij voortaan alleen die paden gaat,-
want niemand is alleen die af kan wachten,
en niemand treurt die wandelt langs de straat-,

maar dat dit alles wás: een werk'lijkheid,
die duren zal tot de uiterste seconde;
dit is de ware wedloop met de tijd:
de halsband los, en zij met de twee honden.

Vestdijk had alle reden om zich bezorgd over de toekomst te tonen, want op 16 oktober 1942 werden opnieuw gijzelaars gefusilleerd, ditmaal in de bossen bij Woudenberg. Onder hen bevonden zich drie 'anti-verzet-gijzelaars': J. Haantjes, wethouder in Enschede, J. van den Kerkhoff, vakbondsbestuurder in Zwolle, en H. Vrind, advocaat in Almelo. J. van den Kerkhoff was in Beekvliet geen onbekende figuur, de twee anderen waren gegijzeld in Haaren. Allen hadden een band met Twente en dat uitgerekend zij moesten sterven, had een speciale betekenis: Rauter wilde het Twentse verzet in de kiem smoren, hoewel spectaculaire aanslagen van ditzelfde verzet nu juist hadden verhinderd, dat men zou kunnen spreken van 'in de kiem smoren'. In *Een ruwe hand in het water* wordt beschreven, hoe de gijzelaars in Beekvliet het nieuws van deze tweede fusillade ontvingen: 'In Beekvliet beet kampcommandant Schmidt de bijeengeroepen gijzelaars na de officiële bekendmaking van de executie van hun kampgenoot toe: "So muss es gehen!" Honderden gijzelaars namen hun hoeden af. Opnieuw werden de lopende activiteiten afgelast en werd de post gedurende vijf dagen geblokkeerd.' Uit zowel ontzag als vrees van de Duitsers voor wat vooral de eerste fusillade onder de Nederlandse bevolking teweeg had gebracht, vonden er hierna geen executies van gijzelaars meer plaats. Tegen het einde van 1942 werden zelfs honderden van hen uit Beekvliet ontslagen, maar niet nadat de dood van de drie 'anti-verzet-gijzelaars' de tegenstellingen tussen de groep waartoe zij behoorden en de 'Buchenwalders' had aangewakkerd.

Hun dood bracht onder de gijzelaars in Beekvliet een definitieve scheiding teweeg: de 'Buchenwalders', die althans voor hun eigen le-

ven niet hoefden te vrezen, werden op 29 oktober 1942 naar De Ruwenberg overgebracht. Zij hadden het daar niet al te slecht, dankzij de goede zorgen van de Fraters van Tilburg, konden zich desgewenst ergens privé terugtrekken (wat in Beekvliet een vrijwel onmogelijke opgave was) en mochten er méér en langduriger bezoek ontvangen dan ooit tevoren. Getypte versies van het BBC-nieuws gingen er vrij van hand tot hand, terwijl de ligging van De Ruwenberg schaatstochten over de Dommel mogelijk maakte. De imkers onder hen mochten zich aan de bijenteelt wijden, zoals ook de konijnenfokkers onder hen geen strobreed in de weg werd gelegd. In de Dommel zat toen nog zoveel vis, dat ook de 'Buchenwalders' daarvan konden profiteren. In Beekvliet waren zij horendol geworden van de intercom, die soms op één dag wel 80 mededelingen van de Nederlandse kampeiding door het hele gebouw spuide. Alleen al om die reden beschouwden velen hun onvrijwillige verhuizing naar De Ruwenberg als een vooruitgang, maar er waren nog meer voordelen aan verbonden. In tegenstelling tot Beekvliet was De Ruwenberg niet afgerasterd met prikkeldraad en stond er slechts één schildwacht bij de ingang. Dat schiep de mogelijkheid om op een minder ingewikkelde manier dan vanuit Beekvliet contacten met de inwoners van Sint-Michielsgestel te leggen. Daarvan maakten de 'Buchenwalders' handig en dankbaar gebruik ter aanvulling van hun voedselpakketten, die zij behalve naar huis ook naar Beekvliet wisten door te sluizen. Kondigde de commandant in één van beide gijzelaarskampen weer eens een 'absolute Postsperre' af, dan werd die meestal met hulp van de inwoners van Sint-Michielsgestel doorbroken. In Beekvliet heette de daarvoor vereiste ontplooiing van activiteiten 'pietheinen'. Zonder hulp van buitenaf zou menige brief niet op het juiste adres zijn aangekomen.

Na de invasie in Normandië raakten beide gijzelaarskampen steeds meer ontvolkt. Op 'Dolle Dinsdag', 5 september 1944, werden de overgebleven gijzelaars op transport gesteld naar het concentratiekamp Vught, waar zij gedurende bijna twee weken de schrik van hun leven kregen. Zij werden door zenuwachtige SS'ers net zo toegesnauwd en gedrield, als eertijds hun niet-bevoorrechte kampgenoten in Buchenwald. Jo Juda was ontzet over het uiterlijk van de ongeveer 100 'Häftlinge', die hij bij zijn aankomst aantrof. In zijn in 1979 verschenen *Jantje Paganini. Häftling 2613* beschrijft hij hen als levende skeletten, waarvan 'de gewrichten puntig door hun kleren' staken. Kort voor zijn aankomst waren meer dan 3500 gevangenen in alle

haast gedeporteerd naar Duitsland, of doodgeschoten en verast in het crematorium van Vught. De as van honderden lijken lag nog in de ovens, naar de gijzelaars tot hun afgrijzen vaststelden. Lang duurde het schrikbewind van de SS'ers niet, of de invasie noopte hen tot een strategische terugtocht. Op 17 september 1944 werd Mennes, 'de kampleider van het eerste uur', als laatste van alle gijzelaars ontslagen, en toen begon al gauw het grote herdenken.

In *Sint-Michielsgestel/Herinneringen uit het Gijzelaarsleven* herdenkt B. van de Gijzel zijn gedwongen verblijf in Beekvliet met een nauwelijks ingehouden stroom van woorden. Hij is lyrisch over Sint-Michielsgestel: 'Daar wordt de landelijke rust alleen doorbroken door het vrolijke gebel van de keurig gepoetste paardenhamen, daar wonen van die prachtmensen, die altijd wel een fiets te leen hebben, als een gijzelaar met verlof mag gaan en nog net een vroege trein kan halen.' Daarmee was de toon gezet, waaraan zelfs Vestdijk zich niet helemaal kon of wilde onttrekken, getuige zijn beschrijving van het kleinseminarie 'Beekvliet': '...deze idyllische omgeving, met gazons en getolereerde dekstoelen voor het luieren des lichaams, en dakzitjes en spookzolders met roomse documenten, en een sportveld, en overal goede, oude Brabantse torens in de rondte.' In de loop der tijd trad er allicht enige vertekening van het beeld in, dat veel gijzelaars van hun gedwongen verblijf in Sint-Michielsgestel hadden. Zo schreef B. van de Gijzel in 1946 enthousiast over de diversiteit van de in Beekvliet vertegenwoordigde beroepen, waarvan die van burgermeester en hoogleraar het meest voorkwamen. Deze zouden minder hoog in aanzien hebben gestaan dan beroepen als houtvester en spoorwegwachter. Daarvan waren immers maar weinig vertegenwoordigers te vinden. Maar alleen al het exclusieve karakter van 'De Heeren Zeventien' bewijst, dat het in Beekvliet nog lang niet met de vooroorlogse standenmaatschappij gedaan was.

Tijdens de laatste reünie van de 'Buchenwalders' in De Ruwenberg memoreerden zij nuchter hun eigen 'minimale deel van de oorlogselende', dat menigeen in verhouding tot het lot van de echte 'Buchenwalders' minder moeilijk scheen te dragen. In 1985 werd hun vereniging, -zelf spraken zij van 'club'-, opgeheven. Hun gelederen raakten steeds meer uitgedund door wat men tegenwoordig 'natuurlijk verloop' noemt. Mr. H. van Andel was hun allerlaatste voorzitter. Bij de verbouwing van De Ruwenberg sprak hij in 1988 zijn 'hartgrondige dank' uit voor alle goede zorgen die de gijzelaars hadden mogen on-

dervinden van de inwoners te Sint-Michielsgestel, want zij hadden hen tenslotte als hun eregasten beschouwd en, wat meer is, ook als eregasten behandeld.

Anton van Duinkerken, *Verzen uit Sint-Michielsgestel*

Legende van de wederkeer

Wat zijt gij, dood, die eensklaps mij bedreigt
van zo nabij als ik u nimmer zag?
Een doffe schok van 't zenuwstel, een slag,
waarbij 't bewustzijn in elkander zijgt?

Een onherroepelijk wee, waar 't hart in hijgt
van schaamte en spijt en ijdel zelfbeklag
of 't licht van een lang vertrouwde dag,
waarin de ziel tot eeuwge vrede stijgt?

Nooit heb ik u gekend, mijn eigen dood,
maar nu gij voor mij staat en onbewogen
mij aanziet, weet ik, dat ik u bemin.

Blijf mij nabij; ontsteek een morgenrood
van eindeloze liefde, dat* mijn ogen (* opdat)
u altijd zien als hun verrukt begin!

*

Bij de uitvaart van Mgr. Bekkers zag ik als jonge gymnasiast op de televisie opnames in zwart-wit van Brabantse dreven, een laantje in de omgeving van Sint-Oedenrode, omzoomd met populieren. Terwijl de auto met het stoffelijk overschot van de alom geliefde bisschop langdurig in beeld werd gebracht, hoorde ik voor het eerst het *Adagio* van Albinoni. Ik was bedroefd en nam aan, omdat het een landelijke uitzending betrof, dat anderen dat ook waren.

Niet lang daarna was ik met mijn vader in Borne, waar drie ongetrouwde zussen van hem woonden. Alle drie waren zij vermaard om hun sterke opinies, die ze onmogelijk voor zich konden houden. Toen het gesprek op Mgr. Bekkers kwam, zei de oudste van hen op z'n

Twents: "God weet alles am besten!" Ik begreep niet wat ze met die raadselachtige woorden bedoelde, maar hield wijselijk mijn mond. Op weg naar huis vroeg ik mijn vader om uitleg. Ik was diep geschokt, toen hij mij die gaf. Mgr. Bekkers was in de visie van zijn drie oudere zussen een uiterst vrijzinnig man, die het op het gebied van de seksuele moraal en de menselijke voortplanting beter dacht te weten dan Godzelf. Toen de bisschoppelijke verkondiging van het evangelie zelfs God te bar werd, maakte Hij een einde aan diens leven. "God weet alles am besten!" hield dus een scherpe veroordeling van Mgr. Bekkers in.

Wat mij schokte, was niet alleen een principiële verschil van inzicht-, daarover valt te twisten-, maar het besef dat er inderdaad *met sommige mensen* niet valt te twisten over hun smaak en gevoel voor kleur.

*

Jaren later hoorde ik een anekdote over de benepen visie van kardinaal Alfrink op Mgr. Bekkers. Die twee lagen elkaar niet; alleen al de tegenstelling tussen boerenzoon en hoogleraar leek onoverbrugbaar. Toen men de kardinaal een foto van zijn gestorven Brabantse collega liet zien, hoog te paard gezeten op de boerderij van zijn moeder, bleef het lang stil. Oude tegenstellingen van hiërarchische en intellectuele aard speelden de kardinaal bijna zichtbaar parten, waarna hij het stilzwijgen verbrak met de woorden: "Een intelligent paard!"

*

In mijn herinnering woonde de moeder van Mgr. Bekkers in Sint-Oedenrode en was dat de reden waarom hij daar begraven is. Toen ik later in Brabant ging wonen, viel mij het topografische taalgebruik van sommige Brabanders op. Zij korten de naam van woonplaatsen als Sint-Oedenrode, Middelrode en Nistelrode af. Wat zij met 'Rooi' precies bedoelen, moest je maar raden. Ik vertelde kort na onze verhuizing aan volbloed Brabanders, dat ik naar Sint-Oedenrode was geweest om kasteel Henkenshagen eens goed te bekijken. Dat vonden zij maar gek. Wat viel er aan zo'n veredeld kippenhok nou te zien? Ik vertelde hun welke rol dit kasteel in Du Perrons meesterwerk speelt, maar maakte een grote vergissing door mij Brabantser voor te

doen dan ik was. Ik zei namelijk dat ik naar 'Oei' was geweest in plaats van het gemoedelijke 'Rooi' te bezigen, dat zij in combinatie met kasteel Henkenshagen vast wel met Sint-Oedenrode in verband zouden hebben gebracht. Nu lachten zij mij uit, toen zij eindelijk begrepen welke plaats ik met 'Oei' had bedoeld.

*

In *De ongenode gast* schrijft Jona Oberski: 'We kunnen de natuur uitpluizen, vezel na vezel, en daarbij raken we algauw de draad kwijt.' In deze zin stoort mij de overeenkomst tussen vezel en draad, terwijl de bedoeling van de schrijver nu juist is het verschil daartussen te benadrukken. Eigenlijk is de zin nog langer: 'We kunnen de natuur uitpluizen, vezel na vezel, en daarbij raken we algauw de draad kwijt, want de vezels moeten we eerst spinnen.' Nu begrijp ik er helemaal niets meer van: hoe kunnen we de draad kwijtraken, als we die eerst nog uit vezels moeten spinnen?

Nog een ander misverstand vergalde mij de lezing van deze novelle. Aram Tifo zal tijdens een literaire bijeenkomst vragen uit het publiek beantwoorden. Hij gooit een rubberen balletje de zaal in. Wie dat opvangt, mag hem een vraag stellen. Dan staat er: 'Is het niet onethisch om zoiets te verzinnen?' Ik meende aanvankelijk, dat Aram kritisch stond tegenover zijn eigen, van minachting getuigende, methode om een vraag uit het publiek te beantwoorden. Maar nee hoor, het gaat over de vraag, of hij zijn oorlogsellende met eigen verzinsels mag invullen of niet. Die discussie is in ons land allang gevoerd.

*

Tegen het einde van het jaar lees ik twee romans van Julian Barnes: *Het stekelvarken* en *Trioloog*. In de eerste roman wordt Gorbatsjov een Judas genoemd, wiens hoofd door vogels bescheten is. Zo typeert Stojko Petkanov, het voormalige staatshoofd van een Oostblok-land (dat mij aan Bulgarije doet denken) diens moedervlek. Petkanov wordt door Peter Solinski in een politiek showproces aangeklaagd. Indien het de bedoeling van Barnes is geweest om het goede van het communisme aan te tonen door een onwaardige procureur-generaal tegenover de figuur van Petkanov te stellen, overtuigt hij mij niet: beiden deugen niet, evenmin als de politieke stromingen die zij in ex-

tremis vertegenwoordigen: communisme en kapitalisme. Peter Solinski heeft de mond vol van zijn morele plicht 'om de waarheid behoedzaam als een paardenbloemblad tussen de tanden van de leugens uit te peuteren'. Waarom die leugens hun 'tanden' laten zien en de waarheid wordt vergeleken met een 'paardenbloemblad', begrijp ik niet.

Trioloog is daarentegen een buitengewoon geestige roman, waarin de driehoeksverhouding tussen Stuart, Oliver en Gillian voornamelijk in ongewone monologen wordt beschreven (de lezer wordt met 'je' aangesproken, zoals in *Chantage op het leven* van Harry Mulisch). Oliver en Stuart zijn van jongs af aan bevriend, wat eerstgenoemde niet verhindert diens vrouw Gillian in te palmen. Vooral het originele taalgebruik van Oliver maakt deze roman tot een genoegen om te lezen. Hij mag dan een geschifte vrijbouter zijn, maar hij weet zijn zielenroerselen uitstekend te verwoorden. Wanneer hij in hun gymnasiumtijd Stuart helpt door het fietszadel van diens grootste plaaggeest achterover te drukken, merkt hij op, dat deze toch maar 'op een ongerieflijke om niet te zeggen riskante wijze' van school naar huis is gereden. Hij typeert zichzelf als 'een lichtgelovige liberaal die met speld en blinddoek stemt, de teergevoelige stalmeester van de lieve vrede, iemand die instinctief de zwakken helpt tegen de sterken, de walvis tegen de louter uit Nipponezen bestaande vissersvloot, het dompige zeehondenjong tegen de knuppelende bruuft in houthakkersoverhemd, het regenwoud tegen de okseldeodorant'. Deze passage, die men hilarisch zou kunnen noemen of in hoogdravende bewoordingen gesteld, wordt gevolgd door een bondige of voor mijn part platvloerse samenvatting van zijn moeizaam verkregen levensinzicht: 'Natuurlijk draait het ook om bonken, om rampetampen, om dat uitschuifbare stukje vlees dat oorzaak is van zoveel zorgen.' Haast zou ik nog met hem te doen krijgen, ware het niet dat hij zich wel op eigen kracht (en die van Gillian) door het leven weet te slaan. Hij doet van alles wat niet door de beugel kan, maar het woordje 'ook' in de hierboven geciteerde samenvatting (van zijn op zichzelf niet bijster originele levensinzicht) doet hem de sympathie van de lezer uiteindelijk niet verliezen. Zijn beeldspraak is vaak origineel, soms niet te volgen. Als hij het heeft over 'een Schots neukertje', begrijp ik, dat hij daarmee bedoelt, hoe men een lucifer kan uitsparen door de ene sigaret met de andere aan te steken, maar als hij van de zelfvoldane Stuart opmerkt, dat deze 'mogadonisch van eigenwaan' of dat hijzelf

'een georchidectomeerde venter' is, zie ik ergens, op een door mij niet nader te detecteren plekje, het blad van een paardenbloem uitsteken.

Tegenover zijn originele taalgebruik staat dat van Gordon, de vader van Gillian, die er met een leerling vandoor is gegaan: "Marie-Christine was een hartstikke leuke meid." Al heeft hij gelijk, toch zegt men zoiets niet (tenzij in een vertrouwd gezelschap). Julian Barnes laat hem gelukkig niet lang aan het woord. Een zekere originaliteit kan Gillian evenmin worden ontzegd. Wanneer ze haar gedachten over de mannen in haar leven laat gaan, trekt ze een vergelijking met een fruitautomaat: 'Maar toen ik omgang kreeg met mannen, was het altijd net zo moeilijk als in een fruitautomaat drie aardbeien op een rij te krijgen. Je kon er één krijgen, en daarna misschien nog één, maar intussen was die eerste dan alweer weggedraaid. Er was een knop waar 'hold' op stond, maar die deed het nooit goed.' De nuchtere Stuart doet geen uitspraken die mij zullen bijblijven. Hij is alleen goed in het weerleggen van Olivers theorie, dat liefde een artikel op de vrije markt is, waar de meest biedende zonder morele scrupules zijn slag kan slaan. Origineel vond ik tenslotte ook een auctoriële opmerking van Julian Barnes over het Zuid-Franse landschap, tegen welk decor een deel van deze roman zich afspeelt. In overeenstemming met de couleur locale beschrijft hij, waarom er om de zoveel meter rozenstruiken naast wijnranken zijn geplant. Rozen zijn namelijk gevoeliger voor allerlei plantenziektes dan wijnranken, waardoor de wijnbouwers al in een vroeg stadium op mogelijke gevaren worden geattendeerd. Die rozenstruiken zouden ook langs iemands 'levenspad' (ik betwijfel, of Julian Barnes uitgerekend dit woord gebruikt) moeten staan om hem te waarschuwen voor dreigende gevaren.

*

Waarom lees ik eigenlijk de boeken die ik lees? Dat is een kwestie van toeval, van recommandatie (inclusief literaire kritieken) en van uitverkoop in de plaatselijke bibliotheek. Op mijn oude dag snaai ik daar soms een goed boek weg, net als vroeger in mijn studententijd op de Paardenmarkt in Utrecht. Zo ben ik ook aan de twee romans van Julian Barnes gekomen.

*

In een goede roman gebeurt nagenoeg niets, zelfs niet ter portrettering van een hoofd- of bijfiguur. Actie en psychologie verhouden zich tot elkaar als water en vuur: zij oefenen wederzijds een nivellerende werking uit. In één van de beste films die ik ooit gezien heb, *Il gattopardo* van Luchino Visconti, speelt de Italiaanse onafhankelijkheidsstrijd een grote rol. Maar ik betwijfel of Visconti in het voetspoor van Di Lampedusa (op wiens gelijknamige roman hij zijn film baseerde) daarin wezenlijk was geïnteresseerd. Ook de tragische lotgevallen van de Siciliaanse adel konden hem waarschijnlijk gestolen worden, al levert gebrek aan daadkracht indirect een bewijs voor de juistheid van bovengenoemde stelling op. Vurige aanvalskracht en decadentie verdragen elkaar nu eenmaal niet, wat Visconti in zijn film noopte tot tal van perspectiefwisselingen. Wat interesseerde hem wel? Ik denk hetzelfde wat een roman tot een goede roman maakt, dat wil zeggen de suggestie van een verband, zonder dat expliciet uit de doeken wordt gedaan waartussen of waaruit dat bestaat. Ik geef daarvan een voorbeeld uit de film (het boek ken ik niet): tijdens een galabal voelt de hoofdpersoon, Burt Lancaster in de film, zich onwel. Dwalend door een eindeloze reeks van vertrekken ziet hij zijdelings, hoe in een boudoir een groot aantal meisjes en vrouwen zich koelte toewuift met hun waaiers. De vergelijking met een kippenren dient zich aan, waartoe de drukke conversatie en uiterst bewegelijke verentooi van de dames het nodige bijdragen. Flakkerende kaarsen, licht en schaduw verhogen zijn nervositeit. In die even geladen als onwerkelijke sfeer laat Visconti Burt Lancaster in hetzelfde tempo met zijn ogen knippen als de waaiers op en neer gaan. Die balscène vind ik subliem. Zou ik de oorzaak daarvan moeten uitleggen, voor zover ik die al niet te kennen heb gegeven, dan zou dat er het sublieme karakter aan ontnemen.

*

Ik ga het nieuwe jaar in door op mijn manier vuurwerk af te steken: vier keer achter elkaar beluister ik het derde deel van Tsjaikovski's tweede pianoconcert, *Allegro con fuoco*, gespeeld door Bernd Glemser. Daar kan geen lawineklapper tegen op.

*

Het begin van de cadens uit het eerste deel van voornoemd pianoconcert heeft een hoogst eigenaardig effect, dat Tsjajkovski nooit bedoeld kan hebben. Na ongeveer vijftien minuten hoor ik een stel staccato klinkende noten die ik ook zou kunnen horen door de versnellingsknop van een cd-speler ingedrukt te houden. Het maakt niet uit welk pianoconcert het slachtoffer van zo'n handelwijze is.

*

In 1969 publiceerde Andreas Burnier *Het jongensuur*, dat ik in verband met het jaar van zijn verschijning te naïef van toon vind. Er was toen immers al veel bekend over de ervaringen van Joodse kinderen in oorlogstijd. Enerzijds maakt de ik-figuur op seksueel gebied meer mee dan ik mij kan voorstellen van een kind van twaalf jaar (of van de mensen die zich aan haar of, in haar aanwezigheid, aan elkaar vergrijpen), anderzijds gelooft een leeftijdgenootje van haar niet, dat er huizen van twee verdiepingen en speelgoedafdelingen van warenhuizen kunnen bestaan. Innerlijk inconsequent is ook de houding van het ondergedoken Joodse meisje tegenover haar gereformeerde dorpsgenoten. Ze distantieert zich van hun 'omgekeerde' standsgevoelens: niet de rijken maar de armen zullen het koninkrijk van Jezus beërven. Dat nette armoede op haar een zelfgenoegzame indruk maakt, kan ik goed begrijpen, maar niet dat zij zichzelf vervolgens op haar minder lage stand laat voorstaan. Het enige wat mij aan deze novelle bekokon kon, is de door Andreas Burnier opgegeven reden waarom de dorpsgenoten van de ik-figuur geloof hechtten aan haar denkbeeldig Indische verleden: zij hadden twintig jaar geleden daarover het een en ander gelezen in precies dezelfde schoolboeken als waaruit de ik-figuur haar informatie haalde.

*

Tegelijk met de romans van Julian Barnes las ik *Afval en dorre bladeren*, welke roman door Gabriel García Márquez in 1955 werd geschreven. Waarom doe ik er zo lang over om deze roman uit te lezen? Met *Trioloog* heeft zij gemeen, dat er een verhaal in drie monologen wordt verteld (zij het dat *Trioloog* ook monologen van enige bijfiguren bevat), maar er is één groot verschil: de monologen van

Barnes zijn onthullend, terwijl die van Márquez slechts ten dele minder versluisend zijn. Hoe lang duurt het niet, voordat men er als lezer achter komt, waarom de dokter zich heeft opgehangen? Wat mij betreft, te lang!

Misschien is het ongeduld van een lezer tegen het einde van deze eeuw wel groter dan in 1955. Ik vraag mij af, wanneer er ooit verhalen met de snelheid van het licht zullen worden verteld. Hoe zou de menselijke geest eruit zien, als men de dikste romans met diezelfde snelheid zou kunnen lezen? Ik zou wel over een computerachtig brein willen beschikken, dat mij in verstandelijk en gevoelsmatig opzicht in staat stelde zoveel meer te begrijpen dan nu het geval is. De snelheid waarmee een verhaal wordt verteld en gelezen staat dus, ook nu al, rechtstreeks in verband met de wens van de schrijver en de lezer om alles te begrijpen. Márquez had daar in 1955 kennelijk minder zin in dan Barnes in het begin van het laatste decennium van deze eeuw.

*

Aan Wim Hazeu schreef ik op 15 november 1998:

Uit bewondering voor uw werk, met name uw biografie over Gerrit Achterberg, wil ik u graag één van mijn verhalen laten lezen. Misschien wordt u wel vaker door jonge talenten gevraagd, of u iets goeds in hun poëzie of proza ziet. Misschien bent u daarvan wel niet gediend, in beslag genomen als u wordt door uw eigen (literaire) bezigheden. Toch wil ik u vragen slechts één verhaal van mij te lezen: er is mij veel aan uw mening daarover gelegen. Vraag ik te veel, dan is een prullenbak dicht bij de hand en zal ik het u heus niet kwalijk nemen, dat u mijn verhaal daarin deponeert.

Wat ik graag van u zou willen weten, is of u het publicabel acht. Ik heb inmiddels vier boeken met verhalen geschreven, waarvan ik er nog nooit één naar een uitgeverij of tijdschrift heb gestuurd. Elk verhaal liet ik in stilte rijpen door er steeds weer een betere versie van te maken. Met dat proces ben ik nu wel klaar. Ik laat u dit weten, omdat ik geen *jong* talent ben, -misschien in uw ogen zelfs geen oud *talent*, maar dat zal ik afleiden uit (de afwezigheid van) uw reactie.

Rest mij nog op te merken dat *De wederopstanding* een (ten opzichte van mijn andere verhalen) atypisch verhaal is, doordat het kort is en niet-historisch van aard. Qua stijl lijkt het niet wezenlijk anders,

dus u kunt eruit opmaken, of ik de kunst van het schrijven versta of niet.

Op 2 januari 1999 ontving ik van Wim Hazeu een antwoord, waarin hij onder het nodige voorbehoud over het averechtse effect van mijn stijl spreekt: ik geef de lezer te weinig lucht. Te veel tussenzinnen leiden van het eigenlijke doel af. Daarmee ben ik het niet helemaal eens, want een zekere uitvoerigheid in beschrijvingen is noodzakelijk om nuanceringen mogelijk te maken. De dosering daarvan is een kwestie van persoonlijke smaak, wat hij overigens zelf ook erkent. Ik ga er misschien ten onrechte van uit, dat de snelheid waarmee de lezer leest, een schrijver in de gelegenheid stelt volledig beslag op hem te leggen. De lezer heeft in mijn ogen per definitie niets te vertellen, hij moet zich door een verhaal laten meeslepen, maar misschien til ik daar wel te zwaar aan. Toch is Wim Hazeu zo positief over mijn verhaal, dat ik mij op zijn aanraden tot Bert Natter heb gewend. Dat hij en deze 'reader' zo nauw verbonden waren aan 'de Prom' wist ik niet. Op 6 januari van dit nieuwe jaar schreef ik daarom de volgende brief aan Bert Natter:

Twee maanden geleden liet ik Wim Hazeu mijn verhaal *De wederopstanding* lezen. In een brief van 2 januari jongstleden heeft hij mij laten weten, wat hij daarvan vond. Hoewel zijn reactie niet onverdeeld gunstig is, vroeg hij mij contact met u op te nemen en mijn 'beste bundel met verhalen' aan u te laten lezen. Ik heb inmiddels vier boeken met verhalen geschreven, wat de keuze enigszins bemoeilijkt.

Aangezien schrijven vooral een stilistische kwestie is, stuur ik u slechts twee (totaal verschillende) verhalen uit *De Dood van Marat en andere verhalen*. Het eerste verhaal heet '*Heb uw naasten lief*' en gaat over de arrestatie van een fascistische partijleider uit Oostenrijk, die naar een voetbalwedstrijd van Rapid Wien in het Olympisch stadion had willen kijken, maar in plaats daarvan het onderspit delft in een bizarre discussie met een Hollandse marechaussee. Het tweede verhaal heet *Op de pier van Jalta* en gaat over de lotgevallen van drie min of meer aristocratische Russen in Jalta ten tijde van de Russische Revolutie. In hun drie verschillende opvattingen over de liefde laten zij Tsjechov en Nabokov met elkaar rivaliseren om hun eigen standpunt duidelijk te maken.

Ik heb Wim Hazeu op 15 november 1998 geschreven, dat ik nog nooit een verhaal naar een uitgeverij of tijdschrift had gestuurd. Dat is ook zo, maar daarna heb ik naar één uitgeverij, te weten 'Elmar' in Rijswijk, mijn eerste verhaal *De zaak van het diamanten halssnoer (1785)* gestuurd. Eerlijkheidshalve laat ik u weten, dat dit historische verhaal mogelijk wordt uitgegeven door deze uitgeverij, die gespecialiseerd is in historische verhandelingen: na een synopsis te hebben opgestuurd, een compleet hoofdstuk en vervolgens het hele verhaal (op verzoek van de uitgever op een floppy), ontving ik het onlangs in de vorm van een drukproef (146 pagina's) terug. De twee verhalen die ik u laat lezen zijn echter heel anders van opzet, zodat ik meen niet verkeerd te handelen door nu ineens met twee uitgeverijen tegelijk contact te hebben. Bevallen die twee verhalen u om wat voor reden ook, dan kan ik u het titelverhaal alsnog toesturen.

Ik heb het overigens zeer op prijs gesteld, dat Wim Hazeu de moeite heeft genomen om op zijn ouderwetse Lexikon 80 een vriendelijke brief (die veel langer was dan de mijne aan hem) voor mij te typen. Misschien wilt u hem daarvoor namens mij bedanken?

*

Een ouderwetse vuilnisbelt heet tegenwoordig een 'milieustation'.

*

MEMO ten behoeve van het medisch en/of arbeidskundig onderzoek naar de gezondheidstoestand en het arbeidsvermogen van G. Leliefeld, op 11 januari 1999 te verrichten door keuringsarts...

Medisch verleden

Onder verwijzing naar mijn memo van 16 december 1997 stel ik vast, dat immobiliteit en constant aanhoudende pijnen mij nog steeds beletten normaal te functioneren. De polyartrose en niet-artritische gewrichtsontstekingen bemoeilijken mij het lopen: daarin is sinds twee jaar wel enige verslechtering opgetreden, die ik door meer gebruik van medicijnen (brufen) tracht te compenseren. 's Nachts word ik wakker van de pijn, als ik in bed van houding verander. Daarvoor gebruik ik ongeveer twee keer per week 'brufen re-

tard', dat een hogere dosering en langere nawerking heeft dan de 'gewone' brufen die ik overdag gebruik. Soms heb ik last van de bijwerking van dit medicijn. Om die reden probeer ik het zo min mogelijk te gebruiken, maar dat leidt onherroepelijk tot meer klachten. Er is hier sprake van een vicieuze cirkel, die ik althans niet kan doorbreken. Toch is mijn psychische gesteldheid beter dan twee jaar geleden: ik heb mijn ziekte aanvaard en tracht er zo goed mogelijk mee om te gaan. Zo doe ik bijvoorbeeld mee aan een groot landelijk onderzoek naar chronische ziektes, dat door de universiteit van Utrecht wordt georganiseerd. Mijn huisarts heeft mij er inmiddels ook innerlijk van weten te overtuigen, dat er weinig aan polyartrose en niet-artritische gewrichtsontstekingen valt te doen. Zelf vergelijk ik mijn ziekte wel eens met die van anderen. Wanneer ik met onze therapeutische zwemclub in verwarmd water zwem, ben ik dankbaar niet aan een (veel) ergere ziekte te lijden. Ik hang mijn wandelstok in het kleedhok op, maar een ms-patiënt gaat ermee te water. Zo betrekkelijk is 'alles' dus.

Arbeidsverleden (sinds 16 december 1997)

Van mijn werkgever heb ik weinig medewerking ondervonden bij mijn herintreding. Door daar zelf flink achterheen te zitten, heb ik mij een werkplek veroverd. Na de hiervoor noodzakelijke coördinatie tussen de Centrale Directie en Personeelszaken van het Koning Willem I College tot stand te hebben gebracht, kreeg ik in december 1997 mijn huidige functie: senior beleidsmedewerker van het Examenbureau. Als zodanig houd ik mij vooral bezig met het ontwerpen van de Onderwijs en Examenregeling op basis van de Wet Educatie en Beroepsonderwijs en met het collegebreed invoeren van het Examenreglement. Dat gecompliceerde werk is nuttig en zinvol voor het Koning Willem I College en bevalt mij uitstekend.

Twee problemen zijn nog steeds niet opgelost: mijn werkgever heeft mij sinds 1 september 1998 ten onrechte gekort op mijn salaris en houdt zich niet aan een mondeling met mij gemaakte afspraak over herplaatsing, naar ik had begrepen in schaal 11, waardoor ik mijn restvaliditeit volledig zou kunnen invullen en recht zou hebben op een herplaatsingstoelage. Ik heb mij tot een juriste van de Algemene Onderwijsbond gewend om beide problemen op te lossen, maar haar brieven aan het College van Bestuur zijn tot nu toe niet beantwoord.

Er is binnen het Koning Willem I College in dit opzicht sprake van een eigenaardig eenrichtingsverkeer, wat ook blijkt uit de afwezigheid van contacten met de USZO. Voor zover ik kan nagaan, is dit het enige wat de directeur Personeelszaken voor mij gedaan heeft: een 'rekenvoorbeeld' maken ten behoeve van de USZO, waaruit blijkt, dat ik per 1 oktober jongstleden een functie in schaal 7 zou krijgen. In plaats van mijn salarisreductie ongedaan te maken wilde hij mij een korting van meer dan 50 % op mijn salaris bezorgen! Dit gebeurde na een zestal gesprekken over hetzelfde onderwerp, waarna ik mij noodgedwongen tot de juridische afdeling van mijn vakbond heb gewend.

In deze moeilijke situatie is en blijft mijn uitgangspunt, dat ik zo lang mogelijk maatschappelijk wil blijven functioneren. Uit mijn arbeidsverleden blijkt, dat ik gecompliceerde problemen op mijn werk het hoofd kan bieden. Binnen het Examenbureau functioneer ik goed genoeg om voor mijn werkgever een waardevolle kracht te kunnen zijn. Ik hoop dan ook, dat de motivering van het besluit om mij een WAO-uitkering toe te kennen zodanig is, dat mijn werkgever een zetje in de goede richting krijgt. Wat de bedrijfsarts schriftelijk over de door mij te verrichten werkzaamheden heeft verklaard, namelijk dat ik 'voor twintig uur per week arbeidsgeschikt' ben voor de werkzaamheden die ik 'momenteel en sinds januari 1998 verricht', sluit mijns inziens naadloos aan bij wat de arbeidsdeskundige in de beschikking van de USZO, de dato 16 juni 1998, heeft opgemerkt, namelijk dat ik voor mijn resterend verdienvermogen 'beleidsvoorbereidend werk en coaching wat u op dit moment doet voor twintig uur per week' kan verrichten. Mijn hierboven vermelde werkzaamheden vallen onder 'beleidsvoorbereidend werk'. Aangezien ik mij het afgelopen jaar heb bijgeschoold op het gebied van toetsen, zou onder 'coaching' ook de begeleiding van docenten kunnen vallen. Hoe dat ook zij,-ik vrees dat een niet precieze motivering van mijn WAO-uitkering mijn werkgever in de gelegenheid zal stellen mij in te schalen in schaal 7 (terwijl mijn huidige salaris is gebaseerd op schaal 14). Mijn verzoek aan de USZO is: kunt u niet alleen een motivering van uw WAO-besluit geven, maar daarbij ook een functie in schaal 11 (of een omschrijving van zo'n functie) vermelden, zodat ik recht heb op een herplaatsingstoe-lage? Ik heb mijn werkgever herhaaldelijk naar een omschrijving van mijn huidige functie en inschaling gevraagd, maar die nooit gekregen. Op 27 februari aanstaande moet mijn herplaatsing een feit zijn, dus is

er mij veel aan gelegen, dat mijn WAO-beschikking vóór die tijd bekend wordt gemaakt. De vorige keer arriveerde die vier maanden te laat, daarom wil ik tenslotte ook vragen vooral de tijdsfactor niet uit het oog te verliezen.

*

Het Koning Willem I College noemt zich een innovatief leercentrum, waar werken een voorrecht en leren een genoegen is. Ik denk daar enigszins anders over.

*

In de uitstekende vertaling van Mariolein Sabarte Belacortu lees ik *Liefde in tijden van cholera*. Dit meesterwerk van Márquez verhaalt over de liefde tussen Fermina Daza en de amoureuze brieven schrijvende reder Florentino Ariza. Pas tegen het einde van hun leven komt hun liefde tot volle bloei, wanneer zij ten gevolge van de dan opnieuw heersende cholera op een rivierboot heen en weer reizen tussen twee Colombiaanse havensteden.

Fermina Daza is getrouwd met de veelzijdige dokter Juvenal Urbino, die onder meer de brandweer in zijn stad hervormde. Hij leerde brandweerlieden sloten te forceren en gifslangen te doden. Op de dag van zijn dood moeten zij in actie komen om zijn papegaai uit een mangoboom te redden. Dat lukt hun niet. Wanneer hijzelf daartoe een poging doet, maakt hij een noodlottige val. Nu gaat het mij niet om dit ene bizarre voorval in deze roman, waarvan het accent door de nieuw opgelegde taken van de brandweer (en de kale takken van de mangoboom) nog eens wordt versterkt, maar om de welhaast achteloze wijze waarop Márquez de brandweer aanduidt met 'het civiele speelgoed' van dokter Juvenal Urbino. Dat is even meesterlijk geformuleerd als de visie van deze dokter op de dood, die op hem niet de indruk van 'een voortdurende waarschijnlijkheid' maakt maar van 'een onmiddellijke werkelijkheid'.

Nee, het gaat mij zeker niet om dit ene voorval, want het stikt in deze roman van de bizarre voorvallen. Zo staan er in het plaatselijk ziekenhuis van één der havensteden potjes onder de poten van bedden om te verhinderen, dat er allerlei ziektes langs omhoog kruipen. De hervormingsgezinde dokter Juvenal Urbino neemt maatregelen om

dit bijgeloof tegen te gaan, dat helaas ook onder zijn collega's voorkomt, maar dan in een andere vorm: hij hekelte hun gewoonte om bij voorkeur in galakleding en met gemzenleren handschoenen aan operaties uit te voeren, wat zij tot zijn komst gewoon waren te doen 'omdat men', zoals Márquez fijntjes verklaart, 'het als een vaststaand feit beschouwde, dat elegantie een essentiële voorwaarde voor infectiewering was.' Zijn er dan geen belangrijkere zaken in de havenstad die hervorming behoeven? De cholera is voor Márquez op de eerste plaats aanleiding voor een verbale verlustiging, pas daarna worden de sanitaire maatregelen van dokter Juvenal Urbino aan zijn hervormingsgezindheid toegeschreven. De beeldspraak in deze roman is voor de schrijver kennelijk belangrijker dan het al of niet bizarre (onderdeel van een) verhaal dat hij vertelt.

Márquez schrijft niet over een schok die door het lichaam van Florentino Ariza voer, toen hij Fermina Daza na lange tijd terugzag, maar over 'de schok van een seismische siddering, die zijn ingewanden verscheurde'. Dat is nog eens een coup de foudre (die overigens als metafoor bij de minder gepassioneerde liefde tussen dokter Juvenal en Fermina Daza te hulp wordt geroepen)! De 'castagnetten van haar hoge hakken' doen Fermina Daza hoorbaar door de straten van de havenstad wandelen, waar zoveel mannen 'met patriottische ongegeeneerdheid' aan zakbreuk lijdten: 'Toen dokter Juvenal Urbino naar de lagere school ging, kon hij een rilling van afschuw niet onderdrukken, als hij de zakbreuklijders op hete middagen in hun huisdeur zag zitten, hun enorme testikel koelte toewaaiierend alsof ze een slapend kind tussen hun benen hadden.' Zoals hij alles met een klinische blik bekijkt, lijkt liefde in de optiek van dokter Juvenal Urbino eerst een 'klinische vergissing'. Zij blijkt dat later in zijn geval ook echt te zijn: hij hield Fermina Daza ten onrechte voor een cholera-patiënte, toen hij haar voor het eerst als huisarts bezocht. Psychologisch inlevingsvermogen (waarover ik verder niet zal uitweiden, omdat dit niet het monopolie van Márquez is) gecombineerd met een voorliefde voor bizarre gebeurtenissen waarvan de details meesterlijk worden geformuleerd, is dus kenmerkend voor de stijl van Márquez.

*

Als ik net zo'n marginale figuur in de Nederlandse literatuur word als Frans Erens, ben ik al tevreden. Toen ik een jaar of zestien was, heb ik

een literaire bedevaart naar zijn geboortehuis in Schaesberg maakt.

*

Hoe zou het met de kleindochter van Emile Erens gaan, op wie ik meer dan tien jaar verliefd ben geweest? Dat is minder lang dan Florentino Ariza verliefd was op Fermina Daza, terwijl ik dacht een recordhouder op het gebied van de platonische liefde te zijn. Ik heb van mijn stille geliefde een portret geschilderd in *Op de pier van Jalta*. Ze is Lydia Nikolajevna Dorn, maar had eigenlijk Masjenka moeten heten. Ik ben de ik-figuur, maar had eigenlijk Lev Ganin moeten heten. Door dit verhaal te schrijven heb ik mij ten opzichte van mijn jeugd gerevancheerd (voor zover geestelijke groei revanche behoeft), dat wil zeggen een gemiste kans alsnog benut. Wie denkt dat ik een pastiche op *De dame met het hondje* heb geschreven, heeft het mis. *Op de pier van Jalta* is zo autobiografisch als het maar zijn kan (inclusief de beschrijving van ons gezin). Ik ben ook werkelijk in Pokrov aan de Nerl geweest. Dat was in 1978. Toen kende ik Ans nog maar een paar maanden. Ze is mijn Masjenka en Lydia Dorn ineens. Zonder haar zou ik niet kunnen en niet willen leven. Voordat ik sentimenteel word, zet ik het derde deel van Chopins tweede pianoconcert op: zijn Allegro vivace klinkt een beetje als ons gezamenlijk avanti in dit leven!

*

Wat ben ik? Een bedaarde levensgenieter met een onstuimig gemoed. Ik had niet anders willen zijn, al kan ik mij niet in een andere persoon veranderen om de juistheid van die stelling te bewijzen.

*

Indien de verzuchting van Gerard Reve dat er weer geen normaal mens bij was, ooit een kern van waarheid heeft bevat, dan is dat wel in *Chatterton* van Peter Ackroyd. Vrijwel alle personages in deze roman zijn 'moderne' karikaturen à la Charles Dickens. Er is echter één groot verschil: weet Charles Dickens in zijn romans het aantal gekken en hun graad van gekte nog enigszins binnen de perken te houden, daarvan is in *Chatterton* geen sprake. Dat gecombineerd met een ma-

gisch-realistische intrige waarover Hubert Lampo zich zelfs zou moeten schamen, maakt het lezen van deze roman niet tot een onverdeeld genoegen.

Als Charles Wychwood voor de eerste keer de antiekhandelaar Leno bezoekt, merkt hij een bordje voor diens rommelwinkel op. Daarop staat: 'Leno Antiek. Wacht niet langer. Maak ons overgelukkig. Kom boven. Toe.' Halverwege de trap merkt hij een tweede bordje op. Daarop staat: 'Ja. U bent er. Leno.' Dat is niet onvermakelijk, maar wanneer Charles zich afvraagt, of hij wel aan het juiste adres is en op een gesloten deur klopt, ontwikkelt zich de volgende dialoog tussen hem en Leno:

"Ik zoek..."

"Uiteraard."

"Ik zoek de heer Leno."

"Die spreekt."

Dit 'uiteraard' vind ik flauw, zoals ook Leno's verbastering van Charles' achternaam tot 'Wits' en de micawberiaanse uitroepjes in de richting van zijn vrouw: "Mijn lieve, er bevindt zich een man ter plaatse" en even later: "Mevrouw Leno, de man is nog in ons midden. Kom en wees moeder!" mij minder kunnen bekoren. Wanneer Charles voorstelt twee boeken voor een schilderij te ruilen, roept mevrouw Leno schalks uit: "U zou zeker wel met mij willen ruilen, bandiet!" Haar discours blijkt met andere woorden niet voor dat van haar man onder te doen. Nauwelijks bekomen van de eerste schrik lees ik, hoe Charles bij zijn thuiskomst zijn zoontje Edward in korte tijd Edward de Onmogelijke, Edward de Onvoorbereide, Edward de Onverwachte, Edward de Aanbidder, Edward de Onaardige en Edward de Werkloze noemt. Het valt Peter Ackroyd kennelijk moeilijk maat te houden bij het hanteren van epitheta ornantia voor één en dezelfde persoon. Laat Charles na zijn glorieuze entree het schilderij aan zijn vrouw zien: "Voilà!", dan schreeuwt Edwardje (die waarachtig een aardje naar zijn vaartje blijkt te hebben): "Mange-tout!" omdat dit de enige, volstrekt niet ter zake doende Franse uitdrukking is, die hij kent. Wanneer een vriendin van zijn vader, de 'bekende' schrijfster Harriet Scrope, een kennis door de telefoon hoort vragen: "Was er eigenlijk nog iets van je dienst, Harriet?" antwoordt zij: "Nee dank je, kindje, ik ben geheel gekleed en volmaakt tevreden." Het gebruik van het woordje 'men' pleegt deze schrijfster 'zo ordinair als een scheet' te vinden. Kortom, aan jolige of onbegrijpelijke zinswendingen in com-

binatie met geinig taalgebruik is in deze roman geen gebrek. Nu zou 'men' nog kunnen denken, dat Peter Ackroyd zich haast tegen zijn zin verplicht voelt gekke personages gek te laten praten, maar als alwetende verteller is hijzelf niet veel wijzer dan zij: 'Harriet maakte aanstalten haar onderste lichaamshelft in een hoek te duwen' schrijft hij in plaats van: 'Harriet maakte aanstalten om te gaan zitten,' want dat laatste schijnt hier de bedoeling te zijn. Geforceerd en niets te maken hebbend met een geslaagde verbeelding van zijn waanzin, doet mij de gewoonte van Charles aan om boeken te verslinden, letterlijk wel te verstaan. Ook hier gaat Peter Ackroyd zich eerder te buiten aan een goedkope woordspeling dan dat hij virtuoos met de taal speelt.

Iets soortgelijks kan van de intrige worden gezegd. Het schilderij van Charles bevat het portret van de dichter Thomas Chatterton, die in 1770 op achttienjarige leeftijd stierf. Het is geschilderd in 1802, waaruit Charles afleidt, dat deze dichter zelfmoord fingeerde om onder de naam van andere dichters pastiches te kunnen blijven schrijven, zoals hij vóór 1770 reeds zijn eigen gedichten had gepubliceerd onder de verzonnen naam van een middeleeuwse monnik. Behalve over het schilderij krijgt Charles ook de beschikking over alle na 1770 geschreven gedichten van Thomas Chatterton, die een bevestiging van zijn theorie lijken in te houden. Daarin wordt hij vooral gesteund door het besef, dat Wallis in 1856 een beroemd portret van deze dichter schilderde, voor wie George Meredith model stond. Alles is nep aan Thomas Chatterton, zo ongeveer redeneert Charles, dus zal diens zelfmoord dat ook wel zijn. De academische wereld zal nog verstedd staan van zijn belangrijke ontdekking! Pas aan het einde van deze roman blijken het schilderij uit 1802 en de na 1770 geschreven gedichten van Thomas Chatterton vals (of preciezer geformuleerd: vervalste vervalsingen) te zijn. De lezer had dit allang vermoed, want wie de bedoeling heeft bekende tijdgenoten stiekem te imiteren, valt vroeg of laat door de mand. Die zal voor plagiaat of wegens gebrek aan originaliteit worden aangeklaagd en om die reden wel wijzer zijn dan Peter Ackroyd. De intrige en plot van zijn roman zijn respectievelijk te onwaarschijnlijk en te doorzichtig om de lezer te kunnen overtuigen. Daar veranderen zelfs geen eindeloze bespiegelingen over het verschil tussen werkelijkheid en verbeelding, imitatie en originaliteit, iets aan. Het gaat in literatuur en schilderkunst immers niet om de vraag of een bepaalde scène al of niet aan de werkelijkheid

ontleend is, maar of deze door de kracht van de verbeelding een lezer of toeschouwer overtuigt.

*

Het lezen van boeken is een surrogaat voor het beleven van avonturen. Het opschrijven van wat men daarvan vindt in tamelijk losse flarden, is een soort reisverslag. Als zodanig is dat misschien wel een surrogaat in het kwadraat. Toch heb ik veel beleefd.

*

De Gemeentelijke Kunstcommissie van Sint-Michielsgestel heeft een waar Salomonsoordeel geveld over de beschouwing die ik aan de twee gijzelaarskampen in deze gemeente wijdde: er komt een verkorte versie van in de vorm van een folder en een uitgebreidere in de vorm van een brochure. Wat heb ik hier nu weer van geleerd? Dat ik mij moeilijk anders kan uitdrukken dan ik doe, wat geen verdienste is, en dat ik van nature geneigd ben de taalvaardigheid van anderen te overschatten. Toch schrijf ik niet anders dan ik praat, als ik over voldoende tijd zou beschikken om mijn woorden te wikken en wegen.

*

Ik doe alleen maar concessies aan mijn eigen smaak. Dat is een zware opgave, die ondanks de schijn van het tegendeel niets met egoïsme te maken heeft.

*

Men pleegt de aandacht van een ander op iets te vestigen en zijn eigen aandacht op iets te richten. In *Licht en Kracht*, één van de uitstekende verhalen uit *Aanklacht tegen onbekend* van Hermine de Graaf, wordt dit onderscheid geen geweld aangedaan. Hermine de Graaf bezondigt zich dus niet aan een contaminatie, maar toch heb ik grote moeite met deze zin: 'Ik wilde zijn aandacht niet al te zeer op zijn gevederde vrienden vestigen.' Uit de context blijkt, dat meester Muts de vrouwelijke ik-figuur tracht te bewegen tot het ondertekenen van ambtelijke stukken, die voor de inspectie bestemd zijn. Door dat te

doen zou ze zich schuldig maken aan fraude (wat erger is dan aan een contaminatie), want meester Muts blijkt de pupillen van Licht en Kracht als leerlingen van zijn eigen noodlijdende school op te voeren. Om de aandacht van de ik-figuur af te leiden spreekt hij heel toepasselijk 'bevlogen' over vogels. Hij vestigt haar aandacht op de kleine burgemeester, een vogel waarvan ik mij helaas geen enkele voorstelling maken kan, hoe beeldend meester Muts die ook beschrijft. De ik-figuur raakt hierdoor geïrriteerd, ze doorziet zijn ware bedoeling: het gaat er hem niet om haar te betrekken bij zijn voorliefde voor vogels in het algemeen en de kleine burgemeester in het bijzonder, maar bij een frauduleuze handeling. Ze reageert niet, waarna ter verklaring van haar stilzwijgen de gewraakte zin volgt. Volgens mij is die fout, omdat het initiatief in dezen van meester Muts was uitgegaan, hoezeer hij ook als het ware over haar schouders tracht mee te kijken. Daarom zou die zin moeten luiden: 'Ik wilde, dat hij zijn aandacht niet al te zeer op zijn gevederde vrienden richtte.'

Om niet in mineur te eindigen wil ik een indrukwekkend grillige alinea uit *Vaste bezigheden, vertrouwde plannen* citeren, waarin de vergelijking op overeenkomst en verschil berust: 'Herinneringen moeten een dek van afgevallen bladeren zijn in een bos van gedachten en gevoelens. Een humusrijke deklaag. Bij mij wil niets verteren. De bomen verstikken en vallen om.' En dan te bedenken dat de ik-figuur uit dit verhaal op een kwekerij werkte! Daarvoor moet je Hermine de Graaf heten.

*

Hoewel ik geen speciale voorliefde voor barokmuziek heb, hoorde ik vandaag een ontroerende *Sarabande*, *Giga* en *Badinerie* van een componist wiens náám mij alleen bekend was: Arcangelo Corelli. Zijn hemelse voornaam zal ik vooral door zijn even ernstige als statige *Sarabande* onthouden. De andere twee stukken ervoer ik als minder diepgaand, maar wel uitermate geestig. Zou kardinaal Louis de Rohan op de maat van Corelli's *Sarabande* hebben gedanst aan het hof van Maria-Theresia? Dat genoeg gun ik hem van harte.

*

Goed onthouden: een inwoner van Venezuela is een Venezolaan.

*

Een 'vie romancée', zo werd mij in mijn jeugd ingeprint, deugt niet. Een biografie dient te worden ontdaan van geromantiseerde aspecten, die vanuit de daaraan gependeerde woorden echter net zo'n beroep op onze verbeelding doen als elk ander gesproken of geschreven woord. Zelfs wat wij aan de werkelijkheid kunnen toetsen, ontsnapt niet aan onze fantasie of verbeelding. Het vermaledijde begrip 'romancée' heeft dus vooral met de dosering van onze verbeelding te maken: woorden mogen niet op de loop gaan met onze verbeelding en, tenzij wij dichters zijn, mag onze verbeelding niet op de loop gaan met woorden.

De biografieën van Stefan Zweig werden als voorbeelden van een 'vie romancée' genoemd. Afgezien van de vrouwelijke hoofdpersonen uit *Mary Stuart* en *Marie-Antoinette*, deugden zijn biografieën nog minder dan het genre. Ik ben het er niet mee eens, maar liever dan mijn gelijk in dezen aan te tonen geef ik een voorbeeld van wat ik wél als een 'vie romancée' van het verkeerde soort beschouw: *Het leven van Vincent van Gogh*, dat Irving Stone in 1934 schreef. Wie de brieven van Vincent van Gogh leest, raakt beter over diens leven geïnformeerd dan een lezer van deze roman. Stilistische overdrijvingen: 'Als Theo 's avonds thuis kwam, vond hij Vincent in één van zijn 100 verschillende stormachtige buien,' en een overdreven voorstelling van zaken, of het nu de figuur van Weissenbruch of de communistische kunstzaak van impressionisten in de Rue Fronchet te Parijs betreft, zijn het gevolg van een al te fantasierijke geest van de schrijver. Als madame Tanguy nu eens vier appels van Cézanne en dan weer drie naakte vrouwen van Gauguin voor de prijs van één verkoopt en als Irving Stone ook nog Parijs op zijn eigen terrasjes laat zitten: 'Parijs zat tot één uur 's nachts voor zijn geliefde cafés en dronk met ijs gekoelde dranken,' ja, dan krijg ik een grote hekel aan zijn geromantiseerde biografie.

*

Hans Liberg heeft een wijnmerk laten deponeren, dat hij van plan is onder de naam 'vin de siècle' uit te brengen. Ik moest glimlachen, toen ik dat las.

*

Onlangs zocht ik contact met de USZO over mijn herplaatsing. De arbeidsdeskundige ging niet op mijn probleem in, maar verontschuldigde zich voor de zoveelste interne reorganisatie. Per 28 december van het vorige jaar heeft de USZO een brief aan de bij haar aangesloten werkgevers doen uitgaan, waarin staat, dat zij na een overgangsperiode voortaan zelf voor de door hen gezochte contacten met de USZO moeten betalen. Die overgangsperiode duurde tot 1 januari van dit jaar. Het gevolg van deze absurde maatregel is, dat er over mijn herplaatsing geen overleg meer wordt gevoerd. In plaats van "Vae victis!" roep ik uit: "Vae WAO-ticis!" Maar gewonnen geef ik mij (nog) niet.

*

Het mooiste loflied op Israël dat ik ooit hoorde, is *Höre Israel, höre des Herrn Stimme* uit het *Eliasatorium* van Mendelssohn. Een sopraan zingt zonder enige profetische pretenties, weemoedig en ingehouden, een loflied op de Heer. Daarna volgt een meer majestueuze passage, waarin zij in de ik-vorm verkondigt God te zijn. Een gemengd engelenkoor bevestigt haar woorden. Het eigenaardige daarvan is, dat het mij in marstempo ten hemel voert. Ik ben diep geschokt, waarna een staccaat *Fürchte dich nicht, spricht unser Gott* klinkt. Mendelssohn moet behalve een vroom man ook een groot psycholoog zijn geweest.

*

In een vertaling uit 1990 lees ik *De Quincunx/De erfenis van John Huffam* van Charles Palliser. Het boek wordt een literaire sensatie genoemd, die vergelijkbaar is met *De naam van de roos*. Volgens mij gaat die vergelijking niet op, omdat de ingewikkelde intrige van beide boeken te verschillend van aard is. Umberto Eco voegt steeds meer informatie aan het eigenlijke verhaal toe, waardoor de lezer van de ene verbazing in de andere valt en een steeds dieper inzicht in de 'werkelijke' gebeurtenissen krijgt. Hem gaat langzaam een lichtje op, dat uiteindelijk in een felle uitslaande brand ontaardt. Charles Palliser

ontvouwt zijn verhaal op een andere manier. Hij onthoudt de lezer informatie, waar dat nodig, en geeft hem informatie, waar dat overbodig is. Bovendien heeft deze schrijver de gewoonte alle verhoudingen eerder vroeg dan laat om te draaien,-een procédé dat mij aan soaps doet denken-, waardoor de grootste schurken maar al te vaak helden blijken te zijn en omgekeerd, en verhoudingen in strikt amoureuze zin nog sneller plegen af te lopen dan ze goed en wel begonnen zijn. Wie dit kluchtige procédé voor het eerst toepast,-Pieter Langendijk in *Het wederzijds huwelijksbedrog* schiet mij als eerste te binnen-, kan nog enige aanspraak op originaliteit maken, maar dat lukt een schrijver twee eeuwen later natuurlijk niet meer. De hoge mate van voorspelbaarheid die hiervan het gevolg is, en haaks op de ingewikkeldheid van de intrige staat, maakt het boek van Charles Pallisers er niet beter op. Toch hebben het maatschappelijke verval van John Huffams moeder en de sociale ellende in het Engeland van de negentiende eeuw, zoals hij die beschrijft, indruk op mij gemaakt. In dit opzicht dringt zich een vergelijking met een andere schrijver op, Charles Dickens, maar (over originaliteit gesproken) dan geef ik toch de voorkeur aan Wilkins, de tuinknecht van kapitein Boldwig, boven Pimlott en aan Creakle boven de hardvochtige kostschoolhouder Mr. Quigg. Hoezeer Charles Palliser schatplichtig aan Dickens is, kan ten slotte ook blijken uit het gebruik van diens voornamen: Charles Huffam!

*

Vroeger hield ik van de balletmuziek van Franse componisten uit de vorige eeuw. Toen ik later de suite *Masquerade* van Khachaturian voor het eerst hoorde,-ik was toen een jaar of zestien-, ontroerde mij dat hevig. Zelfs herinner ik mij nog precies de omstandigheden, waaronder ik de opzweepende wals uit die suite hoorde. Nu ik vrijwel al zijn muziek opnieuw beluister, begrijp ik niet alleen de ontroering van toen, maar blijft mijn voorkeur voor juist deze suite van hem bestaan. Zijn meer gecompliceerde muziek,-pianoconcert en rapsodie voor piano bijvoorbeeld-, bekoren mij minder dan mijn oude liefde. Wijst dat op muzikale trouw of op een te geringe ontwikkeling van mijn muzikale smaak?

*

Ik heb in mijn studententijd werkelijk moeite gedaan om atonale muziek onbevangen te beluisteren, maar dat is mij niet gelukt. Ik stortte mij op de partituren van Karl-Heinz Stockhausen en consorten zonder dat mijn gretigheid werd beloond. In de tijd die mij nog rest, luister ik liever naar mij onbekende oratoria van Mendelssohn dan naar moderne klassieke muziek. In deze beperking toont zich niet de meester, zoals een Duits spreekwoord zegt, maar de onbeholpen (houding van een) leerling die weet dat hij iets mist zonder dat in concreto te kunnen benoemen; om het religieus in plaats van muzikaal te duiden: hem kwelt een getemperd heimwee naar een onbekende hemel.

*

Herman Masthoff van de Rijswijkse uitgeverij heeft mij laten weten, dat zijn collega plotseling 'een ietwat andere mening' is toegedaan dan hijzelf. Over *De zaak van het diamanten halssnoer (1785)* schrijft die collega een vernietigend commentaar: 'Ik heb geen idee wat voor zaak de auteur bedoelt en de auteur doet zijn best dat zo te houden.' Beiden vinden het geen 'publieksboek'. Dat laatste hebben zij wel goed gezien.

*

In *Het huis van de zeven zusters* is de aandacht van Elle Eggels voor werkelijk dramatische gebeurtenissen en voor 'petite histoire' eigenaardig verdeeld. Indien ze een neoromantische novelle had willen schrijven, zoals Aart van der Leeuw dat vroeger placht te doen, zou ze haar aandacht anders hebben moeten verdelen: minder drama in de vorm van de zelfmoord van Clara en meer positieve oppervlakkigheid in de vorm van de levenskunst van Sebastian en Christian. Te veel uitweidingen over dagelijkse beslommeringen, of juister uitgedrukt: te veel incidenten van huishoudelijke aard maken haar boek voor mij ongenietbaar. Ik zou er 1000 komma's meer in zetten dan zij deed en, ter wille van een plastisch effect, geen gebruik van meer maar van juist minder beeldspraak maken. Niet alleen kwam ik 'zorgzaamheid' tegen, die zich aan een persoon 'verstuipt', maar ook 'schuurden' er scheldwoorden over Caspars bochel (wat nog tot daaraan toe is) die

'klonterden tussen de ketting van zijn ongewone fiets'. De slechtste zin uit het boek is wel deze: 'Ten slotte begon ik er met Omi over, die vertelde dat het dromen waren die 's nachts uit wandelen gingen in gebieden die we niet kenden en waarvan we ons alleen dingen herinneren die nooit gebeurd zijn.' Het is mij een raadsel, waarom nu juist dit boek een bestseller is.

*

Sinds drie weken ben ik totaal verslagen door een gebeurtenis, die ik het minst van al verwachtte: Ans is zichzelf niet meer. Ik besteed al mijn vrije tijd aan haar herstel, maar boek geen enkel succes. Omdat ik vrees, dat ze mijn commentaar op haar ziekte leest, wil ik hier niet vrijuit mijn gedachten over de aanleiding van haar waanideeën laten gaan. Ik ben er dieper door geschokt dan ze ooit voor mogelijk zal houden. In mijn radeloosheid heb ik net zolang op haar ingesproken, totdat ze bereid was haldol (wat mij een ongelukkig gekozen naam voor dit medicijn lijkt) in te nemen. Wij omarmen elkaar veel, want ook in haar staat van geestelijke verwarring hebben wij elkaar lief. Het is net, alsof deze vorm van lichamelijke liefde ons nog meer tot elkaar brengt dan de van oudsher gepraktiseerde. Hoe haar ziekte zich ook ontwikkelt, ik zal Ans altijd als de meest evenwichtige van ons beiden blijven beschouwen. Daarom is het zo onverdraaglijk en onbegrijpelijk, dat juist zij erdoor moest worden getroffen. Maar wat ik hier aan het noodlot toeschrijf, kan ook het gevolg van een tekort aan enzymen in haar hormonale huishouding zijn. Deze ziekte past helemaal niet bij haar, wat niet van zoiets onvermijdelijks als de overgang gezegd kan worden.

*

Terwijl ik bezig ben de rattenissen uit haar hoofd te praten, kijkt Ans mij vanuit de hel aan. Ik heb geen verweer tegen haar blik, maar blijf haar aankijken en knik haar tenslotte bemoedigend toe. Dan worden wij gestoord door bezoek dat zich vrolijk maakt over haar vreemde opmerkingen. Ze beweert met grote stelligheid, dat de politie ons huis heeft omsingeld. Ter wille van haar gemoedsrust maak ik mij niet boos over de reacties van het bezoek, maar ik ben het wel: zelfs mensen die ons na staan, beseffen de ernst van de situatie niet. Ik

wel. Ans lijdt aan angststoornissen en psychoses, die haar in hun ban houden zonder op álle aspecten van haar leven betrekking te hebben. Dat laatste vind ik een positief teken, want hoe volledig haar geest er ook door wordt beheerst, toch is haar harde schijf niet vol (als ik deze vergelijking met een computer mag maken).

*

Ik raak geen boek meer aan. Ja, letterlijk wel. Toevallig betrof het *De dood betraht* van Simon Vestdijk. Het vierde en vijfde deel uit Mahlers tweede symfonie troost mij (maar niet voldoende).

*

Ook ik doe gekke dingen. Zo heb ik bij de Aegon gevraagd, over welk bedrag ik kan beschikken in geval van voortijdige aflossing en oversluiting van onze hypotheek. Dat bleek bijna anderhalve ton te zijn. Vervolgens liet ik het schriftelijke bewijs van onze solvabiliteit aan Ans zien: hiermee moet het toch mogelijk zijn de beste advocaat van Nederland, Mr. Abraham Moscovitsch, te huren voor het proces dat, naar ze verwacht, de Staat der Nederlanden binnenkort tegen haar zal voeren.

*

Ik heb nu alle personen gesproken met wie Ans in de week voordat ze ziek werd, contact heeft gehad. Zonder uitzondering lieten zij zich lovend over haar uit. Als ik haar dat vertel, legt ze dat anders uit: ik heb mij laten misleiden door hun tactiek, want in werkelijkheid bereiden zij zich op een proces tegen haar voor. Ik zei tegen haar, dat ik op die manier nooit kan 'bewijzen', dat ze zich een verkeerde voorstelling van zaken maakt. "Dat hoeft ook niet," zei ze, "want ik ben op alles voorbereid!"

*

Ans is bijna zeven kilo afgevallen. Dat bracht mij op de vergelijking van haar situatie met die van een andere patiënte: als een meisje dat aan anorexia nervosa lijdt in de spiegel kijkt, ziet ze er in haar ogen

wanstaltig dik uit, terwijl ze in werkelijkheid vel over been is. Zo bedrieglijk kan het beeld zijn dat men van zichzelf koestert. "Kun je dan niet vermoeden, dat je wel eens ongelijk zou kunnen hebben?" vroeg ik haar. "Nee, lieverd" zei ze, "het is echt zo!"

*

"Het is heel erg," zegt Ans en ze herhaalt die zin eindeloos, terwijl ze wiegende bewegingen met haar bovenlijf maakt. "Dat ben ik met jou eens," zeg ik, "maar ik denk, dat jij daaronder iets anders verstaat dan ik." Omdat ze niets meer zegt, verwoord ik in haar plaats wat ze daaronder verstaat. Een bevestigend knikje bewijst, dat ik het goed heb geraden. Dan zeg ik haar, wat ik daaronder versta: dat haar negatieve houding tegenover een niet-bestaand probleem vele malen erger is dan tegenover een eventueel wel bestaand probleem. Vol onbegrip staren haar ogen mij aan. Hoe kan ik haar probleem zo negeren? Ik had het woord 'eventueel' niet mogen gebruiken. Dat was inderdaad dom van mij.

*

Ans en ik wandelen samen. Alles wat ik onderweg de moeite van het opmerken waard vind, spreek ik hardop uit. Telkens als ik mijn mond houd, mompelt ze onverstanebare woorden. Ik vraag niet meer in alle gevallen, wat ze precies bedoelt. Het is dus letterlijk waar: ik versta haar niet. Steeds vaker kijkt ze achterom, want ze is bang dat leger en politie ons gezamenlijk achtervolgen.

*

Ik was de sleutel van onze kluis kwijt. Omdat ik vermoedde, dat Ans die op een vreemde plaats had neergelegd, zei ik, dat ik die sleutel zoek had gemaakt. Toen gebeurde er iets eigenaardigs. Ze begon mij mee te helpen met zoeken en functioneerde ongeveer een uur lang volkomen normaal. Haar geest werd in beslag genomen door een niet alledaags en toch triviaal probleem. Ik vond de sleutel op een rekje in onze badkamer, maar had er nog wel langer naar willen zoeken.

*

Er schuilt in Ans een grote discipline, wat mij van iemand in haar situatie verwondert. Ze blijft moederlijk voor onze kinderen zorgen, het huishouden doen en het eten koken. Ze kan geen boodschappen meer halen, maar wel een boodschappenlijstje voor mij maken. Net als vroeger praat Ans elke avond wel een half uur met onze kinderen, nadat zij naar bed zijn gegaan. Hun ongerustheid is daardoor minder groot dan die van mij. Ik bewonder haar om de manier waarop ze in moeilijke omstandigheden ons gezinsleven in stand tracht te houden.

*

"Samen uit, samen thuis," zei ik tegen Ans. "Uit de gevangenis zeker," zei Ans.

*

Ik heb toch *De dood betrap* herlezen, waarvan ik *Parc-aux-Cerfs* het beste verhaal vind. In *Barioni en Peter* geeft Vestdijk een typering van Barioni's geest, die mij sterk aan Ans' denkpatroon doet denken: 'Dagenlang kon hij bijvoorbeeld in hinderlaag liggen om één enkele verbleekte herinnering fleurig te zien worden, zoals een jager in het bos begerig spiedt, of zich de schoongevederde mannetjesvogel niet in paringsdos zal vertonen.' Hier gaat het mij niet om het beeldende taalgebruik, maar om het mechanische procédé dat zich in iemands geest kan voltrekken, want Vestdijk vervolgt: 'Dan voelde hij zich los en op een afstand van zichzelf, hield de handen van zichzelf af, liet zich gaan, vol vertrouwen, en bereidde zich voor alleen door de sterke overtuiging aan te kweken, dat hij het nog wist, doch zonder ook maar één ogenblik te denken aan datgene wat hij nog weten moest.' Zo werkt Ans' geest ook, als ze verklaart, dat het erg is, héél erg, en dit zinnetje eindeloos blijft herhalen. Maar niet 'herkenning' bood mij als lezer van dit verhaal troost, nee, werkelijk getroost werd ik door Vestdijks beschrijving van een cyperse kater, die door Barioni wordt gedresseerd. Hij noemt hem schijnbaar achteloos in een tussenzin 'een accumulator van trillend leven', wat ik ongemeen beeldend vind.

*

Als beelden mij méér verzoenen met de werkelijkheid dan de indrukken die ik daarvan gewoonlijk opdoe, leef ik in een net zo'n onwezenlijke atmosfeer als Ans.

*

Ans begrijpt, dat ik haar gedrag abnormaal vind. Daarom heeft ze vandaag niets tegen mij gezegd. Is ze bang voor mij geworden? Midden in de nacht maakt ze mij wakker: Anneke, onze jongste dochter, is volgens haar stervende. Ik ga voor alle zekerheid toch maar even kijken, of het waar is. Er is niets aan de hand. Rusteloos loopt ze heen en weer. "Jij bent ziek," zeg ik tegen haar, "niet Anneke. Maar als je de dokter wilt opbellen, ga dan gerust je gang. Ik raad het jou alleen stellig af. Je kunt die man toch niet voor niets laten komen?" Ik ben nog niet uitgesproken, of ik realiseer mij het tegenstrijdige karakter van wat ik haar te verstaan geef. Ans moet wel denken, dat ik gek word. Voor morgenmiddag heb ik voor de derde keer een afspraak met onze huisarts gemaakt. Als Ans hem opbelt, nadat ik straks weer in slaap ben gevallen, beseft ook hij misschien de ernst van de situatie. Ik vraag mij niet meer af, wannéér het weer goed komt met haar, maar óf het nog ooit goed komt. Quantum mutata ab illo: het mannelijk equivalent daarvan geldt zeker ook voor mij.

*

Ans leurt zegevierend met haar eigen 'stommiteiten'. Mij schiet ze vandaag tientallen keer aan, vuurt vragen op mij af van dit type: "Hoe kon ik zo onnozel zijn geen inkomstenbelasting voor mijn eigen onderwijsbureau te betalen? Als ik zoiets van een ander zou horen, geloofde ik het niet. Is het niet vreselijk?" vraagt ze zich bijna stikkend van het lachen af. "Ik heb de inkomsten van jouw onderwijsbureau bij mijn inkomen opgeteld," riposteer ik, "en sinds jij niet meer btw-plichtig bent, betalen wij misschien wel 60 % belasting over het inkomen dat jij met het geven van cursussen hebt verdiend." De uitdrukking 'niet meer btw-plichtig' verrast haar, daarmee weet ze niet goed raad.

Om 14.30 uur hebben wij een afspraak met onze huisarts. Ik krijg haar de auto bijna niet uit, want ze vindt dat ze nodeloos beslag op hem legt. Die gedachte brengt haar op een verwant idee-fixe: er

wordt in onze afwezigheid vast door de belastingdienst beslag op ons huis gelegd. Dat is het eerste, wat ze onze huisarts vertelt. Letterlijk voegt ze er nog aan toe: "Vanavond zit ik in de nor in Scheveningen." Haar woordkeus verrast mij. Onze huisarts vraagt waarom ze lacht, terwijl ze beweert 'alles' juist zo vreselijk te vinden. "Dat heeft met het absurde karakter van de situatie te maken," legt ze hem met grote stelligheid uit. Dat is nog waar ook.

Op de terugweg naar huis herinnert ze zich iets, wat ik gisterennacht tegen haar zei: "Anneke zit niet in de laatste fase, maar in de Tweede Fase." Onze jongste dochter zit in de vierde klas van het atheneum op het Piersoncollege, waar het nodige aan onderwijsvernieuwing wordt gedaan. "Waarom steek jij de gek met zo'n doodziek kind?" Nog steeds vindt ze de gezondheid van Anneke niet iets om grapjes over te maken. Ik begrijp niet, hoe ze alle zichtbare blijken van Annekes welbevinden nog steeds kan negeren, en neem mij voor geen opmerkingen te maken over de onberispelijke staat waarin wij ons huis zullen aantreffen. Samen rijden wij langs de apotheek om een voorraadjie akineton, cisordinol en nozinan in te slaan. Ik ben allang blij, dat ze niet het huis uit hoeft.

*

Vandaag heb ik onze oudste dochter, Marieke, getroost. Ze heeft op school moeten huilen om Ans' ziekte. Een paar klasgenoten zijn ervan op de hoogte. Ik probeer haar weerbaar te maken en voor zelfmedelijden te behoeden. Als ik daar een uur later op terugkom, vat ze ons eerder gevoerde gesprek in trefwoorden samen. Ze doet dat zo razendsnel, dat het erop lijkt of ze er verder niet meer over wil praten. Wanneer ik haar daarnaar vraag, geeft ze blijk van een verrassend psychologisch inzicht: "Jij denkt, dat ik mij schaam, omdat mama zo raar doet. Toch is dat niet zo. Praten lucht mij op, maar maakt mij ook verdrietiger."

"Goed," zeg ik tegen haar, "dan praat je er voorlopig niet meer over... Je zult zien, dat op den duur het omgekeerde eveneens waar blijkt te zijn. Praten maakt je verdrietiger, maar lucht je ook op."

*

Wat is voor een mens vermoeiender: wetenschappelijke nieuwsgierigheid of psychotische achterdocht? Dat laatste, want blijft door het eerste het aantal te leggen verbanden tussen werkelijkheid en verbeelding in kwalitatief en kwantitatief opzicht enigszins beperkt, er zit geen enkele rem op het menselijk vermogen om samenzweringen te ontdekken. Een wetenschappelijke theorie is altijd verifieerbaar, maar een complottheorie nooit.

*

Gisteren heb ik Ans naar de psychiatrische afdeling van het Carolusziekenhuis in Den Bosch gebracht. Daarvóór bezochten wij samen het Reinier van Arkel Instituut, waar een psychiater haar zou onderzoeken. Omdat wij aan de vroege kant waren, stelde ik haar voor eerst over een smalle straat langs het hele gebouw te wandelen en pas later door een glazen deur naar binnen te gaan. Wij kwamen op een T-kruising uit, waardoor wij links en rechts van ons ineens veel licht en ruimte gewaarwerden. Ik liet er Ans lang naar kijken, eerst links, toen rechts, maar moest toch op een gegeven ogenblik rechtsomkeer maken. 'Dag, stadje van me,' zei Ans, die in Den Bosch geboren is. Toen kon ik mij niet goed houden, want het klonk alsof ze mij bedoelde: "Dag, schatje van me."

Na een uur of drie reed ik met haar naar het Carolusziekenhuis. Het was inmiddels zeven uur 's avonds. "Ans," zei ik, "heb jij soms zin in patates frites of een kroket? Dan stop ik voor een cafetaria en nemen wij daar toch zeker de tijd voor!"

"Nee," zei Ans, "want de losse guldens die jij op zak hebt, zijn nodig om onze auto te kunnen parkeren. Als je niet kunt betalen, nadat je mij hebt weggebracht, gaan de hefbomen niet open." Het Carolusziekenhuis heeft inderdaad een uitgebreid parkeerterrein, waar voor elke plaats flink betaald moet worden. "Als jij weer helemaal genezen bent," zei ik, "gaan wij met z'n allen uitgebreid dineren in Hotel Central." Daar hielden Ans en ik bijna twintig jaar geleden onze receptie, toen wij trouwden.

*

Thuis doe ik verslag aan onze kinderen. " 't Is vreselijk," zeg ik, " 't is vreselijk. Precies wat mama altijd al zei."

*

Vandaag ben ik voor het eerst met de kinderen bij Ans op bezoek geweest. Ze gedraagt zich als een uiterst sombere zombie, maar weet zich allerlei details van gisteren nog goed te herinneren. Ik heb een foto van ons gezin en bloemen voor haar meegenomen. Marieke vindt het vreemd, dat er in de recreatieruimte van de psychiatrische afdeling een bord met fiches van Mens-erger-je-niet ligt.

*

Ik peins me suf over de oorzaak van Ans' ziekte. Ze was altijd een evenwichtige en spontane vrouw met een optimistische levenskijk. Haar werkzaamheden stelden haar in staat desnoods een van mij onafhankelijk leven te leiden, maar wij hadden het veel te goed samen om zelfs maar de gedachte aan een scheiding tussen ons te laten opkomen. Van een scheiding der geesten (afgezien van wat voor gedachten die produceren) was ook al geen sprake: wij leefden in harmonie met elkaar. De spanningen op mijn werk doorstonden wij zo goed en zo kwaad als dat ging, ik maakte mij er niet al te druk om en relativeerde de moeilijkheden die er het gevolg van waren. Toen Ans spanningen op háár werk begon te krijgen, drong ik op haar ontslag aan, dat zijzelf na een paar dagen ook heeft genomen. Daarin zie ik achteraf mogelijke aanleidingen, maar geen oorzaak van haar ziekte. Of zou een groot aantal aanleidingen op den duur één oorzaak kunnen vormen? Zouden de vroege dood van haar vader, die ik nooit gekend heb, en de zorg voor haar moeder en jongste zusje en voor tante Maud, haar méér belasten dan ik dacht? Dan had ik toch iets van irritatie moeten bespeuren, gemopper over het niet zelf kunnen beschikken over haar vrije tijd, maar niets van dat al is mij ooit opgevallen. Zou er dan iets aan mijn opmerkingsgave schorten? Al denk ik van niet, toch wil ik dat zeker niet uitsluiten.

*

Om een beter inzicht in Ans' ziekte te krijgen, herlees ik *Ver heen* van P.C. Kuiper. Wel een gevierde congresganger, die professor met zijn psychotische depressie. Hij kondigt zichzelf aan als een hoogle-

raar 'die de hoogste top in zijn vak heeft bereikt en geldt als een on-aangevochten autoriteit'. Toen hij zo positief over zichzelf oordeelde, was hij in elk geval niet depressief. Hij schrijft rare zinnen: 'Wanneer wij, psychotherapeuten, niet trachten de mens met de realiteit te confronteren, ontkennen en loochenen wij de maatschappelijke werkelijkheid.' Dat is een zin van het type: "Wanneer ik niet probeer beter te worden, ontken en loochen ik dat ik gezond ben." De hoofdzin vormt in wezen een dubbele herhaling van wat in de daaraan voorafgaande bijzin al gezegd is. 'Het publiek is ademloos,' schrijft P.C. Kuiper, 'de aandacht ten uiterste gespannen. Ik formuleer hun eigen uitgesproken en onuitgesproken zorgen.' 'Hun'? Professor was zeker even verstrooid. Het gaat mij natuurlijk niet om zijn taalgebruik, maar om zijn zienswijze op zijn eigen ziekte. Hij beschrijft die als volgt: 'In plaats van levensvreugde komt er een kwellende somberheid, zoals men ervaart, wanneer men iemand van wie men houdt, heeft verloren. De impuls om iets te doen verdwijnt. De wereld verliest zijn kleur, alles wordt grauw en als het erg wordt, vervloekt men het bestaan en de dag van zijn geboorte. Niet zelden voegt zich bij deze ellende een kwellende angst, die tot paniek kan escaleren en dikwijls eenvoudigweg niet valt te verdragen. Hoe ellendig men zich ook voelt, men kan geen traan laten. Bij het tot niets kunnen komen, door gebrek aan lust, voegt zich een symptoom, aangeduid als 'remming'. Ook al wil men, men kan niet. Het is net, alsof men wordt tegengehouden.' Vervolgens komt professor te spreken over 'wanen' die snel kunnen ontstaan, wanneer 'een sombere preoccupatie tot een vaste overtuiging' wordt.

Alles wat hij zegt, is Ans op het lijf geschreven: ze heeft alleen (nog) niet het bestaan vervloekt. Dit nu schenkt mij enig vertrouwen in de kunsten van professor. Als hij dan ook nog mijn theorie bevestigt over meerdere aanleidingen die tot één oorzaak van deze ziekte kunnen leiden, laat ik mijn aanvankelijke reserves tegen hem varen. Hij schrijft: 'Voorts was ik er diep van overtuigd en maakte dat tot grondprincipe van mijn onderwijs, dat psychisch ziek worden niet door één factor wordt bepaald, maar door het samengaan van meerdere factoren van lichamelijke, soms erfelijke aard, sociale omstandigheden en eigenschappen van ons karakter, waarvan de vorming in belangrijke mate door onze jeugd wordt bepaald.' Professor zal ín onze jeugd bedoelen. Maar goed, laat hij met zijn opsomming van factoren gelijk hebben, dan nog begrijp ik niet, hoe een evenwichtige

vrouw zich in nog geen twee weken tijd kan ontwikkelen tot een geestelijk wrak. De snelheid waarmee Ans dat overkomen is, staat mijns inziens haaks op twintig jaar van onafgebroken levensgeluk, dat wij ook als zodanig hebben ervaren met uitzondering van de dood van mijn vader. Daar ben ik ruim tien jaar later nog niet over heen, maar waarom ben ik dan niet 'ver heen' in plaats van Ans? Straks ga ik weer naar haar toe. Ze zal geduldig wachten, totdat wij tweeën in de ontvangstruimte van het psychiatrisch ziekenhuis alleen zijn. Dan zal ze zich vertrouwelijk naar mij vooroverbuigen en haar complottheorieën uiteenzetten, die zo hemelsbreed van mijn gedachten daarover verschillen.

*

Ans, wanneer zal ik weer normaal met jou kunnen praten? Het is stil in huis, ik mis onze dagelijkse en alledaagse gesprekken, en van jouw administratie van ons huis in Izier snap ik niets: hoe moet ik de rekening van Primagaz betalen? Hoe dééd jij dat? Ik durf het jou vanavond niet te vragen.

*

Ans weigert opnieuw medicijnen in te nemen. Omdat ik mij daarover ongerust maak, zeg ik tegen haar dat de kans groot is, dat ze door haar weigering veel langer dan voorzien in het ziekenhuis zal moeten blijven. Ik loop naar een verpleegkundige en vraag haar om welke medicijnen het gaat. Opgelucht hoor ik, dat het akineton is. Door dat niet in te nemen, ondervindt ze 'slechts' meer hinder van de bijwerking van andere medicijnen. Die blijven hun goede werk dus nog doen. Dan overkomt mij iets eigenaardigs: ik wil de verpleegkundige een indruk geven van hoe Ans vóór haar ziekte was, maar kan mijn zinnen niet afmaken, omdat ik plotseling in een huilbui uitbarst. Voordat de verpleegkundige een troostende arm om mij heen kan slaan, vlucht ik haar kamer uit. In de gang verman ik mij en, alsof er niets aan de hand is, stap ik even later opgewekt de recreatiezaal naar binnen waar Ans en Anneke op mij wachten.

*

Hoe achterdochtig Ans nog steeds is,-mij blijft ze gelukkig vertrouwen. Vanavond herinnerde ze mij eraan, dat wij elkaar twintig jaar geleden voor het eerst hebben ontmoet: ik was het glad vergeten.

*

Ans neemt geen medicijnen meer in en weigert te eten. Tevergeefs praat ik op haar in om haar niet tegen het eerste gebod van psychiatrische patiënten te laten zondigen. Er hangt in de recreatiezaal een lijst met tien geboden aan de wand, waarvan het eerste gebod luidt: 'Gij zult uw medicijnen getrouw innemen' of woorden van gelijke strekking. "Denk je diep in jouw hart, dat je hier voor niets zit?" vraag ik haar. "Jullie zeggen allemaal hetzelfde," antwoordt Ans. Voor het eerst schaart ze mij onder dezelfde noemer als haar psychiater en de verpleegkundigen, die ze geen van allen vertrouwt. "Denk jij soms, dat ik ook in het complot zit?" dring ik aan. "Nee, hoor," zegt ze goedmoedig, "jij niet!" Opgelucht praat ik met haar over koetjes en kalfjes, die ze misschien wel echt in de wei ziet lopen. Ineens vraag ik haar: "Wat zou er gebeuren, als ik jou nu mee naar huis zou nemen? Je weet, dat ik niets liever dan dat zou willen." Lang denkt ze na: "Dan zou ik jou midden in de nacht wakker maken, omdat Marieke in plaats van Anneke volgens mij op sterven ligt. Laat mij maar hier." Dit antwoord vind ik knap van haar: ze begint haar ziekte te aanvaarden. Maar mijn conclusie lijkt verdacht veel op het compliment dat men aan een kind geeft. Wanneer zijn wij weer gelijkwaardige partners van elkaar?

*

Ans trakteert mij op een nieuw complot, als ik net bij haar binnen ben. Ze denkt, dat het personeel iets van een andere patiënt in haar, met een sleutel afsluitbare, kast heeft gestopt om haar te kunnen beschuldigen van diefstal. Ze verwacht, dat wij samen voor een soort tribunaal zullen moeten verschijnen. "Als dat zo is," zeg ik tegen haar, "ga ik voor, achter en opzij van jou staan om de klappen op te vangen. Wees maar niet bang, ik ken jou immers langer dan vandaag." Ze lijkt blij, dat ik haar boven zulke verdenkingen verheven acht, maar is allerminst gerust op een goede afloop. " 't Is echt zo," blijft ze eindeloos herhalen. Ze gebruikt mijn koosnaam (die ik te intiem vind om

hier te vermelden) ter afwisseling van haar tirade. Als de zitting van het tribunaal vanmiddag niet plaatsvindt, zo denkt Ans hardop, zal ze 's avonds wel ter verantwoording worden geroepen. Ze betreurt dat, want dan komt haar moeder (die een 'slecht' hart heeft) op bezoek. Door haar schuld krijgt haar moeder vast een hartaanval. Ik probeer haar dat uit het hoofd te praten. Als het middagbezoek afscheid moet nemen, kan ik niet nalaten tegen haar te zeggen: "Zie je nou wel, dat er niets vreselijks is gebeurd. Jij lijdt onder negatieve verwachtingen, die volgens mij nooit werkelijkheid zullen worden. Wanneer ik morgenavond bij jou kom, zal blijken dat er wéér niets ernstigs is voorgevallen, maar ik weet nu al wat jij dan zult denken." Alsof ik haar op een oude fout betrap, zegt ze: "Dan denk ik, dat het morgen zal gebeuren." Er verschijnt zowaar een glimlach om haar lippen, wanneer ik tegen haar zeg: "Ans, volgens jou gebeurt alles morgen, net als volgens professor Plano in dat tv-programma uit de jaren 50."

*

Ik geloof steeds minder in een scherpe scheiding tussen de aanleiding of oorzaak en de gevolgen van Ans' ziekte. Er heerst te veel chaos in het menselijk brein dan dat ik zo'n rechtlijnig verloopend ziektebeeld reëel kan vinden. Zou het toeval niet een grotere rol in de ontstaansgeschiedenis van haar psychotische depressie hebben gespeeld dan bijvoorbeeld een religieuze problematiek die verwantschap met 'schuld' en 'boete' vertoont? Mijn Ansje was vijf weken geleden een evenwichtige vrouw, die ondanks dagelijkse beslommeringen haar geluk niet op kon. Ik vroeg haar vanavond, of ik met mijn geloofstwijfel bewust of onbewust een verkeerde invloed op haar had uitgeoefend. "Ans," vroeg ik haar onomwonden, "heb ik al die tijd met oogkleppen op gelopen, is er iets wat ik over het hoofd heb gezien?" Ineens veerde ze op: "Wat haal jij je nu in je hoofd?" riep ze verontwaardigd uit. "Straks denk jij ook nog, dat ik iets voor jou verborgen heb gehouden, een probleem, dat zelfs ik niet eens kan verzinnen. Ben je gek geworden?" Ik moest lachen om haar laatste vraag. "Ja, Ans," zei ik, "dat ben ik en daarom kom ik hier bij jou wonen."

*

Ans mocht na acht dagen het weekend overdag thuis doorbrengen. Het viel haar dubbel zwaar, omdat ze niet alleen overal problemen ziet, maar ook thuis niet in haar gewone doen is: ze realiseert zich, dat ze niet normaal functioneert. Ik acht dit een winstpunt en heb haar daarvan kunnen overtuigen. Wat haar schuldcomplex betreft, heb ik haar uitgelegd, hoe zoiets zich volgens mij heeft kunnen ontwikkelen tot een psychose: dat ze voor het ene na het andere tribunaal moet verschijnen en dat het ene na het andere proces tegen haar wordt aangespannen, komt uit een misplaatst gevoel van schuld voort. "Om jezelf te kastijden produceert jouw geest, los van jouw wil, negatieve verwachtingen. Jij zet jezelf voortdurend in de klagenbank, waarschijnlijk omdat jij niet aan jouw eigen verwachtingen hebt kunnen voldoen. Maar daar is geen enkele reden voor. Ik ben net zo 'schuldig' als jij, want toen het werken jou zwaar begon te vallen, heb ik op jouw ontslag aangedrongen." Deze redenering kan ze (nog) niet aanvaarden. Ik, met mijn werkelijkheidszin, verwerp de mogelijkheid dat ze voor wat dan ook ter verantwoording wordt geroepen, terwijl zij, wat ik een 'mogelijkheid' noem, voor werkelijkheid aanziet.

*

De psychose van P.C. Kuiper heeft zich heel anders ontwikkeld dan die van Ans: bij hem was sprake van een virus, dat zich lang voor zijn psychose openbaarde, en van een intense religieuze problematiek die ten nauwste met de predestinatieleer samenhangt. Ans heeft zich bij mijn weten nooit door God afgewezen gevoeld. Haar psychose ontwikkelde zich in twee à drie weken. Zou die ook sneller dan bij hem 'verdwijnen'? Als ik mijn tactiek op haar ziekte toepas, zoals ik dat op mijn eigen ziekte gedaan heb, zou ik haar psychose met die van Kuiper moeten vergelijken om vervolgens opgelucht te constateren, dat hij het veel erger te pakken had dan zij: Ans heeft geen obsessie met scharen en messen, verwondingen heeft ze zichzelf niet toegebracht.

Al lezend in zijn boek krijg ik steeds meer respect voor Kuiper. Weliswaar is hij zeer 'bevindelijk' voor lof en applaus, maar daar staat tegenover, dat hij zich ook een mannetje noemt dat uiteindelijk stikte in de wierook die hij zichzelf had toegezwaaid. Ans zou dat nooit overkomen zijn: daarvoor was ze te evenwichtig. Pas op 52-jarige leeftijd liep ze tegen de grens van haar kunnen aan, in wat ze daar-

vóór ondernam, was ze altijd succesvol. Het verschil daartussen kan de intensiteit van de schok verklaren, waarmee ze een pijnlijke levenservaring heeft moeten verwerken.

*

Ans is net een zombie, die zich aan mij vastzuigt. Ook ik loop tegen de uiterste grenzen aan van wat ik kan verdragen. Langer dan drie uur, waarover Christus in de Hof van Gethsemane sprak, houd ik het wel vol met haar te waken, maar een heel etmaal? Het meest ontzettend en het moeilijkst te beantwoorden vond ik haar vraag, of ze 'gezinsontwrichtend' op ons werkte. "Och, Ans," zei ik tegen haar, "jij werkt niet ontwrichtend op jouw omgeving, maar jouw ziekte." Dat was toch een halve bekentenis van mij, waaruit ze in stilte kon afleiden dat mijn geduld met haar niet eindeloos is. Ik neem het mij zeer kwalijk, dat ik zo op haar vraag geantwoord heb. Zij heeft het immers al moeilijk genoeg.

*

Volgens P.C. Kuiper is het zinloos de psychose aan een psychiatrische patiënt te verduidelijken: die is meer gebaat met medelijden dan met inzicht in zijn situatie. Toch vraagt Ans mij herhaaldelijk naar een verklaring voor alles wat haar gedurende de laatste vijf weken overkomen is. Volgens mij is ze gedeprimeerd geraakt door het groeiende inzicht haar werk niet aan te kunnen. Haar depressie werkte als een magneet op haar geest, die zich vervolgens zo negatief heeft opgeladen, dat ze psychotisch werd. Al haar gedachten staan in het teken van het door haar geconstateerde onvermogen om als vanouds te functioneren. Wat eerst een negatief product van haar geest was, heeft zich er later zelfstandig in genesteld. Hoeveel beelden heb ik al niet gebruikt, mijn artistieke 'talent' ten nutte van haar genezingsproces aanwendend, om haar dat duidelijk te maken. Van een voortrazende trein tot een diepe put, van een door een naïeve kunstschilder geschilderd en perspectivisch totaal vertekend schilderijtje van een kermis tot een magneet, niets vermag haar de realiteit van haar ziekteproces te doen inzien. Professor Kuiper heeft dus waarschijnlijk gelijk, maar ik blijf toch uitsluitend op haar eigen verzoek proberen haar te doen inzien, wat er gaande is. Haar uitspraken,

dat het 'echt zo is' en dat ze 'iets zeker weet', bezie ik in dit licht. Ans is niet in staat een negatieve verwachting als iets *onzekers* voor te stellen, dat is nu juist het wezen van haar psychose: waan en werkelijkheid overlappen elkaar op zo'n vernuftige wijze, dat zij zich vaak en ik mij soms moet afvragen, of haar gezond verstand niet toch zeventienviert.

*

Dit wordt voor mij de belangrijkste zin uit *Ver heen* van P.C. Kuiper: 'De mislukte verwerking van het psychisch ziek geweest zijn wordt oorzaak van de nieuwe aanval.' Mijn stilistische bezwaren tegen zo'n zin zet ik graag opzij voor de reële dreiging die ervan uitgaat: wat moet ik doen om herhaling te voorkomen, nadat Ans weer volledig gezond zal zijn? Is het stigma van een psychiatrische patiënt te vergelijken met de korst op een wond die telkens weer opnieuw gaat bloeden, wanneer men eraan krabt? Hoe kan ik ervoor zorgen, dat Ans de natuur haar werk laat doen, dat wil zeggen haar wond min of meer uit zichzelf laat genezen? Moet ik niets doen, geduldig zijn en gelaten de loop der dingen afwachten? Als het antwoord op die vraag bevestigend luidt, is er geen wezenlijk verschil tussen mijn houding nu en in de 'verre' toekomst, zeg ik met een toespeling op de titel van Kuipers boek. Het enige wat ik doen kan, is met haar praten, praten en nog eens praten.

*

Een externe factor heeft Ans' ziekteproces in gang gezet. Dus, zo redeneer ik, kan een externe factor dat proces ook stop zetten. Ik weet niet zeker of dat waar is, maar praat om die reden wél stelselmatig op Ans in. Gisteren was ze tijdens het tweede weekend thuis. Ik hoefde haar voor het eerst niet 's avonds naar het ziekenhuis terug te brengen. Althans die pijnlijke gang werd ons beiden bespaard. Ik kreeg vijf enveloppen met verschillende medicijnen mee, waaronder tryptisol, dat P.C. Kuiper zo goed hielp. Ans maakt een keer of tien schutterige bewegingen alvorens de medicijnen in te nemen. Blijkbaar moet ze een enorme tegenzin overwinnen. Dat is voor mij de eerste reden om op haar in te praten. "Doe je daar in het ziekenhuis ook zo moeilijk over?" vraag ik haar. "Ja," zegt Ans. "Weet je wat er

gebeurt, als je geen medicijnen inneemt?" Ze antwoordt niet, hoewel wij deze kwestie al vaker hebben besproken. "Dan rek je jouw verblijf in het ziekenhuis. Jij wilt toch graag niet alleen in de weekends naar huis?" Mijn woorden dringen niet goed tot haar door. Na een lange stilte zegt ze tegen mij: "Ik ben een crimineel." Met die uitspraak ben ik het zo apert oneens, dat ik daar een tweede reden in zie om op haar in te praten. "Ans," zeg ik tegen haar, "je kunt mij nog meer vertellen. Ik ken jou langer dan vandaag. Jij bent goedaardig, dat wil zeggen goed en aardig, inclusief de meerwaarde van die beide begrippen afzonderlijk. Hoor je mij: goed en aardig!" Het interesseert mij niet meer, of Ans mij begrijpt of niet. Ik wil alleen maar het negatieve scherm dat ze om zich heen bouwt, met een klein, positief bedoeld speldenprikje doorboren.

*

De laatste dag van het tweede weekend dat Ans thuis is, staat in het teken van 'goedaardig' en 'Zou het wel waar zijn?' Alle dokters en verpleegkundigen in het ziekenhuis zijn tegen haar, beweert ze. "Nee, hoor," probeer ik haar gerust te stellen. "Leraren zijn er ook niet op uit om leerlingen dom te houden of, erger nog, te maken. De meeste leraren willen leerlingen juist wijzer maken dan ze zijn. Dat geldt ook voor dokters en verpleegkundigen op de Paaz, die willen jou juist beter maken!" Zo duiden wij onder elkaar elkaar het ziekenhuis aan, 'Paaz' is een afkorting van 'Psychiatrische afdeling algemeen ziekenhuis'. "Waarom denk ik dan precies het tegenovergestelde?" vraagt Ans aan mij. Even sta ik met mijn mond vol tanden, omdat zij die vraag beter kan beantwoorden dan ik. "Jij staat aan het einde van een lange weg," zeg ik vervolgens tegen haar. "Onderweg heb jij al véél negatieve conclusies getrokken en aan het einde van die weg één negatieve slotconclusie: het is zo! Omdat jij (naar mijn mening ten onrechte) negatief over jezelf denkt, moeten alle anderen ook wel negatief over jou denken. Misschien verklaar je mij wel voor gek, omdat ik als enige juist positief over jou denk. Maar je zou niet aan het einde van jouw heenreis stil moeten blijven staan. Je zou rechtsomkeer moeten maken en je het volgende moeten afvragen aan het begin van jouw lange terugreis: 'Zou het wel waar zijn?' Ik denk vaak dat het niet waar is, wat jij denkt of van anderen verwacht, complotten die tegen jou worden gesmeed, afluisterpraktijken en processen

die tegen jou en mij in de maak zijn. Maar ik heb makkelijk praten, omdat ik kan 'switchen' tussen jouw en mijn wereld. Jij zit in een negatieve spiraal, waaruit jij je niet los kunt maken. Maar je kunt wel proberen omhoog te klimmen, zoals je ook kunt proberen terug te keren naar jouw vertrekpunt. Dat laatste doe je door je van tijd tot tijd af te vragen, of het wel echt waar is, dat iedereen, behalve ik, tegen jou is."

*

Ik beweer eindeloos geduld te hebben met Ans, maar is dat wel zo? Dit weekend verzon ze iets nieuws: onze jongste dochter vertrekt over een paar dagen naar Parijs, waar ze met haar school onder andere het huis van Rodin zal bezoeken. Volgens Ans is onze dochter al ontvoerd, verkracht en beroofd, voordat ze goed en wel vertrokken is. Terwijl ze mij een gedetailleerd beeld wil geven van al haar negatieve verwachtingen, die veel te vroeg in werkelijkheid worden omgezet, onderbreek ik haar: "Als jij maar weet, dat ik Anneke niet verbied naar Parijs te gaan. Dat is een rijkere ervaring voor haar, dan welke wiskundeles ook." Hierna heeft Ans niets meer gezegd. In stilte heb ik haar naar de Paaz teruggebracht. Niet zij heeft gefaald, maar ik.

Diep bedroefd liep ik alleen naar onze auto terug. Onderweg kwam ik een andere man tegen, iets ouder dan ik, die zijn vrouw ook had teruggebracht naar de Paaz. Overrompeld door mijn eigen schuldcomplex raakte ik met hem aan de praat. Tegen een wildvreemde zei ik, dat ik een zwaar weekend had gehad en dat ik net zo gedeprimeerd was als mijn vrouw. "Er valt niet tegen te redeneren," zei hij. "Mijn vrouw heeft om de zeven jaar een psychotische depressie. Als het weer zover is, probeer ik mijzelf te blijven. Dat raad ik u ook aan." Het klonk niet alleen geruststellend, wat hij zei, maar ook alsof hij haar ziekte in de loop der tijd had leren negeren. Wat mij trof, was zijn vergelijking van de ziekte van zijn vrouw (een endogene depressie die met psychoses gepaard gaat; wat 'endogeen' is legde hij mij op mijn verzoek uit) met liefdesverdriet. Eerst zag ik er niets in. Hij zal toch niet zichzelf op het oog hebben en zijn eigen verdriet over het gemis van zijn vrouw op die manier verwoorden, dacht ik. Nee, dan zie ik meer in de vergelijking met een rouwproces: Ans is in een diepe depressie geraakt, omdat ze rouwt over haar oude 'ik'. Meteen

schoot het door mij heen, dat 'rouwproces' ook een projectie van mijzelf kon zijn: ik rouw om de vrouw die ik eens heb liefgehad en nu een donkere schaduw van zichzelf is. De man praatte alweer verder en lichtte zijn vergelijking toe. "Uw adviezen aan uw vrouw hebben geen enkele zin," zei hij tegen mij, "want wat krijgt iemand die door liefdesverdriet wordt overmand, vaak te horen? Dat het object van zijn liefde minder uniek is dan hij wel denkt. Er zijn zoveel mannen en vrouwen die in het gemis van een partner kunnen voorzien, maar voor de afgewezen minnaar of minnares biedt geen van hen een aanvaardbaar alternatief." Hij had natuurlijk gelijk, maar wat kan ik anders voor Ans doen dan haar adviezen geven? Ik geef die niet ongevraagd, maar alleen wanneer ze in haar redeloze vrees een beroep op mij lijkt te doen.

*

De absurditeit ten top: terwijl Ans ervan uitgaat, dat de belastingdienst volledig beslag heeft gelegd op ons huis, ontvang ik een brief van twee oude tantes, zussen van mijn vader, over ingewikkelde fiscale kwesties die samenhangen met hun erfenis. (Dit laatste woord schreef ik eerst als 'ergebnis'. Zou hier van een pseudofreudiaanse verschrijving sprake zijn?)

*

Sinds kort krijgt Ans lithium om de werking van tryptisol te versterken. Toen de psychiater de naam van dit nieuwe medicijn noemde, liet ik mij per ongeluk ontvallen, dat dit woord in het Grieks 'steen' betekent, maar hij legde ons uit, dat het een zoutachtig mineraal betrof. Het gesprek met de psychiater vond 's morgens plaats. 's Avonds trof ik Ans in alle staten aan: ze gaven haar nu ook al stenen te eten. Die lagen haar letterlijk te zwaar op de maag. "Och," zei ik tegen Ans, "dat moet je anders zien. Ze gooien stenen in jouw put. Dat doen ze heel voorzichtig, hoor. Terwijl jij aan de kant staat, stapelen die stenen zich op. Daardoor kom jij steeds hoger te staan, totdat jij over de rand van de put heen kunt kijken." Ans keek mij aan, alsof ik gek was. Ze is nu al zeven weken opgenomen, zonder dat er ook maar een lichte verbetering in haar toestand valt waar te nemen. Daar word ik moedeloos van. Uit zelfbescherming schrijf ik niets meer over het

verloop van haar ziekte op, tenzij ik daarover iets positiefs kan melden.

*

De starre mimiek op Ans' gezicht verdwijnt. Per dag krijgt ze zes verschillende medicijnen toegediend, waarvan ze ten onrechte denkt dat het placebo's zijn.

*

Na negen weken heeft Ans zelf het initiatief genomen om niet langer klinisch te hoeven worden behandeld: ze ondergaat een dagbehandeling van vijf dagen per week. Hoewel ze nog in twee werelden leeft, begint ze langzaam op te knappen. Daar ben ik heel blij om. Voor het eerst na lange tijd voel ik mij weer gelukkig. Ik luister naar het *Konzertstück in F mineur* van Carl Maria von Weber. Daar zit een deel in marstempo in, dat mij waarachtig doet geloven, dat wij samen weer een gelukkige toekomst tegemoet gaan.

*

Noch de psychiater, noch de verpleegkundigen, noch de psychotherapeuten, noch andere deskundigen hebben mij ook maar een glimp doen opvangen van de oorzaak van Ans' ziekte: niemand is erin geslaagd het geheim daarvan te ontraadselen. Ik leer daarin te berusten, al vrees ik voor herhaling.

*

Onlangs hoorde ik een scheikundige zeggen, dat een eiwitcel in theorie triljarden mogelijkheden heeft om zich met een andere eicel te verbinden. Het verwonderde hem, dat een eicel in de praktijk maar 4000 van die mogelijkheden benut. Slechts enkele daarvan had hij in kaart gebracht. Zo'n teruglopende reeks vervult mij met diep ontzag en stemt mij nederig: hoe weinig weet ik van het vele dat ik zou moeten weten. Ik kan het ook anders formuleren: hoeveel weet een deskundige van het weinige dat hij zou moeten weten?

*

Ik word getroost door *Weh ihnen, dass sie von mir weichen* uit het *Eliatoratorium* van Mendelssohn: hier is de oudtestamentisch God op Zijn best, dat wil zeggen niet toornend, maar van medelijden vervuld. Zijn droefheid werkt aanstekelijk op mij, als ik al niet bedroefd zou zijn. Wie Hem afwijst, hoeft niet op wraak te rekenen, ondanks het onheilspellende karakter van diens woorden, maar wordt getroost in zijn ongelooft. Indirect gelooft hij toch, want hij aanvaardt de troost van God. Zo'n soort gelovige ben ik ook, of zou ik mijn droefheid om wat Ans en mij overkomen is 'slechts' sublimeren? Ik weet het niet, maar voor alles betreurt ik het niet geloviger te zijn dan ik ben (wat onzin is, omdat men tegen God alleen ja of nee kan zeggen). Intussen juicht een chorus: 'Dank sei dir Gott!' Ja, denk ik minder geneigd in een jubelzang uit te barsten, maar Hij wordt ook bedankt (als een ironisch bedoelde afsluiting van een ongelukkige periode)!

*

In mijn beschrijving van Cagliostro laat ik twee piramides zodanig op elkaar vallen, dat de vorm van een zandloper ontstaat. Waar hun punten elkaar raken, is er contact tussen hemel en aarde. Dezelfde vorm (maar niet als zodanig benoemd) trof ik in *Napoleon/de mensch* van D. Mereskovski aan. Napoleon zou zich alleen met recht 'Divus Caesar Imperator' hebben mogen noemen, beweert deze schrijver, indien hij zich volledig van zijn goddelijke zending bewust was geweest. Maar toen hij zichzelf tot keizer kroonde, was hij bang dat een visvrouw hem zou uitfluiten. Naar mijn mening getuigt Napoleons vrees van meer realiteitszin dan de allesomvattende visie op hemelse en aardse zaken, die hij volgens Mereskovski zou moeten hebben.

*

Ik herlees *Het portret van Dorian Gray* in de vertaling van 'Mevrouw LOUIS COUPERUS'. Afgezien van de heldere uiteenzetting van een surrealistisch thema, -het portret van Dorian Gray, dat in tegenstelling tot de afgebeelde persoon zichtbaar verouderd-, trof mij de vergelijking van een monstrans met een 'juwelen lantaarn'.

*

Het heroïsche gevecht tussen de USZO en het Koning Willem I College gaat voor mij goed aflopen. Met terugwerkende kracht word ik per 1 april benoemd tot senior beleidsmedewerker van het Examenbureau. Ik heb daar inmiddels de naam 'onmisbaar' te zijn. Mijn visie op de ingewikkelde regelgeving is door een juriste van de AOB bevestigd: haar brieven aan mijn werkgever hebben mede tot het gewenste resultaat geleid. Mijn werkzaamheden zijn van bureaucratische aard, terwijl ik nu juist het ene na het andere bureaucratische gevecht met personen en instellingen heb moeten leveren om, ondanks mijn ziekte, aan het werk te kunnen blijven. Toch amuseer ik mij in maatschappelijk opzicht: alles liever dan secretaris van het Provinciaal Oogstbureau.

*

Ik heb *Rond de eeuwwisseling* naar verschillende uitgeverijen gestuurd, dat wil zeggen de eerste tien bladzijdes van de drie verhalen die daarin staan. Tot mijn genoegen (en verbazing) vraagt de ene na de andere uitgeverij mij om het hele manuscript. Prometheus heeft een leesclub, waarvan een lid mij vroeg een synopsis van mijn leven in te sturen. Dat heb ik geweigerd, omdat mijn stijl belangrijker is dan mijn levensomstandigheden (al kan ik die ook een zekere stijl niet ontzeggen). In plaats van 'belangrijker' had ik eigenlijk 'minder onbelangrijk' moeten schrijven.

*

Wat is 'stijl' precies? Meestal wordt er iets onder verstaan dat alle kenmerken van uiterlijk vertoon in zich verenigt. Voor wie zo'n definitie aanvaardbaar vindt, doet het onderscheid tussen 'stijl' en 'status' weinig ter zake. Zelf pleeg ik niets om dat laatste te geven, terwijl het eerste mij zeer ter harte gaat. Rijst de vraag, of mijn definitie van 'stijl' wel deugt. Volgens mij getuigt het van een vooroordeel uiterlijk vertoon uitsluitend met iets negatiefs als 'status' te associëren. Wie bedacht is op de indruk die hij op anderen maakt, laat zich weliswaar op zijn status voorstaan, maar hem kan een zekere stijl niet worden ontzegd, indien hij zich daarvoor *niet* ten koste van een ander moeite

getroost. De statuszoeker laat vermeende prerogatieven gelden, waar iemand met stijl zichzelf een beproeving oplegt ter wille van een ander. Eerstgenoemde slaat bij wijze van spreken met de vuist op tafel, terwijl laatstgenoemde een tekortkoming in zichzelf tracht op te heffen door die om te buigen tot iets goeds. Stel dat er ten onrechte een beroep op mij gedaan wordt, dan kan ik daar korzelig op reageren. Ik voel mij kennelijk te goed om op het verzoek van een ander in te gaan, maar ik zou hem ook met begrip in plaats van met ergernis kunnen aanhoren. Of ik nu mijn schouders ophaal of hem een luisterend oor schenk, in beide gevallen is er sprake van uiterlijk vertoon, maar wat een wereld van verschil spreekt uit zulke lichaamstaal! Mijn definitie van 'stijl' is dus niet onjuist, mits het daaronder begrepen gedrag door degene die het tentoonspreidt tot voordeel van een ander strekt.

*

Ik herlees de biografie over Maria Stuart van Stefan Zweig. Het eerste wat mij opvalt, is het repeterende gebruik dat hij van een stijlfiguur maakt, de repetitio, die zich daarvoor het minst leent. Dat gevoegd bij het tweede dat mij aan zijn stijl opvalt, zijn ontelbare perspectiefwisselingen van het bijzondere naar het algemene (en omgekeerd), belet hem bij zijn psychologische portrettering van Maria Stuart de diepte in te gaan. Ik zou van beide een voorbeeld kunnen geven, maar dat vind ik bij nader inzien niet de moeite waard.

*

Stijl is een vorm van zelfdiscipline.

*

Er is veel brand
in Nederland.

*

Renate Dorrestein heeft in *Een hart van steen* een eenvoudige stijl, maar juist daarom vallen mij de onvolkomenheden daarvan op. De

eerste zin begint zo: 'We waren al met z'n vieren toen...'. Ik zou, behalve in spreektaal, 'z'n' hebben vervangen door 'ons'. Ik stoor mij ook aan de perspectiefwisseling in de volgende twee zinnen: 'Ik druk mijn hand tegen mijn borst en voel mijn hartenklop, het hart dat nu eindelijk kan zeggen: papa, je was goed zoals je was. Ik heb me in hem vergist, maar ik was nog maar klein.' Kennelijk houdt het hart op te spreken en neemt de ik-figuur daarna de draad van het gesprek weer op, maar zo'n overgang vind ik in verhouding tot de eenvoud van haar stijl te gecompliceerd. Ik zou 'hem' hebben vervangen door 'jou'.

*

Stijl is een vorm van zelfdiscipline ter bevrediging van andermans neurosen.

*

Peter Nijssen van uitgeverij 'De Arbeiderspers' schrijft mij na lezing van *Rond de eeuwwisseling*: 'Uw verhalen zijn zonder voorbehoud goed geschreven, hebben een literaire diepgang en getuigen van een imponerende intellectuele bagage. Toch hebben wij na enige discussie besloten uw bundel niet uit te geven.' Het zou een beetje flauw van mij zijn, als ik zijn toelichting om niet tot publicatie van *Rond de eeuwwisseling* over te gaan hier zou weglaten. Dus laat ik die nu volgen: 'Kenmerken die aan uw verhalen enigszins ontbreken, zijn verhalende kracht (spanning, intrige, vaart), splijtende inzichten en stilistische authenticiteit. Ik geef toe, dat daarmee de limieten wel erg scherp worden gesteld, maar reële kansen op de literaire markt zijn daarvan, naar ons inzicht, toch afhankelijk.' Ik ga mij niet tegen zijn kritiek verdedigen, maar merk slechts de overeenkomst op tussen wat hij van mijn stijl zegt en de ene vennoot (van de twee vennoten) van Elmar: mijn verhalen zijn niet commercieel genoeg. De 'Leopold' in mij is daar diep in zijn hart nog trots op ook! Het voordeel van laat publiceren, want ik geloof nog steeds dat het daar ooit van komen zal, is dat ik mij nooit iets van andermans kritiek heb hoeven aan te trekken. Zelfkritiek is mij niet vreemd: ruim vóór en tijdens Ans' ziekte heb ik al mijn verhalen een keer of vijf opnieuw geredigeerd. Zo iets kost mij haast nog meer tijd dan het schrijven zelf. En wat schrijft

Peter Nijssen mij tot besluit? Dit: 'Toch kan ik mij voorstellen, dat er andere (literaire) uitgevers zijn die uw bundel zouden willen uitgeven. In de grote stapels die ons hier wekelijks bereiken, steekt dit manuscript er beslist uit.'

*

Wat ik hierboven opmerkte over andermans kritiek is niet geheel waar. Nooit zal ik de hoon van professor Sötemann vergeten, waarmee hij mij op een fout in mijn doctoraal scriptie attendeerde. Ik had ergens 'ten koste van elke prijs' geschreven, een contaminatie, waarover iedere bijna afgestudeerde neerlandicus zich diep moet schamen. Dit ene voorval heeft mij sindsdien wantrouwend doen staan tegenover het gemak waarmee ik schrijf. Overigens schrijf ik nu ook weer niet met zo'n gróót gemak, want meestal moet ik een moeilijke keuze uit te veel gedachten maken. Dat laatste aspect van het schrijven houdt mij dan zo hevig bezig, dat ik over mijn stijl niet of nauwelijks nadenk. Pas tijdens het overlezen van de geproduceerde zinnen beginnen stilistische oneffenheden mij te hinderen. Die kringen roepen dan een genadeloze redacteur in mij wakker, nee, geen redacteur maar een hele redactie.

*

Mijn doctoraal scriptie ging over het legalisme van Bilderdijk, dat hem in staat stelde zijn orangezinde houding in te wisselen voor een ongekende trouw aan Lodewijk Napoleon en een bijna schaamteloze ophemeling van de Franse keizer. Het eindresultaat telde meer dan 200 bladzijdes, maar ik was er allerminst tevreden over. Toen ik om die reden aan professor Sötemann vroeg, of ik mijn scriptie terug kon krijgen, luidde zijn antwoord ontkennend: mijn doctoraal scriptie was inmiddels het geestelijk eigendom van de universiteit geworden. Welk argument ik ook daartegenin bracht,-er werd niet naar geluisterd. Ik vond het toen in moreel opzicht gerechtvaardigd een inbraak in het Instituut de Vooy's te plegen. Hoe ik dat klaarspeelde, is een verhaal apart. Ik las thuis alles met grote tegenzin over en besloot mijn doctoraal scriptie à la Talleyrand te verbranden. Nooit heb ik het betreurd aan dat besluit uitvoering te hebben gegeven, maar ik kan

ook niet zeggen dat ik mijn handen aan een vreugdevuur heb gewarmd.

*

Gemma Nefkens van uitgeverij 'G.A. van Oorschot' heeft mij naar het volledige manuscript van *Rond de eeuwwisseling* gevraagd. Hoe anders word ik door uitgeverijen benaderd, dan toen ik hun mijn kwatrijnen ter beoordeling (een eufemisme voor 'ter publicatie') toestuurde. Al levert ook dit contact niets op, toch blijkt uit zo'n verzoek een zekere waardering voor wat ik heb geschreven. Een jaar geleden kon ik er niet toe komen een nieuw verhaal te schrijven: te veel verhalen bleven uitsluitend op floppy's staan in plaats van in boekvorm te verschijnen. Hoe drastisch heb ik die niet onder handen genomen: 'Polissez le(s) sans cesse et repolissez' was mijn devies. Ik heb mijn tijd goed besteed, maar verheug mij minder over een eventuele uitgave van mijn verhalen dan over de mogelijkheid weer aan een nieuw verhaal te kunnen beginnen. Ik zou er nog twee willen schrijven, dan ben ik voor mijn gevoel 'klaar'.

*

In chronologische volgorde ziet mijn onvolledige (maar wat ik hier niet vermeld is het vermelden niet waard) bibliografie er zo uit:

1. *Honderd kwatrijnen* (1981)
2. *De zaak van het diamanten halssnoer (1785)* (1990)
3. *Groeten uit Berlicum van Willem Mertens* (1991)
4. *Het koetshuis van notaris Worst/Bossche kwatrijnen* (1992)
5. *Verzamelde kwatrijnen 1981-1993* (1993)
6. *Rond de eeuwwisseling* (1998)
7. *De ceder en andere verhalen* (1998)
8. *De dood van Marat en andere verhalen* (1998)
9. *Condities zonder welke niet/Berichten uit Berlicum* (1999)

In 1998-1999 heb ik al mijn kwatrijnen en verhalen opnieuw geredigeerd, wat tot honderden kleine veranderingen heeft geleid, voornamelijk van stilistische aard. Een veelschrijver zal ik nooit worden, een volksschrijver evenmin, maar ik hoop wel op grond van mijn

stilistische kwaliteiten erkenning te krijgen voor het weinige dat ik heb geschreven. Heb ik dan een eigen stijl? Die vraag zal ik niet volmondig met 'ja' beantwoorden, want dat zou wijzen op een grote zelfingenomenheid, die op geen enkele manier te rechtvaardigen valt: mijn leeservaring wettigt slechts het vermoeden, dat ik niet ongunstig tegen andere schrijvers afsteek. Hoe relativerend van toon ik dit ook opmerk, toch is mijn enige verdienste op literair gebied niet een positief saldo maar (om het in boekhouderstermen te formuleren) iets wat uitsluitend negatief op mijn credit kan worden geschreven: er zitten weinig of geen storende elementen in wat ik schrijf.

*

Langzaam vergaat mij de lust om mijn indrukken van wat dan ook op te schrijven, hetzij omdat Ans nog steeds niet volledig van haar ziekte hersteld is, hetzij omdat ik mij gedwongen voel om de vele belachelijke varianten van 'zei' in 'zei hij' te noteren, zoals Ischa Meijer die bedacht in *Een jongetje dat alles goed zou maken*: 'dofde', 'knalde', 'ochde', 'accordeerde', 'geestdriftigde', 'royaalde', 'toonloosde', 'klaroende', 'vlakketoonde', 'oudeheerde', 'sipte', 'fierde', 'niewehoofdstukte' en 'schorde'. Tegenover zoveel Amsterdamse ongein (alleen al te vinden op blz.100 t/m 110 van zijn boekje) heb ik geen verweer, of ik zou de kordate wraakzucht van Helga Ruebsamen daartegenover moeten stellen. Er valt over *Beer is terug* wel meer op te merken, maar het gaat niet aan een thematisch goed uitgewerkt onderwerp met stilistisch goed bedoelde onzin te vergelijken. Van één enkel woord als 'hufferig' in haar verhalenbundel kan ik goddank zéér genieten: 'De auto was er nog, die was even trouw als een hond. Keurig stond hij in de goot geparkeerd met twee wielen, hij was niet hufferig de stoep op gekropen maar braaf blijven staan, precies zoals zijn baasje hem een week geleden had neergezet.'

*

Als een geforceerde parafrase voor 'zei hij' wordt overdreven, ontstaat er een dubbele overdrijving. Dostojevski was zich hiervan al bewust, toen hij Katerina Ivanovna in *Schuld en boete* liet 'kortaffen' tegen Amalia Ivanovna: hij zette een vervoegde vorm van dat

werkwoord tussen aanhalingstekens om een overbekend procédé te hekelen. Dat zou hij zeker hebben nagelaten, als hij zich had willen verlustigen aan een nieuwe variant van (in dit geval) 'zei zij'. Originaliteit is het fort van de Ischa Meijers, het hekelen daarvan het recht van Dostojevski.

*

Met zeer veel interesse lees ik *Bekentenissen van een filosoof* van Bryan Magee. Met een beroep op David Hume verwerpt hij mijns inziens terecht deze (niet als zodanig onderkende) pretentie van de wetenschap: natuurwetten bezitten een algemene geldigheid, indien door experimenten onomstotelijk is komen vast te staan dat iets is, zoals het is. Hoeveel experimenten moeten er worden uitgevoerd om zoiets 'onomstotelijk' te kunnen vaststellen? Een oneindig aantal! Zwanen zijn van nature wit, totdat men ergens in Australië zwarte zwanen ontdekt. Dit voorbeeld is niet van mij, maar van Bryan Magee in navolging van Popper.

*

Objectiviteit bestaat niet, want over alles wat wij waarnemen ligt een filter: het subject van de menselijke geest. Zo zou ik een problematische stelling willen poneren, die door Bryan Magee omslachtig als volgt wordt geformuleerd: 'Als het bestaan van de wereld, die is samengesteld uit alle andere stoffelijke objecten dan mijn eigen lichaam, onafhankelijk is van het feit of ik al dan niet besta, in eveneens van mij onafhankelijke dimensies van tijd en ruimte, en als mijn kennis van die wereld afkomstig is van het gegeven dat die objecten indrukken achterlaten in mijn hersenen, die kunnen worden beschreven als een mentale toestand voor de weergave van die objecten, hoe kan ik dan ooit weten dat die weergave met de objecten overeenkomt, of anders gezegd, dat mijn waarneming met de werkelijkheid overeenstemt?'

*

Descartes meende dat God moest bestaan, omdat wij als beperkte mensen ons een denkbeeld van hem kunnen vormen en omdat een

oneindig wezen zich per definitie niet door een eindig wezen laat verzinnen. Zijn eerste argument doet mij enigszins aan één van de godsbewijzen van Thomas van Aquino denken, zijn tweede maakt op mij weliswaar een originele indruk, maar ook hiervoor geldt dat het filter van de menselijke geest, die als een dampkring om de aarde ligt, een vertekend beeld van de werkelijkheid kan geven. Het willekeurige karakter van zijn hele argumentatie blijkt uit de conclusie, die ik vervolgens óók zou kunnen trekken: de Olympus wordt bewoond door vele goden.

*

Hier volgt een intrigerend godsbewijs waarvan ik mij niet eerder bewust was: indien wij ons nooit objectief rekenschap van de werkelijkheid kunnen geven, maar toch doen, alsof wij dat wel kunnen, moet er een waarborgende instantie buiten ons zijn, die ons daartoe in staat stelt. Wij zouden niet in het leven van alledag kunnen functioneren zonder er zeker van te zijn, dat wij doen wat wij doen,-een deur openen en sluiten bijvoorbeeld-, als wij ons niet op enigerlei wijze objectief rekenschap van zo'n handeling konden geven. Wij verrichten in de praktijk dus schijnhandelingen, die wij dankzij een waarborgende instantie,-God-, werkelijkheid laten worden.

*

Zelfs nadat ik er mijn gedachten in *Naumburg, 1893* over had laten gaan, houdt het probleem van de moraal mij bezig: is zij niet slechts een menselijke uitvinding, bestaat zij wel? Valt het amoralisme van Nietzsche uit een oogpunt van waarheidsvinding niet te prefereren boven de moraal van ethische dienstkloppers als Dries van Agt, die nog niet zolang geleden een ethisch reveil aankondigde (althans de noodzaak daarvan bepleitte)? Volgens Fichte is de moraal geen menselijke uitvinding, maar iets wat echt bestaat, omdat een mens in de meeste gevallen kan kiezen tussen goed en kwaad. Dit nu vind ik een te simpel bewijs voor het bestaan van de moraal als zodanig. Door van die (vrije) keuze uit te gaan vooronderstelt Fichte iets wat eerst nog maar moet worden bewezen. Goed en kwaad zouden wel eens níet kunnen bestaan en een mens alleen schijnbaar tot een

keuze aanzetten, die hem al of niet tot voordeel strekt. Als Fichte gelijk heeft, heb ik in *De dood van Marat* ten onrechte uit de alom aanwezige wreedheid in de schepping,-het ene roofdier dat het andere verslindt-, een aanklacht tegen de Schepper gedestilleerd. Dan zou burger Jacquot zich op zijn oude dag hebben moeten realiseren, dat dieren in tegenstelling tot mensen géén keuze tussen goed en kwaad kunnen maken en dus in moreel opzicht vrijuit gaan, wanneer hij hun gedrag met menselijke ogen bekijkt.

*

Als wij iets kunnen doen maar net zo goed laten, stelt onze vrije wil ons voor een moreel probleem waarvan de oplossing ons niet zeer ter harte hoeft te gaan. Toch nemen wij een besluit en komt ons lichaam vervolgens in actie. Deze fysieke activiteit is anders dan een wilsact (de activiteit die wij ontplooiën bij de afweging van goed en kwaad) onderworpen aan natuurwetten en kan niet anders verlopen dan zij feitelijk doet. Kant plaatst de fysieke activiteit in een andere wereld dan de wilsact. Het ligt voor de hand hier een onderscheid te maken tussen natuurlijke en bovennatuurlijke wereld, dat wil zeggen in omgekeerde volgorde tussen hemel en aarde. Religieus aangelegde mensen zullen daartoe zeker geneigd zijn, al onderscheidt Kant in dit opzicht de wereld der fenomenale verschijnselen van die der noumenale. Maar wat tegen het bestaan van twee werelden pleit, is het feit dat natuurwetten geen algemene geldigheid bezitten en, omdat ze niet in alle gevallen waar zijn, dus geen absolute tegenstelling vormen met de wetten die elders heersen of juist ontbreken: een morele afweging vindt in wezen even (weinig) chaotisch plaats als een handeling die er het gevolg van is. Er is dus geen principiële reden om in dit verband van twee werelden te spreken. Kant en in zijn voetspoor Schopenhauer hebben ongelijk. Het gaat daarom niet aan, op grond van het bestaan van goed en kwaad en de tot op zekere hoogte (mits niet hemelhoog reikende) vrije keuze die wij daarin hebben, tot het bestaan van een reële én een aan het oog onttrokken of transcendentale wereld te besluiten.

*

Voortdurend hamert Magee erop, dat de empirische wetenschap niet in staat is de waarheid van iets aan te tonen. Hoe zorgvuldig ook uitgevoerd, elk wetenschappelijk experiment gaat ten gronde aan zijn eigen onmogelijkheid: het subjectieve instrumentarium, waaronder de menselijke geest niet het minste is, staat het écht leren kennen van iets in de weg. Ik denk dat hij gelijk heeft, maar te weinig geschoold als ik op filosofisch gebied ben, blijf ik met twee grote vraagstukken zitten. Het eerste vraagstuk heeft met het karakter van de waarheid te maken. Is 'waarheid' een eenduidig begrip, dat wil zeggen is elke afzonderlijke waarheid maar voor één uitleg vatbaar, of is zelfs de kleinste deelwaarheid ambivalent? Als dat laatste het geval is, valt de allerkleinste deelwaarheid dan niet te herleiden tot een nog kleinere, of is dat een *contradictio in terminis*? Het tweede vraagstuk betreft de relatie tussen waarheid en zekerheid. Als de waarheid van iets onmogelijk kan worden aangetoond, maar bijvoorbeeld wel de waarschijnlijkheid, kunnen we daaraan dan niet een aan 'waarschijnlijkheid grenzende zekerheid' (in plaats van het omgekeerde, wat gebruikelijk is) ontleen? Wie zich op medisch verantwoorde wijze voor een ziekte laat behandelen, is ten zeerste gebaat bij elk experimenteel verkregen inzicht in de behandelwijze van zijn ziekte. Als hij aan een infectieziekte lijdt, kon hij er tot voor kort zeker van zijn door middel van penicilline te zullen genezen; nu is dat als gevolg van de resistentie van bacillen of bacteriën (ik moet bekennen, dat ik het verschil daartussen nauwelijks onder woorden brengen kan) lang niet meer zo zeker. Blijkt niet uit het onzekere karakter van een wetenschappelijke '(deel)waarheid', dat dit laatste begrip hoogstens in een bepaalde tijd en ruimte eenduidig kan zijn? Door hierboven mijn twee problemen zo strikt te formuleren, zoals ik net gedaan heb, maak ik van de waarheid, die zelfs ten aanzien van het kleinste deelaspect nooit volledig kan zijn, iets onzekers, wat haaks op eenduidigheid staat. Ik twijfel dan ook aan de juistheid van mijn zienswijze.

*

Als elke theorie vroeg of laat een verkeerde hypothese blijkt te zijn, omdat de werkelijkheid te weerbarstig is om in termen van 'waarheid' en 'absolute zekerheid' gekend te worden, heeft filosoferen geen enkele zin. Popper heeft uit wantrouwen tegen onze zintuiglijke

ervaringen de stelling verdedigd, dat de juistheid van een wetenschappelijke theorie nooit kan worden aangetoond, maar het omgekeerde wel. Hij verwierp het verificatieprincipe van de logisch positivisten en ruidde dat, met een ander resultaat, voor het criterium van de falsificatie in: een theorie is slechts tijdelijk houdbaar (en dan nog niet eens waar), totdat zij onjuist is gebleken. Heeft hij gelijk, dan werpt dat niet alleen een nieuw licht op de natuurwetenschappen, zoals al te gemakkelijk uit de krachtmeting tussen Newton en Einstein blijkt, maar ook op de filosofie. Mijn weerzin tegen filosofen wordt hierdoor verklaard. Weliswaar is de ene speculatie lonender dan de andere, maar dit is wat filosofen doen: min of meer zuiver speculeren. Wie zich daarvan bewust is, kan zelfs zonder veel te weten Socrates nazeggen, dat hij weet dat hij niets weet.

*

Volgens Kant en Schopenhauer is kennis dualistisch van aard, want zij veronderstelt iets wat kan worden gekend en iemand die daarvan kennis neemt. Bestaat 'iets' los van 'iemand', dan is het ongedifferentieerd van aard en dus onkenbaar. Als zodanig hoort het in de noumenale wereld thuis. Ieder mens afzonderlijk is een materieel object, dat tijd en ruimte in beslag neemt. Als zodanig hoort hij in de fenomenale wereld thuis. Tot hier stemmen Kant en Schopenhauer in hun zienswijze op kennis en op wie kennis vergaart overeen. Maar in hun fundering van de moraal, een speciale vorm van kennis en inzicht, scheiden hun wegen zich. Volgens Kant is die uiteindelijk gelegen in de rede en volgens Schopenhauer in de principieel onkenbare noumenale wereld. Laatstgenoemde leidt uit de ongedifferentieerde aard van die wereld af, dat de moraal in ieder mens afzonderlijk een besef van goed en kwaad opwekt, omdat het lot van de een de ander ter harte gaat. Beiden vormen zij immers een tweeenheid,-hoewel zij in de fenomenale wereld twee verschillende individuen zijn-, waardoor de één wordt vervuld van medelijden met de ander, indien hij hem kwaad zou doen. Medelijden vormt dus, simpel gezegd, het fundament voor het bouwwerk van de moraal.

Kants verklaring voor het bestaan van de moraal, reduceert het besef van goed en kwaad uiteindelijk tot een maatschappelijk foefje, dat verstandige mensen hebben uitgevonden of aanwenden met de vooropgezette bedoeling om anderen in het gareel te laten lopen en

zelf niet te ontsporen. Deze verklaring voldoet mij nog minder dan de ontkenning van elk besef van goed en kwaad, zoals die in de vorm van het recht van de sterkste uit de evolutieeler valt af te leiden.

Schopenhauers verklaring voor het bestaan van de moraal voldoet mij niet, omdat zij berust op medelijden in plaats van lijden. Zelfs wanneer het christelijk adagium: 'Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet' een kern van waarheid bevat, is niet medelijden met 'een ander' maar het veronderstelde eigen lijden van die 'gij' in het adagium een reden om goed te handelen. Niet altruïsme maar eigenbelang voert, naar ik vrees, de boventoon in de samenleving.

Beide verklaringen voldoen mij niet, omdat zij zo'n strikte scheiding tussen twee werelden maken (die onlogisch genoeg wordt opgeheven, voor zover de moraal in ieder individu huist). De fenomenale en noumenale wereld ervaar ik nu juist als fenomenaal ten gevolge van de mystieke band die een schepsel met de schepping (en de Schep- per) kan voelen: eenheid in de grootst mogelijke verscheidenheid.

*

Gisteren heb ik met Dirk Prins in De Wamberg gewandeld, terwijl ons gesprek over *Bekentenissen van een filosoof* ging. Hij schonk mij zomaar *Chaos geordend/De ontdekking van eenvoud in complexiteit* van Jack Cohen en Ian Stewart, welke titel een treffende karakteristiek van onze vriendschap geeft. Hij zei twee dingen die indruk op mij maakten: blauwe algen zijn de eerste levensvormen op aarde geweest. "Dus, Dirk," zei ik tegen hem, "de mens stamt niet langer van de apen af, maar van de blauwe algen?" Daarop gaf hij mij (niet zonder het te nuanceren) een bevestigend antwoord. Over de 'complexiteit' in de evolutieeler merkte hij iets geringschattends op, terwijl hij het blad van een zomereik oppakte en mij in het voorbijgaan het verschil tussen een winter- en zomereik uitlegde: "Een zomereik vertakt zich steeds in tweeën, zodat er slechts een digitale factor in de complexiteit ervan valt waar te nemen." En ik maar kijken, of ik een zomereik kon ontdekken die minder digitaal in elkaar zat.

*

Eén van de boeiendste opmerkingen van Bryan Magee vind ik deze: 'Het idee dat we tegenwoordig in het bezit zijn van alle verklarende middelen, waarmee we alles kunnen uitleggen, is, als we het serieus beschouwen, zo dom, dat ik mij nauwelijks kan voorstellen, dat iemand er geloof aan hecht. Toch is dit een wijdverbreide aanname, zeker onder filosofen en wetenschappers.' Daarvóór tikte hij mij op de vingers door op te merken, dat het onvermogen van filosofen om stellige uitspraken over de werkelijkheid te doen geen vrijbrief mag vormen om dan maar niet langer te piekeren. Ik ben inderdaad meestal te ongerust om over iets na te denken, ergo ik pieker. Bijvoorbeeld hierover: als onwetendheid geen excuus mag zijn om in religie te vluchten, mag zij dan wel een gevoel van onmacht in mij teweegbrengen en zo een stimulans vormen om mij in alle nederigheid een mystieke band met de mij omringende werkelijkheid gewaar te laten worden? Is mystiek niet meer dan een ongewilde sublimatie voor mijn gevoel van afhankelijkheid?

*

Van Gemma Nefkens heb ik een korte afzegging gekregen: *Random de eeuwwisseling* zal niet door G.A. van Oorschot worden uitgegeven. Nu ja, ik las dat Bryan Magee *Facing Death* tevergeefs had aangeboden aan vijftien uitgeverijen alvorens zijn roman werd uitgegeven.

*

Laat mij een slotopmerking over het probleem van de moraal mogen maken: volgens Bryan Magee is de moraal van dezelfde oorsprong als muziek, dat wil zeggen van metafysische oorsprong. Daarmee vervalt elke rechtvaardiging voor het bestaan van een moraal in zoverre dat zich laat bewijzen, terwijl ik daarvoor nu juist een natuurlijke verklaring zoek (maar niet kan vinden). Vervolgens stelt hij zich op het standpunt, dat de keuze tussen goed en kwaad een veel groter moreel probleem vormt dan het bewijs dat een mens daartussen een keuze kan maken. In zekere zin ben ik het met hem eens, maar als het gaat om de beoordeling van een op de moraal gebaseerde handeling verschil ik grondig met hem van mening, want die is immers afhankelijk van de zin of onzin van de moraal als zodanig. Dan hebben gelovigen het gemakkelijk: die accepteren het

als een vaststaand gegeven, dat Godzelf de tien geboden aan Mozes heeft overhandigd. Ik wou dat ik zo'n invulling aan de metafysische oorsprong van de moraal kon geven.

*

Zo helder en weinig modieus als Magee zich in *Bekentenissen van een filosoof* uitdrukt, zo duister en stilistisch populair is het citaat van Richard Feynman, dat ik als motto in het boek van Cohen en Stewart aantrof: 'Vandaag de dag zien we niet, dat de vergelijkingen voor waterstromingen dingen inhouden, zoals de kapperpaalstructuur van de turbulentie tussen roterende cilinders.'

*

In het boek van Cohen en Stewart lees ik iets opmerkelijks: het geslacht van de zeeduivel wordt niet genetisch bepaald. Als een vrouwelijke zeeduivel een larve van haar eigen soort tegenkomt, hecht die zich als een parasiet aan haar. Zij maakt dan bepaalde stoffen aan, waardoor de larve zich als mannelijk ontplooit, zodat hij zich op 1/1000 van haar ware grootte uitsluitend op de productie van sperma kan toeleggen. Nooit zal hij volwassen worden, maar ook nooit zal er een mannelijke zeeduivel te veel ontstaan, want de overige larven van de zeeduivel zijn allemaal vrouwelijk.

*

Moet ik toch nog eens tegen Dirk zeggen: alle op het land gewervelde dieren stammen niet van blauwe algen af maar van Eusthenopteron, een vis, die lucht en voedsel opnam in één en hetzelfde lichaamsorgaan. Hij had dus geen kieuwen. Waarschijnlijk stammen wij van beide af, afhankelijk van de plaats die ons op een tijdsbalk voor ogen staat.

*

De oersoep wordt vaak als een eenvoudig mengsel voorgesteld, dat bestaat uit methaan, ammoniak, kooldioxyde, water en energie in de vorm van bliksemschichten en zonlicht. Er hoeft maar een klein

beetje in te worden geroerd, of door een gelijktijdig optredende temperatuurstijging ontstaat (om het eens paradoxaal te formuleren) 'uiteindelijk' het begin van leven. Aan een rand van klei hechten zich kristallen, die zich kunnen vermenigvuldigen door daarmee een verbinding aan te gaan. 'Dus' is het in de Bijbel geschetste beeld van een uit klei geschapen mens zo gek nog niet. Wat mij aan zo'n beschrijving van het ontstaan van leven niet bevalt, is de cruciale fase die wordt overgeslagen. Toeval en complexiteit kunnen het ontstaan van een steeds grotere verscheidenheid aan levensvormen bevorderen, maar waar en wanneer is dode stof tot leven gekomen? Ook Cohen en Stewart slaan die fase in hun boek gemakshalve over, terwijl die in een 'Theorie van Alles' nu juist niet alleen zou moeten worden beschreven, maar ook verklaard.

*

Tijdens de eclips van 11 augustus 1999 zag ik in het sikkelvormiger wordende beeld van de zon ineens de rand van de maan weerspiegeld. Er viel een soort visueel dopplereffect waar te nemen, dat op mij een bizarre indruk maakte, doordat met het langzaam naar rechts verschuivende beeld van de zon een zwarte kromme streep zich in een boven- en onderkant splitste. Ik wijt dit effect aan mijn slechte ogen en zie er een bevestiging van iets heel anders in: hoe bedrogen kan een mens uitkomen, wanneer hij op zijn eigen zintuiglijke waarneming vertrouwt!

*

Als elke theorie reductionistisch van opzet is, dat wil zeggen een vereenvoudiging van de waargenomen werkelijkheid inhoudt, zie ik niet in waarom een 'Theorie van Alles' onmogelijk zou zijn. Niettemin wekken Cohen en Stewart de indruk, dat zo'n theorie in plaats van te weinig te veel overhoophaalt en om die reden niet zou kunnen bestaan. Ik kan hun redenering niet volgen, evenmin begrijp ik de richting die zij willen inslaan om op wetenschappelijke basis wél 'alles' te kunnen verklaren. Daartoe introduceren zij de termen 'simplexiteit' en 'compliciteit'. 'Simplexiteit exploreert louter een vaste ruimte van het mogelijke,' leggen beide schrijvers geduldig uit, 'compliciteit vergroot deze.' De eerste term lijkt mij niet toereikend

genoeg om de eenvoudige gevolgen van een ingewikkeld fysisch proces te beschrijven, de tweede term dekt een te ruime of onmogelijke lading, want zij dient om orde in de chaos te scheppen en zodoende averechts op elkaar staande regels te convergeren tot een grootschalig systeem. Alleen met behulp van beide termen zouden wij meer greep op de wereld om ons heen kunnen krijgen. Ik vraag mij af, of dat zo is. Hun slotconclusie, in magische taal verrat, deel ik dan ook niet: 'Hoewel we complicitie niet aan de interne bijzonderheden van een systeem kunnen herkennen, kunnen we haar wel herkennen aan de universele metapatronen. Compliciteit overstijgt de interne bijzonderheden en dat overstijgen heeft een soort schaal. Onderaan staat het reductionisme. Een niveau hoger staat simplexiteit, waar één enkele ruimte van het mogelijke kenmerken laat opduiken. Nog een niveau hoger staat complicitie, waar de wisselwerking tussen verschillende ruimtes van het mogelijke leidt tot een explosie van de gecombineerde ruimte en tot het opduiken van kenmerken die in geen enkel opzicht kunnen worden herleid tot de samenstellende onderdelen. Na complicitie komt... Wat? Niet de wisselwerking tussen nog meer ruimtes van het mogelijke,-dat is alleen maar een soort complicitie reductionisme. Nee, de volgende laag moet complicitie overstijgen, op dezelfde kwalitatief verschillende manier als complicitie simplexiteit overstijgt en simplexiteit reductionisme.'

*

Een 'Theorie van Alles' dient er volgens mij ernstig rekening mee te houden, dat God een opdonder heeft gekregen. De oerknal heeft Hem voorgoed uitgeschakeld ('gevloerd' zou, in verband met de oneindige hoeveelheid tijd en ruimte die hij in beslag neemt, niet juist uitgedrukt zijn) of in een permanente staat van bewusteloosheid gebracht. Er is geen 'Big Bang', maar een 'Big Crack' voor nodig om Hem te doen ontwaken. Spijtig genoeg zal ik dat niet meer mee-maken.

*

Filosofie is niet in staat een filosoof duurzaam en diepgaand bevrediging te schenken, integendeel, zij heeft iets tijdelijks en

uitermate oppervlakkigs, wat eerder met 'schaamte' dan met 'passie' samenhangt. Deze dwaze stelling kan ik met behulp van het drieslagstelsel van Hegel bewijzen. Een moedwillige vereenzelviging van de Griekse godin der wijsheid, Athena Pallas (=meisje) of beter nog Athena Parthenos (=maagd), met de gnostische godin der wijsheid, Sophia, volstaat om mijn redenering kracht bij te zetten. Sophia heeft niet alleen de wijsheid in pacht (these), zoals alleen al uit haar naam blijkt, maar is ook een hoer (antithese). Wie haar bemint, onderscheidt zich dus in niets van een hoerenloper (synthese). Hoe hartstochtelijk zijn drijfveren ook mogen zijn, -nooit zal hij een duurzame relatie met haar kunnen aangaan en steeds zal hij haar met anderen moeten delen. Zijn verhouding met een publieke vrouw zal hem vroeg of laat opbreken. Dan schaamt hij zich over wat hij gedaan heeft en zal zijn kwade geweten hem méér dwarszitten dan hij haar voor de duur van hun relatie zelf constant dwarszat of meende teder te beminnen.

Het meest dwaze aan deze stelling is overigens niet gelegen in de manier waarop ik haar bewezen heb, maar in de verzwegen veronderstelling dat een filosoof op zoek zou zijn naar wijsheid in plaats van inzicht.

*

Bolland was een kleinburgerlijke betweter, geen filosoof. Die indruk krijgt men niet ná maar al tijdens het lezen van Willem Otterspeers nogal dikke biografie over Bolland. Zo schreef Bolland aan de vrouw van Eduard von Hartmann, bij wie hij op bezoek was geweest: 'U schijnt het nauwelijks te kunnen verdragen, dat iemand anders buiten uw man ook eens een keer een slimme metafysische gedachte heeft,' en stuurde hij, ook ongevraagd, overdrukken van zijn filosofische werken naar mensen die hem 'te weinig belezen en te oud' leken om zich een goed oordeel daarover te kunnen vormen. Tegenover iemand die dat wél kon, de Groningse hoogleraar in de wijsbegeerte C.B. Spruyt, liet hij zich ontvallen, dat deze nog veel van hem kon leren in plaats van andersom, 'al zijt ge honderdmaal filosofieprofessor en ik maar leraar voor Engelse taal aan een HBS.' De socratische dialoog was hem te enen male vreemd, want hij wilde niet in discussie met een min of meer toegankelijke gesprekspartner

gaan, maar van zijn tegenstander 'enig woord van boete tot betamelijk eerherstel' horen.

Bovenal was Bolland een hoogst eigenaardige stilist. Originaliteit kan men hem, wat stijl betreft, niet ontzeggen. Zo ziet men er de vlammen niet alleen bij hém uitslaan, als hij vanuit Nederlands-Indië bericht: 'Ik huiver bij het vooruitzicht, dat mijn zoontje Alfred zou kunnen opgroeien als iemand die zich in dit apenland 'heimisch' voelt en op twaalfjarige leeftijd steelse amourettes heeft met protuberante baboes.' Maar dit stijlbloempje is helaas een gelukkige uitzondering. Al eerder heb ik Bolland onleesbaar genoemd, dat was toen ik een poging deed *De Roomsche biecht in hare wording* te lezen. Nu geef ik daarvan een willekeurig voorbeeld uit *Het evangelie/Een 'vernieuwde' poging tot aanwijzing van den oorsprong des Christendoms* in 1904 door A.H. Adriani in één band met voornoemd boek uitgegeven: 'De eerste zoogenoemde brief van Clemens aan Christenen te Korinthe zal wel weer met het oog op Rome zelf geschreven zijn, waar de intellectueelen (1 Clem. 7:1, 34:7) het den min geleerden en meer geslepen herders der bereids talrijke kudde (16:1, 44:3, 57:2) van leeken (40:5) naar hunnen zin te lastig maakten (1:1, 51:1-2, 54:1-2); het geschrift is afkomstig uit dagen niet lang voor de breuk tusschen Romeinschen clerus en gnostieke leeraren, zooals die na Valentijns mislukte poging tot verovering van het episcopaat (vgl. met Tertull. adv. Val.4 bijv. 1 Clem. 44:1 en Tert. de Bapt. 17) sinds het midden der tweede eeuw haar beslag heeft gehad. Nog is de Gnosis, waarvan men volgens Schmiedel (zie Cheynes's Enc. Bibl. 1622) in ons geschrift niets weet, te Rome niet uitgeworpen (1 Clem. 1:2, 40:1, 48:5), en het 'chrestelijke' (14:4) evangelie der (gnostieke) Aegyptenaren (van Alexandrië) in de groote gemeente zoowel als later bij de 'Nahassenen' in gebruik (2:1, 13:2, 46:8, 49:5), hoewel de Korinthische gemeente reeds oud (46:6) en volgens regel des geloofs (vgl. Rom.6:17) eene bereids 'cleericaal' Romeinsche traditie (7:2) is, waarnaar nu juist niet met het oog op Korinthische twisten over de opstanding (24:27) realistisch wordt gesproken.' Het is (om het eens anachronistisch te formuleren) of hier iemand voortdurend de radio-uitzending onderbreekt om aan een daarin totaal niet geïnteresseerde luisteraar de toto standen door te geven. Bolland doorspekte zijn dorre relazen niet alleen met citaten en verwijzingen, die voor mij althans onbegrijpelijk zijn, maar ook met neologismen als 'onderstandigheid' voor 'substantie', 'onderstrooisel' voor 'substraat' en

'gepeupelkitteling' voor 'marxisme'. Kortom, zijn orakeltaal is niet 'Hollands' maar 'Bollands'. (Toen ik de biografie van Willem Otterspeer las, zat ik op dit woordgrapje te wachten en ja hoor, op blz.292 en 391 wordt het gemaakt.) Hoe helder en vindingrijk steekt het taalgebruik van Otterspeer zelf daartegen af: 'Geprikkeld door de tegenspraak van Van Santen, Noort en andere rooms-katholieken had Bolland al in Indië de hoofdstraat van de Bijbelkritiek verruimd met de ventweg van de antipapistische kritiek.'

W.F. Hermans heeft in *Van Wittgenstein tot Weinreb* een prachtig voorbeeld van het door Bolland zelf niet onderkende absurde karakter van zijn uitspraken gegeven. Dat voorbeeld betreft de onderbuik van een vrouw, die Bolland, evenals de trotse eigenares ervan in haar geheel, niet geschikt achtte om via zo'n moderne uitvinding als de fiets te worden vervoerd. Overigens besteedt W.F. Hermans in *Kan de tijd tekens geven?* meer aandacht aan de beantwoording van zijn eigen vraag dan aan Bollands antisemitisme en antidemocratische gezindheid. Misschien had hij daarin om redenen van evidentie wel gelijk, maar het blijft verbazingwekkend, dat hij over de hegeliaanse filosofie van Bolland niets opmerkt. Wat behelst die? Op blz.312 en 453 van Willem Otterspeers biografie staat mijns inziens de kern van wat Bolland ons als filosoof wilde zeggen: 'Zoo is alles op zijne wijze mogelijk, onmogelijk en noodzakelijk, evenals ook alles op zijne wijze weder toevallig is.' Willem Otterspeer geeft hierop als zijn commentaar: 'De volstreckte relativiteit, dat is wat Bolland leert. Het relatieve is het absolute. Een bacchusroes, zo kun je de dialectiek met recht omschrijven. Of is de Sint-Vitusdans een betere vergelijking?' De waarheid is dus, volgens Bolland, niet waar, 'en dat is nu op zichzelf het ware.' Daarin schuilt ongetwijfeld een oude paradoxale wijsheid, waarvan Zeno de eerste woordvoerder heten mag en Aristoteles, met zijn 'principium contradictionis', de eerste bestrijder. Het is met andere woorden een ontdekking van niets (of alles, voeg ik er ondeugend aan toe). Maar zij bracht Bolland ertoe bijvoorbeeld te schrijven: 'Verkeerdheid is het verkeerdheid verkeerdheid te noemen.' Dat is niet onjuist opgemerkt, maar tegelijk stilistisch verwerpelijke onzin. Toch was Bolland niet een 'hele' gare, want anders dan Willem Otterspeer meent, moet hij zichzelf redelijk goed hebben gekend. Dat laatste is misschien wel de moeilijkste opgave voor een filosoof en daarin is Bolland volgens mij wel degelijk geslaagd. Ik leid dat tenminste af, uit

wat hij over zijn eigen temperament opmerkte in relatie tot Hegels leer over de eenheid der tegendelen: 'Had ik mijn gestel niet gehad, ik was nooit zoo ver in de wijsheid doorgedrongen, terwijl nu weer die wijsheid in mij zegt, dat zij zich paart aan haar tegendeel, de onstuimigheid, de driftigheid, het temperament, dat als zoodanig nimmer in het licht der eeuwigheid denkt. De Hegelarij is alevel wat raars!' Van 'Hegelarij' naar huichelarij is maar een kleine stap, zeg ik op mijn beurt, in het midden latend wat ik daarmee precies bedoel.

*

In het *Brabants Dagblad* van vandaag (28 augustus 1999) stond een paginagroot artikel over de Duitse overval op het radiostation Gleiwitz, waarover ik uitvoerig heb geschreven in *De meesterknecht*. Tot mijn verbazing zou Naujocks met zijn voornaam niet Alfred maar Helmut hebben geheten. Rodzinsky heette in werkelijkheid Frantizek Noniok. In het boek van Hegener (dat ik er ijlings op nageslagen heb) heet Naujocks met zijn voornaam wel degelijk Alfred, maar toch was ik er niet gerust op. Er kan immers sprake zijn van een ongewenste tegenstelling tussen de 'historische' werkelijkheid en de verbeelding daarvan. Nu heb ik door Gemmingen in Berlingen te veranderen ruimte voor mijn eigen fantasie geschapen en het documentaire karakter van mijn verhaal bewust aangewend om een literair effect te sorteren. Maar een intelligente lezer moet mij niet op historische fouten kunnen betrappen. Waar ik die zelf gemaakt heb, beken ik dat ook. Wat dat betreft, ben ik net een goochelaar die zijn eigen trucs verraadt. Aantekening 5 bij *De meesterknecht* is daarvan een sprekend voorbeeld. Toch blijft mij iets dwarszitten, want ik kan wel de nadruk leggen op de beleving van een 'historische' werkelijkheid en tegelijk volop genieten van de vrijheden die ik mij in dat opzicht veroorloof, maar in het bekende gezegde: 'Se non è vero, è ben trovato' hoort de nadruk niet alleen op 'ben trovato' te liggen. Voor een intelligente lezer mag iets, wat goed verzonnen is, niet ten koste van de waarheid gaan. Waarom ben ik zo verontrust na lezing van het krantenartikel over Gleiwitz? Omdat ik waarschijnlijk te veel op effectbejag uit ben geweest en ten onrechte meende de 'historische' werkelijkheid zelf te kunnen invullen. Dat laatste hebben geschiedschrijvers al voor mij gedaan, wier namen ik op die van Hegener na niet eens ken. Ik heb de intelligente lezer van iets willen overtuigen:

zo zou het gegaan kunnen zijn, maar de mate van zijn intelligentie misschien onderschat. Al schrijvend heb ik de bron van mijn onrust gevonden: ik had meer bronnen moeten raadplegen.

*

Soms valt de 'petite histoire' in het niet tegenover de 'grote' geschiedenis. Dat is het geval, wanneer iemand herinneringen aan het 'lelietheater' ophaalt, zoals Lulu Wang in haar gelijknamige boek doet. Haar persoonlijke herinneringen aan dat theater zijn van elke dramatiek ontdaan, terwijl die zich tegen de achtergrond van de Culturele Revolutie in China afspelen. Haar relatie met Kim krijgt ook pas aan het einde van haar autobiografische roman een dramatische spanningsboog, die eerder node werd gemist. Hoewel ik de 38^e druk van haar bestseller gelezen heb, kan ik het geen meesterwerk vinden. Daarvoor is de spanningsopbouw te onevenwichtig over het hele boek verdeeld en zijn de verhaalde gebeurtenissen, ook als deze worden verteld en beleefd met de ogen van een kind, te gewoon. Maar misschien ben ik wel niet geduldig genoeg om samen met een opgroeiend kind op onderzoek uit te gaan en een wereld te ontdekken, die ik als volwassene allang heb verkend. Zo kan mij de manier waarop ze over haar eerste menstruatie schrijft niet bekoren, omdat ik mij een verhaal van Pasternak herinner, *Shenja's kinderjaren*, waarin deze kleine, maar ingrijpende gebeurtenis in het leven van een vrouw subliem wordt verteld.

Wat mij na lezing van *Het lelietheater* vooral bijblijft, is de rol die kastes in de Chinese samenleving spelen. Men zou verwachten, dat het communisme daarmee korte metten had gemaakt, maar Lulu Wang schetst een ander en overtuigender beeld: er zijn liefst dertien kastes in China waarvan de maatschappelijke betekenis nog onverminderd groot is. Daarnaast is er een nieuwe kaste ontstaan, -dus los van de traditie-, waarvan het de leden is toegestaan dwars tegen alle maatschappelijke conventies in zelfs de spot te drijven met het *Rode boekje* van Mao. Tijdens de hoogtijdagen van de Culturele Revolutie leidde dit tot een hypocriet gedrag dat zijn weerga niet kent. Daarnaast troffen mij de vele vergelijkingen die Lulu Wang in haar roman trekt. Zo maakt een man 'een purperen knot van zijn lippen', een Chinese variant op 'pruimenmondje', waarvoor niet alleen Chinese spreekwoorden en gezegdes verantwoordelijk kunnen

worden gesteld. Lulu Wang moet zelf immers ook van vergelijkingen houden. Als ze onder strenge voorwaarden slechts twee boeken per week van Meimeis vader lenen mag, vindt ze dat niet erg: 'Hij had net zo goed kunnen proberen een vis te straffen door hem in zee te verdrinken.' Dat is niet slecht uitgedrukt, integendeel, zulke vergelijkingen maken een lezer hongerig naar meer. Tenslotte zijn mij de vele 'geluidjes' in deze roman opgevallen. Er kan werkelijk geen hekje open- of dichtgaan, of allerlei klanknabootsende woordjes onderbreken de handeling (in engere zin). Ik weet niet, of dit kinderlijk of in de Chinese literatuur niet ongewoon is. Laat ik hiervan slechts één voorbeeld geven, dat ook haar voorkeur voor vergelijkingen illustreert: '*Jie-ááá*... De poort van het voortuintje klaagde als een droomkoning die in zijn sluimer wordt gestoord.'

*

Cuba: communistische helstaat.

*

Als ik het niet bijzonder maar gewoon vind, dat een 'bijzonder' hoogleraar gewoner is dan een 'gewoon' hoogleraar, hoef ik er geen melding van te maken. Waarom heb ik dat hier dan toch gedaan? Omdat het doorgronden van de ogenschijnlijke complexiteit van een mededeling mij voldoening schenkt. Dat is raar, want ik zou uit de (on)aangename of op zijn minst verrassende inhoud van een mededeling voldoening moeten putten. Taal als middel interesseert mij kennelijk meer dan wat ermee kan worden uitgedrukt. Behalve als ik op het terras van een Bosch' café een pilsje bestel: dan niet natuurlijk!

*

Een zekere Ad van den Kieboom van uitgeverij 'De Geus' heeft drie van mijn verhalen 'met zeer veel plezier' gelezen. 'U weet de aandacht over het algemeen goed vast te houden' roept hij mij reeds van verre toe, waarna hij mij van dichtbij vriendelijk vraagt hem meer verhalen toe te sturen.

*

Een raar toeval speelt mij parten: het lijkt wel of ik ongewild een studie verricht naar de mislukking van klanknaboetsingen. Het Chinese experiment met de piepende hengsels en knarsende deuren in *Het lelietheater* krijgt een onverwacht vervolg in de beide jungleboeken van Redmond O'Hanlon. *Tussen Orinoco en Amazone* bevat althans een bizarre opsomming van vogelgeluidjes: de hoger dan alle andere vogels in de takken huizende 'Amazone-ijsvogel' zegt volgens deze schrijver 'kek-kek-kek', de groene ijsvogel, groener maar stoutmoediger dan de kennelijk nogal zwijgzame groen-en-rossige ijsvogel en aanzienlijk lager dan deze op de takken zittend, zegt 'tèk-tèk',-een nogal 'droog' geluidje als dat van 'onze roodborsttapuit-', en de kleine ijsvogel die zich praktisch onzichtbaar op de grond verborgen houdt, zegt tenslotte 'piep-piep voor zich heen'. Wanneer ik dit lees, zingt onze jongste dochter net een liedje in het Frans over een dode haan:

Le coq ne dira plus: "Coqadie, coqada!"

Ik verbaas mij over het verschil tussen een Franse en een Nederlandse onomatopee, dat toch eigenlijk onbestaanbaar zou moeten zijn, tussen 'coqadie, coqada' en 'kukeleku'.

*

Jan en Len Knipscheer vierden hun honderdjarig bestaan met een groots feest, waarvoor Ans en ik ook waren uitgenodigd. We kregen eerst een rondleiding door het Haags Gemeentemuseum: ik zag er 'mijn' geliefde Breitners terug, maar was ontroerd door *Pension-gasten* van J. Akkeringa. Intussen stond er een vrouwelijke gids tekst en uitleg te geven over de bedoelingen van Berlage: 'Bouwen is dienen.' De museale waarde van het gebouw leek haar waarschijnlijk groter dan die van de daarin tentoongestelde schilderijen, gezien de geringe aandacht die ze dááaraan besteedde, maar ik wenste de door haarzelf gegeven uitleg als een vrijbrief op te vatten om mijn eigen gang te gaan.

Strompelend, met mijn wandelstok in de rechterhand, gaf ik mijn ogen in de lege zalen goed de kost, totdat een leger van suppoosten mij weer in de richting van Ans en de gasten dreef. Daarna werd het

feest voortgezet in een bij uitstek chique Haagse gelegenheid. Ik waande mij aan het hof van een achttiende-eeuwse vorst, toen een groot kamerorkest, het Combattimento Consort onder leiding van Jan Willem de Vriend, speciaal voor ons muziek van Scarlatti, Pachabel en Biber speelde. Ik ben mijn gastheer en -vrouw dan ook innig dankbaar voor alle weldaden die zij mijn ogen en oren (om over andere organen nog maar te zwijgen) hebben bewezen. Namens mijn trouwe ledematen beloof ik hierbij plechtig de gastvrouw nooit meer Lenneka te zullen noemen.

*

"Waar denk je aan?" vraagt Ans. "Och," zeg ik, "dat varieert van een verbouwing tot zelfmoord."

*

Ik behoor beslist niet tot de opgeweksten,
want ik produceer al jaren interessante teksten
die geen hond wil lezen: dood en vrouwen
laten zich niet aan een lijntje houden.

*

Het is al laat en, terwijl ik dit schrijf, luister ik voor de zoveelste keer naar het *Scherzo: Assai leggiero vivace* uit het vijfde strijkkwartet van Mendelssohn. Sinds drie weken heb ik niet gerookt. Net toch een sigaartje, wat mij goed heeft gedaan en tegelijk met droefheid vervult: ik kon weer eens niet aan de verleiding weerstand bieden. Morgen bespreekt Ans *Mijn beter ik* van Renate Rubinstein met een aantal vrouwen uit Berlicum. Ik blijf het een slecht geschreven boek vinden, maar onder het genot van een wilde havanna ontdekte ik er toch iets goeds in: echte liefde! Die voel ik ook voor mijn Ansje. Met de bespreking van dit boek pakt ze de draad van haar bestaan weer op, nadat die door haar ziekte vreselijk was geknakt. (Als mijn wilde havanna een bolknak was geweest, zou er meer structuur in deze korte notitie hebben gezeten, maar door dit zo op te schrijven zorg ik daar stiekem alsnog voor.)

*

Ten onrechte wordt aangenomen, dat de liefdesband onder mensen het hoogste goed vertegenwoordigt. Voor zover zij niet blind is, houdt de liefde ook een aan de moraal ondergeschikt waardeoordeel in: het is dus niet een onvolprezen deugd als de liefde waardoor mensen zich van de rest van de schepping onderscheiden. Dat doen zij door een op de moraal gebaseerde keuze te maken, waarvan die voor de liefde de beste is.

*

Afgaande op wat ik in een contactadvertentie lees, krijg ik sterk de indruk dat een oudere dame minder oud is dan een oude dame.

*

Ik zag een prachtige verfilming van *Romeo and Juliet* uit 1968. Belachelijk dat Romeo meteen na het vernemen van Juliets dood naar boven kijkt en zegt: "Then stars, I will defy you!"

*

Nadat ik dit genoteerd had, zocht ik de desbetreffende passage in *Romeo and Juliet* op. Die luidt: "Then I deny you, stars!" Dat klinkt minder pathetisch en lijkt mij een terecht ingehouden reactie van iemand, die slecht nieuws tracht te verwerken door openlijk aan zijn gelukkig gesternte te twijfelen.

*

Je kunt soms maar beter met een grote boog om mensen heen lopen. Ik loop zo om een boek heen: *In Babylon* van Marcel Möhring. Net als ik meen te begrijpen wat de auteur precies beweegt, draait hij de wereld een kwartslag om. Dat zou verrassend kunnen zijn, ware het niet... Marcel Möhring past zelfs zijn beeldspraak aan dit 'gedraai' aan. Zo laat hij de sprookjesschrijver Nathan Hollander 'wroeten in een gestolde golf van omslagen', alsof wie rechtop voor een boekenkast staat horizontaal over de golven zweeft. Ik raak er op

mijn beurt door van slag. Een bepaald soort muziek wordt aangeduid met 'muzikaal behang', maar *In Babylon* komt 'een traag tapijt van gestreken noten uit een luidsprekertje'. Een 'bende' heet er 'ongeordend' en oom Magnus en oom Chaïm doen mij denken aan de twee oude mannen in de Muppetshow, die vanuit hun loge smakelijk lachend commentaar op elk bizar voorval leveren. Laat ons echter goed beseffen: we zijn hier niet in Hollywood, maar in Babylon.

*

Wat doet een dichter die niet meer dicht of een schrijver die niet meer schrijft? Eindelijk genieten van het leven.

*

De laatste vergadering van de Gemeentelijke Kunstcommissie van Sint-Michielsgestel ging over de openbaarheid van bestuur. Als een kunstenaar zijn werk presenteert, dienen bestuurders er dan in alle openheid de balans van op te maken (zowel van zijn presentatie als van wat hij presenteert)? Of dienen zij een duidelijke grens aan de openbaarheid van bestuur te stellen om de kunstenaar tegen mogelijk negatieve kritiek van anderen dan leden van de Kunstcommissie te beschermen? Op grond van een rapport van het Onderzoeks- en adviesbureau van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten pleitte ik voor dat laatste standpunt, maar de wethouder bleek een voorstander van volledige openbaarheid van bestuur te zijn. Daarmee kon ik akkoord gaan, mits een kunstenaar maar van tevoren weet waar hij in procedureel opzicht aan toe is.

*

Ik begrijp niet, waarom *Anna, Hanna en Johanna* van de Zweedse schrijfster Marianne Frederiksson een bestseller is. Volgens mij is haar roman een slap aftreksel van *Kristin Lavransdochter* van Sigrid Undset. Hetzelfde vrouwelijke perspectief en dezelfde liefdesverwickelingen, politieke intriges en religieuze bekommernissen tegen een achtergrond van besneeuwde of in nevels gehulde bergen en dalen (in Noorwegen ook wel 'fjorden' genoemd) liggen aan beide boeken ten grondslag. De roman van Marianne Frederiksson is alleen

minder dik als gevolg van haar journalistieke manier van schrijven, die beneden de maat van Sigrid Undsets meer virtueuze taalgebruik blijft.

Marianne Frederiksson besteedt veel aandacht aan seizoenswisselingen, waarbij zij niet aarzelt natuuraferelen in te schakelen ter illustratie van een zo natuurlijke gebeurtenis als de invallende lente: 'In het jaar 1910 kwam de lente met zachte tred naar Dalsland. Het ging niet zoals anders, heel plotseling, waarna ze zich weer terugtrok, alsof ze spijt had gekregen. Nee, ze sloop zo voorzichtig naderbij, dat zelfs de leverbloempjes geen koude voeten hoefden te krijgen.' Volgens mij lopen die bloempjes een grotere kans op 'koude voeten' in het tweede dan in het eerste geval, maar dit terzijde. Hetzelfde procédé van een in wezen naar zichzelf verwijzend natuuraferaal past ze in de volgende beschrijving toe: 'Samen met Johanna zag hij, hoe de trekvogels terugkwamen om hun oude plekjes weer in bezit te nemen. Toen de zwaluwen hun nestjes bouwden in de klippen van de Wolvenrots, had het duikertje al eieren gelegd en had de slechtvalk al jongen.' Het al te herkenbare beeld van hun nestjes bouwende zwaluwen wisselt Marianne Frederiksson af met twee enigszins verrassende mededelingen over een duikertje en een slechtvalk. Zou in dit procédé, maar dan niet beperkt tot natuuraferelen, het geheim van haar succes gelegen zijn?

Ter afwisseling van het al te herkenbare staat er slechts één ware gedachte in *Anna, Hanna en Johanna*, die ze niet als een stelling had moeten poneren maar min of meer plastisch uitbeelden: 'Pas nu, nu bijna één op de twee huwelijken in een scheiding eindigt, begint men onwillig in te zien dat verliefdheid zelden uitgroeit tot liefde, dat zelfs de liefde een mens niet van eenzaamheid kan bevrijden en dat seksueel genot geen levensvervulling is.' Ook trof mij een vraag die Marianne Frederiksson in haar roman opwerpt. Hoe komt het, zo vraagt ze zich af, dat in een samenleving waarin jongens meer gewenst zijn dan meisjes, het vrouwelijk inlevingsvermogen jongens niet gevoeliger maakt dan zij later blijken te zijn? Heeft dat te maken met de rol die zonen, naar verwachting van hun moeders, later in het leven dienen te spelen? Zetten jongens zich van nature tegen de gevoeligheid van vrouwen af, wanneer zij man worden? Of zijn vrouwen, met hun exclusieve voorkeur voor zonen in plaats van dochters, minder gevoelig dan zijzelf denken en valt het met de ongevoeligheid

van jongens wel mee? Misschien kan het aan de orde stellen van dit soort vragen haar roem verklaren.

*

Gisteren, op 3 oktober 1999, heeft de Oostenrijkse populist Jörg Haider de verkiezingen gewonnen: zijn partij is de op één na grootste van heel Oostenrijk geworden. Als premier van Karinthië heeft hij aan zijn kiezers beloofd bijna 300 voor zijn deelstaat bestemde asielzoekers niet toe te laten. 't Is jammer, dat mijn verhaal over hem nooit gepubliceerd is. Wanneer ik dat schreef, weet ik niet meer, maar ik zag al in het begin van de jaren 90 een groot gevaar in die man. Overigens is mijn indirect gejammer over een niet gepubliceerd verhaal van geen enkel belang vergeleken bij het succes dat hij als politicus boekt.

*

De honden van mijn burens heten Popi en Jopi.

*

In de biografie van Otis Skinner over Sarah Bernhardt trof mij deze beschrijving van een episode uit haar leven: 'Toen ze van de nederlagen van het Franse leger hoorde, sloeg ze alle adviezen om haar kuur te beëindigen in de wind en keerde naar Parijs terug. Het beleg, dat toen al dreigde, was nog niet begonnen en het lukte haar nog net op tijd haar zoontje met zijn kindermisje, haar moeder, zuster, grootmoeder en het personeel de stad uit te zenden, vermoedelijk naar Le Havre. Vervolgens ging ze, alleen met haar kokkin en madame Guérard, wachten op de dingen die zouden komen.' Hier staat precies het tegenovergestelde van wat de schrijfster bedoelt. Sarah Bernhardt verbleef in de zomer van 1870 te Eaux Bonnes, waar ze het advies om haar kuur te beëindigen juist níet in de wind sloeg, want ze keerde naar Parijs terug. Vandaaruit zond ze Jan (die eigenlijk Maurice heette) en alleman de stad uit. Het venijn zit hem in het woord 'beëindigen'. Waarschijnlijk staat er in het Engels 'voltoeien'. Sarah Bernhardt vertrok met andere woorden zonder haar kuur af te

maken uit Eaux Bonnes naar Parijs, wat anderen haar ten stelligste hadden afgeraden.

*

In Zuid-Holland is in bestuurlijk opzicht veel mis. Niet alleen moest de commissaris van de koningin aftreden, maar nu is er ook tegen de Rotterdamse tipgever van weleer (tegenwoordig minister van Binnenlandse Zaken) een aanklacht ingediend: hij wordt verdacht van corruptie. In verband met wat ik eerder over hem opmerkte, verbaast mij dat niet.

*

De schrijver van *Veranderlijk en wisselvallig* heeft het over 'tufjes' groen, waar ik 'toefjes' zou schrijven. Hij houdt er een barokke verteltrant op na, waarvan hij de met recht tomeloze vaart ondergeschikt maakt aan zijn stijl. Deze zin vormt daarvan een goed voorbeeld: 'Met het dunne laagje, dat eerst juist bedoeld was om een zo breed mogelijk beeld van de wereld te gunnen, wordt elk zicht op die wereld ontnomen en lijkt die wereld zelf te verbrokkelen, alsof de door ongeziene oorzaak ingezette verscheuring zich zal voortplanten over alle andere constructies waarvan de statische spanning tot schild dient voor de vernietigende krachten van het zinloze.' Geerten Meijning geeft hier een beschrijving van een gebroken autoruit, maar niet zo kort als ik het zo-even deed. Ik zou die zin aldus geschreven hebben (als ik er niet twee zinnen van had mogen maken): 'Met het dunne laagje dat eerst juist was bedoeld om iemand een zo breed mogelijk beeld te gunnen, wordt elk zicht op de wereld ontnomen, die zelf lijkt te verbrokkelen, alsof de door een ongeziene oorzaak ingezette verscheuring zich zal voortplanten over alle andere constructies waarvan de statische spanning tot schild dient voor de vernietigende krachten van het zinloze.' Daarna zou ik verstrikt raken in eindeloze bespiegelingen over de betekenis en het loutere bestaan van een woord als 'verscheuring', dat zich tot overmaat van ramp ook nog eens blijkt 'voort te planten'. God, wat kan ik toch slecht tegen zulk taalgebruik.

*

Meestal heb ik een boek helemaal gelezen, voordat ik er commentaar op geef. Van *Veranderlijk en wisselvallig* had ik met toenemende ergernis slechts de eerste bladzijdes gelezen, toen ik meende de verteltrant van Geerten Meijnsing te kunnen typeren. Daarna heb ik mijn mening drastisch moeten herzien: deze roman is subliem geschreven. De passages gewijd aan de verbouwingen van een huis in Holland en Italië zijn uiterst vermakelijk om te lezen, de seksuele escapades van de hoofdfiguur met een zekere Aleid knap van (niet stilistische) onbeholpenheid. De linke Loedje, die het huis in Holland zou moeten slopen en hier en daar van tegels voorzien, is een zeer herkenbare oplichtersfiguur, wiens welbespraaktheid met die van de hoofdfiguur kan concurreren. Dat maakt beiden sympathiek noch antipathiek: men dient een genuanceerder oordeel over hen te vellen. Hoe de bouwval in Italië wordt gerestaureerd tot een architectonisch nauwelijks verantwoorde puinhoop, doet Geerten Meijnsing op een plastische manier uit de doeken, die mij aan het taalgebruik van Vestdijk doet denken. Zo beschrijft hij die Italiaanse puinhoop als volgt: 'Meer dan een huis leek het een tentenkamp of bidonville, met het débris van een ongetemde nomadenstam.' In tegenstelling tot menig moderne Nederlandse schrijver houdt hij van rake typering en originele formuleringen, variërend van een voetgangersgebied in een 'fataal vernieuwde binnenstad' en het 'zweverige aanbod van buurtverenigingen en kleinschalig welzijnswerk' tot 'archeologische licks' in de wereld van de jazz. Daarnaast maakt humor een wezenlijk bestanddeel van zijn autobiografische roman uit. Zo steekt Laura de draak met zijn pseudoniem (Joyce & Co): "Ik noem mezelf toch ook niet 'Petrarca Incorporated'," zegt ze tegen de hoofdfiguur, "alleen omdat ik Laura heet?"

Geforceerde melancholie en vreugdeloos genoten seksualiteit neem ik bij zoveel 'schoonheid' voor lief, al zou de band die de schrijver daarmee heeft wel wat lossere mogen zijn ten gunste van een hechtere verbondenheid met de vrouwelijke belichaming daarvan. Ik stel dat niet uit moralistische of paternalistische overwegingen vast, van nature toch al weinig geschikt om als basis voor uitspraken over de schoonheid te dienen, maar beducht voor en bedacht op des schrijvers welbevinden.

*

Het woord 'apogee' in de betekenis van 'toppunt' kende ik niet. Geerten Meijning gebruikt het in *Veranderlijk en wisselvallig*.

*

Ik zat met Dirk in Café 'De Roode Leeuw', een strategisch goed gekozen plek in Den Bosch. Terzijde van het stadsgewoel gaven wij commentaar op alles wat ons bezighield met uitzondering van onze ziektes. Ik liet mij ontvallen, dat alle bespiegelingen over gene zijde van geen kanten klopten. "Gene zijde is geen zijde," zei ik (zonder het te menen). Ik bevestigde daarmee zijn standpunt, dat ik alleen met inspanning van al mijn geestkracht niet hoef te delen. "God is een metafoor," zei Dirk op verachtelijke toon, "waarbij mensen ten onrechte aan een persoon denken." Volgens mij vertegenwoordigt een metafoor een moeilijk anders uit te drukken waarde, of eigenlijk de verbeelding daarvan, die in geval van God zowel persoonlijke als onpersoonlijke kanten heeft. Het is dus onjuist te veronderstellen, dat iemand God zomaar kan uitschakelen door hem een metafoor te noemen.

*

Om mijn tijd aangenaam door te brengen ben ik toch aan een nieuw verhaal begonnen en wel aan hoofdstuk III uit de krankzinnige levensgeschiedenis van Sarah Bernhardt.

*

Eén van de fraaiste zinnen uit *Moby Dick*, dat ik ben gaan lezen voor mijn verhaal over Sarah Bernhardt, is die waarin Herman Melville een beschrijving van Marcus Antonius 'minnekozend met zijn Cleopatra' geeft: hij liet 'zijn abrikozen dijen rijpen aan het zonnige dek.' *Moby Dick* zit vol met dit soort komische vondsten.

*

Ik voer met Roos en Willem op de Lek, ter gelegenheid van laatstgenoemdes 65^e verjaardag. Sinds de Moesmantentoonstelling

in Arnhem had ik hen niet meer ontmoet. Nog nooit heb ik tegen het einde van oktober zulke zwermen kievieten gezien als vandaag. Die vogels horen volgens mij in Zuid-Afrika te overwinteren. Misschien overwinteren kievieten uit Scandinavische landen in Nederland. Daarover moet ik Paul en Dirk nog eens raadplegen.

Onderweg gebeurde er iets, waarover ik mij diep schaam. Toen Roos mij haar leeftijd vertelde, schoot ik werkelijk (wat nu volgt lijkt een vergelijking, maar is het niet) als op commando vol. Er verstreek bijna geen tijd tussen wat ze zei en wat mij overkwam. Ik huilde niet, maar de tranen stonden in mijn ogen en het zweet brak mij uit. Roos zag dat meteen en, gewend als ze is zich in emotionele aangelegenheden direct te uiten, stelde ze dat ook luid en duidelijk vast. Ik zat naast een rechter en zijn vrouw, die ik nooit eerder had ontmoet. Ans was net even weg om iets eetbaars voor mij te halen, omdat ik nu eenmaal moeilijk loop. Op het nippertje kon ik mijzelf hervinden. Ik ben geen sentimentele dwaas. Waarom werd ik dan toch door zulke hevige sentimenten aangegrepen? Terwijl het feest in volle gang was, hield die vraag mij bezig. Dit is het antwoord, dat ik tussen de bedrijven door (het fraaie uitzicht op de Cuneratoren van Rhenen) bedacht: Roos was mijn grote liefde, voordat ik Ans ontmoette. We hadden een volstrekt platonische verhouding, die ik zonder seksuele complicaties maar met één vrouw kon hebben, en dat was Roos. Door de ziekte van Ans, waarover ik ook nog steeds niet met droge ogen praten kan als een ander mij daarnaar vraagt, ben ik een 'onredelijk' mens geworden. Zelfs op muzikaal gebied uit zich dat: terwijl ik dit schrijf, luister ik naar de *Fantasia on Polish Airs* van Chopin, die ik in mijn studententijd te sentimenteel voor woorden zou hebben gevonden. Toen Roos mij haar leeftijd noemde en bovendien een gevaarlijke operatie aankondigde, die ze volgende week voor de tweede keer aan haar hartklep moest ondergaan, dacht ik aan mijn vader: mijn jeugdliefde is slechts één jaar minder oud dan mijn vader, toen hij stierf.

*

Uitgeverij 'De Geus' geeft mijn verhalen niet uit: mijn stijl is 'te wijdlopig'. Zo raakt een schrijver bestand tegen kritiek, voordat er ook maar één verhaal van hem wordt gepubliceerd.

*

Volgens de achterflap is *Tobias* 'een moderne versie van de streekroman'. Om deze roman te schrijven heeft Marijke Höweler haar stijl drastisch vernieuwd. Waar komt dat in de praktijk op neer? Dat ze volkomen willekeurig de hoofdpersoon uit haar roman nu eens met 'Tobias' aanduidt, dan weer met 'de Tobias' en dat ze deze zin uit haar pen laat vloeien:

"Je kan slapen," zegt Joshua, "bij ons op 't voetbalveld," en hij wijst hoe ze daar komen moeten en hij vouwt zijn handen en legt er zijn hoofd op, "slapen, slapen, daarginder" en ze kijken hem vermoeid aan en een ervan lacht zo'n beetje.

*

Aan de scherpzinnige inleiding van Marguerite Yourcenar op *Alexis* valt goed te merken, dat ze haar eerste boekje niet meer apprecieerde: wat met een beroep op Rilke en verouderde zeden moet worden rechtgezet, kan de toets van haar eigen kritiek niet meer doorstaan. Wat de invloed van Rilke betreft, heeft ze in dit jeugdwerk een karikatuur van decadente adel willen geven in de hoofdpersoon, Alexis, en in de persoon van vorstin Cathérine von Mainau. Beiden zijn echter niet meer dan adellijke types, in wie met de beste wil van de wereld niets van een even persoonlijke als doorwrochte decadente moraal valt te bespeuren. De vorstin von Mainau ontpopt zich als een amorele en luchthartige vrouw, die zich om het lot van de muzikale Alexis bekommert. Haar moederinstinct had zich ook op een ander kunnen richten, of op niemand in het bijzonder. Er is van moraal geen sprake; ze is dan ook letterlijk een karakterloze vrouw aan wie de gecompliceerdheid van het leven ongemerkt voorbij is gegaan. En Alexis? Is hij niet als homoseksueel het prototype van een decadente jongeling die zijn lusten niet botviert, maar juist voorzichtig aan bod laat komen, na niet zonder innerlijke strijd zijn scrupules terzijde te hebben geschoven? Het antwoord op beide vragen zou bevestigend kunnen luiden, indien het veelvoudige karakter van zijn scrupules uit de doeken was gedaan. Maar Marguerite Yourcenar pleegt ook op hem een soort karaktermoord: hoewel hij zijn brief aan Monique, met wie hij tegen

beter weten in getrouwd is, in de ik-vorm schrijft, ontbreekt elke persoonlijke noot. In plaats daarvan gaat Alexis aan algemene waarheden ten onder (hij sterft niet eens in schoonheid). Ik geef daarvan slechts één voorbeeld: 'Monique, leven is moeilijk. Ik heb genoeg zedelijke theorieën opgebouwd om geen andere en tegen-gestelde te bedenken: ik ben te verstandig om te menen, dat het geluk zich alleen in de nabijheid van een fout bevindt; net zomin als deugden kunnen ondeugden vreugde bereiden aan mensen die ze van nature bezitten.' De constatering waarmee dit citaat begint, zou Rilke hebben vervangen door lyrisch proza, waarvan ik de dubbelzinnigheid prefereer boven Marguerite Yourcenars fameuze helderheid. Rilke zou bovendien de inductieve schrijftrant van de daarop volgende bewering hebben aangevuld met een nauwelijks te doorgronden reeks van gehallucineerde deducties, dat wil zeggen ongeëvenaarde zelfonthullingen. Maar het kan zijn, dat ik te veel boeken van Reve heb gelezen, haast ik mij hieraan toe te voegen (ongeveer zoals Multatuli verzuchtte: 'Maar ik heb schoolgegaan').

*

Ik beschouw de *Camera obscura* en *Eline Vere* als ons beste proza uit de negentiende eeuw, hoewel de gangbare opinie luidt dat de *Max Havelaar* dat zou moeten zijn. Op zuiver literaire gronden, eenheid van stijl (onder meer tot uitdrukking komend in een vloeiende reeks fraaie volzinnen), geef ik aan Beets en Couperus de voorkeur boven Multatuli, die natuurlijk óók een zeer goede schrijver was, maar zichzelf allereerst als schrijversfiguur wenste te etaleren.

In zijn *Miljoenenstudiën* doet Multatuli het voorkomen, alsof hij maar één grote zonde in zijn leven heeft begaan. Dat was toen hij een jaar of twaalf was, dus veel zij hem vooraf al vergeven. Hij 'loog' tegenover zijn vriend Abraham des Amorie van der Hoeven, toen hij 'op de Blinkert, het grootste reusje der Overveens zandheuvels', de dichter Lamartine ophemelde en diens 'ziekelijke klinkklank' voor zoete koek nam, terwijl die ongeglazuurde woordenbrij eigenlijk een zuurtje had moeten zijn (of zoiets). Ik zou daarin slechts een jeugd-zonde kunnen zien, ware het niet dat Multatuli aan dit ene voorval een conclusie verbindt, die hij voor de rest van zijn leven geldig achtte: 'Wat de 'smet der zonde' aangaat..., met al m'n genie ben ik een goed mens geworden. Vraag er m'n vrouw en kinderen naar, en

onze meid.' Ongetwijfeld is Multatuli de grootste schrijversfiguur uit de negentiende eeuw,-beide thema's door hem aan de orde gesteld in de *Max Havelaar* zijn er om dat te bewijzen-, maar hoezeer zijn eigen 'geniale' proza toen ook een tegenwicht vormde voor de doorgaans vrome retoriek van anderen, toch doet alleen al het hierboven beschreven voorval daaraan afbreuk. Zijn eerste vrouw en kinderen (de 'meid' laat ik gemakshalve buiten beschouwing) zullen namelijk niet volmondig ja hebben geantwoord op zijn vraag. Door niet alleen ten onrechte Lamartine op te hemelen, maar ook zichzelf, lokte hij in een veel wijder verband de reactie van fatsoensrakers uit. Dat laatste stempelt hem minder tot de grootste schrijversfiguur uit de negentiende eeuw. Uit dit ene voorval blijkt, dat Multatuli erin slaagde vakkundig een graf voor zichzelf te delven, ook al werd hij later gecremeerd.

*

In de roman van J.M. Eça de Queiroz, *De relikwie*, wordt het leven en sterven van Jezus beschreven, alsof het zich in de negentiende eeuw heeft afgespeeld. Dat geldt ook voor de opstanding van Jezus, de essentie van het christendom. Letterlijk is hier het zijn of niet-zijn aan de orde. Eça de Queiroz bedenkt een vernuftige theorie voor de verdwijning van Jezus' lichaam uit het graf van Jozef van Arimathea: diens volgelingen hebben Hem levend en wel ontvoerd, waarna Hij onverwachts aan Zijn verwondingen is overleden. Dus kan ik mij voorstellen, dat deze roman in Portugal nogal wat stof heeft doen opwaaien. J. Rentes de Carvalho huldigt een andere zienswijze, die blijkens zijn nawoord bij *De relikwie* weinig ruimte openlaat voor religieuze verontwaardiging: hij kan het maar moeilijk verkroppen, dat *De relikwie* pas na 1910 de ene herdruk na de andere beleefde. Dat bevreemdt mij, omdat de reden die hij hiervoor aanvoert,-de goede stijl waarin deze roman uitblinkt-, geen reden hoefde te zijn om Eça de Queiroz in 1887 een belangrijke literaire prijs te onthouden. Hoe dat ook zij,-deze roman is inderdaad goed geschreven, wat volgens mij vooral aan de introductie van de figuur Topsisius te danken is. Hij tilt als geleerde Duitser de belevenissen van Teodorico Raposo op een hoger plan: van bordelen tot het heilige der heiligen in Jeruzalem. Zou de eruditie van Topsisius alleen al voldoende leesgenot hebben opgeleverd,-de spot van Raposo met de

geleerdheid van zijn metgezel in Palestina verhoogt dat genoeg nog eens. Als de atheïstische Topsisus verkondigt: "Socrates is het zaad, Plato de bloem en Aristoteles de vrucht. En met deze boom, waaraan niets ontbreekt, heeft de menselijke geest zich gevoed!" staat Raposo op het punt een eigenhandig door Sint-Jozef geschaafd plankje, bij wijze van relikwie, voor zijn tante te kopen. Dit soort details, niet gespeend van wijsgerigheid, maakt het lezen van *De relikwie* tot een hoogst amusante bezigheid.

*

Wanneer de hoofdfiguur van een roman in een zwembad ligt en de schrijver bezorgt hem deze verrassende inval: 'Hij had wel eens gehoord, dat mensen dit drijven zo prettig vonden, omdat het 'als in de baarmoeder' zou zijn...' toont de lezer zich minder geamuseerd. Zo is *hij* van Vonne van der Meer staat helaas vol met dit soort verrassende invallen.

*

Als iemand over een burgemeester in een Italiaans dorpje opmerkt: 'Zonder zijn toestemming gebeurde er niets in het dorp' en in een daarop volgende zin over zijn rivaal: 'Alleen de pastoor stak wat macht betrof nog boven hem uit,' keren de tijden van Don Camillo en Peppone terug, alsof de lokale gezagsverhoudingen daarna geen verandering meer hebben ondergaan. Fleur Bourgonje verkiest dat laatste volkomen te negeren in *De verstoring*.

*

Ik vond het een beetje raar om tegen onze jongste dochter te zeggen, wat ik al meer dan een uur op het internet uitspookte. Tenslotte bekende ik haar, dat ik wilde uitzoeken of het linker- of rechterbeen van Sarah Bernhardt was afgezet. Ik ben achter de oplossing van dit nijpende probleem gekomen, dat meer schaamte veroorzaakte dan de oplossing ervan voldoening schonk.

*

Het thema van *De passievrucht* leent zich eerder voor een essay dan voor een roman. Er wordt mijns inziens te veel door Ellen en de vader van de hoofdfiguur verzwegen om de thematiek, -een zoon blijkt een halfbroer te zijn-, zo'n lang leven beschoren te laten zijn, als Karel Glastra van Loon in zijn roman verantwoord vindt. Wat de essayistische kant van *De passievrucht* betreft, laat deze nog jonge schrijver tal van nieuwe gezichtspunten in de evolutietheorie de revue passeren door zijn hoofdfiguur een baantje bij een wetenschappelijke uitgeverij te bezorgen. Zo komen ook de zelfzuchtigen weer ter sprake. Waar het de eigen familie betreft, hebben deze genen belang bij altruïstisch gedrag, zo luidt de stelling van de hoofdfiguur. Is dat waar, vraag ik mij af. Afschuw van incest kan zeer wel worden gezien als een voorbeeld van altruïstisch gedrag, dat aan naaste familieleden ten goede komt. Maar komt het ook ten goede aan voornoemde genen? Met de door mij summier verwoorde thematiek van *De passievrucht* heeft dit aspect van de evolutietheorie overigens weinig te maken: een vader gaat naar bed met de vrouw van zijn zoon. Dat is niet mis natuurlijk, maar dat is geen incest!

*

Ik droom niet alleen in beelden, maar ook in taal. Dat laatste vind ik vreemd. Ik zag vannacht een kamperfoelie in bloei en hoorde er deze woorden bij: 'de dwaasheid van een Hanzestadje'. Er bestaat een zekere overeenkomst tussen deze droom en die over Bangkok, waarin het taalgebruik van mijn grootvader van moederskant een rol speelde. Aan etymologie en cryptogrammen heb ik een grote hekel. Waarom mijn geest zich in dromende toestand nu juist zo moet openbaren, begrijp ik niet.

*

Mijn grootvader van moeders kant heette Kok met zijn achternaam. Hij was al jaren overleden, toen ik in mijn droom een gesprek met hem voerde over de dood. Terloops vertelde ik hem, dat er onlangs een familielid in Bangkok was overleden. Dat was ook echt zo en ik was er diep van onder de indruk. Hij vroeg mij, wáár dat familielid volgens mij was gestorven. Ik vond dat een vreemde vraag, omdat ik de plaatsnaam al genoemd had, maar herhaalde die op zijn verzoek:

"Bangkok." Hoewel ik hem geen enkele vraag had gesteld, antwoordde mijn grootvader zeer beslist: "Nee!" Ik begreep niet wat hij bedoelde, totdat mij in mijn droom een lichtje opging. Lachend werd ik wakker. De reactie van mijn grootvader was precies zo geweest, als ik in werkelijkheid van hem had kunnen verwachten. De volgende dag vertelde ik alles aan mijn moeder, die mijn indruk bevestigde: haar vader was altijd dol op dit soort woordgrapjes geweest.

*

Zoals mijn grootvader eens door het Gronings in de luren werd gelegd, toen hij 'vroegdienst' met 'vrouwendienst' verwarde, ben ik ooit door het West-Fries bedrogen uitgekomen. Ik woonde in Oudorp bij Alkmaar in een nieuw opgeleverde maisonnette, waar ik veel kwatrijnen heb geschreven. De overgang van een studentenhuus naar een maisonnette kon niet groter zijn, maar hoe luxueus ik mijn nieuwe verblijf ook vond, toch stond ik raar te kijken toen mijn bovenburen vertelden, dat in de lege maisonnette naast mij 'Arabieren' zouden komen wonen. Hoe is dat nou mogelijk, vroeg ik mij af. In het onderwijs is het geen vetpot en mag je al blij zijn, als je in een maisonnette woont. Maar kan een Arabier zich niet een villa of luxe buitenhuis veroorloven? Toen er een jong stel naast mij kwam wonen, dat verrassend goed Nederlands sprak, ging ik verhaal halen bij mijn bovenburen. Pas toen bleek mij wat zij met 'Arabieren' hadden bedoeld: andere burens.

*

Voor de tweede keer reed ik met Ans van Izier naar Juzaine, in de buurt van Bomal. We wilden te voet de grot van Coléoptère ontdekken, maar kwamen bij het witte koepeltje boven een heuvel uit, dat ik al vaak hoog boven een dal had zien liggen. Op de terugweg bleken wij de grot voorbij te zijn gelopen. Ik was te moe om mij op zijpaden te begeven, dus gaan we er nog een derde keer heen: al is de Belgische bewegwijzering ook nog zo beroerd, ik moet en zal die verrekte Coléoptère met een bezoek vereren. Ans vond mij 'prettig' door dat mens 'geobsedeerd'. Ik moest er inwendig om lachen, dat ze zich na haar ziekte zo uitdrukte.

*

Willem (van Roos) vond mijn stijl prachtig, maar gedateerd. Voor een liefhebber van het proza van Witold Gombrowicz, zoals hij al sinds jaar en dag is, hoeft dat geen verbazing te wekken. Soit, dacht ik: de gustibus etc. Droom ik 's nachts over Batman die niet in een batmobiel maar in een oude Bedford rondreed. Ik herinner mij vroeger zo'n auto in Soest te hebben zien rondrijden met twee 'vlaggenstokken' inclusief een ronde dop op de voorbumper. Leid ik daaruit af, dat ik mij de kritiek van Willem meer heb aangetrokken dan ik dacht.

*

In *De kwetsuur* wordt een 'gewoon' verhaal verteld over een vader en moeder die, vanuit het perspectief van de laatste, zien, hoe hun achttienjarige zoon Willem tijdens een voetbalwedstrijd zijn been breekt. Het verhaal bevat mij niet vanwege de triviale details, waarmee het herhaaldelijk wordt opgeluisterd. Er is een trainer die zijn elftal toeroept: "Rustig, mannen!" Willem 'draaft op het middenveld', zijn teamgenoot Frits is 'brildragend' en als zodanig natuurlijk niet mans genoeg om de tegenstanders partij te geven, zijn ouders lezen in de wachtkamer van het ziekenhuis *Privé*, *Story* en *Weekend* etc. Af en toe is er ook een triviaal detail, dat mij als zodanig ergert en toch de bijmaak van iets goeds heeft, voor zover het mij niet al te onaangenaam verrast: langs het voetbalveld staat een reclamebord van een herenkapper die Theo Wijfjes heet en Willem wordt 's morgens wakker met een volgepiste bloemenvaas naast zich. Maar net zoals die arme Willem met zijn bloemenvaas, moet de lezer zich met zulke trivialia behelpen om het leven er niet bij in te schieten. *De kwetsuur* is tot dusver je reinste dood in de (pis)pot. Verderop wordt het niet veel beter, als het medisch personeel inclusief een zekere dokter Buikhuis ruzie over de behandelwijze van Willem maakt en deze, op een doorligging gezeten, zijn teamgenoten thuis ontvangt. 'Met viltstiften' mogen zij waarachtig (je gelóóft het niet) hun naam op het gips zetten. Het verhaal eindigt in het stadion van Paris-St.-Germain, waar Willem met zijn vader en moeder een voetbalwedstrijd bijwoont. Johan Crujff, de trainer van het Spaanse elftal, zet zijn zoon Jordi tegen het Franse elftal in. Ook hij wordt net als Willem

door een tegenstander onderuitgehaald. Het verschil tussen beide ongelukken is, dat in geval van de zoon van Cruijff meer dan 50.000 mensen 'beginnen te schreeuwen'. Dient het aantal hier om het intense verdriet van de moeder te compenseren? Ik begrijp niet goed, waarom Anna Enquist *De kwetsuur* wilde schrijven. Evenmin vermag ik in te zien, waarom ze haar verhalenbundel nu juist naar dit verhaal heeft vernoemd.

*

Ans vindt niet het verhaal, maar de verhalenbundel *De kwetsuur* goed geschreven. Haar trof met name het idee achter het laatste verhaal: alle verhalen worden door de daarin afzonderlijk optredende personages tot één verhaal omgesmeed. Dat ben ik wel met haar eens.

*

De grot van Coléoptère is niet de grot van een soort Franse Cleopatra, maar van een prehistorische meikever: het is de grot van *de* Coléoptère. Ik ga er nog een vierde keer heen, gewapend met een zaklantaarn, om het inwendige daarvan aan een onderzoek te onderwerpen: de Franken begroeven er hun doden.

*

Veel mensen met een bijna-doodervaring doen net alsof zij uit hun graf zijn opgestaan, terwijl dat nu juist niet het geval is. Wat een wereld van verschil behoort uit te maken, dood en leven, reduceren zij ten onrechte tot iets soortgelijks. Anderen die zo'n ervaring niet kennen, stellen zich verwachtingsvol (maar met meer recht van spreken) op hetzelfde standpunt, indien zij gelovig zijn. Zo ingewikkeld is het leven en zo simpel is de dood.

*

Alles heeft een reden, ook los van de rede. Dit besef brengt een onbegrijpelijk gevoel van afhankelijkheid teweeg, dat de basis vormt van mijn religiositeit.

*

U kneedt mij, als een pottenbakker klei,
bij wijze van een zinloos tijdverdrijf.
Hoe zinloos? Zoals de dood staat tot het leven
en de scherven zich verhouden tot een schijf.

*

Een goede stijl onttrekt zich volgens mij aan literaire stromingen en is van alle tijden. Als ik de stijl van Anna Blaman, van wie ik *Vrouw en vriend* herlees, vergelijk met die van Anna Enquist, valt mij het hier en daar gedateerde taalgebruik van eerstgenoemde op (een vrouw haalt geld uit haar 'beurs' in plaats van uit haar 'portemonnee'), maar dat weegt toch niet op tegen het al te voorspelbare taalgebruik van laatstgenoemde. In het negatieve spant Anna Enquist de kroon, terwijl die andere Anna zinnen schrijft als: 'Een paard liep mooier dan een mens.' Wanneer de baas van Blanka hem adviseert artikeltjes over de historie van Nederland te schrijven, lees ik daarin de ongewilde typering van een slechte stijl: "Weet je wat van geschiedenis? Anders fris je je kennis maar eens op. Artikeltjes over de historie van ons land. Je hebt een vlotte pen" (dit is een Anna Enquistzin). "Artikeltjes van 1000 woorden. Elke week een, met juni te beginnen. Heel populair houden vooral, zodat de mensen lezen, wat ze zelf als 't ware nog konden weten. Dan hebben ze er schik in, begrijp je wel? Enfin, je stuurt ze altijd eerst aan mij. Je schrijft ze thuis. Het honorarium is dubbel zoveel als voor verhalen. Akkoord?" Nee, niet akkoord, denk ik dan.

*

Dat alles betrekkelijk is, blijkt ook uit mijn lofzang op de stijl van Anna Blaman. Als het goede van een stijl hem zit in een min of meer 'tijdloze' verwoording van wat een schrijver op zijn hart heeft en in het zoveel mogelijk ontbreken van negatieve kenmerken (door welke dubbele ontkenning in stilistisch opzicht juist een positief resultaat kan ontstaan), dan is Anna Blaman geen goede schrijfster. Haar stijl kenmerkt zich in hoge mate door neologismen (die een dichter

kunnen worden vergeven, maar een schrijver misstaan wegens schending van de stilzwijgende afspraak tussen hem en zijn lezers: proza berust van nature op een alledaags soort taalconventie), ouderwets idioom en pleonasmen. Ik zal van elk stilistisch kenmerk een aantal voorbeelden uit *Vrouw en vriend* geven.

In nog geen 30 opeenvolgende bladzijdes kom ik deze neologismen tegen: 'mooibekousde benen', 'met zijn dierenharen gebrillantineerd', 'misgeboortige gedachten', 'de vaten wassen' (wellicht ook een voorbeeld van ouderwets idioom), 'halsvlees', 'kreupelig' en 'deurafsluiterij'. Minder frequent past Anna Blaman ouderwets idioom toe. Ik geef daarvan slechts twee voorbeelden, hoewel er meer te vinden zijn: 'met een berstend hoofd' en 'Haar mond van binnen was gebersten' staat op blz.72 van mijn uitgave van *Vrouw en vriend* tegenover 'Zijn lippen waren hard, gebarsten, als verdroogd' op blz.53, en 'een wonde' dat ik zou hebben vervangen door 'een wond'. Pleonasmen zijn er daarentegen te over: 'met brillantine ingevette haren' (dus bedoelt ze te zeggen dat die haren niet met reuzel zijn ingesmeerd?), '...speelde hij verwoed en zelfvergeten op het tennisveld', 'panische ontsteltenis', 'verdorde bureaucraat', 'pralerig lef', een woensdagmiddag 'was leeg, koud, zonnig en bestemmingsloos', 'zere baringsweeën (het laatste woord is tevens een voorbeeld van een neologisme, immers 'barensweeën' is het meervoud van het bestaande woord), 'Hij haalde traag zijn sigarettenkoker voor de dag en monsterde beschouwelijk de inhoud' en 'eenzame vervreemding'.

Als een onbenoembare stilistische eigenaardigheid viel mij tenslotte een vergelijking op. 'Duister, maar helverlicht' kan een paradox zijn, maar veronderstelt in dat geval een voortzetting van zijn paradoxale karakter in de daarop volgende vergelijking met als: 'duister, maar helverlicht als een geluidloos bulderende lach'. Deze vergelijking werkt op mijn lachspieren, omdat zij volgens mij een *onmogelijke* in plaats van een *schijnbare* tegenstelling representeert. En zo zou ik als wijlen Bolland nog uren kunnen doorgaan.

*

De kruisvaarder van Anna Blaman is een veel beter geschreven roman dan *Vrouw en vriend*. De dood van Arthur Wings, stuurman aan boord van de *Kruisvaarder*, greep mij om twee redenen aan: ten

eerste wordt zijn liefde voor Louise Riffeford op het laatst een wanhoopspoging van zijn kant om haar van de ondergang te redden, terwijl hij voordien zeker van haar liefde was. Hoe gelukkig zouden zij met elkaar zijn, als hun schip niet op een mijn was gelopen? In zee zwemmend maakt de stuurman van zijn borstkas 'een metalen borstwering', waarna Anna Blaman hem met de naam van het schip vereenzelvigd. Op die gedachte was ik als lezer niet gekomen, hoezeer Anna Blaman die ook had voorbereid in haar beschrijving van Arthur Wings gevecht met de golven. Ten tweede laat God zich niet onbetuigd. Zijn gecompliceerde reactie op de dood van Louise Riffeford, een engelachtige verschijning, en van Arthur Wings geeft Hem inzicht in zijn eigen machteloosheid. God verbaast Zich erover, dat de mensen Hem nog steeds aanroepen. Louise Riffeford begrijpt eerder dan het opperwezen, dat ze verloren is. Dit wordt niet als een constatering meegedeeld, maar psychologisch aanvaardbaar gemaakt door haar overweging: 'Het schamelste beetje geluk vroeg het offer van een druppel hartenbloed; hoe zou dan haar ontmoeting met de geliefde haar niet het leven vragen?' Virginia van Loon en haar moeder zijn volgens mij aan Bordewijk ontleende types, groteske verbeeldingen van respectievelijk lelijkheid en harte-loosheid. Welke moeder zegt tegen een lelijke dochter: "Goed, je hebt je gezicht niet mee, maar als je daarbij nog zo zit te kijken, kan je je wel helemaal opknopen." Hoe tragisch in werkelijkheid ook,-ik moest erom glimlachen, toen ik het las.

*

In één van mijn verhalen, waarvan ik op dit moment de titel niet meer weet, geef ik een karakteristiek van Jörg Haider zonder hem met name te noemen. Het is hem na al die jaren toch gelukt met zijn rechtse partij in de regering van Oostenrijk te komen. Hoe ergerlijk dat ook is, toch erger ik mij óók aan de borden die een paar Joodse jongens in Wenen omhoog hielden: achter één grote 'H' stonden de overige letters van 'Haider' en 'Hitler'. Weten zij niet, dat Adolf Hitler een onvergelijkbaar slechter mens was dan Jörg Haider?

*

Bij wijze van tussendoortje heb ik in januari 2000 een verhaal

geschreven over de omgeving van Izier, inclusief de grot van de Coléoptère. Ik kende het Duivelsbed en de Steen der Ouden niet uit eigen waarneming, al was ik wel in Wéris geweest. Omdat beide stenen een belangrijke rol in mijn verhaal spelen, heb ik afgelopen zondag met Ans opnieuw een bezoek aan Wéris gebracht. Deze postume visite zal een vervolg moeten krijgen, net als ons bezoek aan de grot van de Coléoptère: ik heb de eerste steen wel, maar de laatste niet kunnen aanraken. Dus gaan we nog een keer terug.

*

De brieven van Belle van Zuylen zijn een genot om te lezen, maar toch ben ik blij, dat ik de heer De Charrière niet ben. Wat mij in deze uitgave van *De Arbeiderspers* (Privé-domein no 18) stoorde, houdt een compliment aan de schrijfster in. Op aanraden van James Boswell zal ze trouwen met zijn vriend, markies de Bellegarde, die ineens, zonder opgave van redenen, blijkt te zijn ingeruild voor de leermeester van haar broers: Charles-Emmanuel de Charrière. Ik miste een toelichting van haar kant, maar misschien heeft ze over haar beweegredenen om met hem te trouwen nooit een brief geschreven, of kon die in voornoemde uitgave niet worden opgenomen. Wat mij op niet-literaire gronden voor Belle van Zuylen inneemt, is de hulp die ze in haar eigen huis aan émigrés heeft geboden, ten tijde van de Franse Revolutie, en haar psychologiserend vermogen dat, hoe pril ook in verband met de tijdsomstandigheden, naar volwassenheid zweemt. Een voorbeeld van dit laatste is haar constatering, dat ze liever met een aardige, maar ontrouwe echtgenoot zou willen samenwonen dan met een 'mopperende en bitse' partner, die haar tot overmaat van ramp 'eeuwig' trouw zou zijn.

Doet het onderscheid dat ik tussen 'literair' en 'niet-literair' of menselijk maakte enigszins gekunsteld aan,-hoe ongekunsteld brengt zij daarentegen één van haar principes onder woorden: 'Van oudsher heb ik de neiging gehad om het op te nemen vóór de knechten tegen hun meesters, vóór de kinderen tegen hun vaders, vóór de onderdanen tegen hun vorsten. Duizendmaal schaamde ik mij over mijn lichtgelovigheid, maar ik verbeter mijzelf niet...' Meer in het algemeen bewonder ik haar stijl, die wordt gekenmerkt door bondigheid. Over haar perikelen met uitgevers merkt ze op, hoe vreemd het is, dat zij zich niet hebben kunnen verrijken aan de geesteskinderen

van anderen. Zelf voelde Belle van Zuylen zich door uitgevers geëxploiteerd. 'Zij ruïneren zich door te stelen', schrijft ze kort en bondig. In plaats van 'kort en bondig' had ik ook 'subliem' kunnen schrijven.

*

Het grootste compliment dat ik Belle van Zuylen zou kunnen maken, is particulier van aard. De invloed die ze op Benjamin Constant uitoefende, is vergelijkbaar (minus de seksuele component) met de invloed die Roos Derks op mij heeft (zonder dat ik mij wil vergelijken met Benjamin Constant of Roos met Belle van Zuylen). Ik gebruik hier expres de tegenwoordige tijd, omdat ik nog steeds geen schilderij kan zien zonder háár ogen over het linnen te laten dwalen. Willem zou waarschijnlijk een negatieve opmerking over een mooie volzin maken, als hij mijn vorige zin zou lezen. Och, dat valt wel mee, Willem, dat valt wel mee...

*

Ik heb overwogen de volgende aantekening over 'Mr. Jean-Paul Deloux' in *De steen* op te nemen, maar dat zou wegens innerlijke tegenspraak het geheel niet ten goede zijn gekomen: 'Het ligt al te zeer voor de hand hier een woordspeling te maken, -zoals Louis Paul Boon in *De Kapellekensbaan* doet-, door 'meneer valeer-traleer' in te ruilen voor 'To Mr. Jean-Paul Deloux', maar dat heb ik expres niet gedaan. Als ik mij middels een aantekening rekenschap geef over alles wat ik niet vertel, zou het aantal bladzijdes met aantekeningen in verhouding tot de rest van mijn verhaal veel te groot worden. Daartussen zou dan een wanverhouding bestaan, die door geen geniale inval viel te rechtvaardigen.'

*

Zoals zware filosofische kost nooit kinderlijk eenvoudig kan worden opgediend, ook al is het in de mode om dat wel te doen, kun je aan een kind niet uitleggen, dat de grenzen tussen biologie en chemie zijn opgeheven. Of dat kind nu Sophie of Alice heet, -het zal vroeg of laat (in dat laatste geval is het al een volwassene, zoals ik) iets niet

begrijpen. De oorzaak van dit onbegrip ligt minder bij het kind dan bij degene die informatie verschaft. Ook Harry Mulisch gaat in *De procedure* over de schreef, want hij laat Victor Werker aan Aurora uitleggen: 'Nu moet je weten, dat eiwitten bestaan uit aan elkaar gekoppelde aminozuren.' Kan een kind de portee van deze in grammaticaal opzicht zeer eenvoudige zin begrijpen? Ik denk van niet. Zeker zal het niets begrijpen van deze zin: 'De reeks...ACU AAU..., die ik je net liet zien, moet volgens de dictionaire leiden tot het eiwit:...Thr-Asn-Try-Lys-Val-Tyr-Gly-Ala-Ala-Asn-Val-Gly.' Ik kan dan ook geen andere conclusie trekken dan dat er met de intentionaliteit van de schrijver iets ernstig mis is in deze laatste roman van Harry Mulisch. Hij gaat inderdaad over de schreef, maar maakt tegelijkertijd briljante opmerkingen over zijn 'faux pas': 'Schreefloze letters zijn als onelegante bergschoenen, waarop je over de hellingen sjouwt, ze zijn statisch, dood, geschikt om geraadpleegd te worden, niet om er een levend, dynamisch verhaal mee te lezen. Daar zijn allereerst schreven voor nodig. Die kleine streepjes aan de letters ABC, maar ook de wisselende dikte van de op- en neerhalen, dat alles is geen versiering, zoals de tierelantijnen van gotische letters; het is onontbeerlijk voor de aangename voortgang van het oog langs de regel: het zijn de ski's en de skistokken, waarmee de lezer soepel over de sneeuw van het papier glijdt.' Geheel tegen de bedoeling van de schrijver in, snap ik niets van de essentie van zijn scheikundig betoog, maar des te meer van wat hij en passant over een typografische eigenaardigheid opmerkt. In die uiterst positieve zin gaat Harry Mulisch over de schreef.

*

Ik liep met Ans in de omgeving van Wéris en verwonderde mij over de nette manier waarop houtblokken aan de zijkant van een woonhuis waren opgestapeld: aan alle kanten even recht. "Die mensen hebben ook werk van hun wintervoorraad gemaakt," zei ik tegen Ans. "Geen voorraad," zei Ans, "maar sieraad!"

*

In zijn boek over Eichmann laat Harry Mulisch een kamparts aan het woord: '6 September. Heute Sonntag ausgezeichnetes Mittagessen:

Tomatensuppe, 1/2 Huhn mit Kartoffeln und Rotkohl, Süßspeise und herrliches Vanilleeis.' Uit verder achterwege blijvend commentaar blijkt dat Mulisch stilzwijgend een contrast heeft willen scheppen tussen de gruwelen van Auschwitz en het leven van alledag, tussen dood en verderf aan de ene en (ten dele amusante) culinaire onzin aan de andere kant. Van ironie is hier geen sprake, het cynisme driipt van deze woorden af als het vet van een gebraden hoentje. In *De procedure* komt een dergelijke passage ook voor, wanneer Victor Werker te horen krijgt dat zijn vrouw een dood kind zal baren: 'Op dat moment at ik met Woese gerookte zalm, geflankeerd door een fles Sancerre in een koeler.' Ook nu volgt geen commentaar van degene die deze opmerking maakt, maar hier ervaar ik dat als uitermate storend. Van een kamparts verwacht ik geen enkel teken van medeleven met zijn slachtoffers, maar van Victor Werker verwacht ik dat wel met zijn vrouw. Een kookboekenwoord als 'geflankeerd' maakt de zaak er niet beter op: het cynisme in het eerste geval is functioneel, terwijl het zich in het tweede geval tegen de schrijver keert. Dat laatste kan niet de bedoeling zijn.

*

Walen zijn de Friezen van Frankrijk.

*

Zondag zei ik tegen mijn moeder, dat ik zelfs geen 'christen van de daad' meer ben. Die uitdrukking reserveerde mijn vader voor mij, nadat ik mij van het rooms-katholicisme had afgewend vanwege de door die kerk gepropageerde seksuele moraal. Een paar dagen later verdiepte ik mij voor mijn verhaal over de martelaren van Gorcum in Hadewijch, wier Middelnederlandse brieven ik hoger aansla dan menig in modern Nederlands geschreven boek. Het proza van Jan van Ruusbroec lees ik met aanzienlijk minder genoegen, evenals een Nederlandse vertaling van de *Imitatio Christi* van Thomas a Kempis. Ik herlees, wat ik vroeger om zijn krachteloze vroomheid verwierp, maar hervind de pit van mijn eigen religieuze beleving terug in Hadewijch: ze volstaat niet met het napraten van het Oude en Nieuwe Testament, maar richt zich rechtstreeks op een intellectueel hoog niveau tot de lezer zonder zich voor haar emoties te schamen.

Met hoeveel smaak (waar het haar nu juist niet om te doen is) zegt ze bijvoorbeeld in haar tiende brief, dat de deugden zich voor Minne inspannen, niet bedacht op zoetheid, maar omdat zij er al doende baat bij hebben: 'Sine wachten na ghene suetheit, mer hoe si ghedienen moghen altoes ghetrouweleke der Minnen. Sine haken niet na smake, mer si soeken orbere. Si sien op haere handen, niet op den loen.' Door haar subtiele gedachtegang,-baat is slechts indirect op een lijn te stellen met eigenbelang-, onderscheidt ze zich van andere mystici. Tot overmaat van ramp las ik in *Erasmus en zijn tijd* van Louis Bouyer, dat ik vroeger onleesbaar vond, deze uitspraak van Erasmus: 'Fero igitur hanc Ecclesiam, donec videro meliorem' uit zijn *Hyperaspistes*. Ik zeg het hem grif na, dus ben ik in wezen net zo rooms-katholiek als Erasmus. Tot die conclusie kwam ik gisteren al lezend in stilte, maar ik ben vandaag, nu ik iets van mijn leeservaringen noteer, nog net zo geschokt als toen ik die uitspraak van Erasmus las. Misschien is dat wel te wijten (of te danken?) aan mijn herlezing van het Nieuwe Testament, waardoor ik opnieuw en als vanouds diep onder de indruk van Christus ben geraakt. Met name trof mij Zijn interpretatie van de 'Mensenzoon', die volgens Hemzelf niet als mens bijzonder begenadigd is (zoals veel moderne en sommige antieke theologen ons willen doen geloven) maar gelijkwaardig aan God de Vader. Mijn weerszin tegen het kerkelijk instituut, waarin ik met mijn aanleg eigenlijk moeiteloos het mystieke lichaam van de Heer zou moeten zien, kan ik moeilijk overwinnen, maar ik zou graag de zoom van Zijn kleed willen aanraken (wat alleen met een diepe buiging gepaard kan gaan). Misschien is de paradoxale situatie waarin ik verkeer niet houdbaar, want hoe kan iemand religieus en niet godsdienstig zijn? Mijn moeder wordt binnenkort 79 jaar. Ze is altijd een vrome vrouw geweest, die nochtans niet zeker van het eeuwig leven is. "Eerst zien, dan geloven," zeggen wij wel eens grinnikend tegen elkaar. Ik zal haar een volgende keer duidelijk maken, dat ik weliswaar geen 'gelovige' in de gewone zin van dat woord ben, maar desnoods een 'christen van de daad' wil zijn om mijzelf een (te) hoge maatstaf voor mijn doen en laten op te leggen.

*

In het boek van Bouyer wordt een essay gewijd aan Nicolaas van Cusa. Deze theoloog schreef een verhandeling over de geleerde

onwetendheid, *De docta ignorantia*, waarin al iets van de hegeliaanse dialectiek niet dóór- maar vóórklinkt. Een kernbegrip in zijn theologie is de 'coincidentia oppositorum', dat wil zeggen het samenvallen van alles wat tegengesteld aan elkaar is. In de vijftiende eeuw leidde dat ertoe, dat de Grieks-orthodoxe Kerk zich onder zijn leiding met de Kerk van Rome herenigde. Indien zijn 'synthetische' denkwijze was overgenomen door de opvolgers van paus Eugenius IV, zou de Reformatie nooit tot een scheuring onder christenen hebben geleid. Nicolaas van Cusa had dus zonder dat hij het wist erasmiaanse trekjes, die op mij een sympathieke indruk maken.

*

Binnenkort spreek ik Dirk Prins weer in De Roode Leeuw in Den Bosch. Dan zal ik hem confronteren met de wijsheid van Augustinus, die in hoofdstuk V en VI uit het elfde boek van zijn *Belijdenissen* de evolutionisten beschaamd doet staan. Het ontstaan van iets uit niets wordt daarin nagegaan, niet hoe iets dat meer is zich uit iets dat minder is, heeft ontwikkeld. Hoe heeft God alles geschapen, vraagt Augustinus zich af. In *Genesis 1:1* staat: 'In het begin schiep God hemel en aarde.' Dus, redeneert Augustinus, die zich met een ijzeren logica rechtstreeks tot God wendt, 'heeft U in de hemel noch op aarde, hemel en aarde gemaakt en niet in de lucht of in de wateren, want ook deze behoren tot hemel en aarde, en ook niet in het heelal heeft U het heelal gemaakt, want er was geen plaats waar U het maken kon, voordat het werd gemaakt om te zijn.' Dan bedenkt hij, dat niet de vraag wáár, maar hóé alles is ontstaan, moet worden beantwoord. Zou God een werktuig hebben gebruikt, zoals een beeldhouwer een beitel? Nee, want vanwaar zou iets dat er nog niet was, gekomen zijn? God zou middel en doel van de schepping onderling verwisseld hebben, indien Hij gebruik van een werktuig had gemaakt. God heeft hemel en aarde niet *met* iets maar *in* Zijn woord' gemaakt, zo besluit Augustinus hoofdstuk V. In de vertaling van de *Confessiones* door professor Sizoo volgt voor deze eigenaardige formulering een verwijzing naar *Psalms 33:9*, maar naar mijn mening had hij moeten verwijzen naar *Johannes 1:1*.

Diens totale vereenzelviging van het woord met God kan verklaren, waarom Augustinus hoofdstuk VI begint met een analyse van Gods stem. Hoe heeft God gesproken, vraagt hij zich af. Klonken de

woorden van God als de stem die bij de doop van Jezus in de Jordaan zei: "Deze is Mijn welbeminde Zoon"? Nee, 'want die stem weerklonk slechts tijdelijk, zij had een duidelijk begin en einde.' Wat blijkt daaruit? Omslachtig maar niet onlogisch beredeneert Augustinus het antwoord op die laatste vraag: 'Daaruit blijkt, dat de beweging van iets dat daarvoor speciaal geschapen is, de woorden uitspraak overeenkomstig Uw eeuwige wil, hoewel de beweging zelf tijdelijk was. En deze woorden, die voor de tijd ontstonden, zochten het uitwendige oor van een met verstand begaafde geest, wiens inwendig oor gericht is op Uw eeuwig woord. Maar dit oor vergeleek deze woorden, die in de tijd weerklonken, met Uw eeuwig in stilte gesproken woord en zei: "Het klinkt geheel anders, geheel anders klinkt het. Deze woorden zijn verre beneden mij en zijn niet eens, want ze vlieden en gaan voorbij. Maar het woord van God boven mij bestaat in eeuwigheid." Indien U dus met even hoorbare als tijdelijke woorden heeft gezegd, dat hemel en aarde zouden worden, en U zo de hemel en de aarde maakte, was er al iets speciaal geschapen vóór het ontstaan van hemel en aarde, door de tijdelijke bewegingen waarvan die stem begin en einde had. Maar er was niets speciaal geschapen vóór het ontstaan van hemel en aarde, of als het er was, had U tenminste zonder er tijdelijk stem aan te verlenen iets geschapen om daaruit een stem te creëren, waarmee U zou zeggen, dat de hemel en aarde zouden worden.' Ik kan deze laatste zin niet anders lezen dan een op grond van het cyclische karakter van de tijd gerechtvaardigde verwisseling van tijdelijkheid en eeuwigheid met elkaar. Johannes zegt, dat het woord bij God was en ook zelf God was. Het momentum van de schepping heeft daardoor eeuwigheids-waarde in de ogen van Augustinus. Maar als dat zo is, redeneer ik op zijn manier, hoeft hij niet een strikt onderscheid te maken tussen de stem van God, zoals die klonk bij de doop van Jezus in de Jordaan en bij de aanvang van de schepping. Eens kijken, wat Dirk te zeggen heeft over de relativiteitstheorie van Augustinus en Gerardus Liefveld.

*

Volgens Augustinus zijn alle mensen die zich afvragen wat God deed, voordat Hij hemel en aarde schiep, oliedom. Eeuwigheid wil immers zeggen een heden waaraan geen einde komt. Begrippen als

'verleden' en 'toekomst' zijn zo bezien nietszeggend. Ik weet niet, of dat waar is. In een eeuwig heden kunnen verleden en toekomst toch met 'eeuwigheid' samenvallen? Als Augustinus 'sub specie aeternitatis' de tijd wil relativieren, moet hij dat wel consequent doen.

*

De vraag naar Gods bezigheden, voordat Hij hemel en aarde schiep, vertoont grote gelijkenis met de vraag naar wat er vóór de 'Big Bang' gebeurde. Augustinus kan wel beredeneren, waar God vóór het ontstaan van de schepping niet was, maar blijft het antwoord schuldig op de vraag, waar hij wel was. Indien tijd en ruimte op het moment van de 'Big Bang' samenvielen en er voordien niet waren (wat verkeerd uitgedrukt is omdat er geen 'er' was en geen 'voordien', maar niet anders onder woorden valt te brengen), is de vraag naar Gods bezigheden, voordat hij hemel en aarde schiep, onzinnig, tenzij het begrip 'tijd' niet alleen een relativering van verleden, heden en toekomst inhoudt, maar ook van het tegendeel van 'tijd'. Wie de lachers op zijn hand wil krijgen, zegt Augustinus in boek XII uit het elfde hoofdstuk van zijn *Belijdenissen*, beantwoordt deze vraag zo: "Toen bedacht God de hel voor mensen die naar verborgen dingen speuren." Hieraan voegt hij speciaal voor hen de ernstige (maar volgens mij overbodige) vermaning toe, dat 'begrijpen' heel iets anders is dan 'lachen'.

*

Waar Augustinus in zijn *Belijdenissen* over de tijd schrijft, is hij als schrijver op zijn best. Zonder vrome aanroepingen en psalmodiërende verzuchtingen laat hij daarover zijn gedachten gaan. Moet het verschijnsel tijd in verband worden gebracht met bewegingen in de kosmos, vraagt hij zich af. Nee, luidt zijn ondubbelzinnig antwoord, want daaraan wordt de tijd slechts afgemeten. Men zou ook de ronddraaiende schijf van een pottenbakker met de tijd in verband kunnen brengen zonder er iets zinnigs over opgemerkt te hebben en staat eveneens met zijn mond vol tanden, wanneer een zonsverduistering optreedt: is er dan soms geen tijd, terwijl de ogenschijnlijk onzichtbare beweging van de zon gewoon doorgaat?

Zelfs als de zon stil zou staan, kan men de duur ervan meten. Tijd als zodanig heeft dus niets met beweging of stilstand van iets te maken.

*

Eigenlijk kan men de tijd niet meten, zegt Augustinus, want in het heden is de tijd nog aan de gang en 'meten' veronderstelt een begin en een einde, terwijl verleden en toekomst ongrijpbaar zijn voor meetinstrumenten, omdat er respectievelijk *niets meer* en *nog niets* valt te meten. Dan volgt in hoofdstuk XXVIII van zijn *Belijdenissen* een uitzetting over de tijd, die aanvankelijk helder en leesbaar is, maar later aan het proza van Heidegger doet denken. Als een mens zich in het heden een voorstelling van de toekomst kan maken, 'wie loochent dan, dat het toekomstige nog niet is? Maar toch is reeds in de geest de verwachting van het toekomstige. En wie ontkent, dat het verleden niet meer is? Maar toch is nog in de geest de herinnering aan het verleden. En wie ontkent, dat de tegenwoordige tijd duur mist, omdat die in een ondeelbaar ogenblik voorbijgaat? Maar toch heeft de opmerkzaamheid duur, waardoor alles wat zijn zal, heengaat tot het niet meer zijn. Dus niet een toekomstige tijd is lang, want die is in het geheel niet; maar iets toekomstigs dat lang is, is de verwachting van iets toekomstigs als van iets dat lang is. En ook niet een voorbijgegangene tijd is lang, want die is in het geheel niet; maar iets uit het verleden dat lang is, is de herinnering aan iets uit het verleden als aan iets dat lang is.' Ik begrijp heel goed wat hier staat, maar denk het mijne over de manier waarop het er staat.

*

Het sympathieke van Augustinus is dat hij, nadat hij zijn gedachten over iets heeft laten gaan, zich blijft afvragen, of hij het wel bij het rechte eind heeft (en daar bedoelt hij gelukkig lang niet altijd de jongste dag mee). Een voorbeeld daarvan is zijn herformulering van de vraag, wat God deed voordat hij hemel en aarde schiep. In hoofdstuk XXX uit het elfde boek van zijn *Belijdenissen* stelt hij een soortgelijke vraag: 'Hoe kwam God op de gedachte om iets te maken, hoewel Hij vroeger nooit iets had gemaakt?' Die vraag is natuurlijk verkeerd gesteld, zegt hij, want van 'nooit' kan men in dit verband niet spreken. Een ander voorbeeld van zijn inwendig gejeremieer is

zijn herformulering van de vraag, hoe God hemel en aarde heeft geschapen. Glashelder (of 'kristalhelder' zouden moderne fysici zeggen) beredeneert hij in hoofdstuk VII uit het twaalfde boek, waarom God de schepping uit het niets heeft doen ontstaan: 'Want U heeft hemel en aarde niet uit U gemaakt: dan zouden zij immers gelijk staan met Uw Eniggeborene en daardoor met U, terwijl het op geen enkele wijze rechtmatig zou zijn, dat met U gelijk zou staan, wat niet uit U was. En iets anders buiten U was er niet, waaruit U hemel en aarde had kunnen maken, o God, enige Drievuldigheid en drievuldige Eenheid. Daarom heeft U uit het niets hemel en aarde gemaakt...' Een derde voorbeeld betreft de vraag, hoe zich iets uit niets heeft kunnen ontwikkelen. In hoofdstuk VI uit het twaalfde boek komt Augustinus tot de verrassend moderne conclusie (waarmee niet gezegd wil zijn, dat hij gelijk heeft), dat het leven zich uit dode materie kan ontwikkelen. Zelf spreekt hij van 'vormloze' stof, maar ik meen op grond van de uitleg die hij daaraan geeft, dat hij onder 'vormloze' stof dode materie verstaat. Hoe dat precies in zijn werk is gegaan, weet geen mens; ook Augustinus niet, die diep genoeg onder de indruk van dode materie is om de bezieling daarvan aan God over te laten. Een vierde voorbeeld betreft het onderscheid tussen hemel en hemel des hemels. Onder de eerste hemel verstaat hij de kosmos, onder de tweede een soort Goddelijke verblijfplaats, die nochtans niets ruimtelijks heeft. Alleen al om deze vier voorbeelden is Augustinus mij niet dubbel, maar dubbel in het kwadraat dierbaar.

*

Waaruit bestaat mijn Godservaring? De mens is als een letter in een literair meesterwerk. Na lange tijd komt hij erachter met andere letters een woord te vormen, maar hij heeft geen idee wie hem in welke context op de juiste plaats heeft neergezet.

*

In het gesprek met Dirk liet ik mij iets ontsnappen, dat alles op losse schroeven zet. Wij spraken over de opvattingen van het bewustzijn, zoals die door Sartre zijn verwoord. Als het bewustzijn nooit met zichzelf kan samenvallen, omdat een mens zich ervan bewust is, dat

hij een eigen bewustzijn heeft, is de mens een metafoor van zichzelf. Dat laatste had ik nog niet gezegd, of ik realiseerde mij wat de consequentie daarvan is: 'Alles ist nur ein Gleichnis...', van 'Big Bang' tot een theorie die 'alles' kan verklaren. Toch ben ik blij met een boek, dat ik zomaar van Dirk gekregen heb: *Het levensweb* van Fritjof Capra.

*

Kijk ik naar een western. Schiet de ene cowboy de andere dood. Zegt die ene cowboy, terwijl hij de kruitdamp boven de loop van zijn geweer langzaam wegblaast: "Rest in peaces!"

*

De scherpzinnige dialoog in *Tussenspel* en het geraffineerde spel met de werkelijkheid in hoofdstuk I en II (dat mij eraan doet twijfelen of *de* werkelijkheid wel bestaat) maken het boekenweekgeschenk van Harry Mulisch, *Het theater/de brief en de waarheid*, tot een genoeg om te lezen. Wie zich, zoals ik, op het standpunt stelt, dat het kunstwerk in tegenstelling tot de kunstenaar 'belangrijk' is, wordt in *Tussenspel* de mond gesnoerd. Zonder hun lijst zouden de schilderijen in het Rijksmuseum misstaan. Dan hield men 'een tweederangs veilinggebouw over, met kijkdagen in plaats van openingstijden.' Kennelijk is er nog iets anders belangrijk dan een kunstwerk of de maker ervan: presentatie, want kleren maken de man of vrouw. Kijk, dat vond ik nou in weerwil van al die kleren een onthullend zinnetje. Maar het meest trof mij een terloopse bespreking van *De docta ignorantia* van Nicolaas ('Nicolaus' schrijft Harry Mulisch) van Cusa. In korte tijd kom ik deze 'hegeliaanse' kardinaal tweemaal tegen, terwijl ik nog niet zo lang geleden nooit van hem gehoord had. Heb ik dan helemaal geen kritiek op dit boekenweekgeschenk? Jawel, op bladzijde 53 staat een beschrijving van de stiefvader van Herbert: 'Ik herinner hem mij als een hartelijke man, aan wiens hand ik zondags naar de mis ging en die mij grappige verhaaltjes vertelde eer ik ging slapen.' Wat deugt er in stilistisch of grammaticaal opzicht niet aan deze herinnering van het Joodse jongetje Felix? 'Hem' en 'mij' moeten van plaats verwisselen.

*

Ik heb ook inhoudelijk kritiek op het boekenweekgeschenk van Harry Mulisch. In zijn *Verantwoording* verwijst hij onder meer naar *De zachtmoedige* van Dostojevski, dat als ondertitel *Een fantastisch verhaal* heeft. Mulisch doet het voorkomen, alsof het fantastische van zijn novelle hem zit in de onverenigbaarheid van de waarheid van Herbert en Magda. Tegelijkertijd spreekt hij de hoop uit, dat de 'twee complementaire werelden, die elkaar uitsluiten' een nieuwe wereld ('constellatie' schrijft Mulisch) mogelijk maken. Hier is volgens mij sprake van onnodig mystieke poespas. Niet de interessante zienswijzen van Herbert en Magda, die elkaar inderdaad zouden kunnen aanvullen (niet op mystieke wijze, maar zoals these en antithese kunnen worden opgelost in een synthese), hadden tot bespiegelingen over het fantastische karakter van deze novelle moeten leiden, maar de oninteressante onmogelijkheid dat Herbert niet twaalf jaar na Magda, en Magda niet twaalf jaar na Herbert, is gestorven en begraven. In zo'n tour de force had Harry Mulisch natuurlijk geen zin.

*

Peper exit. Als de voormalige bondskanselier Kohl zwaar in de problemen is gekomen, omdat hij onzorgvuldig met giften bestemd voor de partijkas van de CDU/CSU omsprong (zonder die ten eigen bate aan te wenden), hoeveel te meer geldt dat dan voor Peper, die althans volgens onafhankelijke accountants gemeenschapsgeld voor privé-doeleinden heeft gebruikt? Hij had als minister de mond vol over *bestuurlijke* integriteit, waarvan hij als intellectueel en burge-meester van Rotterdam te weinig blijk heeft gegeven. Treurig voor deze man zonder standing,-het straatvechtertje dat een straatjongen bleek te zijn-, maar ronduit beschamend voor de Nederlandse politiek. 'Indien 't gemeen u roept...'

*

Volgens mij is Arnon Grunberg door de stijl van Kurt Vonnegut beïnvloed. In een Nederlandse vertaling van *Slaughterhouse-Five* las ik: 'De kleine Billy was doodsbang, want zijn vader had gezegd, dat

Billy moest leren zwemmen volgens de methode van zwemmen-of-verzuipen. Zijn vader zou Billy in het diepe gooien en dan *moest* Billy wel zwemmen.' Met speels gemak schrijf je zo een heel boek vol. Het nadeel daarvan is, dat het boek alleen over hillbilly's gaat (of voor dezulken bestemd is).

*

In het boek van Capra wordt nog eens duidelijk uitgelegd, waarom het verschil tussen objectiviteit en subjectiviteit niet bestaat: nooit kan een wetenschappelijke beschrijving van iets samenvallen met wat als een deel van de werkelijkheid wordt beschreven. De menselijke waarneming is altijd gebrekkig en onvolledig. 'De' werkelijkheid bestaat dus niet. Een mededeling daarover die men voor waar aanneemt, zal vroeg of laat onwaar blijken te zijn. Door zijn beschrijvende karakter is wetenschap van nature niet objectief, maar 'contextueel' of 'epistemologisch'.

*

Nog steeds nadenkend over Augustinus' perceptie van de werkelijkheid, had ik voor mijzelf deze definitie van God geformuleerd: 'God is het enige wezen waarvan een deel niet kleiner is dan het geheel.' Lees ik in het boek van Capra: 'De filosoof Christian von Ehrenfels was de eerste die rond de eeuwwisseling het woord 'Gestalt' gebruikte in de zin van een niet-reduceerbaar waarnemingspatroon, en daarmee de aanzet gaf tot de school van de Gestaltpsychologie. Ehrenfels kenschetste een Gestalt met de uitspraak, dat het geheel meer is dan de som der delen, en dat zou later een sleutel formule voor systeemdenkers worden.' Volgens mij wordt dit verschijnsel ook wel synergie genoemd. Nu vraag ik mij af, wat het verschil is tussen mijn definitie van God en synergie. Voorlopig ben ik nog te onwetend om antwoord op die vraag te kunnen geven. Wel constateer ik een overeenkomst tussen beide begrippen, die zich niet noodzakelijk met de Drievuldigheidsgedachte in verband laat brengen: één of meer delen die zich min of meer gelijkwaardig tot elkaar verhouden en samen een surplus van zichzelf opleveren. Is het verschil tussen mijn definitie van God en synergie, dat bij God dit surplus van zichzelf ook in zijn delen tot uitdrukking komt? Die vraag lijkt met 'ja' te moeten worden

beantwoord, maar als dat zo zou zijn, is God met terugwerkende kracht behalve een surplus van zichzelf ook nog eens een surplus van dit surplus. De logica van deze redenering kan ik wel erkennen, maar niet bevatten.

*

In *Slaughterhouse-Five* komt een anekdote voor, waarvan ik de portee niet helemaal begrijp. Een tijdreiziger uit een roman van de sciencefiction schrijver Kilgore Trout komt in Nazareth terecht, waar Jezus op twaalfjarige leeftijd woont. Een paar Romeinse soldaten lopen de timmermanskwerfplaats van Jozef binnen en geven hun bestelling op: een houten kruis. Dat hebben ze nodig voor de terechtstelling van een volksmenner. Jezus en Jozef buigen zich over de werktekening, die de Romeinse soldaten hebben meegebracht, en gaan vol enthousiasme aan het werk. Hierop is volgens mij niet het gezegde van toepassing: 'Wie een kuil graaft voor een ander, valt er zelf in.' Van moedwil van de kant van Jezus is hier immers geen sprake, maar van wat dan wel? Een geforceerd misverstand van de kant van de schrijver?

*

Vanavond zag ik op de televisie een gedeelte van de show die Freek de Jonge opvoerde tijdens het boekenbal. Hij maakte daarin een scherpzinnige opmerking over het boekenweekgeschenk van Harry Mulisch. Hoe is het mogelijk, vroeg hij zich af, dat Harry Mulisch voorin *Het theater/de brief en de waarheid* als motto liet afdrukken: 'Wie begrepen wil worden, geve geen uitleg' en achterin een 'Verantwoording' opneemt van maar liefst drie bladzijdes lang? Mij was deze contradictie ontgaan.

*

In *Portnoy's klacht* gaat de titelheld vreselijk (in alle betekenissen van dit woord) tekeer tegen zijn Joodse milieu. Zijn vader en moeder moeten het ontgelden. Zelf is hij een seksueel gefrustreerde idioot die (omdat hij nu juist géén seksueel gefrustreerde idioot wil zijn) het voortdurend heeft over afrukken, neuken en schijten. Geen detail

blijft de lezer bespaard, wanneer hij de daad bij het woord voegt. Zo is er natúúrlijk geen sprake van overdrijving, als hij zich in de badkamer aftrekt en zijn zaad als een slijmerige klodder aan het plafond blijft hangen.

Dit viriele machtsvertoon kan mij maar matig boeien, ik ben er niet kapot van (een opmerking die de titelheld onmiddellijk met preservatieven in verband zou brengen). Wat ik tegen dit proza heb, is dat het zich in vrijwel niets van het eindeloze gezeur van Portnoy's moeder onderscheidt, dat door haar zoon als 'doorzichtig, egocentrisch en krankzinnig gezeik' wordt getypeerd. Indien beide personages de schrijver even lief zijn, is Philip Roth een grote zeurpiet. Is de zoon de schrijver liever dan de moeder, dan is Philip Roth inconsequent, omdat hij niet schijnt te willen inzien, hoe sterk het ene personage op het andere lijkt.

Tweemaal was ik wél onder de indruk van Portnoy's eindeloze reeks klachten. De eerste keer was, toen hij op negenjarige leeftijd één van zijn testikels miste. Die was in zijn lieskanaal gekropen, wat op jeugdige leeftijd gebeuren kan, maar werd door hem wanhopig op borsthoogte getraceerd. Dat vond ik even tragikomisch als het afscheidsbriefje dat een jonge zelfmoordenaar, Ronald Nimkin, aan zijn moeder schreef: 'Mevrouw Blumenthal heeft opgebeld. Of u vanavond de spelregels van mahjong wil meebrengen. Ronald.'

*

In *Casablanca* schrijft Adriaan van Dis een allersierlijkst proza, of het nu gaat om zwepen die 'lederen arabesken' in de lucht slaan, of (met een ondertoon van venijn) om een travestiet: 'Als een wulpse uil klapt ze met haar valse wimpers.' Zijn hele verhalenbundel heeft een luchtige toon, waarop hij zwaarwichtige problemen niet uit de weg gaat.

*

Hoe wordt de tegenstelling tussen geest en materie opgeheven? Bij Fritjof Capra las ik: 'Neurofysiologen weten al sinds de negentiende eeuw, dat er een nauwe band bestaat tussen hersenstructuren en mentale functies, maar de precieze relatie tussen hersenen en geest bleef een mysterie.' Volgens hem is dat tegenwoordig niet meer het

geval: 'In de Santiagotheorie is het verband tussen hersenen en geest eenvoudig en helder.' Dat is kras, dacht ik eerst, er valt dus niets mysterieus meer aan deze tegenstelling te ontdekken. Na eeuwen van onzekerheid is eindelijk het verlossende woord gesproken. Dom hoor, van Descartes om het begrip 'geest' als 'res cogitans' te omschrijven, want natuurlijk is de geest geen ding. Wat moeten wij daaronder dan wel verstaan? Capra weet het antwoord: 'Geest is geen ding, maar een proces: het kenproces dat samenvalt met het leefproces. De hersenen zijn een specifieke structuur, waarmee dat proces werkt. De relatie tussen hersenen en geest is er dus één van structuur en proces.' Deze woorden zijn voor mij net zo raadselachtig als Descartes' definitie van de geest, die méér dan het antwoord van Capra de relatie tussen geest en materie onderstreept. Als de schrijver van *Het levensweb* dan ook nog iets mompelt over de 'dissipatieve structuur van het organisme' dat natuurlijk ook aan het kenproces meewerkt, begrijp ik er helemaal niets meer van.

*

Ik vraag mij af, of mijn vertaling van 'res' in 'res cogitans' wel correct is. Is 'zaak' niet een betere vertaling? In 'res publica' heeft de publieke zaak als zodanig niets met een ding te maken, maar met een belang. Het woord 'res' in Descartes' definitie van geest wijst dus niet op iets uitsluitend materieels. Het wordt daardoor nog betekenisvoller en stempelt de bedenker van deze definitie allerminst tot een domoor.

*

Ik moet, waarschijnlijk ten onrechte, lachen als ik Capra's definitie van 'gezin' lees: 'een netwerk van conversaties met inherente circulaties'. De bedoeling van deze definitie is het idee van de Duitse socioloog Niklas Luhmann over sociale 'autopoiese' nader in te vullen, maar in plaats daarvan denk ik aan de 's winters moeilijk startende motor van mijn auto of aan een op hol geslagen Zwitsers uurwerk.

*

Het leven, laat staan het begin van alle leven, is te mysterieus van aard om in een debat tussen creationisten en evolutionisten te kunnen worden verklaard. Het onderscheid tussen hun theorieën is minder groot dan men wel eens aanneemt, want creatie en evolutie liggen in elkaars verlengde en hebben bovendien (in de tijd verschillende) ordeningsprincipes met elkaar gemeen. In het boek van Capra lees ik, hoe één van die ordeningsprincipes, natuurlijke selectie, uit de klassieke evolutietheorie aanvulling behoeft. Neodarwinisten preekten de leer van willekeurige veranderingen in de genen, genmutaties, ter verklaring van de evolutionaire ontwikkeling van alle leven. In hun visie gaan genmutaties aan natuurlijke selectie vooraf. Volgens Capra zijn organismen daarnaast echter in staat zelf een weloverwogen ordening in levensvormen aan te brengen, die meer impliceert dan het ondergaan van invloeden van buitenaf. Hij noemt DNA-recombinatie (het uitwisselen van genen) en symbiose als interne ordeningsprincipes. Omdat bacteriën zich al na twintig minuten kunnen delen, stelt genmutatie hen in staat zich snel aan veranderende omstandigheden aan te passen. DNA-recombinatie verklaart nog meer dan genmutatie, waarom bacteriën resistentie tegen medicijnen kunnen ontwikkelen. Mitochondriën, verantwoordelijk voor de ademhaling van een cel, zijn bacteriën die in symbiose leven en daarmee hun eigen zelfstandigheid hebben opgegeven. Deze vorm van symbiose veronderstelt niet alleen een intern ordeningsprincipe, maar ook de nodige creativiteit in een zich voortdurend ontwikkelend organisme. Om die creativiteit is het mij te doen: evolutie vindt volgens de nieuwste inzichten op zo'n buitengewoon creatieve manier plaats, dat het debat tussen creationisten en evolutionisten een schijn debat is geworden. Dit is mijn conclusie, maar wat concludeert Capra? Hij stelt vast: 'Er zijn geen aanwijzingen voor enig plan, doel of richting van het wereldwijde evolutionaire proces, dus ook geen aanwijzingen voor vooruitgang.' Daar denk ik het mijne over, want is zelfs zonder dat ik de hand van God in de schepping aanwezig veronderstel, elk creatief ordeningsprincipe niet te beschouwen als een vooruitgang?

*

In het boek van Capra wordt op magnifieke wijze de genesis van de microkosmos beschreven (op blz.234 t/m 244). Ik zou mijn bewering

eigenlijk moeten toelichten, maar daarmee verzwak ik de kracht van zijn wetenschappelijk proza. Zijn beschrijving van de macrokosmos vind ik minder geslaagd, doordat na een uitweiding over de ontwikkeling van 'organellen van de eerste eukaryoten' tot 'gespecialiseerde cellen van dieren', een zin van dit type volgt: 'Planten en dieren zijn niet de enige meercellige wezens in de wereld van het leven.' In zijn beschrijving van de microkosmos wemelt het (heel toepasselijk) van de bijzonderheden, terwijl te veel algemene waarheden zijn beschrijving van de macrokosmos ontsieren.

*

De Santiagotheorie van Maturana en Varela doet mij denken aan één van de godsbewijzen van Thomas van Aquino. Als het leven valt te omschrijven in drie kernbegrippen,-structuur, patroon en proces-, rijst de vraag op grond van welke waarneming zo'n (laten we voor het gemak veronderstellen: correcte) definitie tot stand is gekomen. Volgens de Santiagotheorie kiest elk levend systeem zijn eigen structurele veranderingen op grond van een aan dat systeem voorbehouden selectie van milieufactoren. Kennen, dat wil zeggen het onderscheiden van wat voor het eigen voortbestaan al of niet van wezenlijk belang is, stelt een levend systeem in staat zijn eigen wereld te scheppen. In de visie van Maturana en Varela is kennen dus niet verder kijken dan je neus lang is, leven in een fantasiewereld die als reëel wordt ervaren, of nog duidelijker geformuleerd: 'Kennen is niet het afbeelden van een onafhankelijk bestaande wereld, als wel het steeds weer scheppen van een wereld door het levensproces.' Volgens mij ontbreekt er iets aan deze definitie, want kennen impliceert ook de verwachting, of minstens een vermoeden, dat de wereld ingewikkelder in elkaar blijkt te zitten dan de menselijke geest kan bevatten. Dat vermoeden en die verwachting spreken allerm minst uit één van de godsbewijzen van Thomas van Aquino, waarachter ik als kind al een groot vraagteken zette: God bestaat, omdat er zoveel mensen zijn die in Hem geloven. Misschien heeft Kant ongelijk en bestaat er (nog) geen 'objectieve' werkelijkheid, maar dat is geen reden om er niet in te geloven (zoals de ondeugdelijkheid van Thomas van Aquino's godsbewijs geen reden is om niet in God te geloven). Hoe subjectief in haar definitie van leven en kennen de Santiagotheorie ook is, toch schuilt er iets goeds in de dynamiek

ervan: die kan immers leiden tot voortdurende veranderingen in de waarneming van haar aanhangers. Op den duur naderen de uitgefilterde subjectieve elementen in hun waarneming iets wat dicht in de buurt van de 'objectieve' werkelijkheid zal komen. Dat zal nog heel lang duren, maar ik put wel troost uit zo'n gedachte.

*

Voor mijn verhaal over de martelaren van Gorcum lees ik *Philips Willem/De Spaanse prins van Oranje*. Johan Brouwer schreef een zeer goed gedocumenteerde roman over het leven van deze Oranje, maar ik kan er waarschijnlijk niets uit putten voor mijn verhaal (dat al voor driekwart klaar is). Het hoofdstuk over de prinses van Eboli is een terzijde in het leven van Philips Willem, waarvan ik mij afvraag of het de epische verhaallijn niet schaadt. Dat de 'Don Pedro's' in deze historische roman niet van de lucht zijn, neem ik graag voor lief. Slechts nu en dan stoor ik mij aan Brouwers taalgebruik: 'toen geviel het' voor 'toen gebeurde het', 'boereman' voor 'boer' (zonder een spoortje van ironie) en het gelijktijdig suggereren van één tegenstelling met de woorden 'evenwel' en 'echter' in één en dezelfde zin. Hoe tragisch, dat Brouwer in de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers terechtgesteld werd wegens zijn verzetsdaden. Zou hij bij zijn typering van Philips II aan het machtsmisbruik van Hitler hebben gedacht?

*

Ik lees een niemandalletje van Max Frisch, dat van de toevalligheden aan elkaar hangt: *Homo faber*. Deze roman heeft hij in 1957 geschreven, wat opmerkelijk is wegens de moderne stijl ervan: ultrakorte zinnen, geen alinea-indeling, een beetje à la Arnon Grunberg. Er staan eenregelige uitspraken in, zoals 'De mens is vreemd' en 'Waar je spuugt, kiemt het', die mij om verschillende redenen niet bevallen. Ik zou er niets over geschreven hebben, als een lezer vóór mij niet driftig aantekeningen in deze roman had gemaakt. Een daarvan betreft de Hermesbaby, een typemachine van de hoofdfiguur. Ooit kreeg ik zo'n apparaat van mijn moeder. 'Hermes is de boodschapper onder de goden,' staat er met potlood in de kantlijn bij

geschreven. Plotseling wordt een alledaags voorwerp onnodig betekenisvol. Dat ergerde mij en wekte ook mijn lachlust op.

*

Van uitgeverij 'De Geus' ontving ik deze brief:

Een plonsje in de vijver is boeiend en de stijl sluit aan bij de tijd waarin de verhalen zich afspelen. Of dat werkelijk zo is, heb ik niet onderzocht: het voelt in elk geval wel zo aan. Uw boek is serieus onderwerp van gesprek geweest in een ver stadium, maar uiteindelijk hebben we toch moeten besluiten het niet uit te geven.

We denken dat we te weinig mensen (lezers en kopers) voor het boek zouden kunnen interesseren.

Dat is een commerciële afweging en dat is vaak de minst acceptabele voor een auteur. Helaas is het niet anders.

Deze brief van Ad Kieboom geeft in essentie mijn moeilijkheden bij het vinden van een uitgever weer.

*

Kipling was gecharmeerd van Jane Austen, blijktens de laatste regels van zijn gedicht *Jane's Marriage*:

Jane lies in Winchester, blessed be her shade!
Praise the Lord for making her, and her for all she made.
And while the stones of Winchester, or Milsom Street, remain,
Glory, Love and Honour unto England's Jane.

Daarentegen beschouwde D.H. Lawrence haar als een 'Engelse, zij het in de bekrompen, snobistische betekenis van dat zevenletterwoord.' Ik ben geneigd Kipling gelijk te geven, omdat haar ironische stijl de beperktheid van haar thematiek verre overtreft.

De hoofdpersonen in *Persuasion*, de laatste roman die Jane Austen in 1816 schreef, demonstreren allen een overdreven belangstelling voor de society van Engeland. Zelfs de intelligente Anne Elliot is onder de indruk van de hoogste kringen, waarvan illustere leden als lady Russel en lady Dalrymple een grote invloed op haar persoonlijk

leven uitoefenen. Op aanraden van eerstgenoemde heeft ze bijvoorbeeld een huwelijkskandidaat afgewezen, op wie ze hevig verliefd was. Anne maakt haar eigen oordeel dus ondergeschikt aan dat van een lady. Ze ervaart het als een grote schande, dat haar vader hun landgoed in het graafschap Somersetshire, Kellynch Hall, aan een zo weinig adellijk heerschap als admiraal Croft moet verhuren, zij het in mindere mate dan haar vader zelf, wiens slordig beheer in combinatie met een buitensporig uitgavenpatroon ze terecht als de oorzaak van alle kwaad beschouwt. Kortom, Anne is zelf een snob, al ziet ze anders dan haar familieleden óók de bespottelijkheid daarvan in. Hogere belangen, zoals een huwelijk met een vermogende heer van stand, blijken haar eigen snobistisch gedrag te rechtvaardigen. Ik kan mij de ergernis van D.H. Lawrence daarom wel voorstellen.

Als Anne uit rijden gaat in de hoop kapitein Wentworth te ontmoeten, beschrijft Jane Austen haar ritje in Bath als volgt: 'De volgende ochtend ging Anne met haar vriendin uit rijden en het eerste uur leverde haar *gestage en angstvallige waakzaamheid* niets op.' Dit soort (door mij gecursiveerde) formuleringen zijn typerend voor de stijl van Jane Austen, op grond waarvan ik mij graag over de beperktheid van haar thematiek heen zet. Als Anne meent te weten, dat haar vriendin de straat afspeurt naar kapitein Wentworth en hem eerder opmerkt dan zij, vergist ze zich. Haar vriendin, niemand minder dan lady Russel, blijkt hevig geïnteresseerd te zijn in zoiets banaals als welk huis in Bath de mooiste gordijnen heeft. Hieruit spreken zelfspot en gerechtvaardigde kritiek op een vertegenwoordigster van de hoogste stand. In combinatie met haar stijl zou men alleen al uit de korte beschrijving van dit ritje in Bath kunnen afleiden, dat Jane Austen er een ironische stijl op na houdt. Slechts een enkele keer vraag ik mij af, met welk doel ze het wapen van de ironie hanteert. Na het provincialisme van admiraal Croft en zijn vrouw, die nooit eens gescheiden van elkaar in de hoogste kringen verkeren, op de hak te hebben genomen, vertelt Jane Austen, hoe Anne in Bath uit wandelen gaat en daar admiraal Croft tegenkomt: 'Terwijl ze Milsom Street inwandelde, was ze zo fortuinlijk de admiraal op haar weg te vinden.' Veronderstel dat 'fortuinlijk' hier ironisch bedoeld is,-er zijn ook argumenten aanwezig om dat niet te veronderstellen-, dan richt het wapen van de ironie zich tegen de verkeerde persoon. Admiraal Croft wordt immers niet voor vol aangezien, zoals lady Russel wel. In zo'n geval geef ik D.H. Lawrence

gelijk, omdat de ironische stijl van Jane Austen niet altijd opweegt tegen de beperktheid van haar thematiek.

*

Een vraagje van Anneke: "Wat voelt een vlinder in zijn buik, als hij verliefd is?"

*

Toen ik een jaar of acht was, leerde moeder-overste mij Latijn. Ze legde mij uit, welke woorden ik tijdens de mis in het Latijn moest zeggen. Ik kreeg een boekje van haar mee, waarin naast de vertaling in het Nederlands ook een fonetische weergave van de Latijnse woorden stond. Als de priester het altaar opgaat, zo leerde ze mij, kondigt hij aan: "Introibo ad altare Dei." Daarop moest ik dan zeggen: "Ad Deum qui laetificat iuventutem meam." Ontelbare malen heb ik als misdienaar te kennen gegeven, dat God een bron van vreugde in mijn jeugd was. In het Latijn staat het zelfs nog iets oorzakelijker dan ik het nu vertaal. En het is waar: ik heb niet alleen een gelukkige jeugd gehad, maar dat ook dankzij God zo ervaren. Toch schuilt er iets onwaarachtigs in de door mij uitgesproken zin. Het is net (wegens het verzwegen 'Introibo' voor 'Ad deum') alsof een misdienaar de rol van de priester overneemt, maar anders dan deze blijft hij eenzaam aan de voet van het altaar achter. Er had dus eigenlijk 'nostram' in plaats van 'meam' in mijn boekje moeten staan.

*

Eén van de formuleringen waarmee ik mij in moreel opzicht nog steeds weet te handhaven, verzong ik in mijn jeugd. Ik stond in een Italiaans plaatsje, dicht bij Riva, naar de sterrenhemel te kijken tijdens de zomervakantie van 1966 en voelde mij van God en iedereen verlaten, hoewel ons hele gezin daar uitgebreid vakantie vierde. Wat God op dat moment deed, wist ik niet. Misschien deed Hij wel niets, of bestond Hij niet eens, zodat Hij zich ook niet ergens kon ophouden. Diezelfde onwetendheid kwelt mij ook nu nog. Anders dan mijn ouders, broers en zus had ik toen voor mijn gevoel niets te vieren, integendeel, ik was bevangen door 'horror vacui', het

schrikbeeld van de totale leegte. Daarvan had ik wel vaker last, dus trachtte ik mij op twee manieren iets minder weerloos te maken: rationeel, door een stelsel van redeneringen op te bouwen, waarmee ik de totale leegte kon (of durfde te) trotseren, en emotioneel, door herinneringen aan mijn gelukkige kinderjaren op te halen. Op het laatst kon ik mijn al te vaak gewijzigde redeneringen en tot in de 40 aangevulde jeugdherinneringen buitengewoon snel de revue laten passeren. Tezamen vormden deze de litanie van een neuroticus, denk ik achteraf. Een onderdeel daaruit heb ik onthouden: 'De mens is goed, omdat hij onder het kwade lijdt.' Kennelijk interesseerde mij toen niet zozeer de fundering van goed en kwaad, het al of niet bestaan van een moraal (versus het recht van de sterkste), maar de al of niet vermeende gelijkwaardigheid van goed en kwaad. Er moest een magische bezwering aan te pas komen, om mij ervan te overtuigen, dat het goede uiteindelijk het kwade zou overwinnen, want het lijden heeft twee functies: het toont het verschil tussen goed en kwaad aan (voor zover het zelf al niet een kwaad is) en het doorbreekt onze morele onverschilligheid. Het goede is door onze afschuw van het kwade een positieve kracht, die sterker is dan het kwaad dat wij anderen of anderen ons aandoen.

Daaraan moest ik denken, toen ik *Boze geesten* van Dostojevski las. Ik vond de figuur van Nikolaj Vsevolodovitsj Stavrogin vaag, een doublure inhoudend van Pjotr Stepanovitsj Verchovenski. Beide zijn op macht beluste schurken, boze geesten, die als heren vermomd tegen de Russische staat samenzweren, maar waarom is Stavrogin superieur aan Verchovenski? Dat begreep ik niet, totdat ik de gecensureerde hoofdstukken uit deze roman las. Daaruit blijkt dat Stavrogin een vrijwel onmogelijk type mens voorstelt, die goed en kwaad in strijd met mijn hierboven uiteengezette theorie als twee volkomen gelijkwaardige krachten beschouwt. Wat dat betreft, is hij amoreel noch immoreel, maar onverschillig. Zo noemt bisschop Tichon hem dan ook, 'de onverschillige', wanneer zij elkaar ontmoeten in het Sint-Joachimsklooster. Stavrogin vraagt hem een passage uit *Openbaringen* voor te lezen, die ook al onthullend is voor zijn karakter: 'Maar omdat ge lauw zijt, warm noch koud, daarom zal ik u uitspuwen. Ge zegt: ik ben rijk, ik heb overvloed en behoefte aan niets; beseft ge dan niet, dat ge ellendig zijt en erbarmelijk, arm en blind en naakt?' Stavrogin is lauw en onverschillig, zo blijkt uit de gecensureerde hoofdstukken. Het maakt hem niets uit Matrosja te

verkrachten of geld van een inwonende kostganger te stelen. Zonder schuld of schaamte laat hij anderen lijden. Daarin steekt hij Raskolnikov naar de kroon. Geen wonder dat Verchovenski tegen hem opziet! In een manuscript van eigen hand heeft Stavrogin alles opgeschreven, wat hij anderen heeft misdaan. Hij beschrijft daarin aan de hand van een schilderij, hoe Matrosja (die zich heeft opgehangen) haar vuistje tegen hem opheft. Aan Tichon vraagt hij, of dit visioen op berouw wijst. Het komt hem niet waarschijnlijk voor, maar toch... Tichon ziet in het manuscript een openbare biecht, maar Stavrogin beschouwt het meer als een objectief verslag. Hij is de meest gewetenloze misdadiger uit de literatuur, die ik ken. Omdat hij anderen laat lijden (en daarin een sadistisch genoegen scheidt), blijft mijn in de zomer van 1966 geformuleerde theorie haar geldigheid behouden. Samen staan Matrosja en Stavrogin bij wijze van spreken sterk, zoals dat in extremis ook kan worden gezegd van Hitler en zijn ontelbare slachtoffers of van Jezus en Judas: het lijden compenseert op den duur al het kwade.

In de Nederlandse literatuur ken ik maar twee figuren die een beetje op Stavrogin lijken: Willem Termeer uit *Een nagelaten bekentenis* van Marcellus Emants, die zijn wandaden verklaart door te wijzen op zijn karakterstructuur: hij beschouwt zich als een 'personnage de circonstance' (wat in de huidige rechtspraak hoogstens op verzachtende omstandigheden wijst), en Lemorne uit *Het gouden ei* van Tim Krabbé, die aan het kwaad geen weerstand bieden kan, omdat (of wanneer) het zich als een mogelijkheid aan hem openbaart.

*

Over mijn ervaringen in Florence heb ik in *De koningin van Lombardije* geschreven. Twee herinneringen heb ik daarin niet verwerkt. De eerste betreft de entree van Mgr. Bellini in de Santa Maria del Fiore. Ik stond in het achterste gedeelte van deze kathedraal en verbaasde mij over de enorme ruimte, die door de afwezigheid van kerkenbanken nog werd vergroot. Plotseling klonken er felle klaroenstoten en stroomde de ruimte vol met carabinieri. Omringd door een groot gezelschap liep Mgr. Bellini naar binnen. Ik kende hem van gezicht uit krantenartikelen over de mogelijke opvolging van de paus. Hij gold als één van de meest kansrijke 'papabili', dat wil zeggen dat veel des-

kundigen hem als kardinaal zeer geschikt achtten om de zieke paus op te volgen. Helaas weet ik niet meer, wanneer ik in Florence was en over de opvolging van welke paus in de kranten druk werd gespeculeerd. Terwijl ik als enige op mijn plaats bleef staan, viel iedereen om mij heen op de knieën. Mgr. Bellini staarde mij aan. Hij was verbaasd over deze letterlijke vorm van opstandigheid mijnerzijds, hield op met het maken van zegenende gebaren en beduidde mij met zijn wijsvinger, dat ik het stichtelijke voorbeeld van de omstanders moest volgen. Daar werd ik toen zo boos om, dat ik mijn kaken als wijlen Mussolini krachtig aanspande en hem in het voorbijgaan strak bleef aankijken. Na een paar passen draaide hij zich om, kennelijk wilde hij zich ervan vergewissen of ik alsnog voor hem door de knieën was gegaan. Opnieuw moest ik hem teleurstellen.

De tweede herinnering betreft een wandeling die ik langs de zuilen op de Piazza della Repubblica maakte. Over de Ponte Vecchio wilde ik naar het Palazzo Pitti lopen, maar nog voor ik bij de brug gearriveerd was, kwamen er in volle vaart twee fiats aanrijden, waaruit vier carabinieri met geladen pistolen renden. Zij zochten al schietend dekking achter de zuilen, maar moesten mij daarvoor passeren. De kogels vlogen mij om de oren, zodra ik mij in hun schootsveld bevond. Even later arresteerden zij een groepje studenten, dat bliksemsnel in de fiats werd afgevoerd. Ik was zo verbouwereerd, dat ik pas na hun vertrek in het Nederlands begon te foeteren. Een oud vrouwtje kwam naar mij toe om blijk van haar medeleven te geven, al verstond ze geen woord van wat ik zei. Omgekeerd begreep ik maar al te goed wat zij bedoelde, toen ze mij in het Italiaans toeriep dat de Rode Brigade achter het schandelijk gedrag van de politie zat. Achteraf denk ik nog steeds, dat een verdwaalde kogel mij had kunnen treffen: op ooghoogte heb ik gruis uit de zuilen zien springen. Zo plotseling kan een bedreiging met de dood het zonnigste tafereel in zijn tegendeel doen verkeren.

*

Ik heb op de vertaling van *Boze geesten* veel aan te merken. Misschien heeft Dostojevski in het Russisch een ongebruikelijke meervoudsvariant voor 'neven' gebruikt, maar als daarvoor geen reden bestaat, dient Hans Leerink dat Russische woord volgens mij

niet met 'neefs' te vertalen. Hij heeft dat wel gedaan, zoals hij 'bekenenis' of 'inzicht' met 'erkentenis' heeft vertaald, 'meteen' of 'nadrukkelijk' met 'instantelijk', 'zich verder laten verleiden' met 'zich voortlokken', 'twijfels' met 'twijfelingen' etc. Dat vergalt het leesgenoegen niet weinig! Een 'stopwoord' van Pjotr Pavlovitssj Gaganov blijkt uit een hele zin te bestaan: 'Nee, mij nemen ze niet bij de neus!' Is dat een fout van de vertaler of van Dostojevski?

Ook op de constructie van deze roman heb ik het nodige aan te merken. Aanvankelijk staat alleen Stepan Trofimovitsj Verchovenski in het centrum van de belangstelling. Hij is een krankzinnig personage, die zijn esthetische kijk op de wereld hoogst origineel onder woorden weet te brengen. Na een mislukte voordracht aan de universiteit van Sint-Petersburg zegt hij bijvoorbeeld (in het Frans), dat zijn onwelwillende gehoor hem heeft behandeld 'als een oude bonnet van katoen'. Met 'boze geesten' of 'demonen' heeft deze briljante klaploper niets te maken. Pas in hoofdstuk 3 van het tweede deel kondigen deze zich aan in twee magistrale dialogen tussen Stavrogin en Pjotr Stepanovitsj Verchovenski, de zoon van Stepan Trofimovitsj, en Stavrogin en Kirilov, die wordt verondersteld zelfmoord te plegen om zodoende de schuld van de aanslag op Sjatov op zich te nemen. De wederwaardigheden van deze samenzweerders tegen de Russische staat vullen de rest van de uit drie delen bestaande roman. De laatste twee delen zijn in zoverre met het eerste deel verbonden, dat Stepan Trofimovitsj Verchovenski zich graag maar volkomen ten onrechte, naar Dostojevski voortdurend te kennen geeft, van linkse sympathieën laat beschuldigen. De onderlinge verhoudingen zijn dus zoek: waar het accent op de boze geesten ligt, had voor de krankzinnige, maar hoogst originele geest van de oude Verchovenski minder plaats moeten worden ingeruimd. Overigens ben ik blij, dat Dostojevski dat niet gedaan heeft, want van hem heb ik het meest van alle personages genoten.

In zijn laatste redevoering trekt Stepan Trofimovitsj Verchovenski een vergelijking tussen de oude en moderne cultuur in Rusland. Vroeger hielden mensen van Shakespeare, maar tegenwoordig van schoenen, zegt Stepan Trofimovitsj treurig en laaiend van woede tegelijk. Vroeger hielden mensen van de *Madonna* van Rafaël, maar tegenwoordig van petroleum. Hij hoeft zich niet eens op zijn esthetische principes te laten voorstaan en ook geen conclusie meer te trekken om opnieuw als een verbitterd man de zaal te verlaten. Een

seminarist verwijt hem zijn loflied op de schoonheid: 'meneer de estheet' is toch maar verantwoordelijk voor het doen en laten van de spitsboef Fedjka. Heeft Stepan Trofimovitsj die arme kerel niet ter delging van een oude kaartschuld aan het leger 'verkocht', waarna hij zich alleen in leven kon houden door middel van criminele praktijken? Als dan ook nog eens zijn beschermvrouwe, Varvara Petrovna Stavrogina, hem in de steek laat, -après vingt ans-, vangt de laatste odyssee van de honkvaste Stepan Trofimovitsj aan. Nee, ik kan nog zoveel op deze roman aan te merken hebben, bijvoorbeeld óók nog eens dat de als chroniqueur optredende ik-figuur pas in hoofdstuk 4 van het derde deel in actie komt, wanneer hij Stepan Trofimovitsj voor een samenzwering waarschuwt, maar alle kritiek valt, wat mij betreft, in het niet bij de geniale schepping van deze figuur, een wijsgerige malloot, een hoogst originele estheet, een ongewild komische hypochonder à la Bilderdijk en een professorale oplichter à la Jean-Marin Courtial des Pereires ineen.

*

Eerder heb ik mijn bewondering uitgesproken voor de manier waarop F.B. Hotz bijwoorden kiest. Met zijn keuze van het zelfstandig naamwoord zit het in *Eb en vloed* ook goed. Wanneer een mislukte pianist een kantoorbaan aanvaardt, wordt hij door zijn chef op inkopen uitgestuurd. In een kantoorboekhandel ziet hij duizenden artikelen liggen, die hem totaal niet interesseren: 'Hagelwit papier, doorschijnende lineaaltes, ballpoints en stukjes vlakgum.' Het gaat mij niet om deze opsomming, maar om de typering die F.B. Hotz ervan geeft: de inventaris van de kantoorboekhandel vergelijkt hij met een 'eeuwige graansuur' aan 'benodigdheden'. 't Is maar wat een mens nodig heeft, zal hij gedacht hebben, want het woord 'benodigdheden' zet hij tussen aanhalingstekens (om een andere reden dan ik dat zo-even heb gedaan).

*

Een 'doorschijnend' lineaalte is plastischer uitgedrukt dan een 'plastic' lineaalte.

*

In *Van aap tot zevenslaper* schrijft Kees Stip een zesregelige limerick. Hij voelt zich kennelijk gedwongen plaatsnamen in zijn dierenversjes te stoppen, wat er noodzakelijk toe leidt, dat een bonte specht in Teuge beschikt over een goed of slecht geheugen. De willekeur van zo'n manie stoort mij, dus ben ik als lezer misschien wel neurotischer van aard dan Kees Stip als dichter. Het 'leuke' van zijn versjes zit hem in woordspelingen, waarvan de eerste is terug te vinden in de ondertitel van deze bundel: *Het alfabet opgeschud door Trijntje Fop*. Ook daarvan ben ik niet bijster onder de indruk, maar ik begrijp wel dat het verband tussen 'bed' en 'opgeschud' het leuke effect versterkt. Kijk ik naar *Op een mier*, dan lees ik:

Een mier verlangde naar het uur
dat hij gezeten bij het vuur
Homerus lezen zou en Dante.
Zijn vrouw, een nogal ruwe tante,
sloeg echter reeds bij het begin
zijn mierenhoop de bodem in.

Het leuke hiervan zit hem in 'mierenhoop' dat kennelijk moet worden gelezen als de 'hoop van een mier'. Ik kan er niet om schateren. Er is nergens een versterking van het leuke effect te vinden, zodat het de dichter uitsluitend om de woordspeling als zodanig lijkt te gaan. Twee achter elkaar geplaatste modale bijwoorden als 'echter' en 'reeds' zijn, bij het ontbreken van de zo vurig gewenste versterking van een woordspeling, te veel van het goede. Kortom, deze zuurpruim te Gemonde, heeft *Op een mier* verslonden, niet omdat hij daar zin in had, maar omdat hij er niks aan heeft gevonden. De innerlijke logica van deze vierregelige limerick is helaas nog meer zoek dan die van de zesregelige van Kees Stip. Tant pis! Een tapir te... Maar genoeg hierover.

*

Op mij maakten de liefdesgeschiedenissen van de ik-figuur met Ria, Debbie, Puck, Katja, Angela en Sheila in *De weg naar Tuktoyaktuk* min of meer dezelfde indruk: het zijn seksuele festijnen, die weinig

bevredigend verlopen. Aan het slot van deze 'roman' van Gerrit Krol blijkt de ik-figuur de moordenaar van Angela te zijn. Dat had ik niet verwacht, maar accepteerde ik net zo klakkeloos als de willekeurig gekozen plaatsen waar al die liefdesgeschiedenissen zich afspelen.

Uit *Wanneer is een boek af? Een verantwoording* (die Gerrit Krol achterin deze 'roman' heeft opgenomen), blijkt *De weg naar Tuktoyaktuk* een verbeterde versie van zijn eerder geschreven roman *De weg naar Sacramento* te zijn. Kennelijk was de weg naar Sacramento een verkeerde weg. Maar wat is verkeerd? Gerrit Krol stelt zich op het standpunt, dat er ten eerste geen voorwaarden zijn 'waaraan een schrijver zich moet houden, als hij schrijft', want 'waren er voorwaarden, dan zou menig schrijver alras laten zien, dat men ook zonder deze voorwaarden in acht te nemen een goede roman kan schrijven. En ten tweede, waren er voorwaarden, dan zou iedereen een roman kunnen schrijven eenvoudig door zich aan de voorwaarden te houden.' Vervolgens bespreekt hij allerlei voorwaarden waaraan een goede roman kán, of volgens hem zou móéten voldoen, waaronder timing en snelheid. De logica van deze redenering ontgaat mij, al is het 'interessant' (een woord dat als een sleutel voor de verbeterde versie van *De weg naar Sacramento* werkt) in de keuken van een schrijver te kijken. Volgens mij dient een goede roman te voldoen aan twee voorwaarden, die voor menigeen te hoog gegrepen zijn: originaliteit, waardoor een zeker verrassings-effect ontstaat, en eenheid van stijl, die afgezien van wat daarover positief te formuleren valt, de lezer vooral niet mag storen. In zoverre *De weg naar Tuktoyaktuk* ten dele een doublure inhoudt van *De weg naar Sacramento*, voldoet Gerrit Krol niet aan de eerste voorwaarde. Dat is evenmin het geval, wanneer hij bijvoorbeeld schrijft: 'Feit is dat ik geen vrouw kon zien zonder dat ik mij voorstelde, dat ik haar lieveling was. Zonder dat ik mij dit kon voorstellen overigens.' Onzin, denk ik dan. De ik-figuur heeft zich dit eerst voorgesteld en komt er later een tikje beschaamd achter, dat zijn fantasie met hem op de loop is gegaan. Wat hij zich voorstelt is niet bijster origineel, en stilistisch wordt het te snelle tijdsverschil tussen beide voorstellingen van zaken totaal genegeerd. Wat dat laatste betreft, voldoet *De weg naar Tuktoyaktuk* dus ook niet aan de tweede voorwaarde (tenzij de schrijver bij wijze van relativerend grapje als zijn eigen stoorzender heeft willen optreden).

*

Sinds kort weet ik wat een Fallopische buis is. Dankzij *Wurgtechnieken* van Ward Ruys weet ik ook, wat het verschil is tussen wurging en strangulatie. Zijn gebruik van nogal veel bijvoeglijke naamwoorden resulteert in een 'adstringerend' zalfje, waarvan ik vermoed, dat die de lip van Bruce Clayton, alias Enrique Sanpedro, pijnlijk laat samen-trekken in deze zin: 'Met de tip van zijn tong likte hij voorzichtig zijn opgezette, zwerende onderlip en proefde de bittere, adstringerende zalf.' Bepaald surrealistisch deed mij een attribuut van Sanpedro's geliefde aan. Ze loopt een paar keer in dit boek met een tompoes onder haar armen. Toen die tompoes ook nog baleinen bleek te hebben, zocht ik de betekenis daarvan ijlings in Van Dale op: een tompoes is niet alleen een rechthoekig gebakje van bladerdeeg, maar ook een klein regenscherm.

*

En ja hoor, in de tweede zin van *Publieke werken* wordt meteen met de bok gebeugeld, dat het een lieve lust is. Het duurde even voordat ik begreep, dat met behulp van een platbodem veen werd uitgebaggerd. Hier moet Thomas Rosenboom aan het werk zijn. Waar? In de buurt van Hoogeveen of, om het nog preciezer te formuleren, in een buurschap (geen buurtschap) van Hoogeveen. Elders wordt op tril gegaan in een bierhuis en spril in het rond gekeken. Te tolereren archaïsmen als 'middelerwijn' voor 'intussen', rare afkortingen als 'brugje' voor 'bruggetje' en germanistisch aandoende neologismen als 'ambachter' voor 'ambachtsman' versterken de indruk, dat Thomas Rosenboom een typisch negentiende-eeuwse roman heeft willen schrijven. Al amuseert zijn taalgebruik mij in hoge mate, toch vraag ik mij af, of een historische roman die zich bijvoorbeeld in de middeleeuwen afspeelt, stijf moet staan van Middel-nederlandse woorden en uitdrukkingen. Gaat het er in de eerste plaats niet om het gedachtegoed van een historisch personage, hoe tijdgebonden dat ook is, in min of meer modern Nederlands om te zetten? Taalvirtuoos als Thomas Rosenboom is, laat hij ter compensatie van mijn twijfels hierover wijn in glazen bloeien, een dispuut vreedzaam verlopen, zodat het minder wegheeft van een duel dan

van een duet, en vergelijkt hij houten vonders over de slootjes in Hoogeveen met krammen.

Waar gaat *Publieke werken* over? Deze roman gaat enerzijds over de bouw van het Victoriahotel in Amsterdam, waartegen de vioolbouwer Vledder zich zo lang mogelijk verzet, en anderzijds over de lotgevallen van een veenkolonie in de buurt van Hoogeveen, die vrijwel in haar geheel naar Amerika emigreert. Een neef van Vledder, apotheker Anijs, heeft zich het lot van de veenkolonisten aangetrokken, maar zijn sociale engagement is volkomen ondergeschikt aan zijn eigenlijke motivering, zoals het verzet van Vledder tegen de bouw van het Victoriahotel in het niet valt bij wat hem werkelijk drijft. Beide neven maken zich schuldig aan een soort psychologische oorlogsvoering tegen hun omgeving. Zij lijden ieder afzonderlijk aan een minderwaardigheidscomplex, veroorzaakt door hun omgang met de hogere standen. Men moet deze roman alleen al lezen om van dit soort psychologische fitnesses te kunnen genieten. Ik geef hiervan een klein voorbeeld: Vledder laat zich in zijn discussie met Ebert over de prijs van zijn huis en dat van zijn buurman Carstens ongelooflijk in de kaart kijken, dat wil zeggen overtroeft zijn tegenstander reeds zonder dat er bij wijze van spreken één kaart op tafel ligt. Hij wil 50.000 gulden voor elk huis afzonderlijk hebben. Alleen dan kan het Victoriahotel worden gebouwd. Ebert antwoordt met een sublieme parabel en geeft en passant Vledder de opdracht zijn antieke viool te repareren: van iemand die hoogmoedig op zijn standpunt blijft staan, wordt Vledder ineens een man die het zijn klant naar de zin wil maken. Er zijn veel van dit soort onverwachte wendingen in deze roman.

Spannend wordt *Publieke werken*, waar beide verhaallijnen samenvallen. Niet alleen door de vriendschappelijke betrekkingen van beide neven tegenover een vijandelijke buitenwereld, maar ook door hun beider plan om de verkoop van Vledders huis aan te wenden voor emigratie van de veenkolonisten naar Amerika, zijn Hoogeveen en Amsterdam onlosmakelijk met elkaar verbonden. Er ontstaat een wedloop met de tijd: zal het Vledder lukken zijn huis op tijd te verkopen, zodat hij op zijn minst de passagebiljetten voor Anijs' beschermelingen kan betalen? Het antwoord op die vraag is ten volle een eigen onderzoek van de lezer waard. Magistraal wordt trouwens de exodus van de veenkolonisten beschreven, hoe zij onder

leiding van Bennemin in veewagons afreizen naar Amsterdam en zich daar aan boord van de *Orion* inschepen.

Is *Publieke werken* de beste Nederlandse roman die ik de laatste tijd heb gelezen? Ja, maar niet vanwege de taalvirtuositeit van Thomas Rosenboom, zijn psychologisch inlevingsvermogen in personages of de spanningsboog van beide verhaallijnen. Een lezer is geneigd dit alles na verloop van tijd te vergeten. Ik vind *Publieke werken* onvergetelijk vanwege twee even tragische als burleske scènes: die van de zich te pletter vliegende ooievaars in de vishal van Amsterdam en die van Anijs op het graf van Johanna's te vroeg geboren kind. Uit het hem ten geschenke gegeven mohélkistje van de Bennemins pakt Anijs een mes en een klemmetje om zich van zijn voorhuid te ontdoen, en zo, terwijl zijn geslacht met klemmetje en al uit zijn gulp bungelt, treffen zijn vijanden hem daar aan. "Nu er hier niemand meer over is om te opereren, is hij maar aan zichzelf begonnen," zegt Amshoff, de echte dokter, die zich nooit iets van de armen heeft aangetrokken. Die scène vind ik nóg pijnlijker dan de aanval van een bijenzwerm, waaraan Anijs even later blootstaat.

*

Abel J. Herzberg beschrijft in *Drie rode rozen* de lotgevallen van Salomon Zeitscheck. Diens lijden wordt afgezet tegen het lijden van Job. Waren de rampen die beiden overkwamen hun eigen schuld of niet? Naar mijn mening versimpelt Herzberg het probleem van het lijden door de God van het Oude Testament slechts zijdelings een rol van betekenis in zijn novelle te laten spelen. De goddelijke 'Eenheid' die zich ook op aarde openbaart, reduceert elk zondebesef en daarmee samenhangend schuldgevoel niet tot een louter menselijke aangelegenheid, zoals Herzberg mij wil doen geloven. Ik vind het al te gemakkelijk van zo'n (veronder)stelling uit te gaan en bij wijze van oplossing de helende kracht van de liefde daartegenover te stellen. Deze novelle mist een diepere wijsheid, die ik van een man als Herzberg had verwacht.

Zuiver literair gezien is er sprake van een cliché, wanneer Salomon Zeitscheck en zijn vrouw tijdens de Tweede Wereldoorlog onderduiken, zijn vrouw zelfmoord pleegt en hij daarna voor twee personen moet blijven doorbetalen. Origineel daarentegen is een omschrijving van rode wijn die in een door Salomon Zeitscheck bezocht

bordeel wordt geschonken: 'bietenwater met jenever'. Ach, en dat hij zijn koffie zwart drinkt, verwondert mij na dit alles niet.

*

Toen oom Jan uit Hengelo mij als kind van een jaar of twaalf eens hoorde verkondigen, dat ik Twents verstond, stelde hij mij meteen op de proef door te vragen: "O ja? Wat betekent dan 'roep'n op moos'?" Ik wist niet, dat het 'rupsen op bloemkool' betekende. Of was het boerenkool?

*

Maurice Gilliams prees in Lodewijk van Deyssel een 'heel grote meneer. Als die man in het Frans geschreven had, zou hij wereldberoemd zijn geworden. Neem *De Adriaantjes*. Die virtuositeit, die preciesheid van zien (...) Daar sta ik ademloos in bewondering voor.' Ik laat uit *De Adriaantjes* een tamelijk willekeurige beschrijving volgen van koeien in een weiland: 'Op de weilanden waren koeien. Er waren er die liepen te grazen, met hun kop laag naar de grond vóór hun voorpoten, en hun staart, met het dikkere vlassige stukje aan zijn einde rustig alleen bewegend om hun achterlijf, terwijl hun kop naar beneden bleef zonder op de staart te letten. Er waren er, waarvan het vel van grote ongelijke zwarte en witte plekken was, en andere met oranje en witte plekken, en één helemaal zwarte met alleen wit heel van onderen aan zijn poten. Zij hadden een soort grauwe kleine hoeven, die van voren waren met een korte spleet erin. Je kon hun knieën in hun poten zien. Zij hadden laag hangende stukken gekrinkelde vel van onder aan hun kop tot aan hun borst waar hun voorpoten begonnen. Zij hadden grote ogen met dunne oogharen erboven. Onder aan hun kop was het vel røse aan hun neusgaten en daaronder was hun mond, waarmee zij laag streken en knabbelden over de grond, waar je hun lippen bevend zag bewegen.' Wat is kenmerkend voor dit proza? Op de eerste plaats een uitzonderlijk ver doorgevoerd realisme, dat niets meer aan de verbeelding van de lezer overlaat, en op de tweede plaats herhaling. Er moge dan wel geen koe zo bont zijn, of er zit een vlekje aan, toch wenste Lodewijk van Deyssel, ter uitvergroting van dit cliché, de plaats, kleur en contouren van zo'n vlekje te beschrijven. Ik vraag mij af, wat of de zin

daarvan is. Ziet de lezer, zoals Maurice Gilliams waarschijnlijk zou beweren, de koeien scherp voor ogen door de uitvoerige beschrijving die Lodewijk van Deyssel ervan geeft? Jazeker, maar scherper dan wanneer de grote man had volstaan met de beschrijving van 'zwart-en roodbont vee' in een weiland? Nee, want de hoeveelheid overbodige informatie over de kleur van het vel om hun neuzen, de gespletenheid van hun hoeven, de grootte van hun ogen en de dikte van hun oogharen (merkwaardig genoeg niet hun lengte) maken de koeien er niet levensechter op. Door de uitvoerigheid van zijn beschrijving loopt Lodewijk van Deyssel zelfs het gevaar, dat hij iets suggereert wat in werkelijkheid nooit gebeuren kan en als zodanig haaks op zijn intentie staat: zijn er ooit zulke lenige koeien geweest, dat zij konden grazen *zonder* 'hun kop laag naar de grond vóór hun voorpoten' te houden? Als het antwoord op die vraag ontkennend luidt, wat heeft het dan voor zin een typering van iets te geven, wat ook zonder daaraan woorden te spenderen maar voor één uitleg vatbaar is? Afgezien van dit te ver doorgevoerde realisme heb ik als lezer juist grote moeite met het gebrek aan precisie in de beschrijving van de koeien. Waarom spreekt Lodewijk van Deyssel enerzijds van 'kop' en 'poten', alsof het dieren betreft, en anderzijds van 'knieën', 'mond' en 'lippen', alsof hem het menselijk lichaam voor ogen staat? Dat maakt op mij als lezer een verwarrende indruk. Mijn afkeer van dit proza wordt tenslotte nog groter door de herhaling van 'Er waren er' en 'Zij hadden'. Iets lezen wat je allang weet of, voordat je het leest, reeds voor je ziet, veroorzaakt verveling. Hetzelfde geldt voor de stijlfiguur van de herhaling in een kort tijdsbestek. Zo'n stijlfiguur werkt alleen in hoogst origineel proza, en dat kan ik deze beschrijving van koeien niet vinden.

Waarom sta ik zo lang bij *De Adriaantjes* stil? Omdat ik precies dezelfde bezwaren tegen de zevendelige romancyclus, *Het Bureau*, van J.J. Voskuil kan aanvoeren. Dat werk wordt zeer opgemerkt door eigentijdse critici, maar als zij daartegenover enige afstand in tijd en ruimte konden bewaren, zou hun oordeel waarschijnlijk niet anders dan het mijne luiden. Nu ik de eerste drie delen daarvan gelezen heb, weet ik niet of ik de volgende vier nog wel wil lezen. Waar zit hem dat toch in, vroeg ik mij af. Voskuil schrijft niet slecht, dus goed! Zijn onopvallend proza heeft een precisie, die Maurice Gilliams ten zeerste zou hebben gewaardeerd. Weliswaar haalt Voskuil 'hen' en 'hun' door elkaar en laat hij na een vergrotende trap 'als'

in plaats van 'dan' volgen, maar dat kan ook het gevolg zijn van een taalkundige mode onder neerlandici en, zo zou ik kunnen redeneren, alleen een niet of te weinig vermaakte kniesoor let op zulke 'fouten'. Een (consequent volgehouden) foutief gebruik van de spreektaal: "Onrechtvaardigheid vind ik me over op" (deel 1) en "Die rotzooi heb ik niks mee te maken" (deel 3) moet ik óók maar door de vingers zien, wil ik geen kniesoor zijn, al verbaas ik mij erover, dat ouderwetse academici zo spreken. Nee, met de stijl van Voskuil is *grosso modo* niets mis. Waar een iets bloemrijker taalgebruik passend is, kom ik het prompt tegen: 'Een man lachte en zei iets tegen zijn te dikke in een bloemenjurk verpakte vrouw.' Heb ik dan iets tegen het thema van *Het Bureau*? Dat zou mij verwonderen, omdat ik mij tot nu toe altijd op het standpunt heb gesteld, dat een thema in een roman, novelle of verhaal er niet wezenlijk toe doet. Er zijn genoeg thema's in de Nederlandse literatuur waarvoor ik mij niet bijzonder interesseer, maar die mij door de behandeling ervan toch diep raken. Het gemodder van turfstekers in een Drentse veenkolonie, de aanbesteding en bouw van het Victoriahotel in Amsterdam, de inrichting van een ouderwetse apotheek in de negentiende eeuw en het technisch vernuft dat nodig is om een oude viool te repareren zijn stuk voor stuk (sub) thema's die mij tamelijk onverschillig laten, maar in *Publieke Werken* zo meesterlijk worden behandeld door Thomas Rosenboom, dat ik zijn roman 'ademloos in bewondering' gelezen heb. Het thema van *Het Bureau*, dat kan worden omschreven als de desillusies van een man die zijn werkzaamheden op een wetenschappelijk instituut als onzinnig en zijn contacten met collega's vaak als hinderlijk ervaart, is zonder meer interessant, herkenbaar ook, afgezien van de overdrijving die erin schuilt, en dus net zomin als de stijl van Voskuil in staat mijn afkeer te verklaren. Wat dan wel? Het antwoord moet gelegen zijn in de behandeling van het thema, wat niet helemaal hetzelfde is als 'stijl'. Pas toen ik de analogie tussen *De Adriaantjes* en *Het Bureau* zag, kon ik mijn bezwaren tegen de romancyclus van Voskuil onder woorden brengen.

Op de eerste plaats is er het realisme dat te weinig aan de verbeelding van de lezer overlaat. Ik geef daarvan een paar voorbeelden. Als Maarten Koning weer eens zijn bureau verlaat, blijkt het te stortregenen. Voskuil beschrijft dat zo: 'De regen joeg over de grachten en spatte in het licht van de lantaarns op de geparkeerde auto's, op de straat en in het water. De kale takken van de bomen zwaaiden heen

en weer in de wind. 'Het stortregent,' stelde hij vast.' Zo'n vaststelling komt als mosterd na de maaltijd, waarover Maarten een boeiend artikel in *Ons Tijdschrift* zou hebben kunnen schrijven. Waar 'spatte' de regen niet op of in? Is de toevoeging 'in de wind' niet overbodig na 'joeg' in de zin die daarvoor staat? In een vergadering over de begroting krijgt Maarten van een secretaresse gegevens aangereikt: 'Ze gaf hem een dubbel blad getabelleerd papier met in kolommen naast elkaar geplaatste getallen.' Ook hier wordt de lezer overvoerd met informatie: 'getabelleerd', 'kolommen' en 'naast elkaar' is te veel van het goede. Uit het voorbeeld van *De Adriaantjes* is gebleken tot welke misverstanden zoiets leiden kan. Als Maarten na een korte ziekteperiode weer naar zijn werk gaat, blijkt er van alles op zijn bureau te liggen. Voskuil beschrijft, hoe Maarten in een karakteristieke houding een rapport gaat lezen: 'Het rapport lag boven op een aantal mappen en post, in het midden van zijn bureau. Hij legde de mappen en de binnengekomen stukken opzij, schoof zijn stoel scheef, trok de onderste la uit, zette zijn voeten erop en begon te lezen.' Dat rapport ligt natuurlijk boven op een stapel die uit een aantal mappen en de tijdens zijn ziekte binnengekomen post bestaat, of boven hetzelfde aantal mappen en brieven (voor 'post' had 'de' moeten staan), maar waaruit bestaat die post eigenlijk? Alleen uit brieven, of uit brieven en binnengekomen stukken, of alleen uit poststukken? Schijnbare precisie of te volledige informatie kan aanleiding geven tot twee soorten misverstanden: een lezer ziet bij het woord 'bos' al de bomen voor zich, waarna de schrijver zich de moeite kan besparen om een beschrijving van elke boom afzonderlijk te geven, of ziet door de bomen het bos niet meer, omdat de schrijver hem te veel informatie ineens verschaft. In elk geval zal de lezer van deze beschrijving zich afvragen, of 'post' niet uit iets anders dan 'binnengekomen stukken' bestaat. Een laatste voorbeeld van te ver doorgevoerd realisme is de beschrijving die Voskuil van een uit Wenen vertrekkende trein geeft. Hoe trekt die trein op? 'Eerst langzaam, geleidelijk sneller.' Zelfs de snelste TGV-treinen van tegenwoordig doen dat net zo. Voskuil laat ook hier, dat wil zeggen op het station in Wenen, te weinig aan de verbeelding van de lezer over.

Op de tweede plaats is er de herhaling, die op zichzelf overigens niet verkeerd hoeft te zijn. Ik geef hiervan een voorbeeld in dialoogvorm:

"Wat ben je stil," zei Nicolien. "Is er iets?"

"Er is niets," antwoordde hij.

"Je hebt de hele avond anders nog geen woord gezegd. Ik hoef er toch geen slachtoffer van te worden, dat jij een baan hebt?"

"Ik heb wel wat gezegd."

"Je hebt niks gezegd."

"Ik heb gezegd..." Hij zweeg. Hij wist zeker dat hij wat gezegd had, maar hij kon zich niet meer herinneren wat. "Ik heb wel iets gezegd."

"Je hebt niks gezegd!"

En zo gaat het nog een tijdje door. Dit proza vind ik vreselijk: het doet mij denken aan de dialogen van Alexandre Dumas père, die omdat hij voor zijn romans per regel betaald werd, op elke bladzijde zoveel mogelijk 'Oui's' en 'Non's' inlaste. Indringend van nietszeggendheid is dit proza wel, maar loont het de moeite zo vaak dezelfde woorden aan 'nietszeggendheid' te spenderen? Herhaling van steeds dezelfde woorden of handelingen moge beklemmend en indringend werken, zoals bedoeld, maar werken onbedoeld ook irriterend. In combinatie roept dit herhalingspatroon dodelijk verveeldheid bij de lezer op. Zo althans verging het mij, toen ik de zoveelste beschrijving van een redactievergadering van *Ons Tijdschrift* las:

"Moeten wij dat in de Redactieraad brengen?" vroeg Beerta zich af.

"Als wij het hier met zijn vieren eens zijn, dan hoeven we het niet in de Redactieraad te brengen," meende Pieters.

"Natuurlijk moeten we het in de Redactieraad brengen," zei Maarten ontstemd, "al was het alleen al, omdat het voorstel van Wiegel is. Bovendien ben ik het er niet mee eens."

"Dan brengen wij het in de Redactieraad," besliste Pieters, "maar ik voorspel u daar geen succes. Uw voorstel is te kostbaar."

Slechts een enkele keer was ik door de vele herhalingen in *Het Bureau* geamuseerd. Deze stijlfiguur kan ook onverwachts reliëf geven aan een originele gedachte. Zo is Ad Muller bang om per schip naar Helsinki te reizen, erg bang, naar zichzelf hardop te kennen geeft, waarop Maarten zegt: "Je begint met bang te zijn voor de Noordzee en het eindigt met de waterbak in het Allebéplantsoen." Humoristisch vond ik dezelfde zin waarmee Slofstra zich hardnekkig voorstelt aan de medewerkers van Het Bureau: "Je parle toutes les langues, exceptée la langue française, parce que c'est une langue très

difficile." Na de eerste keer denk je net als Maarten Koning: die man is niet goed snik, waarom doet hij dat? Na de tweede en derde keer raak je geïrriteerd, maar daarna moet je lachen om de zin waarmee de glunderende Slofstra iedereen zonder aanzien des persoons meent tuk te hebben. Herhaling kan ook een verrassend effect krijgen, zoals bijvoorbeeld het geval is wanneer Nicolien weer eens kaasblokjes presenteert. Daar is ze in moeilijke situaties erg bedreven in, maar nadat hij de afscheidsbrief van Frans Veen heeft gelezen, vraagt Maarten in plaats van Nicolien: "Blokje kaas?" Die Frans is trouwens zo gek nog niet, want met zijn 'blikangst' en het luciferdoosje midden in de kamer, dat hem herinnert aan de breekbaarheid van zijn eigen borstkas, is hij zich meer dan wie ook van de broosheid van het bestaan bewust. Even dreigt hij met zijn eigen bureauverhalen te beginnen, maar dat zet hij gelukkig niet door. Nee, Frans Veen mag dan officieel gek verklaard zijn, hij maakt op mij een normalere indruk dan iemand die over kabouters schrijft, de nageboorte van een paard bestudeert en een artikel over de roggemoeder publiceert, alles natuurlijk vanuit een etnologisch verantwoord standpunt. Kan de zinloosheid van het bestaan nog krachtiger worden geïllustreerd dan door dit soort wetenschappelijk gefundeerde onzin? Ja, zal Voskuil hebben gedacht, en wel door Maarten Koning zelf herhaaldelijk te laten verklaren, dat hij zijn arbeidzame leven vult met een indrukwekkende leegte. Maar moet hij daaraan zoveel woorden spenderen, vraag ik mij dan af? Moeten alledaagse voorvallen en onbenullige gesprekken zo breed worden uitgemeten, als Voskuil in *Het Bureau* doet? 'To much honour', ben ik geneigd te denken en met weemoed werp ik, terwijl ik achter mijn computer deze zinnen zit te tikken, tersluiks een blik op *De Vergaderzaal* van A. Alberts in de boekenkast achter mij. Hoe snak ik ernaar dat boekje te herlezen!

Ik zou *Het Bureau* tenslotte met iets onbestaanbaars willen vergelijken: een onbenullige symfonie van Mahler, die in plaats van een strijd op leven en dood breed uit te meten, eindeloos de tragiek van binnenhuiskamertjes ten gehore brengt en primaire levensbehoeften reduceert tot niet meer dan hotziaanse kantoorbenodigdheden. *Het Bureau* gaat onder meer over de benauwdheid van een tweekamerwoning in de Amsterdamse Jordaan en over zoiets wonderbaarlijks als een bandrecorder van Sony, waarover een lezer in de jaren 90 van de twintigste eeuw natuurlijk zijn schouders ophaalt. Er wordt

kleinburgerlijk gedoe in beschreven en, zeg ik onder verwijzing naar de titel, er wordt ook onder zoveel bureaucratische rompslomp geleden, dat de maat zoek is. In het leven van alle dag kan de maat inderdaad zoek zijn, maar in een kunstwerk mag dat niet. Als symbool van mateloos lijden hangt Christus op de schilderijen die van zijn lijden en dood gemaakt zijn, altijd aan maar één kruis en, wat misschien nog betekenisvoller is, hij praat niet over het weer met de goede moordenaar die rechts naast hem hangt.

*

Naar aanleiding van een voorval in Arnstadt, bespreekt Maarten 't Hart in zijn 'biografie' over Johann Sebastian Bach de verschillende lezingen die daarvan in omloop zijn gebracht. Het voorval betreft een ruzie tussen Bach en de student Geyersbach, die hem 's nachts op de Langer Stein in Arnstadt met een knuppel opwachtte. Bach had de student voor 'Zippelfagottist' uitgescholden, -wat volgens Maarten 't Hart zoets als 'geitenfagottist' betekent-, omdat deze de fagot niet goed genoeg bespeelde. Kennelijk wilde Geyersbach wraak nemen, waartoe hij zich met een aantal medestudenten had weten te omringen. Bach was slechts vergezeld van zijn nichtje Barbara Catharina. Er ontstond een handgemeen, waarbij Bach zijn degen trok en dus niet op de loop ging. Uiteindelijk liep alles met een sissers af. Wat mij persoonlijk het meest interesseert is de betekenis van het scheldwoord 'Zippelfagottist'. Moet 'Zippel' als een afkorting van 'discipel' worden gelezen, alsof Bach door dit scheldwoord te gebruiken de verhouding tussen leermeester en leerling wilde rechtzetten? Is 'Zippel' een verbastering van 'Zipfel' in de betekenis van 'onnozele hals'? Of houdt 'Zippel' een verbastering van 'sipp' in, wat 'preuts' betekent, en zou dit scheldwoord kunnen duiden op ironisch taalgebruik van Bach? Afgezien van het eerder genoemde geitje (waarvan ik de taalkundige herkomst niet begrijp: het gemekker van een geit vertoont anders wel enige overeenkomst met de geluiden die Geyersbach op de fagot voortbracht), zou Bach in de fagot een fallisch symbool hebben kunnen zien. In dat onwaarschijnlijke geval heeft hij Geyersbach uitgescholden voor 'kippenneuker'. Ik geef toe, dat hier sprake is van een uiterst vrije vertaling van 'Zippelfagottist' en dat de tweede betekenis mij het meest waarschijnlijk lijkt.

In plaats van deze kwestie uit te zoeken, verdiept Maarten 't Hart zich in minder belangrijke kwesties: was de degen van Bach een ceremoniële of een echte degen, hadden de medestudenten van Geversbach ook een knuppel bij zich of niet, was het die nacht donker of scheen de volle maan, met welke van de twee gelijknamige nichtjes van Bach liep hij naar Arnstadt terug, rookte Bach een pijpje op de terugweg of niet, zaten er nu wel of niet gaten in de kamizool van Geversbach ("enzovoort enzovoort, ik bedoel maar," zou Kaatje Kater in een vergelijkbare situatie hebben gezegd)? Pedant komt Maarten 't Hart tot de slotsom, dat geen enkele biograaf van Bach dit voorval correct beschrijft. Misschien heeft hij gelijk, maar wat mij in zijn lezing van het voorval stoort, is dat hij eerst de biografen van Bach voor rotte vis uitmaakt en pas daarna citaten uit de 'Bach-documenten' weergeeft. Het zou de controleerbaarheid van zijn uitspraken ten goede gekomen zijn, als hij een andere volgorde had aangehouden. Wat mij bovendien stoort, is dat hij die vermaledijde biografen van Bach beschuldigt van een rijke fantasie, terwijl de zijne even rijk is. Als een biograaf het woord 'ongetwijfeld' bezigt, volgt er iets wat aan zijn fantasie ontspruit, zegt Maarten 't Hart. Foei! Wat legt zijn eigen naar meer smakende 'dorst naar waarheid' het weer eens af tegen de veel te rijke verbeeldingskracht van andere schrijvers! Maar wat is het verschil tussen 'ongetwijfeld' in de door hem verworpen veronderstelling van Christopher Headington, dat Bach ten tijde van het voorval 'ongetwijfeld in lichte staat van dronkenschap' verkeerde, de verzuchting van Mary en Sidney Grew in: 'Welke Barbara ook in het spel was, ze was ongetwijfeld onder de indruk van de moed en de schermkunst die haar begeleider aan de dag had gelegd', en zijn eigen verzuchting, dat 'het niet anders kan' of het overlijden van Bachs ouders 'moet diepe indruk hebben gemaakt' op de toen negenjarige Bach? Maarten 't Hart gebruikt trouwens zelf het woord 'ongetwijfeld', wanneer hij de dood van een zoon van Bach, Christian Gottlieb, beschrijft: 'In 1728 stierf het zoontje Christian Gottlieb, drie jaar oud, net als het dochtertje dat in 1726 stierf. Ook dat is ongetwijfeld weer heel hard aangekomen.' Wie er behoefte aan heeft een tegenstander weg te honen, dient op zijn minst te voorkomen, dat hij om dezelfde reden weggehoond zou kunnen worden. Het komt mij dan ook voor, dat Maarten 't Hart in zijn uiterst lezenswaardige 'biografie' over Bach juist op dit punt te weinig voorzorgsmaatregelen heeft genomen.

*

Het woord 'biografie' zette ik hierboven tot tweemaal toe tussen aanhalingstekens, omdat het boek van Maarten 't Hart minder over het leven van Bach gaat dan over de kennismaking van de schrijver met de werken van Bach en met de 'literatuur' die daarover bestaat. Hoe joyeus hij al die werken ook van commentaar voorziet, -'beeld-schoon' is een woord dat hij daarvoor herhaaldelijk bezigt-, toch ben ik het eens met Vestdijk die de muziek van Bach (overigens niet in het algemeen, zoals ik hier nu doe) eens typeerde als 'wiskundig zeker voortwentelend'. Dát en de voorspelbaar barokke vaart van Mozarts muziek verhinderen mij deze twee componisten dezelfde verering toe te dragen als Maarten 't Hart bij herhaling doet.

*

Bij Rocamadour denk ik in eerste instantie niet aan Maria, maar aan mijn lievelingscomponist Francis Poulenc.

*

Fenrir, de jongste novelle van Hella S. Haasse, draagt als ondertitel: *Een lang weekend in de Ardennen*. Eén van de hoofdpersonen, de journalist Matthias Crone beschikt over alle gegevens om een moord-aanslag tot klaarheid te brengen, maar zelfs ruim twee maanden na dato is het nog maar de vraag of hem dat gaat lukken (*eerste onwaarschijnlijkheid*). Een andere hoofdpersoon, de pianiste Edith Waldschade, doorziet de criminele inslag van haar zogenaamde 'halfbroer', Erwin Waldschade, die 'slechts' het aangenomen kind van Ediths vader en zijn eerste vrouw is. Waarom hij zich niet eerder als erfenisjager aanmeldde (*tweede onwaarschijnlijkheid*), blijft onduidelijk. Zo goed als zeker heeft hij de moordaan slag op een Belgische collega van Matthias Crone gepleegd om korte metten te maken met een indringer op het 'Oerheemfeest', dat publiciteitsschuwe neo-nazi's (*derde onwaarschijnlijkheid*) op 'Braidablick', het Ardense landgoed van de familie Waldschade, hebben georganiseerd. Hoewel Edith zijn ware aard doorziet, verbroedert ze zich met hem (*vierde onwaarschijnlijkheid*), wanneer hij in Gelderland herstelt van een

mislukte aanslag op zijn leven. Rollo Bleys, een vriend van Matthias Crone, legt op Erwin aan, niet om hem dodelijk te raken, maar om hem ervan te weerhouden op zijn beurt Edith neer te schieten (*vijfde onwaarschijnlijkheid*). Tja, het is blijkbaar makkelijker ergens een uzi aan te schaffen dan zijn stem te verheffen in een Ardens woud, maar laat ik mijn opsomming van onwaarschijnlijkheden vervolgen, alsof er niets gebeurd is. Erwin en Ediths zwager willen een hondenkennel beginnen op een terrein, waar wolven huizen. Edith heeft dit uit verering voor haar gestorven vader, een geleerde met fascistische denkbeelden die niet sympathiseerde met de nazi's (*zesde onwaarschijnlijkheid*), laten aanleggen tegen voorschriften van de Verenigde Naties in (*zevende onwaarschijnlijkheid*). Tja, er wordt nogal wat aangelegd in deze novelle: Rollo legt het bijvoorbeeld aan met een nichtje van Edith, dat nota bene Siv heet (het zou flauw zijn hier 'achtste onwaarschijnlijkheid' te noteren). Edith houdt eigenlijk niet van 'Fenrir', de stamvader van alle wolven, die de ondergaande zon in zijn geopende bek laat verdwijnen, alsof het een lekker hapje is (maar in werkelijkheid om de ondergang van het Avondland te symboliseren), nee, ze houdt innig van echte wolven (*achtste onwaarschijnlijkheid*). En alsof dat allemaal nog niet onwaarschijnlijk genoeg is, koopt Erwin (waarvan?) een landhuis in de Gelderse woonplaats van Matthias Crone om asielzoekers te huisvesten (*negende onwaarschijnlijkheid*). Dat is wel tegen zijn 'principes', maar moet zijn motieven voor de aanslag op Edith verdoezelen. O ja, er staat één mooie volzin in deze novelle: 'De naar hen opgeheven gezichten van het publiek op de eerste rij vormden een staalkaart van geestdrift.' 'Hen' slaat op de violist Jon Altmann en Edith Waldschade, die vroeger een gevierd duo vormden. Jon Altmann zat tijdens de Tweede Wereldoorlog ondergedoken in het huis van meester Oudemans, wiens naam een verdietsing van 'Altmann' inhoudt (*tiende onwaarschijnlijkheid*). Hoewel zij hem terecht dood waant, schrijft Edith hem brieven (*elfde onwaarschijnlijkheid*). Waarschijnlijk doet ze dat nu nog.

*

Ik had al een tijdje een afgeschreven boek uit de bibliotheek van Berlicum in mijn boekenkast staan: de Nederlandse vertaling van *Une vie* van Guy de Maupassant. Voordat ik aan deze in 1883 verschenen

roman begon, las ik in deel 1 van *Schrijvers in hun landschap/ Verkenningstochten door de Franse literatuur* van Pierre H. Dubois, wat hij over Guy de Maupassant schrijft. Zijn visie op leven en werken van deze Franse auteur blijkt te kloppen: uiterst lyrische beschrijvingen van het Normandische landschap zijn in *Une vie* gekoppeld aan een sombere levensverwachting, die van een lijder aan syfilis geen verwondering wekt. Mij viel het contrast tussen de lyrische beschrijving van het landschap en de sobere frasering van psychische gesteldheden op: de ziel van Jeanne wordt met chirurgische precisie van steeds meer sentimentele bijkomstigheden ontdaan. Haar man, burggraaf Julien de Lamare, bedriegt haar met haar dienstmeid Rosalie en haar beste vriendin. Toen alles nog koek en ei tussen hen was, zag het zomerse landschap van Etretat er zo uit: 'Een verterende zonneshijn viel op hen neer. Aan beide zijden van de weg bogen de rijpe halmen door toedoen van de hitte. De sprinkhanen, talrijk als zandkorrels, sjirpten zich hees en kwamen overal tussen het koren en tussen het riet op de oevers met hun verdovende, schelle gepiep tevoorschijn. Geen enkel ander geluid steeg onder de verzegend hete hemel op, die blinkend blauw schitterde en soms vergeelde, alsof hij plotseling rood zou worden, als metaal dat te dicht bij een kolenvuur komt.' Als Jeanne zich het bedrog van haar man realiseert en uit verdriet daarover zelfmoord wil plegen, ziet het winterse landschap van Yport er zo uit: 'Zij volgde de grote laan, drong het bosje in, sprong over de greppel en liep de heide op. Er was geen maneschijn, de sterren glinsterden als een vuurregen tegen de donkere hemel, maar de vlakte was van een dofwitte helderheid, een stille onbeweeglijkheid, een eindeloos zwijgen. Jeanne liep vlug door zonder te hijgen, zonder ergens aan te denken. Opeens stond ze aan de rand van een steile klip. Instinctief bleef ze staan en hurkte neer zonder enig plan. Uit de onzichtbare en zwijgende zee voor haar steeg de zoute geur van het wier op, dat bij eb op de kust lag. Geestelijk en lichamelijk zonder enige weerstand bleef ze daar een hele tijd, toen begon ze te trillen, maar zo heftig als een zeil dat in de wind klappert. Haar armen, haar handen, haar voeten werden door een onzichtbare kracht in beweging gebracht en plotseling kwam, scherp en duidelijk, haar bewustzijn terug.' In deze passage staat de in verhouding sober beschreven psychische gesteldheid van Jeanne niet naast of tegenover het lyrisch beschreven landschap, maar

vormt er een onderdeel van. Voor een dergelijk raffinement heb ik veel waardering.

Volgens mij moet Frederik van Eeden *Une vie* gelezen hebben: Jeanne heeft veel gemeen met Hedwig uit *Van de koele meren des doods*. Dezelfde geëxalteerde verwachting van een grote liefde, dezelfde seksuele onkunde die met een misplaatste visie op het huwelijk gepaard gaat, en dezelfde situering in een omgeving van kasteelachtige huizen en boerenhofstedes die in schril contrast staat met de sociale omstandigheden van 'gewone' mensen, doen mij vermoeden dat Frederik van Eeden en Jeanne elkaar zeer goed hebben gekend. Zelfs kleine pathologische bijzonderheden, zoals het hevige trillen van Jeanne in de hierboven geciteerde passage, maken van haar een soort prototype van Hedwig. In het essay van Rümke over *Van de koele meren des doods* zocht ik naar een spoor van bewijs voor mijn vermoeden. Rümke schrijft na een uitweiding over Vlaamse en Nederlandse auteurs, die volgens hem de vergelijking met Frederik van Eeden niet kunnen doorstaan: 'Vergelijking met buitenlandse schrijvers, is rondom 1900 veel moeilijker.' (De grote Rümke bedoelt: 'Vergelijking met buitenlandse schrijvers rondom 1900 is veel moeilijker.') 'Dit zou ook misschien wat gekunsteld worden. Met welk boek wij *De koele meren* ook vergelijken,-altijd weer valt de originaliteit van Van Eeden op.' Vervolgens noemt hij alleen Tolstoj, Dostojevski, Thomas Mann, Proust, Musil en Sartre, wat ik voor een vergelijking met buitenlandse schrijvers rondom 1900 nogal eigenaardig vind. Hij had Guy de Maupassant in dit verband moeten noemen! Of niet? Misschien kom ik daar ooit nog eens achter.

*

Aan welke eisen dient een pleister te voldoen? Hij dient 'hoogwaardig geperforeerd' te zijn, voorts 'waterbestendig en een goede luchtcirculatie waarborgend, waarbij over het sterk absorberende, met een diepwerkend antisepticum geïmpregneerde wondkussen een dun speciaalgaas van gladde polyester draden is geweven'. Deze beschrijving had op de verpakking van pleisters kunnen staan, als het voor een goed begrip daarvan gewenste taalniveau niet voor menig- een te hoog geweest zou zijn. Ik kan mij voorstellen, dat de intellectuele elite in een ziekenhuis zich kostelijk vermaakt met zo'n beschrijving (die weinig op een gebruiksaanwijzing lijkt), maar niet,

dat in de context daarvan deze constatering valt te lezen: 'Het aantal kleuters dat bij buik- of hoofdpijn om 'peister, peister', 'pleis, pleis', of 'pleite, pleite' jengelt en de plastic placebo zonder diepere diagnose krijgt opgeplakt, is onlangs door iemand van het ministerie van Defensie geschat op drie miljard gulden per jaar!' Waarom 'het ministerie van Defensie', vroeg ik mij na lezing van het voorafgaande af, en hoe kan een aantal kleuters ooit in een aantal guldens worden uitgedrukt? Toen realiseerde ik mij, dat ik het werk van een auteur las die van dit soort zinnen (lees: onzin) houdt: 'Het is waar: rempel of de duivel ermee speelt!' en: 'Heden Rondritten per Grote Zwaan. Veilig en opvoedkundig! Tien cent per soon.' Flauwe woordspelingen en doelbewust nagestreefde grammaticale en stilistische verkrachtingen van het Nederlands maken *Koot droomt zich af* onleesbaar voor mij. Om het typetje Koot kan ik lachen, maar om de schrijver moet ik bitter wenen.

*

Als Hubert Lampo een magisch-realistisch verhaal zou schrijven over een stel jongens, die met een roeiboot gaan spelevaren in de huiskamer, omdat elektrisch licht net als water is: 'Je draait de kraan open en het stroomt eruit,' had niemand er waardering voor. Zeker niet, als die jongens voor de concrete invulling van hun avontuur gloeilampen aan diggelen slaan: 'De kinderen, heer en meester van het huis, sloten daarop de deuren en ramen en sloegen alvast één van de gloeilampen in de kamer kapot. Een straal goudkleurig licht, fris als water, begon uit de kapotte gloeilamp te stromen, totdat het ongeveer 40 centimeter hoog stond.' Nu Gabriel García Márquez er de auteur van is, heeft men wel waardering voor zo'n verhaal, dat plotseling lijkt te zijn doordrongen van Zuid-Amerikaanse mystiek. Ik vind het een ongeloofwaardig verhaal.

Het staat in *De gelukkige zomer van mevrouw Forbes/Twaalf zwerfverhalen*, waarvan het titelverhaal en *Het spoor van jouw bloed in de sneeuw* volgens mij de beste verhalen zijn. In het titelverhaal tracht een stel jongens (alweer) mevrouw Forbes, hun gehate gouvernante, om zeep te helpen. Net als zij denken, dat hun vergiftigingspoging eindelijk succes heeft, wordt mevrouw Forbes met 27 dolkstoten vermoord. Hoe bezwaard de jongens zich ook voelen, toch is er van opluchting sprake. Zij gaan tenminste vrijuit, wat niet kan worden ge-

zegd van een mogelijk jaloerse minnaar. Doordat zij zich van de aanvang af in het dubbelleven van hun gouvernante hebben verdiept, zonder overigens veel wijzer te worden, komt deze ontknoping voor de jongens niet helemaal onverwachts en behoudt het bizarre verhaal voor de lezer zijn geloofwaardigheid. In *Het spoor van jouw bloed in de sneeuw* raakt Billy Sánchez het contact met Nena Daconte kwijt tijdens hun huwelijksreis naar Parijs. Hij laat haar bloedend in een ziekenhuis achter, waarna ze al dood en begraven is eer hij er erg in heeft. Desinteresse van zijn kant is geenszins de oorzaak van deze bizarre omstandigheid, want Billy Sánchez hield juist hartstochtelijk veel van Nena Daconte. Nee, zij verloren elkaar uit het oog, doordat Nena Daconte de eerste zes dagen na haar ziekenhuisopname geen bezoek mocht ontvangen. Toen dat wel mocht, was ze al overleden. Opnieuw laat de schrijver toeval en waarschijnlijkheid in een gedoemde relatie tot elkaar staan. Dat pleit voor hem, maar toch is 'geloofwaardigheid' een minder belangrijk criterium voor de beoordeling van de literaire kwaliteiten van een verhaal dan 'stijl'.

In *Zeventien vergiftigde Engelsen* beschrijft Márquez, hoe een kruier Prudencia Linero wegwijs maakt in een hotel in Napels: 'Een knappe en vriendelijke kruier tilde de koffer op zijn schouder en nam haar onder zijn hoede. Hij ging haar voor naar de metalen kooi van de lift die in het trapgat was aangebracht, en begon uit volle borst en met alarmerende vastberadenheid een aria van Puccini te zingen.' Die 'volle borst' sust een lezer in slaap, maar (over dosering gesproken) daaruit wordt hij uiterst aangenaam gewekt door wat erop volgt: 'met alarmerende vastberadenheid'. Aan drie zulke woorden meet ik uiteindelijk de grootheid van Márquez als schrijver af, niet aan de min of meer geloofwaardige inhoud van zijn verhalen.

*

Dat elektrisch licht wel degelijk als water stromen kan, bewijst Marcel Proust. Hij durft in dit verband zelfs van 'amfibische' mensen te spreken. Ghislain de Diesbach citeert in zijn biografie over Proust een passage uit *Op zoek naar de verloren tijd*, waarin de verteller zijn ogen laat dwalen over een appartement, 'waarvan de luiken niet waren gesloten en waar amfibische mannen en vrouwen, zich elke avond weer aanpassend aan een ander element dan overdag, langzaam rondzwommen in de dikke vloeistof die bij het vallen van het

donker gestaag uit het reservoir van de lampen opwelt om de kamer tot de rand van hun stenen of glazen wanden te laten vollopen, en waarin zij bij het verplaatsen van hun lichaam een gouden, olieachtige deining teweegbrachten.' Dit heeft niets meer met geloofwaardigheid te maken, dit is subliem proza.

*

Snobisme en authenticiteit staan op gespannen voet met elkaar: een ambitieuze snob verloochent zichzelf om in de hoogste kringen te worden opgenomen. Zelfs als snob is hij niet authentiek, omdat zijn zelfverloochening nooit volledig kan zijn: een deel van zijn complexe persoonlijkheid is niet in staat zich aan zijn streven aan te passen. Om het minste of geringste valt hij door de mand, behalve complex is zijn persoonlijkheid ook doorzichtig, waarna afkeuring en wantrouwen hem de toegang tot de hoogste kringen versperren. In zijn biografie over Marcel Proust spreekt Ghislain de Diesbach in dit verband van een 'zonde tegen de klassengeest', die hij als volgt tracht goed te praten:

In elke snob schuilt zowel een nostalgische hoveling als een revolutionair die grove middelen schuwt en zich eerst probeert aan te passen aan de mensen die hij zou willen evenaren en voorbijstreven, totdat hij hen veracht om zo zijn superioriteit te bevestigen.

Proust is geen uitzondering op die regel en al is zijn snobisme soms naïef, zoals duidelijk blijkt uit zijn brieven aan Montesquiou, het wordt tenminste niet ingegeven door het platvloerse verlangen om zich een plaats onder de zon te veroveren, maar door een gecompliceerde behoefte, namelijk toegang te krijgen tot een gemeenschap die voor hem nog levende geschiedenis is, waarin bijna elk personage uit een oud geslacht zijn dubbelganger heeft in een andere eeuw, zijn echo in Commynes, Saint-Simon of Chateaubriand, een ambitie die niet verwerpelijker is dan een vreemd land, een kathedraal of museum te willen bezoeken.

Ik weet niet of een snob gebruik van grovere middelen maakt dan reizen in den vreemde en het bezoeken van een kathedraal of museum om zijn doel te bereiken, maar ik weet wel dat hij in al deze gevallen zichzelf verrijkt en niet verloochent. Daarom heeft deze biograaf

slechts in schijn gelijk, wanneer hij positieve eigenschappen aan het snobisme van Proust toedicht. Ik kan er althans geen spoor van authenticiteit in ontdekken. Wie zichzelf niet weet te bevrijden van welk kastensysteem dan ook, is zichzelf (nog) niet. Wie toegang tot de kring van van de Comtesse de Greffulhe zoekt, loopt niet alleen grote kans in haar drie naast elkaar gelegen woningen op de Rue d'Astorg te verdwalen, maar ook op valse gronden zijn eigen superioriteit te bewijzen. Zo iemand heeft zijn doel bereikt ten koste van zichzelf, waardoor hij net zo authentiek is als een kruiperige geest. In dit opzicht heeft Marcel Proust wel iets weg van een (meer dan het origineel) geraffineerde Uria Heep... Diens bejegeningen van David Copperfield vallen tot op zekere hoogte te vergelijken met de onderdanigheid van Proust ten opzichte van Robert de Montesquiou. In de gelijknamige roman van Charles Dickens staan zinsneden die letterlijk overeenkomen met passages uit de correspondentie van Proust met de man die nu juist het tegendeel van David Copperfield vormde. Ik stel dit niet met voldoening vast, integendeel, want uit bewondering voor zijn oeuvre zou ik liever de loftrumpet hebben gestoken over de 'authenticiteit' van Proust, waarop hijzelf een nog veel grotere aanslag pleegde door zijn homoseksualiteit te verhullen, dat wil zeggen door zijn zorgvuldig bestudeerde mannelijke modellen door vrouwelijke te vervangen.

Wat ik in het oeuvre van Proust wel bewonder, is zijn magistrale stijl, die hem in staat stelde zijn gedachten en gevoelens uiterst genuanceerd te verwoorden. Daarin heeft hij zijn gelijke niet. Ik geef daarvan eerst een minder geslaagd voorbeeld uit *Plaatsnamen: de naam*: 'Maar niets leek ook zo weinig op het werkelijke Balbec als dat waar ik vaak van had gedroomd, tijdens stormdagen met zo'n harde wind dat Françoise mij onderweg naar de Champs-Élysées gebod niet te dicht langs de huizen te lopen om geen dakpan op mijn hoofd te krijgen en jammerend van de rampen en schipbreuken sprak die in de krant stonden. Ik kende geen groter verlangen dan om een storm op zee te zien, niet om het mooie van het schouwspel, maar als ont-hullend moment van het werkelijke leven van de natuur; of liever, mooi was een schouwspel voor mij alleen dan wanneer ik wist dat het niet artificieel en voor mijn genoegen in elkaar was gezet, maar noodzaak was, zoals de onveranderlijke schoonheid van landschappen of van grote kunst.' Hier is sprake van intelligent geformuleerde volzinnen, zelfs van periodiciteit in volzinnen, die de lezer als zodanig

kunnen bevredigen. Wat mij er niet helemaal aan bevalt, is de moedwillig gecreëerde tegenstelling tussen waarheid en schoonheid enerzijds en gekunsteldheid en noodzaak anderzijds: iets wat waar is, hoeft inderdaad niet mooi te zijn (het omgekeerde is vaak wel het geval), terwijl het oeuvre van Proust bewijst, dat iets wat moeizaam is geconstrueerd op een innerlijke noodzaak berust. Wat mij als lezer bevreemdt, is dat hij weigert zijn keuze voor een bepaald type landschap te motiveren. Als waarachtigheid (een grillige samenvatting van waarheid en noodzaak) de doorslag geeft voor een volmaakte schoonheidservaring, waarom zou een storm dan iemand meer frapperen dan bijvoorbeeld een zonsondergang? Toch kent de ik-figuur 'geen groter verlangen dan om een storm op zee te zien'. Proust vervolgt om in dit gemis te voorzien: 'Ik was alleen nieuwsgierig, alleen dorstig naar wat mij waarachtiger leek dan mijzelf, naar wat voor mij de waarde bezat dat het mij iets van de gedachten van een groot genie liet zien, of van de kracht of gratie van de natuur, zoals die zich, aan zichzelf overgelaten, zonder tussenkomst van mensen, openbaart.' Nu geef ik mij als lezer gewonnen, maar rijzen er andere problemen. Proust heeft zijn keuze voor een bepaald type landschap niet willen motiveren, omdat ook een lieflijk landschap onder zijn definitie van schoonheid valt. De ik-figuur is misschien wel een zwakkeling, die ter compensatie van zijn lichamelijke of psychische gesteldheid meer schoonheid beleeft aan een krachtig dan lieflijk landschap. Als dat zo is, kan ik daar vrede mee hebben. Ik ben zelfs bereid de hand in eigen boezem te steken: mijn opmerking over periodiciteit strekt zich over meer zinnen uit dan ik eerder te kennen gaf. Wat ik echter als problematisch ervaar, is dat Proust na eerst nota bene lovend te hebben gesproken over de gedachten van een genie, het doet voorkomen alsof de natuur zich 'zonder tussenkomst van mensen' kan openbaren. Dat kan niet waar zijn, waarmee nog afgezien van de zinsnede 'dorstig naar wat mij waarachtiger leek dan mijzelf' opnieuw de authenticiteit van Proust in het geding is.

Eigenlijk is de beschrijving van het Bois de Boulogne in haar geheel een voorbeeld van de magistrale stijl van Proust. Aan het slot van *Plaatsnamen: de naam* beschrijft hij, hoe de ik-figuur er Odette de Crécy hoopt tegen te komen, die hem al van veraf aan haar onder het mom van vriendschap ongenaakbare dochter Gilberte doet denken. Hun ontmoeting zal niet plaatsvinden, maar dat hoeft ook niet: hij heeft haar elegante verschijning in zijn geheugen opgeroepen, afste-

kend tegen die van dames met breedgerande hoeden (waarop zij, naar Proust meesmuilend vaststelt, moestuinen kweken en volières bouwen), zodat de lezer haar voor zich ziet, gehuld in een jas van otterbont met een tuil van viooltjes als corsage. Het Bois is veranderd in een koperen tuin: 'Dat complexe van het Bois de Boulogne, dat het zo kunstmatig en in de biologische of mythologische betekenis van het woord tot een 'Tuin' maakt, heb ik dit jaar weergevonden, toen ik er op weg naar Trianon doorheen kwam, in het begin van deze novembermaand, op zo'n ochtend die je in Parijs, binnenshuis, door de nabijheid en het gemis van een herfstige encenering, zo snel ten einde lopend zonder dat je erbij bent, een gevoel van nostalgie geeft, een zo koortsachtige bezetenheid van dorre bladeren, dat het je de slaap beneemt. In mijn dichte kamer waren zij, tevoorschijn geroepen door mijn verlangen om hen te zien, al een maand aan het neerdwarrelen tussen mij en alles waarop ik mijn aandacht wilde richten, als de dansende gele vlekken die je soms, waar je ook kijkt, voor je ziet. En toen ik die ochtend geen regen meer hoorde ruisen, zoals de vorige dagen, en om de hoek van de dichte gordijnen het zonnige weer zag glimlachen als om de hoeken van een gesloten mond die het geheim prijsgeeft van zijn geluk, voelde ik, dat ik nu die gele, van licht doorschenen bladeren in hun schoonste pracht zou kunnen zien...' Hier komt de psychologie van de verteller op een gepast moment aan bod, zonder dat gordijnen worden opengeschoven of lippen hoorbaar woorden vormen. Dat maakt dit proza tot het beste dat ik ooit las.

*

Het kost A. Alberts geen enkele moeite om van een 'inval' een 'uitval' te maken. Met hetzelfde psychologische vernuft maakt hij van 'gegund' in *Een venster op het Buitenhof* 'vergund', wanneer hij een ontmoeting enceneert tussen de griffier van Hunne Hoogmogenden, Cornelis Musch, die aan de wandel is, en Constantijn Huygens:

Hij zei:

"'k Tree in de wildernis, ten oosten of ten westen,
De ingang is vergund."

"Gegund," zei de ander

"Ik zou niet graag uw eigen gedichten willen verbeteren, meneer Van Zuilichem," zei Musch, "maar in dit geval houd ik me aan mijn woord: het is mij vergund, mij toegestaan. Maar vanzelfsprekend is die toestemming mij door u graag gegund."

Er staat niet één fraaie volzin in deze historische novelle, waarvan het proza weerbarstig en kortaf is als een in ademnood verkerende baas die zijn hond toesnauwt. Maar daarmee is de relatie tussen schrijver en lezer onvoldoende getypeerd, want het is ook uitermate erudiet proza, getuigend van een groot psychologisch inlevingsvermogen van de kant van de schrijver. Tot in de mimiek wordt de lezer gedwongen zich een zorgvuldige voorstelling van zaken te maken, wat hoge eisen aan hem stelt: 'Musch stak zijn beide handen op in een gebaar van: bespaar me dat alsjeblieft. Maar hij zei niets. Hij maakte alleen een buiging.' Wie de hier beschreven ontmoeting tussen de griffier en prins Willem II eigenaardig vindt, omdat Musch niet tegelijkertijd zijn beide handen kan opheffen en een buiging maken, heeft nog geen vat gekregen op dit (niet virtuoos, maar wel met een vaartje geschreven) bondige proza.

*

In het verlengde van de 'alarterende vastberadenheid' die ik in een verhaal van Márquez signaleerde, schrijft Jacob van Lennep in *Elizabeth Musch* 'werktuigelijke aandrift'. Dat laatste woord maakt tegenwoordig een archaïsche indruk, maar moet in 1850 gewoon hebben geklonken. Stilistisch is Van Lennep nog steeds de moeite van het lezen waard, maar het tempo waarin hij zijn dialogen ontvouwt, is niet meer van deze tijd. Ik heb zijn historische roman herlezen, omdat ik mij verbaasde over de typering van Elisabeth Musch, zoals Alberts die in *Een venster op het Buitenhof* geeft: die van een intellectueel opzicht totaal door haar man overvleugelde vrouw. De griffier moet een even goocheme als corrupte politicus of hoge ambtenaar geweest zijn, maar zijn vrouw was volgens hem een 'dom wijf'. Daarentegen is Elizabeth in de historische roman van Van Lennep een schrandere intrigante, die haar schoonzoon Buat in het verderf stort. In een korte inleiding beweert Van Lennep, dat 'de intrige, die het onderwerp van mijn verhaal uitmaakt, niet versierd is, maar werkelijk heeft plaatsgevonden.' Dus de schrandere Elizabeth is historisch en

de domme Elisabeth een verzinzel van Alberts? Mij lijkt de typering van Alberts de juiste, maar hoe voorzichtig moet ik met mijn oordeel zijn: stilistisch doet Van Lennep soms moderner aan dan Alberts, want archaisch of niet, in de historisch geworden historische roman staat 'Hun Hoogmogenden', terwijl die in de 'eigentijdse' historische novelle worden aangeduid met 'Hunne Hoogmogenden'.

*

Ik hoorde de publiciteitsbeluste priester Antoine Bodar zeggen, dat liegen hetzelfde is als verraad plegen. Mijn eerste gedachte was, dat hij ongelijk had: een verrader zegt de waarheid tegen de verkeerde personen. Indirect brengt hij zodoende als de eerste de beste leugenaar óók de goede zeden in gevaar, daarom heeft Antoine Bodar niet helemaal ongelijk.

*

Vraagt Ans mij naar aanleiding van een discussie over het verschil tussen een leugenaar en een verrader: "Wat is het verschil tussen een klokkenluider en een verrader?"

Volgens mij is dat hierin gelegen: een verrader zegt de waarheid ten koste van een ander om er zelf beter van te worden, terwijl een klokkenluider hetzelfde doet om de samenleving er beter van te laten worden.

*

"Och," zegt Dirk, "jij met je op het lijden gebaseerde moraal, kiest een verkeerde invalshoek. De moraal is gewoon een kwestie van eigenbelang: wat ten voordele strekt van het eigen ik of (onder het mom van altruïsme) van de groep, is 'goed'. Wat daarmee in tegenspraak is, wordt meestal 'slecht' gevonden. Er bestaat geen taalkundig verband tussen 'goed' en 'God', dat wil zeggen niet in de stoffelijke werkelijkheid. Het lijkt wel, alsof ik een invulling van de moraal heb gegeven door goed en kwaad min of meer biologisch te definiëren, maar dat is slechts ten dele het geval, want ik heb de moraal óók van een solide basis voorzien." Ik peins me suf om hem van replek te dienen. Zijn redenering komt op een pleidooi voor het recht

van de sterkste (groep) neer, en daar kan ik alleen mijn overtuiging tegenover stellen, dat de moraal nu juist haaks op dit 'recht' staat. Ik zou niet weten, wie van ons het gelijk aan zijn kant heeft. Dat depri-meert mij, niet omdat ik te bang ben om hem gelijk te geven, maar omdat mijn levensbeschouwing een te wankel basis heeft.

*

Ik acht het veelbetekenend, dat Jacob van Lennep in *Elizabeth Musch* het woord 'foppage' gebruikt. Zo lichtzinnig als hij, ben ik noch met de taal, noch met de verbeelding van historische gebeurtenissen omgesprongen.

*

Adriaan van Dis formuleert in *Dubbelliefde/geschiedenis van een jongeman* zijn zinnen met minder esthetisch welbehagen dan hij tot nu toe heeft gedaan. Dat is opvallend, omdat de ik-figuur de Schoonheid erg toegenegen is. Het smerigste verzinsel dat ik ooit las, staat in deze roman over een estheet: met een vork is hij bezig zijn eigen poep door de afvoergoot te wrikken, wanneer zijn hospita hem niet toestaat van het toilet gebruik te maken. Als het niet menselijke feces betrof, zou ik hebben opgemerkt, dat Van Dis de lezer hierover 'langs zijn neus weg' informeert. Nu doe ik er verder het zwijgen maar toe.

*

In *Dubbelliefde* wordt een periode uit de vaderlandse geschiedenis beschreven, die ik mij maar al te goed herinner. Van Dis beschrijft een staking van Amsterdamse neerlandici: 'De banieren aan de gevel van ons instituut haalden alle kranten. Mijn studierichting was landelijk bekend. Een jaar daarvoor hadden studenten het Maagdenhuis bezet en nu dreigden wij ons eigen instituut te bezetten. Wij waren het linkst van allemaal. We hadden eigenhandig de hoorcolleges afgeschaft, de professoren zaten duimendraaiend thuis. Een aula vol pennende studenten paste niet meer in deze tijd van inspraak en discussie. We schreven niet meer klakkeloos op wat autoriteiten dicteerden. De stof moest kritischer, relevanter, de confrontatie tussen marxisme en burgerlijke wetenschap mocht niet langer uit de weg

worden gegaan.' Met een minimum aan woorden wordt in uiterst korte zinnen een waarheidsgetrouw beeld van die periode geschilderd, zij het dat ik als student in de Nederlandse taal en letterkunde in Utrecht nooit iets 'klakkeloos' heb hoeven op te schrijven en de autoriteiten op het Instituut 'De Vooy's' mij ook nooit iets hebben gedicteerd. Hun hoorcolleges maakten mij over het algemeen wijzer dan werkcolleges: ik stak van mijn medestudenten minder op dan van hoogleraren. Wie naar een cabaretvoorstelling gaat, wil per slot van rekening ook niet door de zaal worden geamuseerd, maar door de cabaretier. Zo eenvoudig is dat!

Slechts eenmaal, en dat voor korte tijd, ben ik vroeger door linkse politieke ideeën bevangen geweest. Dat was toen ik mij wilde aanmelden voor de Studentenvereniging 'Prometheus'. Ik verscheen als heer verkleed bij de balie, waar een langharige ouderejaars mij verzocht op een stoel plaats te nemen. Het verzoek zal wel niet in zulke bewoordingen gedaan zijn, maar het was duidelijk wat er van mij verwacht werd. Toen ik merkte, dat de stoel in kwestie sterke gelijkenis vertoonde met een uit een lelijke eend gesloopt bankje, waarvan de zitting kapot was (er puilden veren en kapok uit) en waarop alleen met gestrekte benen min of meer comfortabel gezeten kon worden (doordat er pootjes onderaan de zitting ontbraken), begaf ik mij ijlings in de frisse buitenlucht: mijn afkeer van het Corps (waar een nuldejaars zich kaal moest laten scheren) resulteerde aldus via een omweg in mijn aanmelding bij de Studentenvereniging 'Veritas', waarvan ik met genoegen lid ben geweest. Qua haarlengte had dit compromis tussen links en rechts, tussen de Studentenvereniging 'Prometheus' en het Corps, in elk geval niet volmaakter kunnen zijn.

Na mijn kandidaatsexamen overwoog ik in Amsterdam verder te studeren, waar Garnt Stuiveling doceerde. Ik had het in Utrecht niet zo begrepen op het minutieuze maatwerk van Frank C. Maatje, wiens structurele aanpak van de literatuurwetenschap mij nogal eenzijdig voorkwam. Ik interesseerde mij meer voor een integrale aanpak van die wetenschap (waarvan ik het wetenschappelijke karakter steeds meer ben gaan betwijfelen), die tenminste ook ruimte voor biografische en cultuurhistorische verkenningen openlaat naast en bij het bestuderen van de structuur van een literair werk. Net als in het geval van mijn aanmelding bij een studentenvereniging, ging ik argeloos naar het instituut voor neerlandici in Amsterdam. Samen met een vriend uit Utrecht kwam ik toen, niet lang na de Maagdenhuisbezet-

ting, bij de Universiteitsbibliotheek terecht, waar ik reeds bij de ingang struikelde over de hasj rokende medestudenten: het leek het plein voor het Nationaal Monument op de Dam wel. Languit lag de fine fleur van de Amsterdamse studenten daar in een roes te filosoferen over de toekomst van Nederland. Mijn vriend en ik keken elkaar aan en draaiden ons zonder een woord te zeggen om. Op slag was ik genezen van mijn plannen om in Amsterdam mijn doctoraal examen te gaan doen.

*

Waar komt mijn levensbeschouwing eigenlijk op neer? Na iets meer dan een halve eeuw heb ik mijn geloof in het goede behouden, waarvan ik het objectieve bestaan niet eens kan bewijzen. Of ik in God geloof, weet ik niet. Anders dan de levenden in *De kellner en de levenden* van Simon Vestdijk zou ik liever niet leven dan rekening te moeten houden met zo'n onzekere factor als God. Ik vervloek het bestaan niet, maar kan het ook niet bijster aantrekkelijk vinden.

*

Wie in iedere ongelovige een *kafir* ziet, een kaffer, verdient het te worden uitgekafferd. Waarom? Omdat hij het waagde zijn in religieus opzicht negatieve zelfbeeld op een ander te projecteren.

*

Het onderscheid tussen economische en politieke vluchtelingen wordt terecht steeds minder gemaakt, indien een verslechterend economisch beleid in het land van herkomst het politieke lot van vluchtelingen steeds meer bepaalt.

*

"I am thrilled to meet you," zei een Amerikaanse tegen mij op de campus van het Koning Willem I College. Ik wist niet, dat ik in staat was een mij volkomen onbekende vrouw zoveel erotische opwinding te bezorgen.

*

Toch maar begonnen aan deel 4 t/m 6 van *Het Bureau*. Ik blijf bij mijn mening, dat er te veel van hetzelfde in staat. Als Maarten Koning tussen de middag weer eens aardappelen voor zijn vrouw moet gaan halen, ben ik allang blij dat het drie kilo 'Andijker muizen' in het ene en drie kilo 'Duinzanders' in het andere geval blijken te zijn. Humoristisch in deel 5 vind ik de passage, waarin Maarten een langspeelplaat van Glenn Gould krijgt die hem geenszins kan bekoren. Daarvóór heeft hij in een opwelling een roos aan Lien aangeboden. "Wat moet ik daar nou mee?" vraagt ze hem. "In een vaasje zetten," zegt hij midden op straat. Niet alleen de Bachvertolking van Glenn Gould, maar ook Bach zelf kan in zijn ogen geen genade vinden. Nicolien stelt hem thuis dezelfde vraag als Lien: "Wat moeten we daar nou mee?" Dan antwoordt hij: "Gewoon, in een vaasje zetten."

*

Terug van een korte vakantie besloot ik in de tuin te gaan werken: vanavond liep ik er in de schemering rond. Met mijn zieke gewrichten weet ik nog steeds de natuur naar mijn hand te zetten. Hoe vergankelijk ook, toch is die tuin mijn lust en mijn leven. Alles staat er precies op de juiste plek en in de juiste vorm. Stenen paden slingeren zich om ons huis naar het voorbeeld van het Kurort in Willingen, waardoor ik mij zo'n jaar of tien geleden bij de aanleg ervan heb laten inspireren. Ik voelde mij een bevoorrecht mens, omdat ik in mijn eigen tuin mocht wandelen. Het is net, alsof ik er niet de eigenaar van ben. Dat gevoel heb ik altijd bij het liefste dat ik 'bezit', vrouw en kinderen niet uitgezonderd.

*

Ik maak een gelukkige periode door, waarbij een bepaalde cd hoort. Daar staat een uiterst luchtig niemendalletje op, dat mij niet diep beroert. Dagenlang luister ik naar *Saltarello* van Gounod, waarvan het springerige raffinement mij intens verrukt. Het woord 'beroert' is nochtans in staat mij onmiddellijk te deprimeren, al was het alleen maar omdat ik een lichte contradictie bespeur tussen 'niet diep beroert' en 'intens verrukt'.

*

Sinds ik onbekommerd voortleef
en mij nu eens goed voel, dan weer ziek,
kan ik niet duidelijk onder woorden brengen,
wat ik ben: weemoedig of melancholiek.

*

Door een merkwaardig toeval raakten Ans en ik tijdens onze vakantie in Opatija verzeild, een Kroatisch stadje in Istrië aan de Adriatische kust. Eigenlijk hadden wij de Hoge Tatra willen beklimmen, waartoe ik door mijn ziekte niet lang meer in staat zal zijn. Heimelijk had ik mijn krachten op dat gebergte willen beproeven, maar de reis die wij daarvoor boekten, ging wegens gebrek aan belangstelling niet door. Op advies van ons reisbureau kwamen wij uiteindelijk in Opatija terecht, waar de sfeer van het fin de siècle goed bewaard is gebleven. Ans en ik dineerden in de Speisesaal van Hotel 'Imperial' naast keizer Frans-Jozef, flaneerden in parken, waar wij onder de palmen beschutting zochten tegen het felle zonlicht, en vergaapten ons aan de vergane glorie van villa's met brede bordessen en kroonluchters van kristal. In onze hotelkamer luisterde ik naar de tweede symfonie van Mahler, die eerder in hetzelfde hotel te gast was geweest. Ook maakten wij uitstapjes naar het eiland Krk en de grotten van Postonja, dat in Slovenië ligt. Vóór Krk ligt een klein eilandje, waar een klooster van de franciscanen kon worden bezichtigd. Daar deed zich een incident voor: een Kroatische gids vertelde in nogal hoogdravende bewoordingen over het leven van Sint-Franciscus. Diens standbeeld is het eerste wat een toerist na zijn ontschepping op dat eilandje ziet. De heilige (uitgevoerd in roestvrij staal) staat met een zijn hand likkende wolf meer dan levensgroot bij de ingang van het klooster. Volgens onze gids was dat nu een typisch voorbeeld van hoe de mensen in Kroatië met elkaar omgaan. Ik kon het niet laten hem even apart te nemen en in het Duits te vragen: "Is die wolf nou een Serviër, een Bosniër of een Kroaat? Of zou elk onderscheid tussen hen er niet wezenlijk toe moeten doen?" En wat deed onze gids? Er láchelte nur...

*

Langs de Duitse autobanen staat een bord met deze tekst: 'Raser, wir warten!' Aasgieren completeren het beeld dat aan duidelijkheid niets te wensen overlaat. Of datzelfde óók kan worden gezegd van een ander bord, betwijfel ik. Tot mijn verbazing zag ik namelijk achter 'Raser, wir warten!' een enkele keer, in plaats van de mij inmiddels bekende aasgieren, een eendenmoeder met haar kroost opduiken. Ik kan er niets anders dan een stil verwijt aan het adres van alle hardrijders in zien, die zich niet genoeg in overstekende eenden verplaatsen. Eenden kunnen dat kennelijk wel in hardrijders en nemen zodoende de beleefdheid in acht die anderen nu juist ten opzichte van hen hadden moeten opbrengen. Ik vind dat een zo subtiele gedachtingang van zowel eenden als Duitsers, dat ik betwijfel of laatstgenoemden erdoor worden aangespoord om minder snel te rijden.

*

In ons reisgezelschap bevonden zich opvallend veel Limburgers. Met één van hen raakte ik onderweg aan de praat over *Nooit meer slapen* van W.F. Hermans en als gevolg daarvan over muggen. "Wat!" zei hij luid. "Vind je muggen erg? Niemuggen is veel erger." Alle Limburgers die om ons heen stonden, lachten zich een ongeluk, maar ik begreep de betekenis van 'niemuggen' niet. Toen zij eindelijk uitgelachen waren, bekende ik mijn onkunde op dit gebied. Massaal legden ze mij uit, dat 'muggen' behalve 'muggen' ook 'mogen' in het Limburgs betekent. Hier hield hun uitleg op, maar ik begreep ineens, dat 'niemuggen' op de gedwongen seksuele onthouding van mannen slaat. Daar moest ik toen in mijn eentje hard om lachen.

*

Vandaag hoorde ik iemand iets tragikomisch zeggen: "Ik houd héél veel van mijn vrouw en mijn vrouw haat ook héél veel van mij."

*

Op het Koning Willem I College is de klant koning. Vraagt een collega mij, die weet dat ik er een hekel aan heb een leerling als zodanig te

beschouwen, wie onze klant is. Zeg ik: "Dat wás Willem I." Issie boos.

*

Russische straathonden zijn allemaal even lang en staan ook even hoog op hun poten. Dat zou je althans kunnen opmaken uit de beschrijving die Dostojevski van Perezwon geeft, de hond van Kolja Krasotkin: 'Het was een ruige hond van het gebruikelijke straatras en het formaat dat dit soort honden eigen pleegt te zijn.' Bedoelt Dostojevski met 'dit soort honden' straathonden, dan hebben zij volgens hem allemaal min of meer hetzelfde formaat. Het doet er niet toe, of je voor 'formaat' het woord 'gebruikelijke' moet lezen of niet. Heeft hij met 'dit soort' een verwijzing willen geven naar wat ervoor staat, namelijk 'van het gebruikelijke straatras', dan komen er in Rusland veel straathonden van hetzelfde type voor: de diversiteit die straathonden overal elders in de wereld kenmerkt, zodat er geen zinnig woord over hun formaat te zeggen valt, is dan in Rusland blijkbaar een minder opvallend verschijnsel. Beide interpretaties komen overigens te vervallen, als hij ruige straathonden bedoelt die door hun grootte een woeste indruk maken.

*

Het voorafgaande lijkt een omslachtig geformuleerd 'hondenbrokje' en is dat misschien ook wel. Bij nader inzien geloof ik de reden te kennen, waarom ik mijn gedachten over Perezwon heb laten gaan: ik wilde mij hoeden voor een te vluchtige interpretatie van wat ik las. Aanleiding daarvoor was een vraag van een buurvrouw, die een paar huizen verderop woont. Zij las *Mevrouw Bentinck/Onverenigbaarheid van karakter & De groten der aarde* van Hella S. Haasse. "Wat betekent 'lascief'?" vroeg ze mij, nadat we van onze grote waardering voor dit boek blijk hadden gegeven. Ik gaf een verkeerd antwoord op haar vraag, al herinnerde ik mij de passage uit het boek waarin dit woord voorkomt. Ik schaamde me diep maar nog net niet dood, toen ze mij verbeterde: 'wulps'.

Ik was bezig dit gênante voorval op te schrijven, toen onze jongste dochter zorgde voor een bizar vervolg daarvan. "Wat ben je aan het doen?" vroeg ze mij. Ik gaf een ontwijkend antwoord, waarmee ze geen genoegen nam. Toen ik iets mompelde over de betekenis van

het woord 'lascief', bracht zij dat onmiddellijk in verband met de naam van een andere hond: Lassie. Toeval bestaat niet, of is hier slechts sprake van een dubbel misverstand?

*

Stilistisch is Heere Heeresma heel wat mans, getuige zijn virtuoos gebruik van het woord 'tuig' in *Op het spoor van meester*, een sterk verhaal uit zijn gelijknamige bundel: 'Het slachthuis zelf is een roemloos laag gebouw zonder ramen maar met lage brede deuren waaruit permanent zo'n *doodsgeschreeuw* van *gedierte* komt, dat zelfs het te pas en onpas *losbrekend klokgebeier* van de kerk er tegenover het niet kan overstemmen. Onafgebroken worden in veewagens smerige magere beesten met lopende uiers en open wonden aangevoerd en op ronduit ergerlijke wijze het gebouwtje binnengeranseld. Ik neem aan, dat een tik op de juiste plaats wonderen kan verrichten, maar voorwaarde is toch een zekere distinctie en dat is het laatste wat je bij deze knechten moet zoeken. Nu bestaat slachthuispersoneel over de gehele wereld uit tuig, maar *dezen* hier hebben het uitgevonden. Ik lees het in hun ogen. Als kasteteken hebben ze een gebreide band kruislings over het haar, bevestigd aan een band van afwijkende kleur rond het hoofd met aan weerszijden uitstulpingen, waarachter de oren.' Er valt op dit proza overigens genoeg aan te merken, want om hier niet nader te noemen redenen heb ik tegen de geursiveerde woorden en vet gedrukte interpunctie (tussen 'haar' en 'bevestigd') bezwaar. Maar dat valt in het niet tegen de briljante vondst om 'tuig' als verzamelwoord voor mensen die niet deugen in verband te brengen met 'kasteteken' en 'band'. Er spreekt een zekere verdierlijking uit, die het onderscheid tussen slachtvee en het gedrag van de 'knechten' tenietdoet. Bij het woord 'uitstulpingen' moest ik aan de horens van koeien denken, waardoor het door Heeresma beoogde effect nog wordt versterkt. Dan vervolgt hij zijn beschrijving van het slachthuis: 'Opgewonden zie ik, hoe één hunner een haak te pakken neemt, het beest bij de kop pakt en rondslingert. Daarna grijpt hij het beest met zijn korte stevige handen bij de vlerken en probeert, als was het een vlieg, de vleugels los te scheuren. De haan kraait, zoals hij nog nooit gekraaid heeft, de omstanders lachen zich ongans en de man spant zijn spieren.' Hier betreur ik het, dat 'het beest' geen rund, maar onverwachts een haan blijkt te zijn. Het grillige verloop van het

verhaal doet met andere woorden afbreuk aan de stilistische vaardigheden van degene die het vertelt, en dat vind ik jammer.

*

Vraagt een collega mij, waarom ik zo eigenaardig op mijn fiets zit. Zeg ik dat dit komt, omdat ik ten gevolge van mijn ziekte weliswaar rechtop maar ook enigszins scheef langs 's-Heren wegen rijdt, wat mij niet belet om mij tegelijkertijd met respect voor de Allerhoogste het heertje te voelen. Begrijpt hij er nog minder van dan ik.

*

In *Inleiding tot de kennis van de ambtenaar* slaakt A. Alberts de verzuchting dat wij in Nederland niet in een parlementaire democratie leven, wat ik geneigd was te denken, maar in een parlementaire 'factiocratie'. Zou daarin een verklaring kunnen schuilen, waarom het tweede 'paarse' kabinet het op het gebied van onderwijs, gezondheidszorg, verkeer, justitie en politie zo deerlijk laat afweten?

*

Er valt geen staat te maken op de staat.

*

In *Het feest der liefde* van Ronald Giphart kwam ik dit verwelkte stijlbloempje tegen: 'een plastic glaasje'.

*

's Morgens maak ik vaak een korte wandeling over het terrein van het Koning Willem I College. Is daar een schoonmaker bezig een container van Stork Installatietechniek te reinigen. Zegt hij enthousiast tegen mij, terwijl hij zijn schrobber nog eens in een emmertje met sop doopt: "Ja, meneer, 't is hier een mooie keet!" Bevestig ik slechts wat hijzelf heeft opgemerkt. Krijgt hij een rood hoofd, omdat hij ineens de dubbelzinnigheid van zijn opmerking beseft.

Het zevende en laatste deel van *Het Bureau* is magnifiek geschreven, omdat het anders dan zijn kloeke voorgangers 'stijl' en 'mens' harmonieus verbindt. Daartussen bestond een groot verschil: de stilistische kwaliteiten van Voskuil leken mij aan een romanfiguur als Maarten Koning verspild. Het negativisme van laatstgenoemde stoorde mij niet weinig; ik begreep niet goed, waarom Voskuil zoveel woorden besteedde aan de monotonie van het dagelijks bestaan, dat voor velen van ons door eindeloze vergaderingen en kantoorbeslommeringen wordt gekenmerkt. De herkenbaarheid daarvan lag er te dik bovenop, waardoor Voskuils romancyclus in plaats van aan betekenis te winnen zich in moderne retoriek verloor. Maar in *De dood van Maarten Koning* is van dit soort retoriek geen sprake. Niet alleen hoeft Maarten niet meer naar het Bureau (hij is gepensioneerd), maar ook blijkt hij zich te ontwikkelen tot een bij tijd en wijlen gelukkige topper. Zijn huiselijke perikelen neemt hij voor lief, ondanks de aanmerkingen die Nicolien bijvoorbeeld op zijn reparatie van een kastje maakt. Als gevolg daarvan kan ze niet meer bij de planten, maar Maarten weet wel beter: zijn eindeloos gemillimeter garandeert, dat er niets aan de oude situatie is veranderd. Hij blijft maar op het kastje zwoegen om het zijn vrouw naar de zin te maken. Dat hij haar gevit als redeloos ervaart, zegt hij haar niet. Met stoïcijnse onverschilligheid lijkt hij zijn lot te dragen. Solitair levend voelt hij zich minder solidair met anderen, of daaronder nu zijn vrouw of zijn ex-collega's verstaan moeten worden. Dit scherpe contrast was in de voorafgaande delen van *Het Bureau*, evenals de consciëntieuze ernst waarmee Maarten zinloos werk verrichtte, voor mij een raadsel. In het laatste deel is dit contrast een paradox geworden: Maarten Koning heeft zich eindelijk tot een in mijn ogen psychologisch aanvaardbaar romanpersonage ontwikkeld. Dat gevoegd bij de talloze beschrijvingen van het Noord-Hollandse landschap (die niet onderdoen voor Nescio's rake typering van Kortenhoef en omgeving), constanten in Voskuils oeuvre als humor en dierenliefde, en de gelatenheid waarmee Maarten het verraad van Ad en trouwens van heel zijn Gideonsbende op één enkele uitzondering na aanvaardt, maakt *De dood van Maarten Koning* tot een groot genoegen om te lezen: was dit laatste deel maar wat dikker geweest, dan zou ik mij minder hebben beklaagd over de ongebreidelde woordenvloed in de vooraf-

gaande delen.

*

Dit is een gedicht van Anneke:

Eternal redemption

Further through endless future,
presence abused by suffer and loss.
Inevitable pain reveals seduced threat,
cursed truth embraces the silence.

Hunted thoughts affect fortune,
severly astonished by devastating sights.
Pure youth fallen in the pale darkness below.

Intriguing curiosity, mighty pride
pleading injustice quilty,
independence of faith.

Ik vond het een krachtig gedicht, waarvan ik mij aanvankelijk niet kon voorstellen, dat onze jongste dochter het zelf had geschreven, totdat ze mij haar werkmethode onthulde: zet een stel mooi klinkende Engelse woorden onder elkaar en probeer in een selectie daarvan een zinnig verband aan te brengen. Toen vond ik het gedicht ineens minder mooi.

*

Wie is volgens Johan Cruijff de beste voetballer? Niet degene die altijd op de juiste plaats staat om een doelpunt te maken, of anderszins over wedstrijdinzicht beschikt en in tactisch en technisch opzicht voor niemand hoeft onder te doen. Nee, de beste voetballer is degene die de minste fouten maakt. Dat geldt ook voor de beste schrijver, wiens koptechniek en incasseringsvermogen met die van een voetballer moeten kunnen concurreren.

*

Van alle komedies die ik ooit gelezen of gezien heb, vind ik *The road to Wellville* het leukst. Deze film van regisseur Alan Parker trekt het gezegde 'mens sana in corpore sano' in het belachelijke. Toen ik op het internet meer gegevens over *The road to Wellville* zocht, deed ik een schokkende ontdekking: zowel in het oeuvre van Alan Parker als dat van Anthony Hopkins (die de rol van Dr. Kellog speelt) wordt die zo hoog door mij gewaardeerde komedie als een 'disappointment' en een 'failure' beschouwd. Anders dan ik geneigd ben te denken, wijkt mijn smaak dus erg van de gangbare af. Dat vind ik jammer, omdat het mijn eigen communicatiemogelijkheden (meer dan ik voor mogelijk hield) beperkt.

*

Hier volgt een even typische als typerende redenering van Rutger Kopland afkomstig uit *Het mechaniek van de ontroering*, die ook van Gerrit Krol had kunnen zijn: 'Het is vakantie, anderen zijn ver weg en men zoekt iets. Daarvoor is de ansichtkaart, voor de mens in den vreemde die iets zoekt. Wat hij zoekt, blijkt een ansichtkaart te zijn. Zoekt en gij zult vinden, voor ieder verlangen is een vervulling. Maar achter iedere vervulling gaat een ander verlangen schuil. De ansichtkaart is van deze condition humaine een duidelijk bewijs; zij heeft een achterkant. Men ziet daar een vierkantje voor een postzegel, wat lijntjes voor een adres en een lijntje dat ons vertelt waar er geschreven moet worden, men heeft een ongeschreven bericht aan een ander gekocht. Men dient dus te zoeken naar een bericht voor een ander en naar een ander voor een bericht. De lezer mag denken, dat van een kleinigheidje toch wel een overdreven probleem wordt gemaakt. Hij moet echter bedenken, dat het nu juist de taak is van een poëet om problemen te scheppen, waar niemand die ziet.' Het enige goede in dit proza is in de op één na laatste zin te vinden, voor de rest deugt er niets van. Met name heb ik bezwaar tegen de conclusie in de laatste zin, waarin twee onjuistheden staan: de lezer 'moet' niets bedenken (dat heeft de poëet reeds grotendeels voor hem gedaan) en de taak van een poëet is niet problemen te scheppen, maar 'poëmen', zeg maar gewoon: gedichten. Wat Rutger Kopland toedicht aan de ansichtkaart, wekte ook al mijn wrevel. 'Men' zoekt op vakantie geen ansichtkaart, zoals hij mij wil doen geloven, maar contact

met anderen in het vaderland. Daaraan heeft 'men' kennelijk behoefte, maar als Rutger Kopland daar eindelijk achter is gekomen, concludeert hij iets anders. 'Men' zoekt niet naar een ansichtkaart, maar (o wat een geweldige ontdekking) men zoekt naar 'een bericht voor een ander en een ander voor een bericht'. Dit zijn geen frases meer, maar parafrases, dat wil zeggen ongeleide projectielen van het ergste soort. 'Iedereen', vervolgt Rutger Kopland, 'die wikkend en wegend voor een ansichtkaartenmolen staat, draait en draait, totdat hij er iets uitpikt omdat hem dat 'leuk lijkt om te sturen', zit diep in de existentiële problemen. En zonder aanwijzingen komt hij daar niet uit.' Is dat zo? Ik hoor postmoderne retoriek in zijn woorden doorklinken, waarvan het mechanisme anders dan dat van de ansichtkaartenmolen niet werkt en de ontroering uitblijft.

*

Uit mijn brief aan de Vlaamse schrijver Willy Spillebeen, die Ans en ik samen met zijn vrouw Zulma meer dan eens in Izier ontmoet hebben, laat ik hier de belangrijkste passage volgen: 'Graag wil ik u danken voor *De geboorte van het stenen kindje*, dat u in Izier voor ons heeft achtergelaten. Het is inderdaad een alles omvattende studie over het werk van Nijhoff, zoals u in de inleiding aankondigt. U bent er volledig in geslaagd zijn dichterlijke ontwikkeling van het begin tot het einde te schetsen. Wat mij aangaat, had u op Nijhoff kunnen promoveren. Als het tegenwoordig op grond van een paar artikelen reeds mogelijk is de doctorstitel te verwerven, naar ik heb begrepen, moet uw zeer gedegen 'thematische analyse' daarvoor toch zeker in aanmerking komen!

Het gelegenheidswerk van Nijhoff, heb ik altijd een vreemde eend in de bijt van zijn totale oeuvre gevonden. Na lezing van uw boek ben ik daarover anders gaan denken: het past in zijn drang van sociaal geroepene en bij de moeizaam door hem behaalde overwinning op zijn eigen individualisme. U heeft mij dat voorheen ontbrekende inzicht geschonken, dus ben ik u dankbaar (er zit overigens een 'maar' aan te komen, die ik nog even uitstel en die niet u, maar Nijhoff betreft).

Geeft het voorafgaande een totaalindruk,-ook uw voetnoten hebben mij op menige bladzijde de ogen geopend voor de bijzondere kwaliteiten van Nijhoffs dichterschap. Ronduit prachtig vind ik de

voetnoot op bladzijde 17, waarin u door middel van een citaat van Sartre een toelichting geeft op Nijhoffs uitspraak in *Awater*: 'Lees maar, er staat niet wat er staat'. Voor zover die uitspraak van een zekere vervreemding getuigt, signaleert u een overeenkomst met *L'Étranger* van Camus, over wiens geweten of bewustzijn Sartre opmerkt dat het 'transparente aux choses' en 'opaque aux significations' is. Camus' verhouding tot de lezer lijkt in dit opzicht verwant aan die van Nijhoff, stelt u vast. Nog afgezien van het subtiële onderscheid tussen 'transparente' en 'opaque', op zich al een compliment waard voor wie dat bedenkt, treft mij de overeenkomst die u signaleert. Zo is het precies, was ik geneigd te denken, toen ik dat las. En dan uw voetnoot op bladzijde 145 en 146: u overtuigt mij geheel en al van uw stelling, dat Nijhoff minder 'een dichter uit de tijd van Baudelaire' was, zoals hij ter verdoezeling van briljant jatrofwerk in *De wandelaar* beweert, dan uit de tijd van Verlaine. Inwendig heb ik daar ook een beetje om moeten grinniken en ik zal u zeggen waarom. In *Gestalten tegenover mij* wijdt Vestdijk een uitvoerige passage aan de ruzie tussen Du Perron en Nijhoff. Hun verschil van mening betrof hun waardering voor de poëzie van Slauerhoff (die ik nog meer bewonder dan die van Nijhoff), volgens laatstgenoemde grotendeels gegapt van Corbière en Laforgue en ook om redenen van prosodische aard zwaar overschat. Als Du Perron nou eens uw voetnoot gelezen had, was hij niet met stomheid geslagen geweest en had hij zijn opponent een Frans koekje van eigen deeg kunnen geven. Op bladzijde 196 kwam ik zowaar professor Sötemann in een voetnoot tegen, bij wie ik ben afgestudeerd. Over hem hebben we in Izier wel eens van gedachten gewisseld; ik denk met gemengde gevoelens aan hem terug. Dat uitgerkend zo'n hooggeleerde woordjester en groot bewonderaar van het boek van Frank C. Maatje, *Literatuurwetenschap*, twee anekdotes over Nijhoff doorvertelt, deed mij deugd. Sötemann ziet in de op één na laatste regel uit *De moeder de vrouw* een wens,-u ziet in die regel 'O, dacht ik, o, dat daar mijn moeder voer' een wensdroom. Ik zie er een soort intellectueel visioen in, annex bezwering van de werkelijkheid die voor de ik-figuur een gemis inhield, tenminste, als je voor 'dacht' 'bedacht' zou mogen lezen, in elk geval geen uitgesproken wens. Daarvoor is de toon te treurig. Misschien komt 'wishful thinking' dicht in de buurt van wat de ik-figuur hier beweegt.

Ik zei u al, dat er een 'maar' aan zit te komen. Er is iets in het werk van Nijhoff dat ik niet begrijp. Zijn mystieke aanleg begrijp ik niet al-

leen, maar kan ik ook goed aanvoelen. Als een dichter vanuit de woorden denkt, er zelfs een complete taaltheorie op na houdt, is de eenwording van het woord met zijn context een bij uitstek dichtelijke aangelegenheid, een mystieke beleving van de eerste orde. In die zin versta ik ook: 'Lees maar, er staat niet wat er staat', en erger ik mij (namens Nijhoff) aan de smalende opmerkingen die Rutger Kopland daarover in *Het mechaniek van de ontroering* maakt. Deze nuchtere noorderling had zich er bewust van moeten zijn, dat hij kennelijk een zintuig voor dit verband tussen woorden mist. Maar wat ik niet begrijp, is het dualisme waarmee Nijhoff zo lang heeft geworsteld, de tegenstelling tussen hemel en aarde, woord en daad, droom en werkelijkheid, individualisme en collectiviteit. Dit soort tegenstellingen maakt op mij, ongetwijfeld op grond van mijn eigen ervaring en levensinzicht, een geforceerde indruk, die nog eens wordt versterkt door het beeld van een boom dat Nijhoff daarvoor herhaaldelijk gebruikt. De stam en takken staan bij voorbaat model voor een synthetische visie op de werkelijkheid en toch creëerde Nijhoff een (moedwillige) tegenstelling tussen de horizontale en verticale neigingen in hemzelf. U maakt in uw boek duidelijk, wat voor een lijdensweg het voor Nijhoff geweest moet zijn om innerlijk min of meer verzoend met al die tegenstellingen te raken. Wat ik al veel eerder dacht, spreekt u op bladzijde 197 zelf onomwonden uit door zijn geworstel te typeren met het woord 'zelfbedrog'. Dat zegt iets (eigenlijk heel veel) over de kwaliteit van zijn 'lijden'. Daarin zit volgens mij iets gemaakts, iets van een romantische pose die twijfels oproept over de authenticiteit van zijn vervloekte dichterschap, psychische kwellingen inclusief. Onwillekeurig denk ik dan aan Vestdijk die met alle waardering voor de persoon (en het werk van) Nijhoff hem minder integer achtte dan Du Perron. Nijhoff speelde zoveel rollen, waarvan er in *De wandelaar* een viertal worden opgesomd, dat hijzelf wegens de schmink op de gezichten van clowns, harlekijnen en al of niet aan lantaarns bungelende Pierrots niet goed uit de verf komt. In zijn rol van toeschouwer is hij zich daar soms bewust van, reden waarom ik hem eerder behaagziek dan huichelachtig zou willen noemen. Een toeschouwer stelt zich buiten de bestaande orde, waarvan hij nochtans deel uitmaakt. Men kan hem laf noemen, of hem de veiligheid van zijn positie benijden. Ik geloof, dat Nijhoff als toeschouwer geen fundamentele positie heeft ingenomen, dus ook als zodanig weer een rol speelde, vergelijkbaar met die van zijn Haagse leeftijdgenoten. Hij

zou zich even gemakkelijk in een door Couperus beschreven tableau vivant hebben kunnen laten opstellen, als vanuit de coulissen een wanhoopskreet slaken om al dat nuffige gedoe.

Nu ik mij even in negatieve kwalificaties heb vastgebeten, zou ik ook een vraagteken kunnen zetten achter zijn religiositeit en sociale roeping, achter het Sinterklaasrijm van zijn gelegenheidsverzen (Balck in *De klok der waarheid* zegt bijvoorbeeld: 'In plaats daarvan krijg je papier,/Je vult het in, het formulier,/Krijgt nieuw papier van een bureau,/En zo gaat het continuo.' Dat laatste woord is, als het niet wordt voorafgegaan door 'basso', een echte dichter onwaardig), en achter het retorische karakter van een versregel als: 'Stil heeft mijn hart de daden sterven laten.' Dat hart is eigenlijk net zo onschuldig als een pasgeboren lam, maar niet in zijn hoedanigheid van overjarige ooi, dat wil zeggen als een overgewaardeerd zinnebeeld, en 'laten' staat op de verkeerde plaats en wijst bovendien op rijm dwang. Ook zou ik een vraagteken kunnen zetten achter het gemak waarmee een lezer wordt verondersteld de Vijverberg in Den Haag met de Venusberg uit *Tannhäuser* in verband te brengen, of Adam te identificeren met de Wandelende Jood, de Rattenvanger met de Messias en deze laatste met al Zijn voorgangers. Dat moge allemaal het geval zijn, toch heb ik voor de gedichten uit zijn eerste periode (*De Wandelaar* en *Vormen*) zéér grote waardering. *Impasse* uit *Nieuwe gedichten*, waaraan u ook waarderende woorden wijdt, vind ik zelfs subliem. Elk woord is goed gekozen en staat op de juiste plaats. Als van een fluitketel wordt opgemerkt dat die begint te fluiten, krijgt het bewust al te gewone van die beschrijving een vervolg in de beschrijving van een wolk die uit de fluitketel 'opwaarts schiet' naar een hoogst ongewone glycine. De tactiek van de man om zijn vraag: "Waarover wil je dat ik schrijf?" niet meteen te stellen, maar daarvoor een onbewaakt ogenblik af te wachten, is meesterlijk bedacht en scenisch vormgegeven. Dat hij haar niet vraagt: "Waarover zal ik schrijven?" wekt al lezend eerst verwondering, maar zonder enige uitleg van Nijhoff later begrip. Waarschijnlijk zou de vrouw op die vraag hebben geantwoord: "Dat moet je zelf weten!" Daarmee zou de man niets opgeschoten zijn. Even listig als hij het juiste ogenblik weet af te wachten om haar zijn prangende vraag te stellen, wil hij door haar op een idee worden gebracht. Dat ze hem geen onderwerp aan de hand doet, maakt de *impasse* nog groter dan die al was, maar niet compleet. Dat laatste zou het geval geweest zijn, als ze tegen hem had gezegd: "Zoek dat

zelf maar uit!" Dan zou een 'writersblock' hebben kunnen ontaarden in een scheiding tussen hen beiden. Ja, *Impasse* is door wat er staat en niet staat een subliem gedicht en zo heeft Nijhoff er vele geschreven. Dat heb ik in het voorafgaande misschien te weinig laten uitkomen.'

*

Als ik nu iets over metrum en frasering opmerk, lijkt het over muziek te gaan. Ik ken geen andere dirigent in Nederland dan Frans Brügger die daarmee net zo omgaat als ik dat doe in mijn gedichten. Als het accent op de eerste tel van een maat ligt, geeft hij dat duidelijk met zijn rechterhand aan, waarna hij zich onmiddellijk voor die precisering excuseert door met zijn linkerhand verdoezelende gebaren te maken. Van precisering is geen sprake meer. Hij weigert met zijn linkerhand de maat de slaan, maar geeft, wat ten gehore wordt gebracht en als zodanig de maat ver overstijgt, de zegen na. Door zijn manier van fraseren (letterlijk valt hier een verband met syntactische eigenaardigheden te signaleren) maakt hij van een strak metrum een aantrekkelijk ritme. Puristen zullen de metronoom boven het gehoor prefereren, maar ik bewonder hem om zijn 'tact'. Volgens mij realiseert hij zich ten volle, dat het metrum een harnas is, dat niet alleen bescherming biedt en slagen afweert, maar de drager ervan ook afsluit van zijn omgeving. Om dat laatste niet te hoeven laten gebeuren trekt Frans Brügger, hoe introvert hij ook is, liever een kuras dan een harnas aan. Ik weiger er de schaduw van een boetekleed in te zien, want dat zou hem niet sieren. Wat dan wel? Een linnen baadje, dat gemak met natuurlijke eenvoud combineert.

*

Als een biograaf het leven van een fictief personage met dat van een werkelijk bestaande persoon verward, is hij verkeerd bezig. Hans Goedkoop doet dat in zijn biografie over Herman Heijermans. In één en dezelfde zin laat hij Georgine, de vrouw van Albert Spier in *Kamer-tjeszonde*, samenvallen met Marie Peers, de eerste echtgenote van Herman Heijermans: 'Origineel kunnen de verzen van Georgine niet geweest zijn, Marie Peers leerde in die tijd pas spellen.' Ik zou op dezelfde manier een loze bewering kunnen doen door twee losse ge-

dachten, waarvan er één in strijd met de werkelijkheid is, aldus samen te voegen: Herman Heijermans had twee zulke onhandelbare katten, Pieps en Poel geheten, dat hij onmogelijk *De wijze kater* kan hebben geschreven.

*

Naar aanleiding van de slechte recensies van *Dora Kremer*, merkte Herman Heijermans op, dat 'improductieve mensen op 't gebied van venijn ultraproductief zijn'. Hij bedoelde natuurlijk, dat improductieve mensen ultraproductief op het gebied van venijn zijn.

*

Als Kwame en Kwasi ver van hun vaderland koningin Anna Paulovna ontmoeten, beklagen ze zich gedrieën over het Nederlandse klimaat. De koningin somt gemakshalve alle ellende voor hen op: 'Grijze lucht en platte polders, wind, water en spierpijn.' Even later laat haar dochter, prinses Sophie, een glazen pot vallen, waardoor alcohol over haar witte jurkje spat. Op de vloer ligt tussen glassplinters een dode spin. Pot en spin horen kennelijk thuis in het rariteitenkabinet van de Javaanse schilder Raden Saleh, die bezig is een portret van beide negerprinsen te maken. Kwame wijst de bange prinses erop, dat achter de kaak van de spin klieren zitten, die een sap afscheiden: "Twee druppels op vijf slokken water geneest maagpijn." Zijn woorden ontlokken dit commentaar aan de prinses: "Wat knap!" Kwasi, hierdoor aangemoedigd, zegt: "En onder zijn poten zitten blaasjes," en vervolgens legt hij uit dat het daarin opeengehoopte vocht helpt tegen spierpijn. De koningin toont zich onmiddellijk geïnteresseerd... Wat ik op mijn beurt zo knap aan de beschrijving van deze scène vind, is dat Arthur Japin erin slaagt verband aan te brengen tussen zaken en personen die ogenschijnlijk niets met elkaar gemeen hebben. Tot in de kleinste details staat hem een grotere lijn voor ogen dan de lezer voor mogelijk hield. Dat maakt het lezen van *De zwarte met het witte hart* tot een waar genoegen.

*

Taal? Doe er je voordeel mee op twee manieren: door woordonomie na te streven,-dat wil zeggen tracht zo min mogelijk woorden te gebruiken om een maximaal effect te verkrijgen-, en door de taal op z'n voordeligst te laten uitkomen. W.F. Hermans heeft na de Tweede Wereldoorlog voor een ware omwenteling in de Nederlandse literatuur gezorgd door het eerste na te streven. Arthur Japin en Thomas Rosenboom zijn de enige schrijvers die tegenwoordig óók het tweede nastreven.

*

Fundamentalisme op politiek en religieus gebied verwerp ik minder om zijn concrete inhoud dan om het bij fundamentalisten ontbrekend besef, dat de vrijheid van godsdienst ondergeschikt hoort te zijn aan de vrijheid van meningsuiting.

*

Onlangs ontving ik van de afdeling Personeelszaken van het Koning Willem I College het verzoek om een 'Reflexievragenlijst' in te vullen ter evaluatie van mijn persoonlijk functioneren. Het betrof een dertigtal vragen, waarvan de vragen vijf t/m acht betrekking hadden op mijn sterke en zwakke punten, met veel nadruk op die laatste, want ik moest invullen welke 'verbeteracties' ik dacht te ondernemen om mijn geschonden imago op te poetsen en met hulp van welke collega's, wanneer en binnen welke termijn ik dat klusje meende te kunnen klaren. Ik heb toen aan de directeur Personeelszaken laten weten, dat er een opmerkelijke overeenkomst viel te signaleren tussen zijn 'Reflexievragenlijst' en het lijstje met zonden dat een Roomsche biechteling vroeger moest afwerken om enerzijds zijn geweten te onderzoeken en anderzijds in de kiem reeds aanwezige gevoelens van berouw te versterken. Nu kan men over deze vergelijking met degene die hem maakt op tal van punten van mening verschillen, zo vervolgde ik mijn mededeling aan de directeur Personeelszaken, maar dat acht ik op één punt uitgesloten: zoals een biecht mondeling behoort te worden afgenomen, dienen de vragen 5 t/m 8 uitsluitend mondeling door mij te worden beantwoord. Hoewel de keuze van een biechtvader of –moeder niet ten onrechte het prerogatief van de biechteling lijkt, geef ik u daarin volledig de vrije hand, zo kon ik ten-

slotte niet nalaten op te merken, waarna de met 'u' aangesprokene er verder het zwijgen toe deed.

*

Onze oudste dochter ging naar een studentenfeest, waarvan het thema 'Flowerpower' was. Wie zich naar het oordeel van de jury het best had verkleed, zou een prijs krijgen. De meest exotische bloemen met zwiepende stampers, als het mannelijke varianten betrof, konden het oog van de juryleden niet bekoren. Onze oudste dochter kreeg de prijs, omdat ze niet als hippie of bloem verkleed, maar als een potje pokon naar het feest was gegaan. Om op dat idee te komen moet iemand volgens mij over een dichterlijke geest beschikken.

*

Sinds ik dover word, neemt het aantal absurde voorvallen in mijn leven toe. Ik ontmoet mensen die mij zonder een spier in hun gezicht te vertrekken durven te verzekeren, dat zij hun bagage in de oven hebben gelegd, terwijl het hun auto betreft. Afgezien van dit ene voorbeeld, sta ik niet gek te kijken van hun doen en laten (althans zoals dat akoestisch op mij overkomt). Mijn manier van luisteren is wel veranderd: ik interpreteer te vlug wat ik hoor. Vroeger liet ik eerst tot mij doordringen wat ik hoorde of las, alvorens er een betekenis aan toe te kennen. Nu is het tijdsverschil tussen begrijpend horen en lezen in absolute zin niet anders dan vroeger, maar juist omdat ik een ander niet te lang wil of kan laten wachten op mijn interpretatie van wat er wordt gezegd, versta ik de gekste dingen. Dit werd ik mij vandaag nog eens extra bewust.

Met een groot gezelschap waren wij neergestreken in een Antwerps restaurant. Het eten smaakte uitstekend en de conversatie van mijn disgenoten was net zo sprankelend als de wijn in onze glazen. Er was nog geen wanklank gevallen, totdat mijn oog op de culinaire compositie voor mij viel. Er lag iets op mijn bord dat ik niet thuis kon brengen. Het leek nog het meest op een rijk geplooid vestingwal van perkament, of een omgekeerde schemerlamp, waarbinnen diverse groentes kunstig waren opgestapeld. Ik vroeg aan één van mijn tafeldames, of ze wist van welk materiaal die vestingwal was vervaardigd. Ja, dat wist ze wel. Het betrof een uiterst bewerkelijke deegvariant,

die ongeveer tien keer minder dik is dan het deeg dat gewoonlijk de buitenkant van loempia's vormt. Als gevolg daarvan is het veel minder goed te vouwen, wat het plooiën van de vestingwal tot een voortijdig huzarenstukje stempelt. "Waar kun je dat speciale deeg kopen?" vroeg ik aan mijn tafeldame. "Bij de Gamma!" zei ze tot mijn stomme verbazing. "Moet er dan zoveel aan dat deeg geklust worden, dat je dát tegenwoordig ook al bij de Gamma kunt kopen?" vroeg ik haar. Daarop barstte ze in lachen uit. De reden daarvan werd mij even later duidelijk: ze had niet het woord 'Gamma' in de mond genomen, maar het woord 'Konmar'. Kijk, op die manier kan ik met mijn uitgestelde aha-erlebnissen vrede hebben, zolang van uitstel maar geen afstel komt.

*

Waarom is Vestdijk een weergaloos knappe schrijver? Omdat hij bijvoorbeeld in *Kind tussen vier vrouwen* beschrijft, hoe een oudere schrijver probeert in de huid te kruipen van het kind dat hij eens geweest is, maar dat gaat niet zo gemakkelijk: hij dient allerlei wij's die hem ogenschijnlijk tot een man uit één stuk maken te vervangen door de vroegste kern van zijn persoonlijkheid, zijn eigen onvervreemdbare ik, zonder dat hij wordt afgeleid als een kind dat 's winters naar buiten kijkt en slechts één naar beneden dwarrelende sneeuwvlok probeert te volgen, maar vlak voordat die de grond raakt, zijn oog moe van het turen laat vallen op een andere sneeuwvlok die gestaag vanuit de hoogte neerdaalt, en hij dient allerlei pro's en contra's die zijn huidige leven complex hebben gemaakt te herleiden tot iets wat daartussen het midden houdt, zoals elk 'maar' voor wie dóórdenkt minder een tegenstellend verband oplevert dan hij eerder verondersteld had en haast moeiteloos kan worden vervangen door 'en', wat Vestdijk tenslotte samenvat in een metafoor van 'de witte voegwoorden der winterdialectiek'.

*

Vestdijk is ook een weergaloos knappe schrijver, omdat hij in dezelfde roman de even trage als massieve vechtlust van Jelle Mol als volgt typeert: 'Eén keer hadden ze Jelle zien vechten: zich op volmaakte wijze dekkend, geleek hij op een berg, die zijn rotsen tot nog

wat betrouwbaarder formaties verschikt in het bekende langzame tempo der geologische omwentelingen,' omdat hij de verliefdheden van Anton Wachter op Annie Vermeer vergelijkt met ('telt' en 'van elkaar onderscheidt als', zegt hijzelf) Engelse oorlogen, terwijl hij de verliefdheid van Anton Wachter op Ina Damman eerst ontkent, althans 'geen verliefdheid' noemt, en later vergelijkt met een staat van 'gelukzalige angst', en omdat hij een voorloper van Henri Cuperus 'plichtsgetrouw karnend' de maat laat slaan,-ter uitbeelding van een mars lijken zulke pompende bewegingen mij niet ongepast-, waarna hij opmerkt dat de 'koperen kreten' van de hoorns 'boterachtig' tot in de ingewanden van de luisteraars doordrongen.

*

Egoïsme dient in de evolutieleer het belang van de enkeling, altruïsme dat van de eigen groep. Wie zichzelf bewust opoffert voor één medemens, die ook nog eens in tal van opzichten zijn 'mindere' is, handelt in strijd met de evolutieleer, maar dwingt in moreel opzicht mijn diepste respect af. Altruïsme is dus niet uitsluitend een in het voordeel van de eigen groep werkend mechanisme, dat evolutionair 'gemakkelijk' valt te verklaren. Het functioneert ook in moeilijke omstandigheden,-zoals Erich Fromm in *Haben oder Sein* aantoont-, waarin elk perspectief schijnt te ontbreken. Wat had Churchill zijn landgenoten in de bange oorlogsdagen van 1940 anders te bieden dan 'bloed, zweet en tranen'? Toch was de opofferingsgezindheid onder hen zeer groot.

*

Ik beschik op paranormaal gebied over geen enkel talent. Daardoor is het mij niet gegeven uitspraken van anderen over bijvoorbeeld reïncarnatie op hun geloofwaardigheid te beoordelen of te controleren. Zelfs als twee mediums mij onafhankelijk van elkaar zouden verzekeren, dat ik in een vorig leven stenen heb gesjouwd om de piramide van Cheops te helpen bouwen, zou ik dat niet geloven. Verstandelijk noch anderszins kan ik een verband ontdekken tussen mijn huidige en eventueel vorige leven (ook al heb ik op het moment dat ik dit schrijf, pijn in mijn rug). Dat zou er wel kunnen zijn, maar dan moet ik mij toch iets uit het leven vóór mijn wedergeboorte herinneren?

Aangezien dit niet het geval is, ontbreekt het mij dus niet alleen aan controlemiddelen om een antwoord te kunnen geven op de vraag of ik eerder geleefd heb, maar ook aan de mogelijkheid om in mijn huidige leven zin aan mijn vorig leven te geven. Hoogstens neem ik kennis van een interessante denkwijze die het leven van mensen 'sub specie aeternitatis' beschouwt. Daarmee voel ik wel enige affiniteit, maar het geloof in reïncarnatie breng ik onmiddellijk, afgezien van mijzelf, met een in de tijd teruggeprojecteerd schuldgevoel van calvinisten in verband. Het lijkt mij geen aantrekkelijk geloof, want hangt de predestinatie een calvinist als het zwaard van Damocles boven zijn hoofd, -wie in reïncarnatie gelooft wordt pas écht met de erfzonde geconfronteerd: hij moet niet alleen boeten voor de zonden van zijn voorouders, afhankelijk van de willekeurige sympathie van de Schepper als hij voor de beoordeling van zijn doen en laten is, maar ook voor de zonden die hijzelf in vorige levens heeft begaan. Als Boeddha al 550 levens nodig had om zijn staat van gelukzaligheid te bereiken, heeft een gewoon mens er waarschijnlijk nog meer nodig. Ik moet er niet aan denken, maar Sylvia Cranston en Carey Williams stellen zich in *Reïncarnatie, een nieuwe horizon in wetenschap, religie en samenleving* niettemin op het standpunt, dat het geloof in reïncarnatie een aantrekkelijke gedachte is, die de mens in staat stelt zich keer op keer te revancheren voor alles wat hij verkeerd heeft gedaan. Wat nu, als hij het er een tweede keer nog beroerder van afbrengt dan de eerste keer, of zijn capaciteiten minder goed weet te benutten? Die gedachte is in hun hoofd niet opgekomen, omdat er volgens hen geen onverbeterlijk mens bestaat. Ik waag dat ernstig te betwijfelen.

*

Waarom is de wereld er niet beter aan toe, als de mens zich op grond van een karmische wet in de loop der tijd kan verbeteren? Er zijn twee verklaringen mogelijk: of de aanvoer van jonge zielen die zich nog ten goede zullen ontwikkelen is gigantisch, of reeds lang geïncarneerde zielen vallen massaal in hun oude fouten terug. Beide verklaringen onttrekken zich aan de rede, maar de tweede maakt een ronduit tragische indruk op mij.

*

Heb ik hierboven mijn scepsis ten aanzien van het geloof in reïncarnatie laten blijken, toch ben ik onder de indruk van de 'bewijzen' die Sylvia Cranston en Carey Williams voor het bestaan daarvan geven. Waarom laat ik mij door hen niet overtuigen van een voortbestaan na de dood en door Lesley Flint wel? Laatstgenoemde schreef een autobiografie, *Stemmen*, die op mij een eerlijke indruk maakt (waarin hij overigens niet verschilt van eerdergenoemd duo). Lesley Flint was een eenvoudige handwerksman, die in staat was de stemmen van overledenen te laten (weer)klinken. Niet alleen werden die stemmen (aanvankelijk tot zijn eigen verbazing) door nabestaanden herkend, maar ook behoorden ze aan hem volstrekt onbekende mannen en vrouwen toe die in 'vreemde' talen spraken, gedetailleerde mededelingen over hun eigen leven deden en tot een even gekscherende als diepzinnige conversatie in staat bleken te zijn. De controleerbaarheid van zijn uitspraken, inclusief het verifieerbare gehalte van zijn 'waarheden', hebben mij ervan overtuigd, dat het leven waarschijnlijk niet met de dood eindigt. Ik leen zijn boek graag aan mensen uit, die aan een ongeneselijke ziekte lijden en troost behoeven. Ja, meer dan een rationele argumentatie op grond van controleerbaarheid en verificatie overtuigt mij kennelijk zoets subjectiefs als een troostrijke gedachte. Nietzsche (of anders Dirk wel) zou mij terecht een gebrek aan 'amor fati' kunnen verwijten.

*

Hier volgt een voorbeeld van een troostrijke gedachte die mij geenszins overtuigt: sinds Jezus van Nazareth de zonden der wereld op Zich nam, namens alle mensen lijdend aan het kruis, zijn wij verlost van het kwade en hoeven wij daaronder niet meer te lijden... Was dat maar waar! Toch hoop ik dat Zijn dood zal leiden tot volmaaktheid van het mensdom en tot herstel van een paradijselijke situatie, waarin slechts plaats voor natuurlijke goedheid is.

*

Ik begrijp niet, waarom de meeste christenen reïncarnatie een verwerpelijk idee vinden. Als zij zich de hereniging met God ten doel stellen, wat in rooms-katholieke kringen 'unio mystica' wordt genoemd, dienen zij te beseffen, dat alleen Jezus van Nazareth aan één

mensenleven genoeg had om met de Vader te worden herenigd. Ook in dit opzicht kunnen Zijn volgelingen helaas niet aan hem tippen.

*

In *Emed, zijn leven aan Gene Zijde*, één van de vier boeken van mevrouw W.A.H. Mulder-Schalekamp over haar paranormale ervaringen als medium, las ik een mogelijke verklaring voor de afkeer van christenen voor reïncarnatie: de schrijfster ontkent het bestaan van een persoonlijke God. Daarin is ze echter niet consequent, want enerzijds vergelijkt ze God met een wit licht, een bron van onmetelijke kracht, die volgens haar niet met een persoonlijke God in verband mag worden gebracht, terwijl haar geleidegids hem anderzijds in zijn gebeden herhaaldelijk met 'U' aanspreekt. Wie de werking van een dergelijke krachtbron in zijn persoonlijk leven ervaart, zal geneigd zijn dank aan God te betuigen, die Zich nochtans niet persoonlijk om hem of haar bekommert. Is zo iemand verkeerd bezig, wanneer hij de vorm van een gebed (variërend van een vraag-en-antwoordspelletje tot een smeekbede, van een onredelijke gevoelsuitbarsting tot een dringend verzoek om verlichting van het verstand om slechts twee voorbeelden te geven van wat daaronder in extremis kan worden verstaan; in mijn geval is een gebed, minder extreem, een poging om dicht bij God in de buurt te komen, dat wil zeggen hem in het volste vertrouwen als kapitein in de stuurhut van mijn ziel plaats te laten nemen) verkiest voor zijn dankbetuiging?

*

Dit is een voorbeeld van een gedicht, dat Emed heeft gemaakt:

Eenzaam aan de sterrenhemel,
flonkert ginds een helder Licht!
En het oog der geestenwereld,
Is daar hoopvol op gericht.
Gods grote liefde straalt het uit
en de engelenkoren zingen
jubelend bij harp en luit:
Draagt, o draagt Gods liefde uit!

Deze woorden, waarmee inhoudelijk niets mis is, doen mij sterk aan de verfoeide domineespoëzie uit de negentiende eeuw denken. Elders in *De doden spreken* geeft mevrouw W.A.H. Mulder-Schalekamp een ander voorbeeld van Emeds taalgebruik, dat mij in literair opzicht niet bevalt, omdat het mij te fier in de oren klinkt. Maar net als ik daarmee een alles negatief kwalificerende uitdrukking 'van lik m'n vestje' in verband wil brengen, moet ik denken aan het glanzende borstkuras van de aartsengel Michaël.

*

In *De bron der wijsheid, de reïncarnaties van Emed* is laatstgenoemde niet zo wijs, of hij slaat de plank volledig mis waar het om de identiteit van Lodewijk XVII gaat. Uit DNA-onderzoek is gebleken, dat deze in de Temple stierf. Emed had er als perfecte geleidegids voor moeten zorgen, dat de schrijfster van dat boek de waarheid spreekt: Naundorff c.s. waren oplichters die zich ten onrechte voor Lodewijk XVII uitgaven. Door zijn nalatigheid wordt mevrouw W.A.H. Mulder-Schalekamp alsnog opgescheept met het aureool of de verbleekte aura's van madame Blavatsky.

*

Op de grens van twee werelden bevat een inmiddels bekend statement: 'God is een Kracht,' zegt de vrouwelijke spindoctor van Emed, 'geen persoon die men al of niet voor zich weet te winnen.' Ik kan dat uit eigen ervaring wel beamen, maar geloof niet in de waarheid van haar roekeloze uitspraak over de Lijkwade van Turijn. Daarin kan ik geen authentieke afbeelding van Jezus' gezicht ontdekken, veeleer een middeleeuwse vervalsing van een relikwie. Mevrouw W.A.H. Mulder-Schalekamp kende de resultaten van het jongste wetenschappelijk onderzoek van de Lijkwade niet,-ze is in 1975 overleden-, maar had Emed haar niet voor een 'leugen' moeten behoeden? Wat ik nog minder begrijp, is hoe haar opvatting over een onpersoonlijke God valt te rijmen met het belang dat ze aan de authenticiteit van de Lijkwade hecht. Wat is er nog persoonlijker dan een gezichtsuitdrukking? Of zag ze in Jezus 'slechts' een grote profeet, maar geen God?

*

Het boek van Sylvia Cranston en Carey Williams rakelt een oude discussie tussen voorstanders van de evolutie en creationisten op. Wat is de bron der genetische code, waarvan Watson en Crick het dubbele spiraalvormige bestaan hebben aangetoond en weergegeven in een (ook als tekening prachtig) diagram? Elke cel draagt deze code met zich mee, dat wil zeggen in totaal 200.000 ketens van aminozuren die volgens een ingewikkeld patroon aan elkaar vastzitten. 'De kans dat het tot een dergelijke rangschikking komt door een serie gebeurtenissen via natuurlijke selectie en willekeurige veranderingen,' zo citeren de beide schrijfsters ene Sir Fred Hoyle, 'is gelijk aan de kans dat men 5.000.000 maal achter elkaar zes gooit met één enkele dobbelsteen!' Evolutie en ingenieus ontwerp sluiten elkaar dus niet uit, waarmee de vraag naar de bron van de genetische code nog steeds niet is beantwoord.

*

Dirk is diep onder de indruk van een lezing over Heidegger van Jan Oegema, die zich liet ontvallen dat Vestdijk de zoon van een remonstrantse predikant was. "Och, Dirk", zei ik, "wie dat beweert is niet erg geloofwaardig, want de vader van Vestdijk was volgens mij gymnastiekleraar." Vervolgens discussieerden we over de betekenis van Heidegger, niet de zoon van een remonstrantse predikant, maar van een gewiekste tonnenmaker tevens koster van de Sint-Martinuskerk in Messkirch. Mijn bijdrage aan onze discussie komt ongeveer op het volgende neer: dat Heidegger die arme Hannah bedonderde na (na, Dirk, toll was?) eerst zijn vrouw Elfride te hebben bedonderd met Hannah, neem ik hem niet kwalijk. Dat kan het gevolg van zijn kortstondige intrede bij de jezuïeten zijn geweest. Maar zijn houding tegenover het nationaalsocialisme is (nog steeds) bedenkelijk. Ik zie een verband tussen zijn manier van filosoferen en zijn bedenkelijke houding gedurende de Tweede Wereldoorlog. Dat verband is gelegen in zijn omtrekkende bewegingen, zijn stelselmatig ontwijken van de werkelijke problematiek. Wat hoort een filosoof te doen (al zal hij nooit in zijn opzet slagen)? Hij hoort hardop na te denken over het bestaan, of dat nu hemzelf betreft of zijn omgeving. Maar wat doet Heidegger? Hij stelt vragen als: wat is denken? Of als hij in conclaaf met Nietzsche is geweest: wat is een goed gesprek? Dat zijn vragen

van ondergeschikt belang. In *Sein und Zeit* stelt hij wel een belangrijke vraag: wat is 'zijn'? Maar het antwoord dat hij daarop geeft, maakt op mij geen enkele indruk, werkt zelfs op mijn lachspieren, als hij het mysterieuze van het zijn in verband brengt met beroepsgeheimen of 'interesses'. Het wezenlijke van het zijn is niet iets dat men op het spoor kan komen door na te gaan wat iemand interessant vindt, zeker niet als zo iemand een veilige tussenpositie inneemt tussen het zijn en wat hij interessant vindt. Dan geeft Heidegger mijns inziens een ronduit ontwijkend antwoord op de vraag wat 'zijn' inhoudt. Dat stoort mij overigens minder dan zijn taalgebruik, dat op mij stilistisch een slechte indruk maakt. Hoe die man op gelijke voet met Nietzsche heeft kunnen verkeren, begrijp ik niet. Een goed gesprek dient a priori aan zekere stijleisen te voldoen, wat hem blijkbaar volkomen is ontgaan. Typerend voor de inhoud van zijn filosofie én voor zijn stijl vind ik deze redenering: 'We zijn gewoonlijk slechts onszelf en wie we zijn, doordat we wijzen naar wat zich onttrekt. Als de daarheen wijzende is de mens het wezen dat wijst..., aangetrokken door wat zich onttrekt, in de beweging daarnaar toe, en derhalve wijzend naar de onttrekking is de mens in eerste instantie mens.' Die man was niet goed wijs, denk ik dan. Ik weet, Dirk, dat jij Heidegger hoog aanslaat, dus misschien verkijk ik mij op hem uit weezin tegen zijn stijl.

*

Heidegger was volgens mij niet 'goed' maar 'slecht' gek, toen hij in 1943 lovend over de gelatenheid schreef. Alsof het een niet onvermakelijk trucje betrof, beval hij gelatenheid als een passende grondhouding aan om de realiteit van een bloedige oorlog niet langer onder ogen te hoeven zien. Als filosoof sloot hij dus liever zijn ogen voor de negatieve kanten van het 'Dasein' dan dat hij wilde proberen het een plaats te geven in een groter geheel. Gelatenheid in 1943 betekent niet alleen een filosofisch fiasco van de eerste orde, maar ook in de door hem aanbevolen vorm iets wat ik moeilijk verdragen kan: morele onverschilligheid (waarvan hij als rector magnificus aan de universiteit van Freiburg al tien jaar eerder blijk had gegeven). Toen de moeder van één van zijn studenten hem ervan op de hoogte stelde, dat haar zoon was gesneuveld, reageerde Heidegger niet door haar bij wijze van troost te suggereren, dat deze was gestorven voor het Vaderland, als een slap aftreksel van een goede zaak, nee, hij

prees de 'houding' van iemand die 'het mooiste lot ten deel valt'. Wederom valt mij een totale desinteresse voor goed en kwaad in Heidegger op.

*

Heidegger noemde de mens 'een plaatsbekleder van het niets'. Hij stelde de leegte als een groot goed voor, omdat het de mens in staat stelt zich het bestaan te herinneren. Dat klinkt minder gek dan je zou denken, want het niets is inderdaad niet slechts een ontkenning van iets, maar een op zichzelf staand fenomeen, en elk menselijk leven ontstaat in een lege baarmoeder of, bijvoorbeeld in geval van in-vitrofertilisatie, in een kunstmatige vervanging daarvan. Toch zou ik niet de leegte als uitgangspunt willen kiezen om de mens of het menselijk bestaan te karakteriseren, maar piekervaringen, zoals bijvoorbeeld angst, die overigens op de leegte betrekking kunnen hebben. Een woord als 'plaatsbekleder' dat zelfs binnen een Bijbelse context een tamelijk neutrale of positieve klank heeft, zou ik in verband met 'leegte' zeker niet gebruiken. Stel dat je uit geel en blauw een nieuwe kleur hebt gemengd, groen, dan is die kleur de plaatsbekleder van geel noch blauw. Wil je groen typeren, dan kun je voor mijn part de ontstaansgeschiedenis van die kleur beschrijven, maar dien je je te onthouden van Heideggers verwarrende terminologie.

*

Ik neem onmiddellijk aan, dat, als Heidegger aan een stoel (of kathedraal) denkt, het wel even zal duren alvorens hij uit de leegte de contouren daarvan ziet opdoemen. Zijn veronderstelling dat het beeld (Plato zou zeggen: de idee) van een stoel ondergeschikt is aan de lege achtergrond vanwaaruit dat oprijst, bestrijd ik. Wat voor hem geldt, wijkt in elk geval van mijn ervaring af. Bij 'stoel' denk ik slechts aan de grootste gemene deler van het concept van een stoel. Hoe ik mij die stoel ook perspectivisch voorstel, toch ben ik mij van de achtergrond nauwelijks bewust. Er is zeker niet sprake van een akelige leegte, eerder van een wit scherm dat fotografen gebruiken om het onderwerp van hun foto des te beter te kunnen uitlichten. Heideggers veronderstelling wijst dus op zijn eigen leeghoofdigheid.

*

Heidegger verwacht 'uitgangspunt' met 'doel', wanneer hij het als de taak van een filosoof beschouwt om mensen radicaal aan hun angst uit te leveren. Nee, angst dwingt mensen na te denken over hun lot.

*

Heeft een man als Heidegger over het wezen van de door hem verabsoluteerde angst iets diepzinnigs op te merken? Hij doet het voorkomen, alsof er tussen angst en levensgevaar geen persoonlijke relatie bestaat. Angst is volgens hem iets wat een mens alles buiten zich als een ding laat waarnemen, terwijl hij inwendig versteent. Angst is of gaat gepaard met depersonalisatie. Zo gekarakteriseerd, is angst geen machtig affect dat iemands persoonlijkheid volledig in beslag kan nemen, en dat nog wel zonder dat hij zijn bewustzijn verliest, maar een zakelijke beslommering of een onpersoonlijke dooddoener. Een steen is niet onder de indruk van een steen, laat staan dat hij daar bang voor is.

*

Ook een beperkte vorm van vrijheid stelt een mens in staat züs (goed) of zo (kwaad) te handelen. Deze stelling gaat ervan uit, dat goed en kwaad bestaan. Ik twijfel daar niet aan, maar heb grote moeite met een filosofische fundering van een keuze voor het goede. In de natuur zegeviert het recht van de sterkste, dus hoeft een mens zich niets aan de moraal als zodanig gelegen te laten liggen: 'Might is right!' Alleen afschuw voor eigen en andermans lijden verhindert, dat een mens zich als een krokodil gedraagt en aan de oevers van de Nijl, of ergens anders, opportunistisch als een veelvraat een hapje uit een ander mens neemt. Angst voor straf en afkeer van wanordelijke tafereleu verhindert dat niet: die schijnen veeleer de macht van een ander of van de staat te bevestigen.

In de filosofie van Heidegger speelt de moraal geen rol van betekenis en dient de vrijheid slechts om de mens (die zich in vrijheid inmiddels heeft 'vastgeleefd') van zijn vrijheid te bevrijden. Als zo'n mens een ruiter is,-zit hij dan vaster dan ooit in het zadel (wat in Heideggers visie verkeerd zou zijn), of is zijn paard op hol geslagen? Mij

is een in vrijheid 'vastgeleefde' moralist dierbaarder dan een amorele zelfbevrijder, die als gevolg van zijn eenmansactie niet meer weet wat hij doet.

*

Ik wandel met Ans in de buurt van ons huis. "Er staan hier in de voortuinen steeds vaker vlaggenmasten met de Brabantse vlag," zeg ik. "Het lijkt wel een nieuwe mode. Waar kun je zo'n vlag eigenlijk kopen?"

"Dat heet geen 'vlag' maar een 'welkomstwimpel'," verbetert Ans mij.

"Je kunt zo'n ding kopen in een welkomstwimpelwinkel."

"Natuurlijk," zeg ik, "en de daarvoor benodigde vlaggenmast koop je zeker in een welkomstwimpelvlagenmastenwinkel!"

*

Een functieloos detail in een verhaal kan als zodanig wel degelijk een functie hebben: het vraagt de aandacht van een lezer voor iets wat er niet of slechts zijdelings toe doet, waarna een schrijver met des te meer effect de nadruk op betekenisvolle details kan leggen. In zijn meesterlijk geschreven essay *Een dasspeld uit Toela* schenkt Maarten 't Hart hieraan te weinig aandacht. Hij doet het voorkomen alsof de dasspeld van een jongeman in de vorm van een bronzen pistooltje een functieloos detail is, dat aan *Dode Zielen* van Gogol niet-temin een zekere meerwaarde verleent. Over die meerwaarde zijn wij het wel eens, dus dat is het punt niet. Vervolgens knoopt hij aan zijn beschouwing de stelling vast, dat goede romankunst zich aan geen enkele regel hoeft te houden. Hij verwerpt de 'musseneis' van W.F. Hermans die nu juist van mening is, dat in een goed verhaal alles met alles samenhangt; er mag bij wijze van spreken geen mus van het dak vallen, of dat moet een vervolg krijgen. Wie heeft er nu gelijk: Maarten 't Hart of W.F. Hermans?

Volgens mij huldigen beiden hetzelfde standpunt, mits begrippen als 'functie' en 'samenhang' ruim worden geïnterpreteerd. Zulke begrippen veronderstellen, dat er een zekere ordening valt aan te brengen in wat zich min of meer toevallig aandient. Dat er vaak sprake is van schijnorde, staat buiten kijf en vormt als het ware een nabokoviaanse vrijbrief in plaats van een hermansiaanse blauwdruk voor de manier

waarop een schrijver zich uitdrukt. Wie de stelling verkondigt, dat alles met alles moet samenhangen (een vrije vertaling van de eenheid van handeling volgens Aristoteles), heeft immers geen recept gegeven voor de aard van de door hem noodzakelijk geachte samenhang. Die kan in zijn tegendeel verkeren en toch functioneel zijn, zoals bijvoorbeeld in de absurde drama's van Ionesco het geval is. Als Maarten 't Hart met grote instemming Nabokov citeert: 'Fancy is fertile, only when it is futile', is daarmee over de functie van details niets gezegd. Voor mijn part is het bronzen pistooltje een irrelevant detail in *Dode Zielen*, maar het heeft wel degelijk een functie: het illustreert, hoe Pavel Ivanovitsj Tsjitsjkov bij zijn aankomst in N.N. een wirwar van onbetekenende indrukken opdoet, waaruit er één kortstondig oplicht.

In zijn boek over Gogol keert Nabokov zich tegen een enge interpretatie van begrippen als 'functie' en 'samenhang'. Dat komt overeen met de visie van Maarten 't Hart, die dezelfde Nabokov lijkt te weer spreken in *Het werkelijke leven van Sebastian Knight*. De verteller stelt zich althans op het standpunt, door hem 'een fundamentele veronderstelling' genoemd, dat 'een schrijver kan ontdekken, wat hij van zijn personages te weten wil komen, een vermogen slechts beperkt door methode en doel van zijn selectie in zoverre die niet een willekeurig bij elkaar sprokkelen van waardeloze details, maar een welbewuste, methodische speurtocht hoort te zijn...' Dat komt overeen met de visie van W.F. Hermans. Beide visies zijn volgens mij niet met elkaar in tegenspraak, als de lezer tenminste wil begrijpen dat er in een 'methodische speurtocht' genoeg ruimte voor zogenaamd 'waardeloze details' bestaat.

*

Er bestaat in Nederland geen politieke en culturele elite meer, sinds talkshows op de televisie en chatten op het internet het surrogaat voor een intellectueel debat vormen. De ronde goedmoedigheid van Frans Bauer heeft de weerbarstige scherpzinnigheid van Hofland al lang verdrongen. Een kookprogramma voorziet in de behoefte van mensen, die vroeger hun onderbuikgevoelens door een linkse politieke ideologie lieten onderdrukken. Zo gaat het maatschappelijk middenveld bij gebrek aan visie langzaam ten onder.

Eigenlijk is de man zonder eigenschappen net zo'n tobber als ik (of omgekeerd), wanneer hij in de gelijknamige roman van Robert Musil zijn gedachten over de moraal laat gaan. Gaandeweg formuleert hij steeds uitvoeriger, wat hij daaronder verstaat. Hoe is het mogelijk, vroeg ik mij al lezend af, dat zo'n man als hoofdfiguur in een roman opduikt. Hoort hij niet in een essay thuis? Ook na lezing van deze roman ben ik geneigd die vraag bevestigend te beantwoorden: Ulrich heeft over vrijwel alles een eigen mening, zodat er best een essay zou kunnen worden gewijd aan deze denker en zijn gedachtegoed. Er spoken bovendien zoveel zinnen door zijn hoofd,-wat ook al eigenaardig voor een romanpersonage is-, dat de dwingende aandacht die hij daarvoor van andere romanpersonages vraagt, mij te veel gevraagd lijkt.

Aanvankelijk definieert Ulrich moraal in een gesprek met zijn zogenaamde 'tweelingzus' Agathe (die in elk geval niet letterlijk zijn tweelingzus is) als 'een orde van de ziel en van de dingen'. De schrijver duidt Ulrichs manier van redeneren als 'intellectueel stoutmoedig' aan, maar daartegen heb ik mijn bedenkingen. Haaks op de veronderstelde intellectuele stoutmoedigheid van Ulrich staat immers de ongenueanceerdheid van de ordening: heeft die betrekking op de ziel en daardoor op de schepping, of heeft een kracht van buitenaf (God?) in het bezielde en onbezielde leven dezelfde (morele?) ordening aangebracht? Ik zou hierover nog wel meer vragen kunnen stellen, maar beperk mij tot de opmerking ook weinig stoutmoedigs te kunnen ontdekken in de gedachte van Ulrich, dat iemand die iets goeds doet ogenblikkelijk ophoudt een goed mens te zijn, zoals een slecht mens (nog steeds volgens de gedachtegang van Ulrich) ophoudt in christelijke zin een zondaar te zijn, nadat hij als Moosbrugger een ander heeft vermoord. Wie nadenkt over de continuïteit van zijn eigen impulsen, over de slaafse manier waarop hij die eventueel volgt, en over de gevolgen van zijn daden (als hij dat laatste zelf niet zou willen doen, doet een ander het wel voor hem) wéét, dat zelfs een kleine daad grote gevolgen kan hebben.

Voor typisch 'Duits' in de slechte zin van dat woord houd ik deze door Ulrich verderop in zijn betoog ontwikkelde gedachten over de moraal: 'Alle creatieve tijdperken zijn ernstig geweest. Er bestaat geen diep geluk zonder een diepe moraal. Er bestaat geen moraal als

die niet uit iets kan worden afgeleid. Er bestaat geen geluk dat niet op een overtuiging berust. Zelfs het dier leeft niet zonder moraal. Maar de mens weet tegenwoordig niet meer om welke moraal het gaat.' Hier krijgt Robert Musil, in 1999 uitgeroepen tot de beste schrijver van Duitstalige romans in de twintigste eeuw-, de allure van een Jacob Wasserman, aan wie ik althans moest denken door de manier waarop Menno ter Braak zich, in een van zijn essays, over *Christian Wahnschaffe* uitdrukt: 'Tief, tief, wahnsinnig tief!' Hebben dieren trouwens wel een moraal? Of is het door de evolutie afgedwongen recht van de sterkste evenzeer in mensen als in dieren aanwezig en lijkt de moraal als zodanig slechts een listig bedenkfel van zwakke mensen om zich staande te houden? Berust de moraal op fantasie? Gek genoeg is dat dezelfde vraag die Ulrich zich ook stelt. Wanneer hij volgens Musil weer eens 'de weinig plezierige rol speelt van iemand die schijnbaar belerend optreedt' (tegen 'schijnbaar' maak ik bezwaar), komt Ulrich tot de conclusie, dat de moraal veel op politieverordeningen lijkt 'waarmee het leven in het gareel wordt gehouden; en omdat het leven zelfs dáár niet aan gehoorzaamt, wekken zulke politieverordeningen de schijn niet helemaal nageleefd te kunnen worden, en op die schamele wijze dus ook de indruk van een ideaal. Maar men mag de moraal niet op dat plan brengen. Moraal berust op fantasie.' Vormt deze laatste zin een reden om wat daarvoor staat niet te doen? Is de invulling van de moraal zo willekeurig, dat dit zijn weerslag op het fundament van de moraal heeft? Of is het omgekeerde het geval en is de moraal iets wat mensen vroeger hebben bedacht, omdat er geen hoger plan bestond? Als dat laatste de bedoeling van Robert Musil is, zou ik wel eens willen weten wat voor hoger plan hem voor de geest stond, toen hij dat om wat voor reden dan ook afwees als een springplank voor de moraal.

*

Ans en ik wandelen in het Oranjewoud niet ver van Heerenveen. Op een bruggetje in de buurt van 'Tjaarda' lezen we een gedicht, dat daaraan op een ijzeren schildje is vastgeklonken. De laatste regel luidt: 'Hoefsporen in verdwenen stilte'.

"Vind je dat mooi?" vraagt Ans. "Dat weet ik nog niet," zeg ik. "Verdwenen stilte doet mij pleonastisch aan."

"Dat is maar een eerste indruk," zegt Ans. "Stilte kun je definiëren als

verdwenen geluid." Ik knik instemmend. "Maar als een verdwenen geluid of de stilte verdwijnt, kun je het misschien weer als vanouds horen." Ook dat bevestig ik. "Nou," zegt Ans, "zie je in dit bos hoofsporen, dan kun je (als het meezit) tegelijkertijd het paard nog horen, dat die sporen met een ruiter op zijn rug heeft achtergelaten." "Ans," zeg ik, "er is helemaal geen sprake van een pleonasme, ik vind die laatste regel ronduit prachtig!"

*

Maarten 't Hart is behalve een streng gereformeerd mannetje uit Maassluis één van de grootste humoristen in Nederland. Vooral wanneer hij de dupe van zijn eigen voortvarendheid wordt,-de leraar in *Het longvolume* en de leerling van een rijsschoolhouder in *De jacht op het rijbewijs* uit *Een deerne in lokkend postuur/Persoonlijke kroniek 1999* doen wat dat betreft autobiografisch aan-, zet hij als humorist een in wezen negentiende-eeuwse protestantse traditie in de Nederlandse literatuur voort. Over de deugdelijkheid van humor als wapen tegen de predestinatie zal hij zich wel geen illusies maken: het geloof dient allereerst te worden bestreden met zuiver rationele argumenten in plaats van met humor en ongelooft.

Wat hij in voornoemde kroniek over schrijvers als Joyce en Musil opmerkt, lijkt mij juist. Indien het erom gaat de (onzinnige) vraag te beantwoorden, wie de beste schrijver van de twintigste eeuw is, verdienen zij het niet in hun eigen taalgebied op de eerste plaats te worden genoemd: Proust in het Franse en Vestdijk in het Nederlandse taalgebied verdienen dat wél.

Zelfs de weerzin van Maarten 't Hart tegen met name Duitse filosofen heeft iets komisch. 'Is Kant riskant?' vraagt hij zich af. Het antwoord luidt 'ja', omdat filosofie een speculatieve kant (of Kant) heeft die hem niet bevalt en Duitse filosofen notoire antisemieten zijn. Hier worden op een niet onvermakelijke manier hoofd- en bijzaken door elkaar gehaald. Zelfs één van de weinige niet-antisemitische filosofen in Duitsland, Nietzsche, moet het bij hem ontgelden, omdat deze zich te weinig in de biologie van zijn tijd heeft verdiept.

*

Ik herlees *Terug tot Ina Damman*. Mij valt deze zin op: 'Het verdere

hoefde niet te gebeuren.' Vergelijk het oningevulde karakter daarvan eens met de stoere prietpraat van A.F.Th. van der Heijden in zijn seksuele streekroman, *De tandeloze tijd*, die zich als zodanig ook in de stad afspeelt. Daarin komt de afzichtelijkste definitie van een mens voor die ik ken: 'een plomp geornamenteerde omlijsting van een gat, waaruit hij zijn eigen afval de wereld in stuwt.'

*

Heb ik mij te kritisch over mensen en instellingen (om over de instelling van mensen nog maar te zwijgen) uitgelaten? Ik geloof het niet, maar voel wel op twee punten de behoefte mijn oordeel te nuanceren. Het eerste punt heeft betrekking op mijn loopbaan in het onderwijs, het tweede op Bram Peper in zijn hoedanigheid van burgemeester van Rotterdam.

Als ik terugkijk op mijn loopbaan, wijt ik tal van problemen aan slechte en onduidelijke regelgeving, amateuristisch bestuur en mismanagement. Wat voor mij echter in positieve zin de doorslag heeft gegeven, is dat ik al voor de aanvang van mijn wetenschappelijke opleiding in Utrecht bewust voor werkzaamheden in een non-profit organisatie heb gekozen. Een andere constante factor in mijn loopbaan is mijn belangstelling, zo niet liefde voor literatuur, al zou ik mij nu als jong student niet op de Nederlandse taal en letterkunde werpen om leraar Nederlands (literatuur is sinds de invoering van de Tweede Fase ten onrechte een onbelangrijk vak geworden, zeg maar een 'verboden liefde'), conrector en plaatsvervangend rector te worden, maar rechten gaan studeren: liefde kan ook binnenskamers tot volle bloei komen. Een functie binnen de rechterlijke macht past in elk geval binnen mijn ambitie om in een non-profit organisatie te werken. Ik vind het maatschappelijk belang van zo'n functie in de huidige omstandigheden groter dan die, waarin een 'leerkracht' door beleidsmakers als een loden last wordt ervaren, een zwakkeling die zijn maatschappelijk aanzien hoognodig als 'coach' moet oppoetsen. Er is naar mijn stellige overtuiging meer voor nodig om het onderwijs drastisch te hervormen, zodat het in een diep gevoelde behoefte aan kennis en inzicht kan voorzien. 'Vaardigheden' wil ik er wel aan toevoegen om het tritsje compleet te maken, al heb ik met het beroepsonderwijs van nature weinig affiniteit. Dat ik door tal van fusies en een ingrijpende defusering uiteindelijk ben terechtgekomen op het Regionaal

Onderwijs Centrum in Den Bosch, betreur ik niet. Met mijn uitgesproken afkeer van conflictmodellen heb ik daar in harmonie met mijn collega's veel zinnig werk op het gebied van examinering kunnen verrichten, nadat ik mij tegen de adviezen van een bedrijfsarts, directeur Personeelszaken en keuringsarts in niet volledig heb laten afkeuren. Dat ik nog zo lang heb kunnen doorwerken, ondanks mijn ziekte, stemt mij dankbaar. Met al mijn kritiek op 'de' overheid ben ik ook dankbaar te mogen leven in Nederland, waar een sociale regeling bestaat die mij in staat stelde voor de helft te gaan werken met behoud van mijn volledige salaris.

Het tweede punt dat vanuit een totaalperspectief nuancering behoeft, brengt mij in grote verlegenheid. Heb ik mij in negatieve zin te krachtig over Bram Peper uitgelaten? Op blz.310 heb ik hem als een Rotterdamse 'straatjongen' afgeschilderd op basis van de informatie die ik tot mijn beschikking had, maar was dat wel juist, of beter geformuleerd: was die informatie wel juist? Ik weet het niet. Toch heb ik besloten mijn uitspraak over hem niet terug te nemen, omdat ik die in een tijdgebonden context gedaan heb en onder het voorbehoud dat tal van gerenommeerde accountants toch recht van spreken moeten hebben. De eerlijkheid gebiedt mij hier op te merken, dat Bram Peper inmiddels dat recht met gedeeltelijk succes heeft aangevochten. Ter wille van het door Vondel zo kernachtig verwoorde ideaal van de onkreukbaarheid heb ik mij tot een ongenueanceerde uitspraak laten verleiden, waarvan ik achteraf wel enige spijt heb.

*

Gisteren las ik de tweede elegie uit de *Duineser Elegien* van Rilke. Terwijl ik mij vandaag moeizaam bukte om in onze tuin walnoten op te rapen, moest ik denken aan 'die Vorsicht menschlicher Geste'.

*

Wat is het verschil tussen een verontreinigd stoepje in de jaren 50 en 90 van deze eeuw? In het ene geval wordt blijkens *Op afbetaling* van Simon Vestdijk de verontreiniging veroorzaakt door het sap van pruimtabak, in het andere door stukjes platgetrapte kauwgum.

*

De enige vrienden, bij wie ik wel eens een nachtje overblijf, zijn Andrej en Frances in Bergen. Met ons vieren, want zonder Ans waag ik mij zelden langdurig buitenshuis, maken wij dan een wandeling in de bossen links van de Eeuwigelaan. Staande voor het hek van 't Oude Hof, zeg ik: "Och, Andrej, vergast (in de goede zin van dat woord) mij nog eens op een citaat uit *De perzik van onsterfelijkheid* van Jan Wolkers." Ik heb al veel wonderlijks uit zijn mond horen komen: "In koek-kluiven zit meer tarwebloem", of: "De meeste mensen blijken gewoon zelfzuchtige rotzakken te zijn, die het goorste ochtendblad lezen en naar de walgelijkste televisieprogramma's kijken." Daarna zijn we enige tijd bezig om het citaat in zijn juiste context te plaatsen. Nu denkt hij even na en zegt als een goede gastheer: "We hebben het over wetenschappers gehad, nietwaar? Geen neerlandici, zoals wij, maar van die echt gevaarlijke jongens. Wat dacht je hiervan: 'Ze kunnen de aardbol alleen maar een doodshemd van beroet spinrag aantrekken.' Dat vind ik nou het mooiste en tegelijk gruwelijkste citaat uit *De perzik*." Op zo'n moment ben ik volkomen gelukkig, terwijl een ander totaal gedepimeerd zou kunnen raken door wat hij zojuist te horen heeft gekregen.

*

Het gaat steeds slechter met mijn gezondheid en daarom heb ik alles wat ik heb geschreven (met uitzondering van *Genetische manipulatie*) opnieuw geredigeerd. Misschien vindt het zijn weg naar mij onbekende lezers, die net als ik tot de *happy few* behoren, onder de titel: *De erfenis*. En verder? Ach, verder hoeft er niets meer te gebeuren. " 't Is mij wel goed zo," zei de beul vlak voordat hijzelf werd opgehangen.

INHOUDSOPGAVE	Blz.
Conditie (zonder welke niet) (1993-1995)	3
Berichten uit Berlicum (1995-2000)	29

De erfenis bestaat uit

1. *Verzamelde verhalen*
2. *Verzamelde gedichten (1981-2008)*
3. *Conditioes (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*
4. *Twee paranormale verhalen*
5. *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1831). In vier delen.*
6. *Bilderdijk en de Verlichting*
7. *Nabeschouwingen*
8. *Het filosofisch labyrint*
9. *Poe in triplo*
10. *Brieven aan Rinus van Hattum (2008-2017)*
11. *Terugblik op verschillende levens*

